حکومەتی هەرێمی کوردستان
وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستی
زانکۆی سلێمانی - کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتییەکان
بەشی مێژوو

مەلای گەورەی کۆیە(١٨٧٦ـ ١٩٤٣ ز)
لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی لە ژیان و رۆڵی فەرهەنگی و دادوەری و سیاسی

نامەیەکە خوێتدکار

عەبدوڵڵا ئەحمەد عەبدوڵڵا

پێشکەشی ئەنجومەنی کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتیەکانی زانکۆی سلێمانی کردووە، وەك بەشێك لە پێداویستییەکانی بە دەستهێنانی بڕوانامەی ماستەر لە زانستی مێژوو/ لە پسپۆڕی مێژووی نوێ و هاوچەرخ

بە سەرپەرشتی

پرۆفیسۆر د. یاسین خالد حەسەن

2722 کوردی 2022 زایینی

ڕەزامەندیی سەرپەرشتیار

ئەم نامەیەی خوێندکار (عەبدوڵڵا ئەحمەد عەبدوڵڵا) بە ناونیشانی

(مەلای گەورەی کۆیە(١٨٧٦- ١٩٤٣ز) لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی لە ژیان و ڕۆڵی فەرهەنگی و دادوەری و سیاسی).

بە چاودێریی ئێمە لە کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتییەکان - زانکۆی سلێمانی ئامادە کراوە، بەشێکە لە پێویستییەکانی بەدەستهێنانی بڕوانامەی ماستەر لە زانستی(مێژوو)، پێشنیار دەکەین پێشکەش بە لیژنەی هەڵسەنگاندن بکرێت.

واژۆ:

سەرپەرشتیار: د. یاسین خالد حەسەن

پلەی زانستی: پرۆفیسۆر

ڕێکەوت: ٢٥/ ٩ / ٢٠٢٢

بە پێی ئەم پێشنیازە، ئەم ماستەر نامەیە پێشکەش بە لیژنەی تاووتوێ کردن دەکەم.

واژۆ:

ناو: د. پشکۆ حمە تاهیر عبدالرحمن

پلەی زانستی: پرۆفیسۆر

سەرۆکی بەشی مێژوو

ڕێکەوت: ٢٥/ ٩/ ٢٠٢٢

ڕەزامەندیی لیژنەی تاووتوێ

ئێمە وەك ئەندامانی لیژنەی گفتوگۆ، ئەم نامەیەی خوێندکار (عەبدوڵڵا ئەحمەد عەبدوڵڵا) بە ناونیشانی (مەلای گەورەی کۆیە(١٨٧٦- ١٩٤٣ز) لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی لەژیان و ڕۆڵی فەرهەنگی و داوەری و سیاسی).

خوێندەوە و تاووتوێیمان دەربارەی ناوەڕۆك و لایەنەکانی تری کردووە، بڕیارماندا بە پلەی(   ) بڕوانامەی ماستەر لە زانستی مێژوو پێ بدرێت.

واژۆ:
ناو: ئارام علی مصطفی
پلەی زانستی: پرۆفیسۆر
سەرۆکی لیژنە
ڕێکەوت: ٢٠٢٢/١٢/١٨

واژۆ:
ناو: ئارەمان نادر حمد
پلەی زانستی: پرۆفیسۆری یاریدەدەر
ئەندام: ئەندام
ڕێکەوت: ٢٠٢٢/١١/٢١

واژۆ:
ناو: هوشیار سعید محمود
پلەی زانستی: پرۆفیسۆری یاریدەدەر
ئەندام: ئەندام
ڕێکەوت: ٢٠٢٢/١١/٢١

واژۆ:
ناو: یاسین خالد حمد
پلەی زانستی: پرۆفیسۆر
ئەندام: ئەندام
ڕێکەوت: ٢٠٢٢/١١/٢١

لە لایەن ئەنجومەنی کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتییەکان / زانکۆی سلێمانی - پەسەند کرا.

واژۆ:
ناو: پ. د. ابتسام اسماعیل قادر
ڕاگری کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتییەکان
ڕێکەوت: ٢٠٢٢/١٢/١٩

پێشكەشە :

- دایکم و باوکم
- هاوسەری بەڕێزم هێرۆ
- خوشك و براكانم
- كوڕە تاقانە خۆشەویستەكەم كاوان
- هەموو ئەو كەسانەی لەم توێژینەوەیەدا هاوكارم بوون
- هەموو ئەو مامۆستایانەی كە ڕۆژێک فێری وشەیەكیان كردووم.

سوپاس و پێزانین:

- سوپاس و ستایش بۆ پەروەردگاری مەزن، سەرەڕای زۆری گرفتەکان توانای پێبەخشین بۆ بە ئەنجام گەیاندنی ئەم توێژینەوەیە.
- سوپاس و پێزانینم بۆ بەڕێز پ. د. یاسین خالید حەسەن کە ئەرکی سەرپەرشتی کردنی ئەم توێژینەوەیەی گرتە ئەستۆی خۆی، بە سەرنج و تێبینیەکانی توێژینەوەکەی دەوڵەمەند کرد.
- رێزو سوپاسم بۆ هەموو مامۆستایانی بەشی مێژوو لە قۆناغی خوێندنی ماستەر.
- سوپاس و پێزانینم بۆ د. جەواد فەقێ عەلی، مامۆستای کۆلیجی یاسا لە زانکۆی کۆیە، کە ڕێنمونی و هاوکاری کردم.

هێما کورتکراوەکان

ل	لاپەڕە
ب.ش	بێ شوێنی چاپ
ب. س	بێ ساڵی چاپ
ب. ژ	بێ ژمارە
و	وەرگێڕان
س. پ	سەرچاوەی پێشوو
هـ. س	هەمان سەرچاوە
ص	صحيفة
د. ط	دون مكان الطبع
د. ت	دون سنة الطبع

ناوەڕۆک:

ژمارە	بابەت	لاپەڕە
١	پێشەکی	١
٢	دەروازە- رەوشی گشتی کوردستانی عوسمانی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە هەتا جەنگی جیهانی یەکەم.	٦
3	یەکەم- بارودۆخی سیاسی.	9
٧	دووەم- بارودۆخی رۆشنبیری و خوێندەواری.	١٨
١١	سێیەم- بارودۆخی کۆمەڵایەتی و ئابووری.	٢٩
١٤	بەشی یەکەم- ریشەی بنەماڵەی جەلیزادە و قۆناغەکانی ژیانی مەلای گەورە.	٣٥
١٥	باسی یەکەم- ریشەی بنەماڵەی جەلیزادە.	٣٦
١٦	باسی دووەم- مەلا محەمەدی کۆیی(مەلای گەورە) و قۆناغەکانی ژیانی.	٥٢
١٧	بەشی دووەم- رۆڵی مەلای گەورە لەڕووی فەرهەنگی و دادوەری.	٧٤
١٨	باسی یەکەم- تێڕوانینی مەلای گەورە بۆ زانست و رۆشنبیری و سەرچاوەی زانیاریەکانی	7٧
١٩	تەوەری یەکەم- تێڕوانینی بۆ زانست و رۆشبیری.	77
٢٠	تەوەری دووەم- سەرچاوەکانی زانیاری مەلای گەورە.	80
٢١	باسی دووەم- وانە وتنەوەو وتاربێژی مەلای گەورە.	84
٢١	تەوەری یەکەم- وانەوتنەوە.	84
٢٢	تەوەری دووەم- وتاربێژی.	86
٢٣	باسی سێیەم- کاریگەری مەلای گەورە و موجاز و بەرهەمەکانی.	91
٢٤	تەوەری یەکەم- کاریگەری مەلای گەورە.	91
٢٥	تەوەری دووەم- موجازەکانی مەلای گەورە.	94
٢٦	تەوەری سێیەم- بەرهەم و هەوڵە زانستیەکانی.	96
٢٧	باسی چوارەم - رەوت و رێبازی ئاینداری.	106
٢٨	باسی پێنجەم- رۆڵی مەلای گەورە لەڕووی دادوەرییەوە.	١١٥
٢٩	تەوەری یەکەم- سەرەتای کاری دادوەری لەدادگای کۆیە.	١١٥

٣٠	تەوەری دووەم- مەلای گەورە، وەك دادوەری فەرمـــی دادگـــای کـــۆیە و هەنـــدێك لە بڕیارەکانی.	118
٣١	بەشی سێیەم- هەڵوێستی مەلای گەورە لە روداوە سیاسیەکانی سەردەمەکەیدا.	123
٣٢	باســی یەکەم- دیـدی مەلای گەورە بـۆ سیاســەت و هەنـدێك لە کەســایەتیە سیاســیەکانی سەردەمەکەی.	١٢٤
٣٣	باسی دووەم- بەشداری سیاسی مەلای گەورە لە ساڵانی(١٩١٢- ١٩١٨).	132
٣٤	تەوەری یەکەم- بوونی بە موفتی کۆیە.	132
٣٦	تەوەری دووەم- بوونی بە ئەندامی ئەنجومەنی ویلایەتی موسڵ.	134
٣٧	باسی سێیەم- بەشداری سیاسی مەلای گەورە لە ساڵانی(١٩١٩- ١٩٢٤).	137
٣٨	تەوەری یەکەم- هەڵوێستی بەرامبەر بە ئینگلیزەکان.	137
٣٩	تەوەری دووەم- دید و هەڵوێستی بەرامبەر بە شێخ مەحمودی حەفید و حکومەتەکەی.	١٤٣
٤٠	باسی چوارەم- بەشداری سیاسی مەلای گەورە لە ساڵانی(١٩٢٤- ١٩٢٨).	١٤٨
٤١	تەوەری یەکەم- بـوونی بە ئەنـدامی ئەنجـومەنی دامەزرانـدنی عێـراق(المجلس التأسیسـي العراقي).	١٤٨
٤٢	تەوەری دووەم- دید و هەڵوێستی لە کێشەی ویلایەتی موسڵ.	١٥٤
٤٣	باسی پێنجەم- دیدی مەلای گەورە دەربارەی نەتەوایەتی و دەوڵەتداری.	١٥٩
٤٤	تەوەری یەکەم- دیدی مەلای گەورە دەربارەی نەتەوایەتی.	١٥٩
٤٥	تەوەری دووەم- دیدی مەلای گەورە بۆ دەوڵەتداری.	١٦٩
٤٦	دەرئەنجام.	١٧٤
٤٧	لیستی سەرچاوەکان.	١٧٨
٤٨	پاشکۆ.	196
٤٩	الملخص.	٢٢٢
٥٠	Abstract	225

پێشەکی

مەلای گەورە، لە قۆناغێکی مێژوویدا لەدایك بوو، کە ناوچەکە چەند گۆڕانکاریەکی گرنگی بەخۆیەوە بینی، چونکە ئەو کەسێکی بوێرو شارەزا و خاوەن کەسایەتی و پێگەی بەرزی ئاینیی و کۆمەڵایەتی بوو، بە وتار و هۆنراوە و نوسین و هەڵوێستەکانی و پلەو پۆستە کارگێڕیەکانی چالاکانە هاتە مەیدانی خزمەتکردن بە نەتەوەکەی و ناوچەکەی بەتایبەتی، نەتەوەکەی وەك وەفایەك ناسناوی (مەلای گەورە) یان پێبەخشی، تەنانەت هەتا ئێستاو دوای نزیکەی هەشتا ساڵ لە مردنی لەهەر چوار پارچەی کوردستان تەنها ئەو هەڵگری ئەم ناسناوەیە. ئەو وەك کەسێکی چاکساز دروست لە جەوهەری ئاین گەیشتبوو کە خزمەتە بە مرۆڤایەتی و گەڕانەوەی شکۆیە بۆی، چونکە مرۆڤ لای ئەو خاوەن ویست و ئیرادە بوو بۆیە بایەخدان بە دین و ژینی مرۆڤی بە پێویست دەبینی، بوێرانە کەوتە دژایەتی ئەو کۆلکە مەلا و شێخانەی کە بازرگانیان بە ئاینەوە دەکرد. لەڕاستیدا سەرەڕای بەتوانایی مەلای گەورە، بەڵام کاریگەریەکانی زیاتر لە ناوچەی خۆی هەستی پێدەکرێت، چونکە وەك پێویست خزمەت بە بیرو بۆچونەکانی نەکراو زۆرێك لە هاوپیشەکانی دژایەتیان دەکرد و درەنگ بەرهەمەکانی بەچاپ گەیەنرا.

گرنگیی توێژینەوەکە:

گرنگییدانی لێکۆڵینەوە ئەکادیمیەکان بە ژیان و رۆڵی کەسایەتییە ئاینی و زانستییە ناودارەکانی کورد، یەکێکە لە ئامرازە کاریگەرەکانی ئاشنابوون بە مێژووی نەتەوەی کورد، بەتایبەت، بەشداریی هەندێک لە زانایانی ئاینی لە رووداوە سیاسیەکانی سەردەمەکانی خۆیان، دەرخەری ئەو راستییەیە کە ئەوانە لەپاڵ گرنگیدان بەئاین، هاوکات پرسی گەل و رەوشی نەتەوەکانیشیان جگە لە کورد فەرامۆش نەکردووە، هەوڵیانداوە ئەم دوو پرسە پێکەوە گرێ بدەن و لەپێناویدا کاربکەن.

لەم نێوەندەدا مەلای گەورە(مەلا محەمەدی کۆیی)، یەکێکە لەو کەسایەتییە ناسراوانەی کورد کە خاوەنی دووربینی بوو لە پێکهەڵپێکانی ژیرانەی نێوان هەردوو رەهەندی ئیسلامی و نەتەوەیی، بەجۆرێك لە جێگەو کاتی خۆیدا، کە هەڵوێست و بەرگری لە خاك و نیشتمان بیخواستایە ، دڵسۆزانە هاتووەتە مەیدان، هەرکاتێکیش بەرگری لە ئاین پێویست بوایە وەك زانایەکی راستەقینە دیسان رۆڵی خۆی گێراوە. لەکاتێکدا پێکەوە گرێدانی ئەم دوو حاڵەتە بۆ ئێستەش لەلای زۆرێك لە پەیڕەوەکەرانی ئاین و نەتەوەییەکان پەسەندکراو نیە و جێگەی مشتومڕە، چونکە هەردوو لایان پێیان وایە دەبێت مرۆڤ تەنها هەڵگری یەك شوناسی ئاینی یاخود نەتەوەیی بێت، بەڵام مەلای گەورە سەدەیەك بەر لەئێستە هەردوو چەمکی دینداری و نەتەوایەتی پێکەوە ئاوێتە کرد کە تاڕادەیەك شتێکی نامۆ بوو ، چونکە دەیزانی لێکدابڕانیان زیانە بۆ هەردووکیان. هەربۆیە توێژینەوەو کارکردنی مێژوویی لەبارەی ئەم کەسایەتییەوە بەتەواویی بایەخ و گرنگیی راستەقینەی خۆی هەیەو خزمەتێکی دیار بە رەوتی نووسینەوەی مێژووی نەتەوەیی کورد دەکات.

چوارچێوەی کاتیی توێژینەوەکە:

لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەم دەستپێدەکات هەتا نزیکەی ناوەڕاستی چلەکانی سەدەی بیست، کە بەهۆی نائارامیی ناوچەکە لەو ماوەیەدا چەندین گۆڕانکاری سیاسی و کۆمەڵایەتی روویدا، لەوانە دەوڵەتی عوسمانی لەڕووی بارودۆخی دەرەکیی هێندە لاواز بوو بوو جگە لە سەربەخۆی چەندین هەرێم دەسەڵاتی

بەسەر هەندێك ناوچە هەر بەناو مابوو، بۆیە دەوڵەتە زلهێزەکانی ئەو کاتە بە پیاوە نەخۆشەکە ناویان دەبرد و لەکۆتایدا سەرەڕای ناکۆکیەکانی نێوانیان لەسەر روخاندن و دابەشکردنی موڵکەکانی لەنێوان خۆیاندا رێککەوتن. لە بواری ناوخۆش دەوڵەتی عوسمانی دوچاری گرفتی سیاسی و ئاینی و نەتەوەیی و کاگێری بووبوویەوە بەجۆرێك دەرفەت بۆ سەرهەڵدانی بیری نوێ و چەندین بزوتنەوەی سیاسی و رۆشنبیری لە نێو گەلانی نێو ئیمپراتوریەتەکەدا رەخسا، کە ئەمانیش رۆڵیان لە لاوازکردن و روخاندنیدا هەبوو.

مەلای گەورە، لەچارەکی کۆتایی سەدەی نۆزدەو لە ساڵی ١٨٧٦ لەدایك بوو. لەماوەی ژیانیدا جگە لەبینینی سێ دەسەڵاتی سیاسی جیاواز، چەندین گۆڕانکاری سیاسیش ناوچەکەی گرتەوە، لەوانە هەڵگیرساندنی جەنگی جیهانی یەکەم و روخانی دەوڵەتی عوسمانی و هاتنی دەسەڵاتی داگیرکەری ئینگلیزەکان بۆ عێراق و کوردستان و دامەزراندنی رژێمی پاشایەتی لە عێراق، کە ئەمانەش بوونە هۆی فراوانبوونی ئاسۆی بیرو تێگەیشتنی سیاسی ئەم کەسایەتییە، چونکە لەهەر سێ سەردەمەکەدا رۆڵ و بەشداری هەبووە لەرێگەی وەرگرتنی پلەو پۆستی ئیداری و سیاسی، لەوانە بوونی بە موفتی کۆیە و ئەندامی ئەنجومەنی ویلایەتی موسڵ لەسەردەمی عوسمانیەکان، هەروەها بوونی بەدادوەری کۆیە لەسەردەمی ئینگلیزەکان و ئەندامی ئەنجومەنی دامەزراندن لە سەردەمی دەسەڵاتی پاشایەتی لە عێراق. هەربۆیە تێکڕای ئەو ماوەیە، چوارچێوەی کاتیی توێژینەوەکە پێکدێنن و رووداوەکانی ئەم ماوەیە لەسەر ژیان و رۆڵی مەلای گەورە کاریگەرییان هەبووە.

ئامانجی توێژینەوەکە:

توێژینەوەی مێژوویی لەبارەی کەسایەییەتیەکی ناسراوی وەک مەلای گەورە، لەراستییدا لەرووی مێژووییەوە بایەخ و گرنگی تایبەتی خۆی هەیە، ئامانج لێی، وێناکردن و دەرخستنی ئەو رەوشە دیارییکراوە مێژووییە، کە ئەم کەسایەتییەی تێدا دەرکەوتووە، هەروەها دەرخستنی رۆڵ و پێگەو کارو هەڵسوڕانی ئەم کەسایەتییە لەکایەو رووداوە دیارەکانی سەردەمەکەی خۆیداو پێشاندانی واقیعی مێژوویی، کاریگەرییشێتی لەسەرجەم ئەو کایەو رووداوانەی سەردەمەکەی خۆی، کە تێیدا بەشداربووە؛ تیشکخستنە سەر تەواوی ئەو بوارە تایبەتانەیە کە مەلای گەورە رۆڵی تێدا بینیوەو کاریگەریی لەسەریان هەبووە، هەروەها کاریشیان تێکردووە، بەشێوەیەک، کە هەڵوێستی خۆی لەبارەیانەوە رابگەیەنێت. هەربۆیە ئەم توێژینەوەیە دەست بۆ هەموو ئەو رەوش و کایە مێژوویانە دەبات کە تانوپۆی کەسایەتیی مەلای گەورەیان پێکهێناوەو شرۆڤەکاریی خۆی لەمەڕ تێکڕای ئەو باسانەوە پێشکەش دەکات، کە بە شکڵگرتنی ئەم کەسایەتییە مێژووییەی کورد تایبەتن.

رێبازی توێژینەوەکە:

ئەم لێکۆینەوەیە پشتی بە رێبازی(وەسفی- شیکاری) بەستووە، بە پشتبەستن بە رێبازی لێکۆڵینەوەی زانستی و بەکارهێنانی چەندین سەرچاوەو ژێدەری جۆراوجۆر، هەوڵیداوە سەبارەت بە تێکڕای بەش و باسەکانی لێکۆڵینەوەکە زانیاریەکان بەشێوەیەکی وردو زانستییانە کۆبکاتەوەو شیکاریان بکات، بەشێوەیەک هەوڵبدات بابەتییانە هەلومەرج و واقیعی مێژوویی سەردەمەکەو رووەکانی کەسایەتیی مەلای گەورەو رۆڵ و پێگەی لەو سەردەمە مێژووییە پێشان بدات. شایەنی باسە، لەهەر شوێنێکیش پێویستی

بەدەربڕینی بۆچوونی توێژەر هەبوو‌بێت، هەوڵدراوە بۆچوونی تایبەتی توێژەر لەسەر بنەمای بەڵگەی متمانەپێکراوی میژوویی و زانستیی بخرێتەبەرچاو.

گرفتی توێژینەوەکە:

دیارە نووسینی هیچ توێژینەوەیەک و ئەنجامدانی هیچ کارێک بێ گرفتی تایبەت بەخۆی نییە، ئەوەی ئێمەش وەک هەر کەسانێکی دیکە بەهۆی گەڕان بەدوای سەرچاوەکاندا تووشی بووین، چونکە سەبارەت بەم کەسایەتییە تاوەکو ئێستا کتێبخانەیەکی کۆکراوە نییە، کە بەشی زۆری ئەو نووسین و زانیارییانە بگریتەخۆی، کە سەبارەت بەو نووسراون، بەتایبەتی لە بواری مێژووی و سیاسی و نەتەوەیی. هەربۆیە هاتوچۆکردن لەنێوان کتێبخانەکان و دەستنەکەوتنی هەندێک سەرچاوە، هەندێکجار خەمی بۆ دروستدەکردین، بەڵام توانیمان بە ماندبوون و بەهاوکاریی هەندێک لەدۆست و هاوڕییان بەسەر ئەو گرفتانەدا زاڵ بین و کتیب و سەرچاوە پیویستەکان بۆ نووسینی ئەم توێژینەوەیە دەستبخەین.

سەرچاوەکانی توێژینەوەکە:

ئاشکرایە توێژەر بۆ بەدەستهێنانی زانیاری لە نوسینی ئەم نامەیەدا جگە لەبەکارهێنانی چەندین بەڵگەنامەی بڵاوکراوەو بڵاونەکراوەی مێژوویی پشتی بە چەند سەرچاوەیەکی رەسەن و ژمارەیەکی زۆر لە کتێب و نامە ئەکادیمیەکان و وتاری گۆڤارە زانستیەکان بەستووە گرنگترینیان: دوو کتێبی مەلای گەورەیە، ئەوانیش „تەفسیری کوردی لە کەلامی خوداوەندی„، کە زۆرێك لە ئایدیاکانی مەلای گەورە لەخۆدەگرێت، بەڵام خوێندنەوەی کاتێکی زۆری پێویستە، چونکە قەبارەکەی نزیکەی چوار هەزار لاپەڕەیە، هەرچەندە بە زمانی کوردی نوسراوە، بەڵام شێوازی ناوچەی کۆیە بەسەریدا زاڵە، جگە لە زۆری وشەی عەرەبی گران؛ دووەمیان „دیاری مەلا محەمەدی کۆیی(مەلای گەورە)„، کە پێکهاتووە لە هۆنراوەکانی و سەرجەمیان بە زمانی کوردیە.

هەروەها کتێبەکانی وەك: „مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، هەروەها لە چەند کتێبێکی دیکەیدا کە چەندین جار باسی باوکی دەکات و سەرسامی خۆی بەرامبەر دەردەبڕێت هیچ کاتێك ئەو بوێریەی بە خۆی نەداوە خۆی بەراورد بکات بە باوکی. نەجیبە جەلیزادە: „مێژووی جەلیزادە„، عەبدولخالق عەلائەدین: „مەلای گەورە، زانا و ئەدیب و شاعیر„، مەلا حوسێنی گورژی: „کوڵی دڵی مەلای گەورە„، ئاراس عەبولخالق عەبدولحەمید: „ئەرشیفی سجلە کۆنەکانی دادگای سەرەتایی کۆیە ١٠٩٤- ١٩٤٠„، هێمن عومەر خۆشناو: „بیرەوەری و روانینەکانی مەلای گەورە„، تاهیر ئەحمەد حەوێزی: „مێژووی کۆیە، بەرگی یەکەم و دووەم„، هاوکار عەبدوڵڵا شێخ وەسانی: „ژیان و ئەزموونی مەلای گەورە„، هەروەها سێیەمین ڤیستیڤاڵی سەنتەری پەرەپێدانی لاوان تایبەت بە مەلای گەورە. چەند بابەتێکی ژمارە ٧١ رۆڤاری تایبەت بە مەلای گەورە.

لە نامە ئەکادیمیەکان، گرنگترینیان: نامەی ماستەری(د. جەواد فەقێ عەلی چۆم حەیدەری) ە کە تایبەتە بە مەلای گەورەی کۆیە و هەوڵە رۆشنبیریەکانی، بەزمانی عەرەبی پێشکەش بە زانکۆی بەغدا کراوە. تێزی دکتۆرای(عومەر حسێن سەعید) ە کە تایبەتە بە ئەحکامە دادوەریی و فقهیەکانی مەلای گەورەو بە زمانی عەرەبی نووسراوەو لەساڵی ٢٠١٩ دا پێشکەشی فاکەڵتی پەروەردە کراوە لەزانکۆی کۆیە.

هەروەها تێزی دکتۆراکەی(محەمەد صالح قادر)، کە سەبارەت بە ڕێبازی مەلای گەورەیە لە لێکدانەوەی قورئاندا و لە ساڵی٢٠١٢ دا، بەزمانی عەرەبی پێشکەشی کۆلیجی ئیمامی ئەعزەم لەبەغدا کراوە.

هەروەها چەند نامەیەکی دیکە کە زیاتر قسەکردنن لەلایەنی ئاینیی و دیدو تیروانین و هەوڵە ئاینییەکانی مەلای گەورە، کە یەکێک لەوانە ماستەرنامەی توێژەر(شیلان جەمال محەمەد) ە کە لەساڵی ٢٠١٦ پێشکەشی کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتییەکانی کردووەو یەکێکی تریشیان ماستەرنامەی (ئیسماعیل شێخانی) یە کەسەبارەت بەهەوڵە چاکسازییەکانی مەلای گەورە نووسراوە لەبواری پەروەردەیی و کۆمەڵایەتیی و سیاسی و دیدەدنی لەگەڵ بەرپرسەکان. هەروەها یەک لەو نامە ئەکادیمییانەی سەبارەت بە گەشەکردنی خوێندنی فەرمی لە لیواکانی کوردستانی عێراق لەماوەی ١٩٢٠- ١٩٥٣نووسراوە، دکتۆراکەی (محمد عەبدوڵڵا کاکەسور)ە کە ساڵی ٢٠٠٣ پێشکەش کۆلیجی ئادابی زانکۆی سەلاحەدین لە هەولێر کراوە. جگە لە چەندین ژمارەی گۆڤاری زانستی، لەوانە: چەند ژمارەیەکی گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، گۆڤاری زانکۆی کۆیە، گەلاوێژ، نوسەری کورد، هەولێر هتد). شایانی باسە، لە هەڵسەنگاندنمان بۆ سەرچاوەکان، دەبینین هەندێك لە رووداوەکانی تایبەت بە ژیانی مەلای گەورە، تەنها ئەو سەرچاوانە ئاماژەی پێدەدەن، کە لەلایەن کەسە نزیکەکانی مەلای گەورەوە نوسراون.

پلانی توێژینەوە:

ناوەڕۆکی توێژینەوەکەمان پێکهاتووە لە دەروازە و سێ بەش و دەرەنجام بەم شێوەیە. لە دەروازەدا: باس لە رەوشی گشتی کوردستانی عوسمانیمان لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە هەتا جەنگی جیهانی یەکەم شرۆڤە کردووە و تیایدا باسی بارودۆخی گشتی دەوڵەتی عوسمانی و کوردستانمان کردوە، ئەویش دابەش بووە بەسەر یەکەم: بارودۆخی سیاسی لە ساڵانی ١٨٥١- ١٩١٤، کراوە بە سێ لقەوە بریتین لە آ: لە ساڵی١٨٥١هەتا گەشتنی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بە دەسەڵات دەستپێدەکات. ب: سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمید ساڵی ١٨٧٦- ١٩٠٨. ج: سەردەمی دەسەڵاتی ئیتیحاد و تەرەقی لە ساڵی ١٩٠٨- ١٩١٤. دووەم: سەبارەت بە بارودۆخی رۆشنبیری و خوێندەوارییە لە کوردستان، کە دابەش بووە بەسەر آ: شێوازی خوێندنی نەریتیی ئاینیی. ب: شێوازی خوێندنی هاوچەرخ. ج: بزافي رۆشنبیری نوێی کورد لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە هەتا جەمگی یەکەمی جیهان. سێیەم: بارودۆخی کۆمەڵایەتی و ئابووری لە کوردستانی عوسمانی و دابەش کراوە بەسەر آ: تیایدا باسی بارودۆخی کۆمەڵایەتی، باسی دۆخی عەشیرەت و ژن و تەندروستی و ئاین کراوە. ب: باسی بارودۆخی ئابووری، باسی کشتوکاڵ و ئاژەڵداری و بازرگانی و پیشەسازیمان کردوە.

لە بەشی یەکەمدا، باس لە ریشەی بنەماڵەی جەلیزادە و قۆناغەکانی ژیانی مەلای گەورە توێژراوەتەوە، کردوومانە بە دوو باس. ئەوانیش یەکەم: ریشەی بنەماڵەی جەلیزادە لە هاتنیان لە کوردستانی باکور بۆ کوردستانی باشوور و نیشتەجێبوونیان لە گوندەکانی بێگەڵاس و شیواشان و جەلی، دواتر هاتنیان بۆ کۆیە، لەگەڵ باسکردن لە دیارترین زاناکانیان، بەتایبەتی ئەوانەی کۆیە، کە بریتین لە (حاجی مەلا عەبدولڕەحمانی جەلی، حاجی مەلا عەبدوڵڵای دووەم، حاجی مەلا ئەسعەد، حاجی مەلا عەبدوڵڵای سێیەم). باسی دووەم: تایبەتە بە مەلای گەورەو قۆناغەکانی ژیانی، کە تیایدا باسی ناو و ناسناوی و سەرەتاکانی ژیانی منداڵی، خوێندن و مامۆستاکانی و وەرگرتنی ئیجازەی زانستی،

تایبەتمەندیەکانی کەسایەتی، هەروەها ژیانی خێزانی و منداڵەکانی و پایەی کۆمەڵایەتی و کۆتاییەکانی ژیانی و مردنی کراوە.

لە بەشی دووەمدا، باس لە رۆڵی مەلای گەورە لەڕووی فەرهەنگی و دادوەرییەوە کراوە: دابەش کراوە بەسەر پێنج باسدا، باسی یەکەم: کراوە بە دوو تەوەر. تەوەری یەکەم: سەبارەت بە تێڕوانینی مەلای گەورەیە بۆ زانست و رۆشنبیری. تەوەری دووەم: تایبەتە بە سەرچاوەی زانیاریەکانی مەلای گەورە. باسی دووەم: دابەش کراوە بە دوو تەوەر. تەوەری یەکەم: وانە وتنەوەی مەلای گەورە. تەوەری دووەم: بواری وتاربێژی مەلای گەورە باسکراوە. باسی سێیەم: کراوە بە سێ تەوەر. تەوەری یەکەم: تایبەتە بە باسی کاریگەریی مەلای گەورە. تەوەری دووەم: موجازەکانی مەلای گەورە. تەوەری سێیەم: بەرهەمەو هەوڵە زانسیەکانی مەلای گەورە. لەباسی چوارەمیش رەوت و رێبازی ئاینداری قسەی لەبارەوە کراوە. باسی پێنجەم تایبەتە بە رۆڵی مەلای گەورە لەڕوی دادوەرییەوە، کە ماوەی دە ساڵ دادوەری دادگای شاری کۆیە بووە. دابەش کراوە بە دوو تەورە. تەوەری یەکەم: سەرەتای کاری دادوەری لە دادگای کۆیە. تەوەری دووەم: مەلای گەورە وەك دادوەری فەرمی دادگای کۆیە و هەندێك لە بڕیارەکانی. شایانی باسە، سەرەڕای تێپەڕبوونی ماوەیەکی زۆر بەسەر ئەرشیفی تۆمار(سجل)ە کانیدا، بەڵام دادگای کۆیە توانیویەتی سەرجەمیان بپارێزێت، دواتر پێشکەشی دەزگای (ژین) یان کرد لە سلێمانی لە کۆتاییەکانی نەوەدەکانی سەدەی رابردوو، هەروەها مافپەروەر ئاراس عەبدولخالق عەبدولحەمید هەستاوە بە تازەکردنەوەو تۆمارکردنی سەرجەم تۆمارەکانی لە ساڵی ١٨٩٤- ١٩٤٠ بە بەرگتێگرتن و ژمارە لێدانی.

دوابەشی توێژینەوەکە، کە بەشی سێیەمە، لە دیدو رۆڵ و هەڵوێستی مەلای گەورە، لە روداوە سیاسیەکانی سەردەمەکەیدا دەکۆڵێتەوەو کردومانە بە پێنج باس. باسی یەکەم: دیدی مەلای گەورە، بۆ سیاسەت و هەندێك لە کەسایەتیە سیاسیەکان. باسی دووەم: بەشداری سیاسی مەلای گەورە لە ساڵانی(١٩١٢- ١٩١٨)، کراوە بە دوو تەوەر. تەوەری یەکەم: بوونی بە موفتی کۆیە لە سەردەمی عوسمانیەکان. تەوەری دووەم: بوونی بە ئەندامی ئەنجومەنی ویلایەتی موسڵ. باسی سێیەم: بەشداری سیاسی مەلای گەورە لە ساڵانی(١٩١٩- ١٩٢٤)، کراوە بە دوو تەوەر. تەوەری یەکەم: هەڵوێستی بەرامبەر بە ئینگلیزەکان. تەوەری دووەم: دیدگا و هەڵوێستی بەرامبەر شێخ مەحمودی حەفید و حکومەتەکەی. باسی چوارەم: تایبەتە بە بەشداری سیاسی مەلای گەورە لە ساڵانی ١٩٢٤- ١٩٢٨،دابەش کراوە بەسەر دوو تەوەردا. تەوەری یەکەم: بوونی مەلای گەورە بە ئەندامی ئەنجومەنی دامەزراندنی عێراق لە ساڵی ١٩٢٤. تەوەری دووەم: دید و هەڵوێستی لە کێشەی ویلایەتی موسڵ. باسی پێنجەم: دیدی مەلای گەورە لەبابەت نەتەوایەتی و دەوڵەتداری. دابەش کراوە بۆ دوو تەوەر. تەوەەری یەکەم: دیدی مەلای گەورە لە بارەی نەتەوایەتی. تەوەری دووەم: دیدگای مەلای گەورە سەبارەت دەوڵەتی کوردی.

لەکۆتاییدا، پاش تەواوبوونی ئەم نامەیە، پێشکەشی بەشی مێژووی دەکەم و دەکەوێتە بەردەم بەڕێزان ئەندامانی لیژنەی گفتوگۆ و هیوادارم هەوڵەکەم ئامانجەکانی خۆی بەدیهێنابێت و چاوەڕیی رەخنەو تێبینیە وردو زانستییەکانی بەڕێزیانم بۆئەوەی توێژینەوەکەمی پی دەوڵەمەندتر بکەم و پێی بگاتە ئەو ئاستەی کە شوێنی شیاوی خۆی وەربگرێ و سوود بەخوێنەرانی بگەیەنێت.

دەروازە

ڕەوشی گشتی کوردستانی عوسمانی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە هەتا جەنگی جیهانی یەکەم

لەکاتی توێژینەوە لە کەسایەتییە زانستی و سیاسییەکان، پێویستە لێکۆڵینەوە لەو سەردەم و ژینگەیە بکرێت کە ئەو کەسایەتییەی تێدا ژیاوە، بۆ زانینی رادەی کاریگەریی ژینگەو بارودۆخەکە لەسەری و بە پێچەوانەشەوە، یەکێك لەو کەسایەتیانە مەلای گەورەیە کە لە ماوەی نێوان ساڵانی ١٨٧٦- ١٩٤٣ ژیاوە، بۆیە بەپێویستمان زانی بارودۆخی سیاسی و فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی و ئابووری ئەو ماوە مێژووییە بخەینە بەرچاو، چونکە ئەو لایەنانە ڕۆڵی گرنگ لە ڕووی ئەرێنی و نەرێنییەوە لە پێکهاتنی کارەکتەری کەسایەتییەکاندا دەگێڕن[1].

ئاشکرایە کوردستان بۆ یەکەم جار لە دوای جەنگی چاڵدێرانی ساڵی ١٥١٤ لەباکورەوە بۆ باشوورکرا بە دوو بەشەوە، لای ڕۆژهەڵاتی کەوتە ژێردەستی فەرمانڕەوایانی عەجەم و لای رۆژئاوای، کە بەشە زۆرەکەی بوو، کەوتە ژێر دەستی فەرمانڕەوایانی عوسمانی، بەم شێوەیە مایەوە هەتا جەنگی یەکەمی جیهان ١٩١٤- ١٩١٨، پاش ڕووخانی دەوڵەتی عوسمانی لەم جەنگە، ناوچە کوردییەکانی ژێر دەستی بەسەر تورکیا و عێراق و سوریادا دابەشکرا[2].

هەرچەندە دەوڵەتی عوسمانی هەوڵی دا بەرگریی لە ڕوخاندنی خۆی بکات، کە سەرەتای تێکچوون و هەڵوەشاندنەوەی دەگەڕێتەوە بۆ دوای مردنی سوڵتان سلێمانی قانونی، چونکە دوای ئەو هەتا ساڵی ١٨٧٠، هەژدە سوڵتان فەرمانڕەوایەتییان کرد، کە هیچیان لە ئاستی پێویستدا نەبوون[3]. دەوڵەت بەمەبەستی بەردەوامبوونی هەر لە زووەوە دەستی بەچاکسازی کرد[4]، تەنانەت تەنزیمات*(ڕێکخستنەوە) نەیتوانی چارەیەك بۆ هەڵوەشانەوەی ئیمپراتۆریەتەکە دابنێ، چونکە دەوڵەت بەدەست تەنگژەی چاوتێبڕینی دەوڵەتە زلهێزەکان، جوڵانەوە نەتەوەییەکان، شۆڕش و دووبەرەکی ناوخۆ، داتەپینی ئابووری، هەژاری و رۆشنبیرییەوە دەیناڵاند، کە پوختە چارەسەری پێشنیاریکراو بریتی بوو لە بەناوەندیکردنی ئیداری، نۆژەنکردنەوەی سوپا، دامودەزگاکانی دەوڵەت، بەڕۆژئاوایکردنی یاسا و پەروەردە[5].

سەبارەت بەکاریگەری چاکسازی(تەنزیمات)ی عوسمانی لەسەرکوردستان، زۆرنەرێنی بوو، چونکە بووە هۆی ڕووخان و لەناوبردنی دەسەڵاتە ناوخۆییەکانی(میرنشینەکان)، لەبەر ئەوەی میرنشین نەیتوانی

---

[1] - عمر حسين سعيد: الاحكام القضائية الفقهية لمحمد جليزاده، دراسة مقارنة، اطروحة دكتوراه، غير منشورة، مقدمة الى مجلس فاكلتي التربية فى جامعة كوية، 2019، ص10.

[2] - د.مارف خەزنەدار: مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی پێنجەم، چاپی دووەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠١٠، ل ١٤.

[3] - د.محەمەد سوهەیل تەقوش: عوسمانیەکان لە دامەزراندنی دەوڵەتەوە تا کودەتا بەسەر خەلافەتدا، و: د: نەریمان خۆشناو، مستەفا سەید مینە، چاپی سێیەم، لە بڵاوکراوەکانی کتێبخانەی ئاوێر، ٢٠١٤، ل ٢٩٤.

[4]- د.محمد حرب: سوڵتان عبدالحميدی دووەم، دوا سوڵتانە گەورەکەی عوسمانی، و: د.ابراهيم احمد شوان، چاپی دووەم، نوسینگەی تەفسیر، ٢٠٢٢، ل ٢٧.

*- تەنزیمات: لەڕوی زاراوەوە بەمانای ڕێکخستن و ڕێکوپێکی وخستنە سەر ڕێگا دێت، لە سەردەمی سوڵتان عەبدولمەجید لەساڵی ١٨٣٩ بەخەتی شەریف گوڵخانە دەستی پێکرد، هەتا ساڵی ١٨٧٧ی جەنگی عوسمانی روسی بەردەوام بوو، دواتر سنوردارکرا. د. نەوزاد یەحیا باجگر: کۆی سانجەق لە بەڵگەنامەکانی عوسمانی دا، و: ئاشتی رەحمان، بەرگی شەشەم، لە بڵاوکراوەکانی زانکۆی جیهان، خانەی بەڵگەکان ، ٢٠١٨، ل ١١.

[5]- پۆل دۆمۆن: سەردەمی تەنزیمات ١٨٣٩- ١٨٧٨،و: نەجاتی عەبدوڵڵا، بڵاوکراوەی ئاراس، لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتیەکان، هەولێر، ٢٠٠٨، ل ١١،١٢.

بەردەوام بێت، بۆیە میرەکانیان کوژران، یاخود دوور خرانەوە. هەر بۆیە لە سەدەی نۆزدە دابڕانێك لە کۆمەڵگەی کوردیدا ڕویدا، کە بووە بەستێنێك بۆ داڕمان و شپرزەبوونی زیاتری پێکهاتەی سیاسی و کۆمەڵایەتی کورد، کۆمەڵگەی کوردستان بەگشتی. بەجۆرێك حاجی قادری کۆیی*، ڕووخانی میرنشینەکان بە خەسارەتێکی گەورە بۆ کورد وێنا دەکات[1]. هەربۆیە دەکرێت لەبەر ئەمەش بێت تاکە یەك جوڵەی حاجی قادر نادۆزیتەوە پەنجە رابکێشێت بۆ ئەوەی رێزی لە تورکانی عوسمانی نابێت، وەیا لێیان رازی بوبێت، ئەمەش لەبەرئەو ستەمەی کاربەدەستانی عوسمانی بەدرێژایی رۆژانی حوکمڕانییان لە کوردستان کردویانە [2].

بەشێوەیەکی گشتی، کوردستانی بندەستی عوسمانی، لە سەردەمی چاکسازیدا لەڕوی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و خوێندەواری، هیچ جۆرە پێشکەوتنێکی بەرچاوی بەخۆیەوە نەبینی، بەڵکو دەوڵەت ئەو ناوچانەی وەك سەرچاوەی بەدەستهێنانی کەرەستەی خاوی مادی و مرۆیی سەیر دەکردو لەپێناو تاڵانکردنیدا ئەوپەڕی توندوتیژی گرتەبەر.

---

*- حاجی قادری کۆیی: کوڕی مەلا ئەحمەدی کوڕی مەلا صاڵح کوڕی مەلا ئەحمەدی گەورەیە، دایکی ناوی فاتمەیە، لە ساڵی ١٨١٦ لە گوندی(گۆڕقەرەج)ی نزیك شارۆچکەی(تەقتەق) لە مانگی حاجیان لەدایك بووە، بۆیە نازناوی حاجی هەبووە، نەچۆتە حەج. لە تەمەنی منداڵی باوکی دەمرێت و لە دەساڵی دایکیشی دەمرێت، مامۆستاکەی بەخێوی دەکات، لەگەڵ مەلا عەبدوڵڵای جەلیزادە دەچنە ناوچەی باڵەکایەتی بۆ خوێندن و لەوێشەوە بەتەنها دەچێت بۆ سابڵاغ و شنۆ و سەردەشت، لەوێ لە ساڵی ١٨٦٢ ئیجازەی زانستی وەردەگرێت و دەگەڕێتەوە کۆیە، پیشەی مەلایەتی نەکردوەو ژنی نەهێناوە، لەگەڵ شێخ نەبی ماویلی ناکۆکی دروست بووە لە نێوانیاندا، بەناچاری وڵاتی بەجێ هێشتووەو چووەتە ئەستەمبوڵ، بەتایبەتی کاتێك دەبینێت خەڵکی روو لە شێخان دەکەن و کەمتەرخەمن بەرامبەر بە شاعیرو زانا، لە ئەستەمبۆڵ لەگەڵ بنەماڵەی بەدرخانیەکان تێکەڵ دەبێت و دەبێتە مامۆستای کوڕەکانیان، بیری ناسیونالیزمی فراوانتر دەبێت، لە ساڵی ١٨٩٧ لە ئەستەمبوڵ کۆچی دوایی دەکات. دیوانی حاجی قادری کۆیی: لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەی سەردارحەمید میران، کەریم مستەفا شارەزا، پێداچونەوەی مەسعوود محەمەد، لە چاپکراوەکانی ئەمینداریێتی گشتی رۆشنبیری و لاوان، ناوچەی کوردستان، ١٩٨٦و ل ١٢؛ د. مارف خەزنەدار: مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی چوارەم، چاپی دووەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠١٠، ل ١٣١-١٣٣.

[1]- محەمەد حەقمورادی: شەشەمین کۆنفرانسی نێودەوڵەتی پلاتفۆرمی دابڕان و چوارەمین کۆنفرانسی فێمێنیزمی رۆشنگەری، سلێمانی ٢٧و٢٨ی ١١-٢٠٢١، ل ٣٥٤،٣٥٥ .

[2]- مەسعوود محەمەد: حاجی قادری کۆیی، بەشی سێیەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠١٠، ل ١٢٤.

یەکەم: بارودۆخی سیاسی

آ- لەدوای نەمانی میرنشینەکان هەتا سەرەتای سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم ١٨٥١-١٨٧٦:

دەوڵەتی عوسمانی بەئامانجی ناوەندگەرایی ئیداری و سیاسی، توانی لەئەنجامی چەند هێرشێکی سەربازیی، بە پاڵپشتی وڵاتانی روسیا و بەریتانیا، کۆتایی بەدەسەڵاتی میرشینەکانی سۆران لە ساڵی ١٨٣٦ و بادینان لە ١٨٤٢ و بۆتان لە ١٨٤٧ و هەکاری لە ١٨٤٩ و بابان لە ١٨٥١ بهێنێت[1]. بەمەش کوردستان بەتایبەتی شارەکان کەوتە ژێر دەسەڵاتی راستەوخۆی عوسمانی[2].

بەلەناوچوونی میرنشینەکان قۆناغێکی نوێ لە مێژووی کوردستان دەستی پێکرد، کوردستانی دووچاری زیانی گیانی و مادی زۆر کرد. ئەم راستییەش بە ڕوونی لە شەڕی(کریما)ی عوسمانی-روسی ١٨٥٣- ١٨٥٦ هەستی پێدەکرێت. دەوڵەتی عوسمانی بەبەرزکردنەوەی دروشمە ئاینییەکان هەست و سۆزی کوردی بەلای خۆیدا رادەکێشا. خۆبەخشە کوردەکان لەبەرەی ئەرزڕۆم لەژێر سەرپەرشتی رەسوڵ پاشا، برای میرمحەمەدی گەورەدا بوون، هەروەها(قەرە فاتم) ی ژنە کورد بە ٣٠٠ چەکدارەوە لەگەڵ سوپای عوسمانی بەشداری شەڕەکەی کرد کە سەرکردایەتی پیاوانی دەکرد، کە دواتر دەوڵەت وەك رێزێك بۆ ئەستەمبوڵ بانگهێشتی کرد[3]. رووسەکانیش لەهەمان شەڕدا، دوو فەوجیان لە عەشیرەتە جەنگاوەرەکانی کورد پێکهێنا دژ بە عوسمانییەکان، کە هەریەکەیان بریتی بوو لە ٥٠٠ سوار[4].

شایانی باسە، دوای لەناوبردنی میرنشینە کوردییەکان، بەناوبانگترین سەرکردەی کورد لەوکاتەدا (یەزدان شێر) بوو، بووە لایەنگری عوسمانییەکان، بەئامانجی ئەوەی جێگەی بەدرخان پاشا بگرێتەوە، ئەوەبوو تورکەکان ماوەیەکی کەم کردیانە فەرمانڕەوای هەکاری، بەڵام لە ساڵی ١٨٥٠ لایان برد[5]. پاشان یەزدان شێر، وەك کاردانەوەیەك بەرامبەر بەرژەوەندییە کەسی و هەستە نیشتمانییەکانی و باردۆخی نالەباری ناوچەکە، لە ساڵی ١٨٥٤- ١٨٥٥ راپەڕینێکی بەرپاکرد، ژمارەی سەربازەکانی گەیشتە سەد هەزار کەس، لە سنووری موسڵ هەتا وانی گرتەوە[6]، بەڵام بەهۆی نابەرانبەری هێز و هاوکاری نەکردنی روسیا و هەوڵەکانی فەرەنسا و بەریتانیا، بەتایبەتی کونسوڵی بەریتانیا لە شاری موسڵ (نەمرودی رەسام)،

---

[1]- م.ی ئەحمەد محەمەد ناسر: دورخستنەوەی رێبەرانی کورد لە دەوڵەتی عوسمانی١٨٤٧- ١٩١٤، گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، ژمارە ٢٥، ل ٢٨٧.

[2] - جەلیلی جەلیل، م. س لازاریف، م. ا. حەسرەتیان، شاکرۆ محۆیان، ئۆلگا جیکالینا: شۆڕشەکانی کورد لە سەردەمی نوێدا، و: بەهادین جەلال مستەفا، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی رۆژهەلات، هەولێر، ٢٠١٣، ل ٢٨.

[3]- د. عەبدوڵلا عەلیاوەیی: کوردستان لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا، لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا جەنگی یەکەمی جیهان، چاپی دووەم، کتێبخانەی ئاوێر، ٢٠٠٤، ل ٣٩، ٤٢- ٤٨.

[4] - د. احمد عثمان ابوبکر: الاثار الكاملة، اعداد: د. ازاد عبید صالح، الجزء الاول، مطبعة شڤان، السليمانيه، ٢٠٠٨، ص ٧٢.

[5]- پ. ی. ئەڤیر یانۆڤ: کورد لە جەنگی روسیا لەگەڵ ئێران و تورکیادا، و: ئەفراسیاو هەورامی، لە بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری(ی.ن.ك)، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل ١٥٩؛ د.ئارام عەلی: کورتەیەك لە مێژووی نوێی کورد، چاپخانەی کاروخ، سلێمانی، ٢٠١٨، ل ٢٦٤.

[6]- ن. لازاریف: مێژووی کوردستان، و: وشیار عەبدوڵلا سەنگاوی،چاپخانەی رۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠٠٨، ل ٢٢١-٢٢٣.

یەزدان شێر رازی بوو بە دانوستان. سەرەڕای بەڵێنی پاراستنی سەرو ماڵی ریبەرانی راپەڕینەکە، بەڵام لەڕێگای چوونی بۆ گفتوگۆ، دەستبەسەرکراو رەوانەی ئەستەمبوڵ کرا، بەمەش راپەڕینەکەی تێکشکێنرا، دەوڵەت لە پاداشتی ئەم سەرکەوتنەدا، مەدالیای بەسەر بەشداربوانی شەڕەکەدا دابەش کرد، کە وەك نیشانەیەك بوو بۆ گرنگی راپەڕینەکە[1].

پەیکەری بەڕێوەبردن لەدەوڵەتی عوسمانی بەشێوەیەکی گشتی لە ویلایەتەکان بەسەرۆکایەتی والی بوو، سنجەق* (لیوا) لەلایەن موتەسەڕیف بەڕێوە دەبرا. پلەیەك خوارتر قائیمقام بوو دوای ئەویش مودیر ناحیە دەهات[2]. بەڵام مەدحەت پاشا دوای بوونی بە والی عێراق لە ساڵی ١٨٦٩، هەستا بەچەند کارێك بەتایبەت لە بەغدا. ئەوەبوو بەپێی یاسای ویلایەتەکان، عێراق کرا بەسێ ویلایەت (بەغدا، بەسرە و موسڵ). هەروەها بایەخی بە ژیانی کۆمەڵایەتی و تەندروستی دا، بەڵام لە بەڕێوەبردنی کارگێڕی ناوچەکان بەکەمی عەرەب و کوردی بەشداری پێدەکرد. دەسەڵات زیاتر لە دەست تورکەکاندا بوو[3].

ماوەي نێوان ساڵاني1850-1917، سەردەمي حوكمي راستەوخۆی عوسمانييەكانە لە كوردستان. لەوکاتەدا دواکەوتویی سیمای دیاری ناوچە کوردیەکان بوو، کە ئامانجی سەرەکی کاربەدەستەکان رووتاندنەوە و کۆکردنەوەی باج بوو. ناوچە دوورە دەستەکان لە پایتەخت(ئەستەمبوڵ) زیاتر پشتگوێخرابوون. دانیشتوانەکەی زیاتر پەیوەستبوون بە سەرۆك خێڵەکانەوە، هەر هۆزێك لە ناوچەکەی خۆی دەسەڵاتێك بووە[4]. ئەو بۆشاییە سیاسییەی لەئەنجامی نەمانی میرنشینەکان درووست بوو بوو، دەوڵەت نەیتوانی پڕی بکاتەوە، بۆدابینکردنی ئەمن و ئاسایشی ناوچەکە، دەوڵەت هەوڵی خۆنزیککردنەوەی لە بنەماڵە ئاینی و سەرەك خێڵ و دەرەبەگەکان دا[5]. بەنمونە ڕێکخستنی کارگێڕیی عوسمانی، لە ناوچەی پشدەری باشووری کوردستانی دانەمەزرا، هەتا دوای ساڵەکانی ١٨٨٦، هەتا ئەوکاتەی شێخ سەعیدی بەرزنجی رازی کردن بەهاتنی هێزێکی سەربازی عوسمانی بۆ ناوچەکە[6].

---

[1]- د.عوسمان عەلی: چەند لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی بزافی هاوچەرخی کورد، و: کامەران بابان زادە، بەرگی یەکەم، چاپخانەی رێنوێن، لە بڵاوکراوەکانی پەیمانگای جیهانی فیکری ئیسلامی،ژمارە(٨)، ٢٠١٠،ل ٢٦، ٢٧؛ د.ئارام عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٦-٢٧٠ ؛ د.عەبدوڵڵا عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل٤٩ -٥٤.

*- سەنجەق: وشەیەکی تورکیە بەمانای ئاڵا دێت، ناوچەکە(سنجق بەگی) حوکمی دەکرد، یەکێك بوو لە دابەشبوونە کارگێڕییەکانی دەوڵەتی عوسمانی. یەکەیەکی سەر بە ئەیالەت(ولایەت) بووە، بەڕێوەبردنی سەنجەق دەدرایە دەست کەسێکی مەدەنی یا سەربازی، خاوەن دەسەڵاتی کارگێڕی و *سەربازی* بووە بەسەر ناوچەکانی ژێر دەستی، بەڵام دەستی لە کاروباری یاسایی و دادوەری نەدەدا. تاهیر ئەحمەد حەوێزی: مێژووی کۆیە، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، چاپخانەی کاروان، ٢٠٠٧، ل ٢٣؛ حەیدەر لەشکری: واهیمەی شێخەکان و خەیاڵدانی حاجی دژە سۆفیبوون، ناسنامەو یادەوەری لەلای حاجی قادری کۆیی، ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، ٢٠٢١، ل ٦٠.

[2]- د. ئارام عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٧.

[3]- زبیر بلال اسماعیل: تاریخ اربیل، دراسة تاریخیة عامة لاربیل وانحائها منذ اقدم العصور حتي الحرب العالمیة الاولي، مطبعة الثقافة، هەولێر،١٩٨٦، ص 196.

[4]- ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: شاری سلێمانی ١٩١٨- ١٩٣٢، چاپخانەی زانست، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل ٢٤- ٢٨.

[5]- مارتین ڤان برونەسن: ئاغاو شێخ و دەوڵەت، و: کوردۆ عەلی، بەرگی یەکەم ، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، لە بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هوشیاری(ی.ن.ك)، ٢٠١٠، ل ٤٢،٤٣.

[6]- دارا توفیق کاکە مین: ناوچەی پشدەر لە سەردەمی پاشایەتیدا ١٩٢١- ١٩٥٨، بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، ٢٠١١، ل ٢٨ .

شایانی باسە سیمای دیاری سیاسەتی عوسمانییەکان لەکوردستان لەوماوەیەدا، بە بەکارهێنانی زەبرو زەنگ و هەڵسوکەوتی خراپی بەڕێوەبەرایەتی عوسمانی وفەرمانبەرەکانی تورك دەناسرا، وەك لابردنی کوردەکان لە پلەو پایەیان و دانانی تورك لە جێگەیان، زیادکردنی باج و بە زۆر ئازوقە سەندن لە خەڵك بۆ سوپاکانیان، بە سەربازییکردنی زۆرەملێی لاوانی کورد بوو[1].

بەشێوەیەکی گشتی بارودۆخی سیاسی و کارگێڕیی ناوچە کوردییەکانی ژێردەسەڵاتی عوسمانی، زۆر لە بەشەکانی تری ژێر سایەی دەوڵەت خراپتر بوو. ئەمەش بەهۆی پەراوێزخستن و کەمی خزمەتگوزاریی وخراپی بارودۆخی ئابووریی، گوشارە سەربازیی و سیاسییەکان لەسەر دەوڵەت، زۆری خەرجییە زیادەکانی کۆشك، کە بوونە هۆی کورتهێنانی بودجەی دەوڵەت، بەتایبەتی بەهۆی جێبەجێکردنی سیاسەتی هاتنەناوەوەی شارستانیەتی ئەوروپی بۆ ناوچە جیاجیاکانی دەوڵەت، قەرزێکی زۆر لەسەر دەوڵەت کەڵەکە بوو بوو کە لە وڵاتە ئەوروپیەکانیان وەرگرتبوو، ئەمانیش کردیانە هۆکارێك بۆ دەستێوەردانی زیاتر و لاوازکردنی، دواتر ڕووخاندنی ئیمپراتۆریەتەکە و دابەشکردنی لەنێو خۆیاندا[2].

ب- کوردستان لە سایەی دەسەڵاتی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم ١٨٧٦- ١٩٠٨:

بارودۆخ لەم سەردەمەدا ناجێگیر بوو، سەردەمی تەوژمی داگیرکاریی وڵاتە داگیرکەرەکان بوو[3]. سوڵتان عەبدولحەمید لەگەڵ گەیشتنی بە دەسەڵات لەگەڵ کۆمەڵێك گیروگرفت ڕووبەڕوو بویەوە، لەوانە بودجەی بەتاڵ، سەربازی بێ چەك، سەرهەڵدانی بزوتنەوە نەتەوایەتییەکان، کۆمەڵێکی تامەزرۆ بۆ حوکمی پەرلەمانی، پیلانە نێودەوڵەتییەکان، کێشەی شەر لەگەڵ رووسیا و یاخیبوونی ئەرمەن و لاوازیی سیستەمی پەروەردە و خوێندن[4]. جگە لەوەی سوڵتان کەسێکی زۆر ریفۆرمیست نەبوو لەسەر شێوازی ئەوروپییەکان، دەیویست دەسەڵاتی ناوەند بەهێز بکات، بەهێنانەکایەی یەکێتی ئیسلامی(جامیعەی ئیسلامی)[5]. لەسەردەمی ئەودا دەستوور ڕاگەیەنرا و جەنگی عوسمانی رووسی ١٨٧٧- ١٨٧٨ هەڵگیرسا، سوڵتان لە ٢٤- شوباتی- ١٨٧٨ فەرمانی دەرکرد، کار بە دەستوور نەکرێت[6].

هەرچەندە سوڵتان سیاسەتێکی کراوەو هاوکاری لەگەڵ سەرکردە تەقلیدیەکانی کورد (زانایانی ئاینی و سەرۆك خێڵ و شێخانی تەریقەت) دەستپێکرد، لەوانە شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری وشێخ سەعیدی بەرزنجی لە سلێمانی، لە بابی عالی نزیککردنەوە[7]. لە میانەی ئەو خۆنزیککردنەوەیە لە کورد، سوڵتان بانگهێشتی کاك ئەحمەدی شێخی بۆ ئەستەمبوڵ کرد، بەڵام ئەو لەبری خۆی(سەید محەمەد موفتی) نارد لە

---

[1]- د: عەبدوڵڵا عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٩، ٥٠، ٢٧٧.
[2]- د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلى (مەلای گەورە) وجهوده العلمية، سلسلة رسائل جامعية 3، طبع ونشر مكتب تفسير، مطبعة وزارة التربية، اربيل -2006، ص 16.
[3] - پ.د. جەواد فەقی عەلی: رەنگدانەوەی کەسایەتی مەلای گەورە لە کەسایەتی مەسعوود محەمەد دا کتێبی ((گەشتی ژیانم)) وەك نمونە، دووەمین کۆنفرانسی ناودارانی کۆیە، بەرگی یەکەم، ب. ش، ل ٣٣٢.
[4] - د. محمد حرب: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١.
[5] - دیڤید ماکداول: مێژووی هاوچەرخی کورد، و: ئەبوبەکر خۆشناو، بەرگی یەکەم، چاپخانەی روون، سلێمانی-٢٠٠، ل ١٢٤.
[6] - د. عەبدوآڵڵا عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو،ل ١١٥.
[7] - د. عوسمان عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل٣٠.

میوانخانەی شاهانە پێشوازی کرا[1]. هەر بۆیە لەکاتی جەنگی عوسمانی رووسی ١٨٧٧- ١٨٧٨کاك ئەحمەدی شێخ هەندێك جەنگاوەری لایەنگری خۆی بۆ بەشداریکردن لە شەڕەکە، بەسەرکردایەتی شێخ سەعیدی نەوەی نارد. ئەمە جگە لە بەشداری قەرە فاتم بەسەرکردایەتی ٥٠٠ جەنگاوەری سوارە، هەروەها بەشداری شێخ عوبەیدوڵڵا و بەشێك لە کوڕانی بەدرخان پاشا[2]. کەچی لەهەمان کاتدا کوردەکانی قارس و ئەردەهان، شانبەشانی رووسەکان شەڕی عوسمانییەکانیان دەکرد[3].

لەم ماوەیەدا دەوڵەتی عوسمانی، وردە وردە بەرەو لێکهەڵوەشان دەچوو. دەسەڵاتی بەسەر بەشێك لە وڵاتەکانی ژێر دەستی لە دەست دابوو. دەسەڵاتی لە هەندێك ناوچە هەر بە ناو بوو، دەوڵەتە گەورەکان دوای ئەوەی بەرژەوەندییەکانیان کۆیکردبونەوە، لەسەر لەناوبردن و دابەشکردنی لەنێو خۆیاندا رێکەوتن، بەڵام سوڵتان عەبدولحەمید توانی وڵاتەکە بۆ ماوەی سێ(دەیە) بەرامبەر پلان و گوشاری بێگانەو ناڕەزایەتی ناوخۆ ڕابگرێت[4]. هەر لەو ماوەیەدا چەند جوڵانەوەیەکی رزگاریخوازیی کورد سەریان هەڵدا:

١- کوڕانی بەدرخان پاشا(عوسمان پاشا و حسێن پاشا): کاتێك جەنگی (عوسمانی- رووسی) ١٨٧٧- ١٨٧٨هەڵگیرسا، بابی عالی خەڵکێکی زۆری کوردستانی کرد بە سەربازو بەشێکی زۆری ئەو هێزانەی بە نەوەکانی میر بەدرخان پاشا سپارد. کە عوسمانییەکان لەو جەنگەدا شکان، ئەوانیش ئەو هەلەیان قۆستەوە و ویستیان ئەو بۆشاییە سیاسییە پڕ بکەنەوە، کە لە دوای ڕوخاندنی میرنشینەکان درووست بوو بوو[5]. ئەوە بوو پاش ٣١ ساڵ لە ڕووخانی میرنشینی بۆتان، هاتنە شاری بۆتان و ئازادیان کرد. میرنشینی بۆتانیان راگەیاند و عوسمان کرایە میر، وتاری هەینی بەناوی ئەوەوە خوێنرایەوە،[6] بۆ لەناوبردنی جوڵانەوەکە، سوڵتان سیاسەتی خۆی گۆڕی، بۆ ئەمەش هەموو ئەندامانی بنەماڵەی بەدرخانییەکانی ئازاد کرد کە گیرابوون، پاشان کوڕانی بەدرخانی بانگهێشت کرد بۆ گفتوگۆ، ئەوە بوو لە یەکێك لە گفتوگۆکاندا دەستگیر کران و نێردران بۆ ئەستەمبوڵ و کۆتایی بە ڕاپەڕینەکە هات[7].

٢- ڕاپەڕینی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری: شێخێکی تەریقەتی نەقشبەندی بووە، نزیکەی دووسەد گوندی لە هەردوو بەشی کوردستانی عوسمانی و ئێران هەبووە، کوردەکان ناسناوی باوکی کوردیان لێ نابوو. پاشان لە گوندی نەهری بە ئامادەبونی زیاتر لە ٢٠٠ سەرەك خێڵ و زانای ئاینی، لە هەردوو پارچەی کوردستان کۆنگرەی(یەکێتی کوردان) ی بەست[8]. شێخ عوبەیدوڵڵا لە وتارێکیدا لە کۆنگرەکە وتی:

---

[1] - ئاوات ئەبوبەکر ئەحمەد: گەورە بانگخوازی کورد کاك ئەحمەدی شێخ، وەزارەتی رۆشنبیری، سلێمانی، ٢٠٠٨، ل ٢١.
[2] - د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٤.
[3]- عەلائەدین سەجادی: مێژووی راپەڕینی کورد، چاپی دووەم، چاپخانەی ئێران- شاری کورد ئینتیشاراتی محەمەدی- لە سەقز، ١٩٩٦، ل ١٨؛ پ. ی. ئەڤیر یانۆڤ: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨٥، ١٨٦.
[4] - عمر حسین سعید: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١.
[5] - د. ئارام عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٨.
[6] - پ. د. یاسین سەردەشتی: دوو تەقەلا لە پێناو ژیانەوەی میرنشینی بۆتان و دامەزراندنی دەوڵەتی دەستووری سەربەخۆی کوردستان، زانکۆی سلێمانی ، ٢٠٢٠، ل ٣٦.
[7] - بلەچ شێرکۆ: کێشەی مێژینەو ئێستای کورد، ،و: محەمەد حەمە باقی، چاپی سێیەم، کوردستانی عێراق، ١٩٩٢، ل ٤٤.
[8] - د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٧، ٨٨، ٩١.

„عوسمانییەکان ٥٥٠ ساڵ دەبێت بەڕێگەی ناشەرعی دەسەڵاتیان گرتۆتە دەست، ٤٠٠ ساڵە لە ئاینی ئیسلام لایان داوە، لەوکاتەوە بوونەتە دیلی هێزەکانی ترو لە ناوچونیان زۆر نزیکە[1]„.

شێخ عوبەیدوڵڵا بەشداریی شەڕی عوسمانی- روسیی ساڵی ١٨٧٧- ١٨٧٨ بە هێزێکی ٣٠٠ جەنگاوەریەوە، لەگەڵ کۆمەڵێك سەرۆك هۆزی تر کرد[2]، بەڵام زۆربەیان بەرەکانی جەنگیان بەجێهێشت، لەوانەش شێخ عوبەیدوڵڵا[3]. ئەوە بوو لە ساڵی ١٨٨٠ ڕاپەڕینەکەی دژی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری دەستپێکرد[4]. سەرەتا لە کوردستانی بندەستی قاجاری و توانیان بێ بەرەنگارییەکی ئەوتۆ مەڵبەندی موکریان ئازاد بکەن و گەیشتنە ناوچەی ورمێ، بەڵام بەهۆی بەرگری سوپای ئێران و هاوکاری رووس و بەریتانیا و دەوڵەتی عوسمانی، هێزەکانی شێخ تێکشکێنران و بۆ ناوچەکانی عوسمانی(شەمزینان) کشانەوە[5]. عوسمانییەکان دەسگیریان کرد و لەساڵی ١٨٨١ نێردرایە ئەستەمبوڵ، دوای هەڵهاتنی و گەڕانەوەی بۆ ناوچەی نەهری، جارێکی تر ڕاپەڕینی دەستپێکردەوە، بەڵام ئەم جارەش بەهۆی گوشاری بەریتانیا و رووسیا لەسەر سوڵتان داوای گفتوگۆی لێکرا، لە گفتوگۆکەدا دەستگیر کراو وەك دیلێکی بەشکۆ رەوانەی ئەستەمبۆڵ کرا[6]، دواتر رەوانەی وڵاتی حیجاز کراو لەوێ لە ساڵی ١٨٨٣کۆچی دوایی کرد، بەمردنی کۆتایی بە قۆناغێکی گەورەی ڕاپەڕینی سەرانی کورد هات لەسەدەی نۆزدە[7].

لە ئاکامی تێکشکاندنی جوڵانەوەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا، سەرداریی تێکۆشانی سیاسی و ئازادیخوازی کورد، کەوتە دەست کوردەکانی ئەستەمبوڵ و تاراوگە[8]. بووە هۆی لاوازکردنی بزاڤی نەتەوایەتی کوردو ئەنجامنەدانی هیچ بزوتنەوەیەکی چەکداری بۆ ڕزگارکردنی کوردستان، جگە لە جوڵانەوەی ساڵانی ١٨٩٩ عوسمان پاشا بەدرخان، کە ئەمیش لەڕێگەی گەڕانەوەی لە تاراوگە بۆ ئەستەمبوڵ لە میسر دەستگیر کرا، بەزیندانی هەتا هەتایی حوکم دراو، نێردرا بۆ لیبیاو کۆتایی بە جوڵانەوەکەی هات[9]. پاشان عوسمانییەکان سیاسەتی خۆیان گۆڕی، هەستان بە خۆنزیککردنەوە لە کورد، بە درووستکردنی سوارەکانی حەمیدیە لێیان و خوێندنگەی خێڵەکی بۆیان. لە ئەنجامی ئەمەش، بزاڤی رۆشنبیری کورد فراوان بوو،[10]. شایانی باسە لە دامەزراندنی سوارەی حەمیدیە لە ساڵی ١٨٩١ هەتا ١٩٠٩، هیچ

---

[1] - د. عوسمان عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٦.
[2] - احمد عثمان ابوبكر: الاثار الكاملة، ص 95.
[3]- م.ی ئەحمەد محەمەد ناسر: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٨.
[4] - د.ئارام عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٩.
[5] - م.ی ئەحمەد ناسر: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١١.
[6] - د. ئارام عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٢.
[7]- نادر ئینتیسار: ئیتنۆنەتەوایەتی کورد، و: عەتا قەرەداغی، چاپخانەی تیشك، ٢٠٠٣، ل ١٧٧؛ بلەچ شێرکۆ: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٦.
[8] - عەلائەدینی سەجادی: مێژووی ڕاپەڕینی کورد، ل ١٦.
[9] - پ. د. یاسین سەردەشتی: میر عوسمان بەدرخان، دوو تەقەلا لە پێناو ژیانەوەی میرنشینی بۆتان و دامەزراندنی دەوڵەتی دەستووری سەربەخۆی کوردستان، ل ١١٦.
[10] - د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١١.

جوڵانەوەیەکی کاریگەر لەناو کوردا بەگشتی بەرپا نەبوو[1]، ئەمەش بەمانای ئەوە دێت، کە سیاسەتی سوڵتان بەرامبەر بە کورد لەو ماوەیەدا تاڕادەیەك سەرکەوتوو بووە[2].

هەرچەندە زۆرێك لە نوسەران لەوانە د. کەمال مەزهەر لە کتێبەکەی(کوردستان لە ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهان) پێیوایە لەشکری حەمیدی، نەگبەتی بووە بەسەر بەرژەوەندی کوردو ئامرازێکی کارا بوو بۆ لەناو بردنی ئەرمەن. راستە سوارەکانی حەمیدی، رۆڵی خراپیان بینی، بەڵام کوشتاری ئەرمەن بەرامبەر بەکورد، کەمتر نەبوو، هەروەها ئەرمەنەکان لەدوای جەنگی عوسمانی- روسیی ١٨٧٧-١٨٧٨ دەیانویست دەوڵەتەکەیان لەو شەش ویلایەتە(ئەرزڕۆم، وان، بەدلیس، خەرپوت، سیواس، دیاربەکر) دابمەزرێنن، کە دانیشتوانەکەی کەمینە ئەرمەن و زۆرینە کورد بوون. ئەوان بە ئەرمینیای رۆژئاوایان دادەنا[3]. بەڵام سەرەڕای هەستکردن بەم مەترسییە لەسەرخاکی کوردستان، سەرانی کورد، لەوانە شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لەکاتی جوڵانەوەکەیدا، هەڵوێستی ژیرو هۆشیارانەی بەرامبەر ئەرمەن و ئاسورییەکان گرتەبەرو رێیان نەدا ئەم مەسەلەیە ببێتە هۆی دروستبوونی کوشتار و دوژمنایەتی لەنێوان کورد و ئەرمەن[4]. شایانی باسە، دوای کودەتای ئیتیحادییەکان لە ساڵی ١٩٠٨ ناوی سوارەکانی حەمیدیە گۆڕا بە(عەشیرەت ئالای لری)[5].

بەشێوەیەکی گشتی، سیاسەتی عوسمانییەکان، لەم ماوەیەدا بۆ کۆنترۆڵکردنی کورد و کوردستان، سیاسەتی(پەرتکە و زاڵبە) یان بەرامبەر بە عەشیرەتە کوردەکان بەکاردەهێنا ئەویش بە درووستکردنی ناکۆکی و ململانێ لە نێوانیان. بەنمونە لە نێوان هەردوو عەشیرەتی جاف و هەمەوەند، هەمەوەند و زەنگەنە......هتد[6]. هەر بۆیە بەشێوەیەکی گشتی سیمای دیاری کۆتاییهاتنی سەدەی نۆزدە بۆ کورد و کوردستان، بە سەپاندنی زیاتری دەسەڵاتی ناوەندی عوسمانی بەسەرشارە کوردییەکاندا دەناسرێتەوە[7].

ج- کوردستان لەسەردەمی دەسەڵاتی ئیتیحاد و تەرەقی ١٩٠٨- ١٩١٤:

کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی لە ساڵی ١٨٨٩ دامەزرا. کورد رۆڵی گرنگی بینی تیایدا، لە چوار کەس لە دامەزرێنەرانی دوانیان کورد بوون کە(عەبدوڵڵا جەودەت و ئیسحاق سکوتی) بوون. پاشان بەهۆی دروشمە بریقەدارەکانیان(ئازادی، برایەتی، یەکسانی) چەندین کەسایەتی تری کورد چوونە ناویان، وەك شێخ عەبدولقادری نەهری ، عەبدوەلڕەحمان بەدرخان و حیکمەت بابان و مەحمود پاشای جاف. ئیسماعیل

---

[1] - د. عوسمان عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٣.
[2] - د. ئارام عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠١.
[3] - د. عوسمان عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٠
[4] - پ. د یاسین سەردەشتی: موسا بەگی موتکان، بەدناوترین دەرەبەگ و سەرۆکخێڵی کورد لە جیهان، زانکۆی سلێمانی، ٢٠١٩، ل ١٨؛ د. ئارام عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٥،٢٧٦.
[5] - حەسەن ئەرفەع: کوردەکان، و: سامان عەبدوڵڵا، چاپخانەی گەنج، سلێمانی، ٢٠٠٩، ل ٥٥.
[6] - د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٧١،٧٢.
[7] - دیڤید ماکداول: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٥.

حەقی بابان و(سلێمان نەزیف)* و زیا کوك ئەلب، کە ئەم سێ دانەی دواییان بۆ تورکچێتی پەرۆش بوون[1].

ئیتیحادییەکان توانیان لە ساڵی ١٩٠٨ کودەتا بەسەر سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم دا بکەن، لە ساڵی ١٩٠٩ لایان بردو دەستووریان گەڕاندەوە. لەوکاتەدا دەستە بژێری کورد بە دوو ئاراستە کاریان دەکرد:

یەکەم- کارکردن لەناو ڕێکخراوە بەرهەڵستکارەکانی کۆمەڵەی ئیتیحادوتەرەقی، لەوانە مەولانازادە رەفعەت و جەنەڕاڵ شەریف پاشا و عەبدوڵڵا جەودەت و مامۆستا سەعید نورسی(سەعیدی کوردی)، کە رۆڵی گرنگی لە پوچەڵکردنەوەی بیری رەگەزپەرستی ئیتیحادییەکان بینی[2]، بۆ ئەم مەبەستە کۆمەڵەی (محەمەدی) دامەزراند، دواتر بووەتە یەکێك لە تیوریستەکانی بیری ئیسلامی لە تورکیا [3].

دووەم- کارکردن و دامەزراندنی چەندین پارت و رێکخراوی سیاسی و رۆشنبیری تایبەت بە کورد، کە دیارترینیان: „کۆمەڵەی عەزمی قەوی کورد،„کۆمەڵەی تەعاون تەرەقی کورد„، „کۆمەڵەی بڵاوکردنەوەی مەعاریفی کوردی„، „ کۆمەڵەی هێڤی بوون[4]„.

شایانی باسە، سەرانی رێکخراوە کوردییەکان لەگەڵ یەکتری ناکۆك بوون، ئەوەتا لە راپۆرتی بەریتانییەکان لەمەڕ ناکۆکی ئەندامانی یانە کوردییەکان دەڵێت:„بەدرخانییەکان و هی تریش، عەبدولقادری نەهریان تۆمەتبار دەکرد بە لاوازی لە ئاست ئاواتە نەتەوەییەکانی کورد، چونکە داوای ئۆتۆنۆمی دەکردو رێزی خەلافەتی عوسمانی دەگرت، بەهیوای پشتیوانی بەریتانیا بوو„[5].

بەشێوەیەکی گشتی، گەلی کورد، دەسکەوتی گەورەیان لەو دروشمانەی رژێمی نوێ سەبارەت بە ئازادی و پێشکەوتن دەستنەکەوت. ئەوە بوو پاش چەسپاندنی دەسەڵاتەکەیان، کەوتنە داخستنی کۆمەڵەو یانە کوردییەکان و ڕاونان و گرتنی ئەندامەکانیان[6]. بەهۆی بارودۆخی سیاسیی و ئابووریی و کارگێڕیی خراپی ئیتیحادییەکان، چەندین جوڵانەوەی کوردی دژ بە ئیتیحادییەکان سەریان هەڵدا، لە گرنگترینیان[7]:

---

*- سلێمان نەزیف: ١٨٨٠-١٩٢٧ بەڕەگەز کوردە لە دیاربەکر لە دایك بووە، پاشان کراوەتە والی موسڵ. دواتر لە(٥) کانونی یەکەمی ١٩١٥ کراوەتە والی بەغداد، کەسێکی بەبیر تۆرانی تورك پەرست و بوێژو وێژەوان بووە، زۆر گوێڕایەڵی ئیتیحادیەکان بوو، زۆر تاوانی کوشتن و لە سێدارەدانی هاونیشتمانیانی بێ گوناهی ئەنجام داوە، لای کوردو عەرەب کەسێکی نەویستراو بووە، لە ئەستەمبوڵ کۆچی دوایی کردوە. د. راهی مزهر العامری: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١؛ مەلا محمدی کۆیی(مەلای گەورە): دیاری مەلا محمدی کۆیی، ل ١؛ ریاز کاکە مەحمود - شکار جەلال: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٩.

[1] - د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٩ ؛ د. ئارام عەلی: سەرچاوەی پێشوو،ل ٣٠٩.

[2] - د. عوسمان عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٢- ١٩٤.

[3] - د. ئارام عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١٥، ٣١٦.

[4] - د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٠-١٤٤؛ د. ئارام عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١٥؛ د. عوسمان عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٦- ٢٠٨.

[5] - د. احمد عثمان ابوبكر: كوردستان في عهد السلام، مجلة الفكر العلمي التقدمي، القسم الرابع والعشرون، 2، 1983، ص 98.

[6] - د. ئارام عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١٧.

[7] - سالار عبدالكريم فندي الدوسكي: دور نواب السليمانية في المجلس النيابي العراقي 1945- 1958، المطبعة خاني، دهوك، كوردستان، 2008، ص 25.

یەکەم: بزوتنەوەی ئیبراهیم پاشای میللی: ئیبراهیم پاشا کەسێکی نزیکی سوڵتان عەبدولحەمید بوو. کاتێك ئیتیحادییەکان هاتنە سەر حوکم، شۆڕشی دژیان ڕاگەیاند، کە پێنج هەزار سوارەی حەمیدی لەگەڵ بوو، لە بەرەنگارییەکدا لە دەوروبەری شەنگال سەرنەکەوت، لە ناوچەیەك بەناوی عەبدولعەزیز مرد[1].

دووەم: شێخ سەعیدی بەرزنجی: شێخ سەعید کەسێکی نزیکی سوڵتان بوو، لە ساڵی ١٩٠١-١٩٠٢ سوڵتان بۆ ئەستەمبوڵ بانگهێشتی کرد، ناحەزەکانی پێیان دەوت(شێخی سوڵتان)، بووە دەسەڵاتی یەکەمی سلێمانی[2]. بە پیلانی ئیتیحادیەکان، شێخ سەعید بۆ شاری موسڵ دوور خرایەوە، لە ئاکامی ئاژاوەیەکدا لە تەمەنی ٨٩ساڵییدا لەگەڵ نزیکەی ٥٠ کەسی دیکە کوژران، ئەو مەرگەساتە، زەمینەی خۆشکرد بۆ دەرکەوتنی شێخ مەحمود وەك سەرکردەیەکی کوردستانی باشوور[3].

سێیەم: عەبدولڕەزاق بەدرخان: کوڕەزای بەدرخان کە لە ساڵی ١٩٠٦ بە کوشتنی ڕەزوان پاشای عوسمانی تاوانبار کرا، لەسەر ئەمە، هەموو ئەندامانی بنەماڵەی بەدرخان، ئەوانەی لە ئەستەمبوڵ و هەرێمەکانی دیکە بوون، بە منداڵانی خوێندنگەشەوە و دەستگیرکران. دوورخرانەوە بۆ مەنفا و دەستیان گرت بەسەر تەواوی موڵك و ماڵیاندا[4]. دوای دەرچوونی عەبدولڕەزاق لە زیندان لە ساڵی ١٩١٠، هەوڵیدا بەهاوکاری ڕووسیا کورد بە مافە ڕەواکانی بگات، بەڵام لە هەوڵەکانی سەرکەوتوو نەبوو، دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر لە ڕووسیاوە گەڕایەوە تورکیا، لە موسڵ کوژرا[5].

چوارەم: بزوتنەوەی مەلا سەلیم لە بەدلیس: مەلا سەلیم زانایەکی تەریقەتی نەقشبەندی بوو، لە مانگەکانی ئازارو نیسانی١٩١٤ لە ئیتیحادییەکان ڕاپەڕی[6]. هەوڵی ڕزگارکردنی شاری بەدلیسیان دا، بەڵام بەهۆی نابەرابەری هێزو هاوکارینەکردنی خەڵکی شارەکە (بەدلیس) ئازاد نەکرا، مەلا سەلیم بەناچاری پەنای بردە بەر کونسوڵخانەی روسیا، نزیکەی هەزار کەس گیران، ٣٠٠ ژن لە شارەکە خۆپیشاندانیان کرد بۆ ئازادکردنیان، بەڵام بەزۆر بڵاوەیان پێکرا[7]، مەلا سەلیم لە کونسڵخانەکە مایەوە هەتا هەڵگیرساندنی جەنگی جیهانی یەکەم، پاش ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی چووە پاڵ ئەڵمانیا پەلاماری کونسولخانەکەیان دا، مەلا سەلیمیان هێنایە دەرەوەو لە سێدارەیان دا[8].

پێنجەم: بزوتنەوەی شێخ عەبدولسەلامی بارزان ١٩٠٧-١٩١٤: شێخ عەبدولسەلام لە ساڵی ١٩٠٧چەند یاداشتێکی بەدەوڵەتی عوسمانی دا، بەڵام گوێی لێنەگیرا. دوای دەستبەکاربوونی سلێمان نەزیف بە والی موسڵ، پەلاماری ناوچەکانی شێخ عەبدولسەلامی دا، ئەویش بەناچاریی بۆ کوردستانی ڕۆژهەڵات

---

[1] - د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٥؛ د. عوسمان عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١٩.

[2] - ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩.

[3]- د.عوسمان عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤٢؛ عەلائەدین سەجادی: مێژووی ڕاپەڕینی کورد، ل ١٩ ؛ دیڤید ماکداول: سەرچاوەی پێشوو،ل ٢٠٧؛ ؛ د. ئارام عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١٠.

[4] - پ. د. یاسین سەردەشتی: کوشتنی ریزوان پاشا و کەوتنی بەدرخانیەکان لە ئەستەمبوڵ، بەدواداچونێکی دیکۆمێنتاریە، کۆلیجی زانستە مرۆڤایەتیەکان، بەشی مێژوو، زانکۆی سلێمانی،٢٣ مارتی ٢٠٢٠.

[5] - م.ی ئەحمەد محەمەد ناسر: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١٤-٣٢٠ ؛ د. ئارام عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٣٣،٣٣٤.

[6]- جەلیلی جەلیل: هەندێ سیمای ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی کولتووری کورد لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، و: ئەنوەر قادر محەمەد، ستۆکهۆڵم-١٩٩٣، ل ٦٣.

[7] - د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨٠.

[8]- د. کەمال مەزهەر ئەحمەد: کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغداد، ١٩٧٥، ل ٤٣- ٤٥؛ دیڤید ماکداول: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١٦ ؛ عەلائەدین سەجادی: مێژووی ڕاپەڕینی کورد، ل ٣٥ ؛ د. ئارام عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل٣١٧ ،٣١٨ ؛ د. عوسمان عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ٢٦٣، ٢٦٤.

کشایەوە. بەپیلانی تورکەکان، لە ناوچەکانی شکاك دەستگیر کرا لە دادگایەکی سەربازیدا لە ساڵی ١٩١٤ لە موسڵ لە سێدارە درا[1]. بەم جۆرە نارەزایی و بێزاریی بێسنووری دانیشتوانی کوردستان، بەر لە شەڕی یەکەم بەڕادەیەك بوو، وەك د. کەمال مەزهەر دەڵێت: „گەر جەنگی جیهانی یەکەم هەڵنەگیرسایە هیچ دوور نەدەبوو کوردستان بۆ دەوڵەتی عوسمانی ببوایەتە بەڵقانێکی نوێ„[2].

[1] ـ د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٣؛ دیڤید ماکداول: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١٤،٢١٥ ؛ د. ئارام عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١٨،٣١٩ ؛ د.عوسمان عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٨٣ـ٢٨٦.
[2] ـ د. کەمال مەزهەر ئەحمەد: کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا، ل ٤٨.

دووەم- بارودۆخی رۆشنبیریی و خوێندەواریی

آ- شێوازی خوێندنی نەریتیی ئاینیی:

ئاینی ئیسلام ئاینێکی ئاسمانییە، گرنگی بە خوێندەواری داوە، لەبەرئەوەی کەسی خوێندەوار، باشتر دەتوانێت شارەزای بنەما ئاینیەکان بێت، تا خۆی و کەسانی ترسوود لە ئاینەکە ببینن[1]. لەم سۆنگەیەشەوە لە وڵاتە ئیسلامییەکان، لە نێویشیان کوردستان، لەو کاتەی ئاینی ئیسلامی تێدا بڵاوبووەتەوە. مزگەوت و حوجرە لە کوردستاندا بڵاوبووەتەوە، نەك تەنها لە شارەکان، بەڵکو لە گوندەکانیش. لەوکاتەوە هەتا بڵاوبوونەوەی خوێندنگای نوێ، تاکە سەرچاوەی رۆشنبیریی و خوێندەواریی تەنها، مزگەوت و حوجرەی پاشکۆی مزگەوتەکان بووە[2]. کە لەلایەن خاوەن موڵکەکانەوە چەندین زەوی و خانوو و شوێنی بازرگانی و کشتوکاڵی دەکرانە(وەقف[*]) یان، تەنانەت میر و دەوڵەمەندەکانی کورد پێشبڕکێیان دەکرد لە دروستکردنی مزگەوت و حوجرەو کتێبخانە[3]. بۆیە دەبینین دەزگای سەرەکی بۆ بڵاوکردنەوەی رۆشنبیری، هەتا کۆتاییەکانی حوکمی عوسمانی لە کوردستان چەند خێزانێکی زانستی بوون، لەوانە بنەماڵەی ئەبوبەکر ئەفەندی و حەیدەرییەکان و جەلیزادە[4]، زەهاوی و پێنجوێنی و سنەیی و بەرزنجیی و ماڵی قازیی سابڵاغ و مەردۆخیەکان چەندانی تر، کە بێ ئەژمار زانای کورد تیایاندا پەیدا بووە[5].

هەر دەربارەی پێگەی مزگەوت د. فوئاد مەعسوم دەڵێت: „هەتا چەند ساڵێك بەر لە سەدەی بیست، لە هەموو وڵاتە ئیسلامییەکان بە کوردستانیشەوە، مزگەوت تاکە سەرچاوەی خوێندەواری و رۆشنبیری بووە. زانایان و شاعیران ونوسەران و سەرکردەکانی شۆڕشەکانی کوردستان، لە حوجرەی مزگەوتەکانەوە هاتوون„[6]. لەڕاستیدا بەردی بناغەی خوداناسی و عیرفان و ئەدەبی کوردی و شۆڕشگێڕیی، لە چوارچێوەی حوجرەکانەوە سەری هەڵداوە[7]. بۆیە دەتوانین بڵێین پایەی خوێندەواری لە

---

[1] - محەمەد عەبدوڵڵا کاکە سوور: گەشەکردنی خوێندنی فەرمی لە لیواکانی کوردستانی عێراق دا ١٩٢٠-١٩٥٣، دکتۆرا، بڵاونەکراوە، کۆلیجی ئاداب زانکۆی سەلاحەدین- هەولێر، ٢٠٠٣، ل ٤.

[2] - محەمەد عەلی قەرەداغی: بوژانەوەی مێژووی زانایانی کورد لە رێگەی دەستخەتەکانیانەوە، بەرگی یەکەم، چاپخانەی(ومیض) بەغداد، ١٩٨٨، ل ٩.

[*]- وەقف: جۆرێکی زەویوزار بوو لە دەوڵەتی عوسمانیدا، کەباجی ئەو زەویانە بۆ دەزگا ئاینی و زانستی و کۆمەڵایەتیەکان تەرخان دەکرا کە لەلایەن جوتیارانەوە بەڕێوە دەبرا، لەلایەن ئەو دەوڵەمەندانەوە دەکرانە وەقف کە حەزیان لە خێرو خیرات بوو بۆ مزگەوت و جامیع و مەدرەسە. ئاشتی رەحمان بەکر: هەولێر لە سەردەمی عوسمانیەکاندا(سەدەکانی ١٨- ١٩)، دەزگای چاپ و ناوەندی کوردستان بۆ دۆکیۆمێنت و لێکۆڵینەوەی ئەکادیمی لە زانکۆی سلێمانی، چاپخانەی ناوەندی سارا، سلێمانی- ٢٠١٩، ل ١٢٤.

[3] - ا.د.جمال محمد فقي رسول- باجەلان: اثرالاجازة العلمية في الترابط الروحي بين المجيز والمجاز وابنائهما (جلي زادة و هورامي زادة، في كوية نموذجا)،جامعة كوية، كلية العلوم الاجتماعية- قسم الدراسات الدينية، 2009، ص 8.

[4] - زبير بلال اسماعيل: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠٩.

[5] - محەمەد قزڵجەیی: ناساندنێکی مزگەوتەکانی سلێمانی و خوێندنگە ئاینیەکان، و: د ئاراس محەمەد صاڵح، چاخانەی شڤان، ٢٠١٣، ل ٣٠، ٣١.

[6] - مەلا محەمەد عەلیاوەیی: ژیانی فەقییاتی لە کوردستان دا لە سەدەی ١٣و ١٤ کۆچی، ئامادەکردن و رێکخستنی د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی، سلێمانی، ٢٠٠٣، ل ١.

[7]- سەید مستەفا مەحمودیان(زمزیرانی): فەقێ و فەقێیەتی لە کوردستان، چاپخانەی مەهارەت- تاران،١٣٨٢، ل ١٣.

وڵاته ئیسلامییەکان، له دەورانی پێش سەدەی بیستەم، بەپێی کەم و زۆری مزگەتەکانی بەراورد دەکرێن[1]. لەبەر بوونی مزگەوت له کوردستان، دەبینین حوجرەکان رۆڵی گرنگیان گێڕاوه له پڕکردنەوەی بۆشایی نەبوونی قوتابخانەی فەرمی، بۆ شارەزاکردنی دانیشتوانی ناوچەکه له کاروباری دینی و دونیایی[2].

له دەوڵەتی عوسمانیشدا، ناوەندی خوێندن و فێرکردن له مەدرەسەکاندا بووه. دەوڵەت بۆ جیاکردنەوەی قوتابخانه ئاینییەکان له قوتابخانه نوێیەکان، مەدرەسەیان بۆ یەکەم و مەکتەبیان بۆ جۆری دووەم بەکاردەهێنا[3]. دەوڵەت هەوڵیداوه دەزگای ئاینی له کوردستان بەگشتی بەسەنتەرەوه گرێبدات، بۆیه چاودێریی کارکردنی خوێندەوارانی ئاینی کردووه. هەوڵیداوه مەلاکان و شەرعزانەکان و فەتوادان له نێو دەزگای ئاینی سەربەخۆیدا دابمەزرێنێت، بەڵام دەوڵەت نەیتوانیوه کۆنترۆڵی تەواوی بنکه ئاینییەکان بکات، بەتایبەتی له ناوچه دووره دەستەکانی کوردستان[4].

بەشێوەیەکی گشتی، فێرکردن له سەردەمی عوسمانییەکاندا درێژەپێدەری شێوازی کۆن بوو که ئامانجی سەرەکی، فێرکردنی منداڵان به خوێندنەوەو نوسین و لەبەرکردنی قورئانی پیرۆزو گرنگیدان به زانسته ئیسلامییەکان بووه[5]. واته پەروەردەو فێرکردن، تەنها له روانگەی دەسەڵاتی ئاینیەوه بووه. منداڵی موسڵمان، دەچوونه خوێندنگه ئاینیەکانی تایبەت به خۆیان و منداڵانی دیان و جولەکەش دەچوونه خوێندنگەی تایبەت به خۆیان[6].

مەسعوود محەمەد، ناونیشانی خوێندن و خوێندەواری له کوردستانی چەند چەرخێك لەمەوبەر، بەسەر سێ توێژدا دابەش دەکات: مەلاکان، شێخەکان و شاعیران، که هەرسێکیان له مزگەوت خوێندوویانه. خوێندن له پێش هەموو ئامانجێکدا، پێگەیاندنی مەلای مزگەوتی مەبەست بووه. زۆرێك له شێخەکانی تەریقەتیش زانستی مزگەوتیان خوێندووه، بەرادەی مەلایەتیشیان شێخایەتیان بایەخدار بووه. زۆرێك له شاعیرەکانیش مەلا بوون، دوایی شۆرەتی شاعیریی بەسەر مەلایەتییەکەیاندا زاڵ بووه[7]. دەتوانین تایبەتمەندی مەدرەسه ئاینییەکان، بەم شێوەیه بخەینه پێش چاو:-

هەرچەنده سیستەمی خوێندنی مەلایەتی له مزگەوت، یاسایەکی نوسراوی نەبوو، بەڵام نەریتی خۆی هەبوو، که رەچاو کراوه و گەشتووەته ئاستی یاسا. فەقێ ئازاد بووه له چ شارو گوندێك و لای چ مامۆستایەك بخوێنێت. دەیتوانی هەندێك کتێب، که نەریت بوو بخوێنرێت، ئەو نەیخوێنێت و لەجیاتی ئەوانه کتێبی تر بخوێنێت. زیرەکەکانیان لەهەر کتێبێك چەند وانەیەکی دەخوێند، بۆ ئەوی تری پشتی به خۆی بەستووه. لەناو فەقێکاندا، دەزانرا کام مەلا له چ زانستێکدا شارەزایه، فەقێ دەچووه لای ئەو

---

[1]- د. مارف خەزنەدار: مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی سێیەم، چاپی دووەم، دەزگای چاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠١٠، ل ٢٩.
[2] - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 31.
[3] - محەمەد عەبدوڵڵا کاکه سوور: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦.
[4] - حەیدەر لەشکری: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٨.
[5] - زبير بلال اسماعيل: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠٨.
[6] - نادر ئینتیسار: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦١.
[7] - مەسعوود محەمەد: حاجی قادری کۆیی، بەشی یەکەم، چاپی دووەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر،٢٠١٠، ل ١٧٧- ١٨٤.

مامۆستایە، بۆ زانستێکی تر دەچووە لای مامۆستایەکی تر[1]. بۆ خوێندنساڵ و تەمەنێکی دیاریکراو بۆ منداڵان نەبوو، بەڵام بەزۆریی ئەوانەی تەمەنیان لە نێوان ٧- ١٢ ساڵان بوایە، دەخرانە بەر خوێندن. خوێندن ئارەزومەندانە بووە. تایبەت بوو بە کوڕان، تاك و تەرا مامۆستای ئافرەت هەبووە دەرسیان بە کوڕانیش وتووە. بەرامبەر بە دەرس، مانگانە هەر فێرخوازێك چەند قڕانێکی داوە بە مامۆستا، بەڵام مامۆستای واش هەبووە هیچی وەرنەگرتووە[2].

لە سلێمانی ژمارەیەکی کەم لە کچان لەگەڵ کوڕان بە تێکەڵی خوێندویانە، کە مامۆستاکانیان ئافرەت بوون، وەك حوجرەی مەلا ئامینە و مەلا فاتم و ناجیە خان و مەلا رەعنا، بەڵام تەنها منداڵی دەوڵەمەندەکان[3]. لە کۆیە حوجرەی تایبەت بە ئافرەتان هەبوو، وەك حوجرەی فەقێ فاتم و فەقێ زەینەب و فەقێ عەیشێ بۆ کوڕان و کچان. هەروەها دایە خەجێ، لە هاوینان فەقێکانی بۆ دەرس خوێندن لەگەڵ خۆی دەبردە گوندی فەقێیان لە باکوری کۆیە[4]. لە هەندێك لەو حوجرانەی مامۆستاکانیان ئافرەت بوون، قوتابییە کچەکان فێری درووستکردنی کڵاوی پیاوانە دەبوون و بۆ بژێوییان لە بازاڕدا دەیانفرۆشت[5].

لە کوردستان، خوێندنگەی گەڕۆك هەبوو، کە لەگەڵ بەشێك لە خێڵەکانی وەك جاف گەرمیان و کوێستانیان کردووە. هەتا سییەکانی سەدەی بیست، بەشێکی کەمی ئەم خوێندنگە گەڕۆکانە مابوون[6]. تاڕادەیەکی زۆر خوێندنی حوجرە وشك و زەحمەت بووە. مامۆستا زۆر ماندوو بووە، منداڵیش بەهۆی زۆر دوبارەکردنەوە وانەکەی لەبەر دەکرد. خوێندن لەسەر زەوی و حەسیرو بەڕە بووە. مامۆستا داری لای خۆی دادەنا بۆ فەلاقەی ئەوانەی باشیان نەخوێندایە، یان خۆی بدزیایەتەوە[7]. خوێندن بە خۆڕایی بووە، بژێوی مامۆستا و فێرخوازەکانی لەسەر شانی دانیشتوانی ئەو ناوچە و گوند و گەڕەکە بووە، کە خوێندنگەکەی لێ بووە، لە دوو رێگەشەوە بووە(راتبەی فەقێ*) و (دەقنەی فەقێ**).

---

[1]- مەلا محەمەد عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢،٣.
[2]- حەمە کەریم هەورامی: مێژووی پەروەردەو خوێندن لە حوجرەکانی کوردستاندا، بەرگی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٨، ل ٢٨١ ؛ محەمەد عەلی قەرەداغی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١،١٣.
[3]- د. ئاراس محەمەد صاڵح: هۆیەکانی گەشەکردنی بزاڤی رۆشنبیری لە شاری سلێمانیدا ١٨٧٨- ١٩٥٨، چاپخانەی سەردەم، ٢٠١٥، ل ٤٩؛ ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٤.
[4]- طاهر احمد حوێزی: مێژووی کۆیە، بەرگی دووەم، بەشی یەکەم، چاپخانەی نمیر، بغداد، ٢٠٠٧، ل ١٧٧.
[5]- نەجیبە جەلیزادە: مێژووی شاری کۆیە، سەنتەری لێکۆڵینەوەی کۆیە، چاپخانەی شەهاب، هەولێر، ٢٠٠٩، ل ٧٤.
[6]- محەمەد قزڵجەیی: هەمان سەرچاوە، ل ٢٧؛ مەسعوود محەمەد: حاجی قادری کۆیی، بەشی دووەم، چاپی دووەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠١٠، ل ٤٩.
[7] - محەمەد عەلی قەرەداغی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥-٢١.
*- راتبەی فەقێ: رۆژانە بووە، هەرماڵێك نان و شیویان بۆ فەقێکان بردوە یاخود فەقێکان خۆیان کۆیان کردوەتەوە. هەمان سەرچاوە، ل ٣٨.
**- دەقنەی فەقێ: ساڵانە و یەك جار بووە، لە وەرزی پایزدا فەقێکان لەگەڵ هەندێك لە کوڕانی گەڕەك هەڵدەستان بە کۆکردنەوەی(برنج و رۆن و ماش و نیسك و نۆك و شەکرو چا و پارە)، بەشێکیان هەڵگرتووە بۆ زستان و هەندێك جار ئەوەندە زۆر بووە لێیان فرۆشتوە. محەمەد عەلی قەرەداغی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٨؛ مامۆستا مەلا محەمەدی چروستانی: یاداشتەکانی مناڵی و بەشێکی سەردەمی فەقێ یەتی، ساغ کردنەوەو پێشکەشکردنی: محەمەدی مەلا کەریم، چاپخانەی(الحوادث) ، بەغداد، 1984، ل 38.

بەهاوینانیش خوێندن بەردەوام بووە، وەك قوتابخانە فەرمییەکانی حکومەت نەبووە[1]. مامۆستاکان تەنها فیقهی ئیمامی شافیعییان بە فێرخوازەکانیان دەوت، چونکە لایان وابوە هەمووی راستە و بەسە[2]. حوجرەکان بەهۆی خۆماڵیبون و رەسەنی و داخراوییانەوە، هیچ بارودۆخێکی سیاسی و هیچ بیروباوەڕێکی بێگانە پەرستانە، نەیتوانیوە لێیان وەژورکەوێ و کاریگەرییان لەسەر دابنێ، بەرەو هەستی نائیسلامییانە و ناخۆماڵییانە بیانجوڵێنێت[3]. هەروەها لە خوێندنی فەقێیەتی لە هەفتەیەکدا پێنج رۆژ وانە دەخوێنرا، رۆژانی سێشەممەو هەینی پشوو بووە[4]. بەزۆری کاتەکانی پشویان بە یاری و شیعر خوێندنەوەو قەسیدەی بوردەو سێبازو فڕی فڕی قەل فڕی و گۆرەویی بازی و گۆرانی و هەڵپەڕکێ بەسەر بردووە، ساڵی جارێکیش(میر میرانی*) یان کردووە، بەڵام ناشەرعی تیا نەبووە، خەریکی قسەی خۆش بوون، بەهاوتای مەجلیسی خوداپێداوەکان بووە هەرنەبێ لەبەرئەوەی کە لایەنی زانست و ئەدەب و نوکتەو هونەری قسەو ئەو جۆرە بەهرانە لە خوێندنەوە سەرهەڵدەدەن، پتر بابەتی مزگەوتن نەك دیوەخان[5]. شایانی باسە، هەڵگرانی بڕوانامەی خوێندنگە ئاینیەکان هەتا حەفتاکانی سەدەی بیستەم لە گەلێك کاری ئاسایی و خزمەتیی سەربازیی دەبەخشران[6].

دیارە فەقێی مزگەوت بە هەموو ئەو کەسانە گوتراوە، کە لە مزگەوت خوێندویانە و ئەوانیش لەناو خۆیاندا لە پلەی خوێندەواریدا، چوار قۆناغیان هەبووە. قۆناغی یەکەم سوختە**، بەوانە گوتراوە، کە لە ئاستی خوێندنی سەرەتایدا بوون. قۆناغی دووەم مقدمات خوێن، لە ئاستی خوێندنی ناوەندی ئێستەدا بووە،

---

[1] - د. جواد فقی علی الچوم حیدری: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 41-43.

[2] - مستەفا ئیبراهیم زەڵمی: کاروانی ژیانم، بەرگی یەکەم، لەبەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتیەکان، ٢٠١٤، ل 133-136.

[3] - مەلا حوسێنی گورژی: کوڵی دڵی مەلای گەورەی کۆیی، چاپ و بڵاوکردنەوەی نوسینگەی تەفسیر، هەولێر، ٢٠٠٩، ل ٥٢.

[4] - محەمەد عەلی قەرەداغی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٤.

*- میر میرانی: یاریەك بوو فەقێکان ساڵانە لە دەرەوەی شار کردویانە، رەشماڵیان هەڵدەداو یەکێکیان لە خۆیان دەکردە میرو ماوەی هەفتەیەك بەردەوام دەبوو، میر هەر فەرمانێکی دەربکردایە جێبەجێ دەکرا، ژن و منداڵ و گەورە دەچوونە سەیریان، دەکرایە شایی و هەڵپەڕکێ و خواردن لێدەنراو دەخورا، لەم رێگەیەوە گەلێك شت کۆ دەکرایەوە بۆ فەقێکان، لە خواردن و جلوبەرگ. نەجیبە جەلیزادە: مێژووی شاری کۆیە، ل ١١٠.

[5] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ستۆکهۆڵم، ١٩٩٢، ل ١٣؛ محەمەد عەلی قەرەداغی: سەرچاوەی پێشوو، ل٤٢.

[6] - ا.د. جمال محمد فقی رسول- باجلان: اثر الاجازة العلمية في الترابط الروحي بين المجيز والمجاز و ابنائهما(جلي زاده و هورامي زاده نموذجا)، ص14.

**- سوختە: وشەیەکی فارسیە بەمانای سوتاو لە ناو کارو عەزیەت، فەقێ لەم قۆناغەی خوێندندا جگە لە خوێندنی خۆی خزمەتکردنیشی لەسەر بوو، وەك چا لێنان و سوتەمەنی پەیداکردن و ئاو هێنان و جێی مامۆستا راخستن وپێڵاو بۆ دانانی و راتبە هێنانەوە وگسك لێدان و قاپ و قاچاخ شۆردن و ئاو بەدەستی مامۆستا کردن، هەندێك جار ئاو هێنان بۆ ماڵی مامۆستای گەورە، نەدەبوایە بخەوێت تا مامۆستاکەی دەخەوت و جێی پیابدایە، نەدەبوایە لای مامۆستاکەی بەدەنگی بەرز قسە بکات، کاتێك دەگەیشتە خوێندنی کتێبی (جامی) لە سوختەیی نەدەما. ئەرکی قورس بوو بەڵام لەناو فەقێکاندا باوبوو (من خدم خدم)واتە هەرکەسێك خزمەت بکات خزمەت دەکرێت. مستەفا ئیبراهیم زەڵمی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٤، ١٣٤ ؛ مەلا محەمەد عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥؛ ئاشتی رەحمان بەکر: سەچاوەی پێشوو، ل ١٠٦.

قۆناغی سێیەم ناسکە موستەعید، لە ئاستی دواناوەندیدا بووە. قۆناغی چوارەم موستەعید*، لە ئاستی خوێندنی زانکۆدا بووە.

خوێندنی ئاینی بە پیتەکانی زمانی عەرەبی و دواتر قورئانی پیرۆز دەستی پێدەکرد. فەقێ کە قورئانی خەتم دەکرد، کەسوکاری پێی دڵشاد دەبوون، خۆی دەبووە جێی رێز. لە زۆر شوێندا کەس پێشیان نەدەکەوت[1]. دواتر چەندین کتێبی دەخوێند، بەکورتی خوێندنی قوتابخانە ئاینییەکانی کوردستان پوختە کرابوو لە خوێندنی دوازدە زانست، کە دەرچوانی ئەو قوتابخانانە بە مەلای دوازدە عیلم دەناسران، کە ئەمانە بوون: (نەحو، صەرف، بەلاغە، اصول الفقه، فقه، منطق(لۆژیك)، الاداب، فەلسەفە، الكلام، الهیئة، ریاضیات وهندسة، زمان)[2]. زمانی خوێندنی ئاینی لە شارو گوندەکانی کوردستان، بۆ منداڵانی کورد عەرەبی و فارسی بووە. فارسی زمانی ئەدەب و عەرەبی زمانی زانستی ئاینی بووە، هەرچەندە لەڕووی سیاسییەوە لەژێر دەسەڵاتی توركدا بووە[3].هەندێك جاریش ئەو کتێب و نامیلکانە بە کوردی بووە، بەڵام زمانی ئاخاوتن هەمیشە کوردی بووە، فەقێکان، زۆرجار دەقە ئەدەبییە کلاسیکییەکانی کوردیان دەخوێندەوە و هەندێك جاریش بەزمانی کوردی نامەیان لە نێو خۆیاندا دەگۆڕییەوە، بەشی زۆریان دەبوونە شاعیر[4].

شایانی باسە جوگرافیای گەشت و گەڕانی فەقێی کورد بەدوای زانستدا، لە نێو سنووری کوردستاندا بووە. سنووریان بەزاندووە، هەرچەندە هەردوو دەوڵەتی داگیرکەری کوردستانیش لە شەڕدا بووبن، بەڵام لێی بێدەنگ بوون، ئەمەش لە رووی نەتەوایەتییەوە خزمەتێکی گەورە بووە، چونکە ئەم پەیوەندییە خۆڕسکە وایکردووە خەڵکەکە ئاشنای یەکتر ببن و کەلێنی نەبوونی قەوارەی سیاسی کەمێك پڕ بکاتەوە. سەرەڕای زۆری مزگەوت و مەدرەسەکان، بە نمونە لە شارێکی وەك کۆیە، سەردەمێك ٥٠٠ موستەعید و فەقێ خوێندویانە، وەك(باڵوێزی گەڕۆك) وا بوون[5]. ئەوکاتە شاری کۆیە لە ناوچەکانی دەوروبەر بە (دار العلم) دەناسرا[6]. فێرخواز لە سەرتاسەری کوردستانەوە رویان بۆ خوێندن تێکردوە، تەنانەت لە(کارشی) وڵاتی مەغریب[7]. تەنانەت گوتراوە (بۆ وانە خوێندن هاوینان شنۆ و زستانان کۆ)[8].

وەرگرتنی بڕوانامە(ئیجازەی) زانستی. بەشێوەیەکی گشتی، ماوەی خوێندنی فەقێیەتی لەسەرەتاوە هەتا ئەو کاتەی موستەعید خوێندنی تەواو دەکردو بڕوانامەی زانستی وەردەگرت، هەتا ناوەڕاستی سەدەی

---

*- موستەعید: وشەیەکی عەرەبیە بەمانای سازو ئامادە، لە زاراوەدا بە فەقێیەك دەوترێت گەشتبێتە کتێبی(جامی)، جگە لە دەرسی خۆی، دەرسوتنەوەی سوختەشی لابووە، بەزۆری لای مامۆستای گەورە خوێندویانە، ماوەکەی پێنج ساڵ بووە دواتر دەبووە مەلا، دوای خوێندنی نحو صرف و سیوتی..هتد. مستەفا ئیبراهیم زەڵمی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٤، ١٣٤ ؛ سەید مستەفا مەحمودیان(زمزیرانی): سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٦ ،٥٧ ؛ ئاشتی رەحمان بەکر: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٦.

[1]- حەمەکەریم هەورامی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٠.

[2]- د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٦.

[3]- د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٢؛ مەلا محەمەد عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢.

[4]-عوسمان نوری(رێبین): شەشەمین کۆنفرانسی نێودەوڵەتی پلاتفۆڕمی دابڕان و چوارەمین کۆنفرانسی فێمێنیزمی رۆشنگەری، ل ٣٣٨.

[5]- مەسعوود محەمەد: حاجی قادری کۆیی، بەشی یەکەم، ل ١٦٣- ١٧١.

[6]- مامۆستا مەلا محەمەدی چروستانی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٧.

[7]- نەجیبە جەلیزادە: مێژووی شاری کۆیە، ل ١١٠.

[8]- طاهر احمد حوێزی: مێژووی کۆیە، بەرگی دووەم، ل ١٧٧.

بیستەم ١٥- ٢٠ ساڵی پێدەچوو، بەڵام لە رۆژگاری ئەمڕۆمان ٧- ١٠ ساڵی پێویستە[1]. دوای ئەو ماوەیە و وەرگرتنی رێژەیەکی باش لە زانستی عەقڵی و نەقڵی، فێرخوازەکە مۆڵەتی لە مامۆستایەکی بەناوبانگ وەردەگرت و دەبووە مامۆستا[2]. هەروەها وەك نەریتێك بۆ فێرخوازەکە، پێش وەرگرتنی مۆڵەت ئاهەنگی چەند رۆژە ساز دەکرا، کە هەندێك جار دەگەیشتە هەفتەیەك، کە ژمارەیەکی بەرچاو لە مامۆستا و فێرخواز و بەشێك لە دانیشتوانی شار و شارۆچکە و دەوروبەری ئامادە دەبوون. تەمسیل و گۆرانی ئاینی و دەوتراو هۆنراوە(قصیدة البردة) دەخوێنرایەوە، خەرجی ئاهەنگەکە بەزۆری لەسەر دانیشتوانی شوێنەکە بووە. فێرخوازەکە پۆشاکی زانستی دەکرایە بەر، کە پێکهاتبوو لە جبەو مێزەر، دواتر چەند ئایەتێك لە قورئانی پیرۆز دەخوێنرایەوەو مامۆستای ئیجازەدەر مۆڵەتنامەکەی دەخوێندەوە و ئامادەبوان پیرۆزباییان لێ دەکرد[3]. لەبەر بەرەکەتی رۆژی هەینی، زیاتر رۆژانی هەینی دیاری دەکرا بۆ ئیجازەدان، پێکهاتەی ئیجازەنامەکە بە خەتێکی خۆش دەنوسرا، بە قەبارەی چوار بۆ پێنج لاپەڕە بەناوی خواو سڵاوات لەسەر پێغەمبەر و هاوەڵان دەستی پێدەکرد، پاشان بە مەدحی زانست و خاوەن زانست، بەتایبەتی زانستی شەریعەت تا دەگەیشتە فێرخوازەکە[4].

زیادەڕەوی ناکەین گەر بڵێین، ئەو بڕوانامانە لە ئاستی بڕوانامەی زانکۆکانی ئێستە بووە، چونکە زۆرێك لە هەڵگرانیان بەهۆی شارەزایی وتایبەتمەندییان لە چەند بابەتێك و زانستێك لەوانەی ئێستە شارەزاتر بوون کە لەیەك بابەتدا شارەزان[5]. هەرچەندە ئەو بڕوانامەیە تەنها لای خەڵك جێی بڕوا بوو، بەلای خوێندنگە فەرمییەکانی میرییەوە بەفەرمی نەدەناسرا[6]. هەروەها دوای وەرگرتنی مۆڵەتی زانستی، مامۆستا گوندێکی بۆ دیاری دەکرا، حوجرەو مەدرەسەو ماڵی بۆ دروست دەکرا[7].

بەشێوەیەکی گشتی لە ناوەڕاستی سەدەی (١٩) هەتا جەنگی جیهانی یەکەم و دواتریش سەردەمی کەمی رێژەی خوێندەوارییە، دانیشتوانی کوردستان نزیکەی ٩٠% نەخوێندەوار بوون. بەشێوەیەك لە هەندێك لە گوندەکان هیچ خوێندەوارێك نەبووە، بۆیە قوتابخانە ئاینییەکان رۆڵی گرنگیان لە بڵاوکردنەوەی رۆشنبیری ئیسلامی بینی[8]. بەگشتی گەر سەیری مێژووی زانایان و ناودارانی جیهانی ئیسلامی بکەین، دەبینین کوردستان، وێڕای بچوکی و دواکەوتویی لە ڕووی ئاوەدانی و شارستانی، لە ریزی پێشەوەی گەلانی جیهانی ئیسلامیدا بووە لە رووی رۆشنبیرییەوە لەو ماوە مێژووییەدا[9].

---

[1]- سەید مستەفا مەحمودیان(زمزیرانی): سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨٥.
[2]- ا.د. جمال فقي رسول- باجلان: اثر الاجازة العلمية في الترابط الروحي بين المجيز والمجاز وابنائهما(جلي زاده و هورامي زاده في كويه نموذجا)، ص، ١٣، ١٤.
[3]- د. جواد فقی علی الچوم حیدری: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهودة العلمية، ص 40؛ مەلا محەمەد عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٩، ٩٠.
[4] - ا.د. جمال محمد فقی رسول- باجەلان: اثر الاجازة العلمية في الترابط الروحي بين المجيز والمجاز وابنائهما(جلي زاده وهورامي زاده في كوية نموذجا)، ص14.
[5] - د. جواد فقی علی الچوم حیدری: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 32.
[6] - سەید مستەفا مەحمودیان(زمزیرانی): سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢١.
[7] - مەلا محەمەد عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٥.
[8] - تاهیر ئەحمەد حەوێزی: مێژووی کۆیە، بەرگی یەکەم ، ل١٢٥؛ عمر حسين سعيد: سەرچاوەی پێشوو، ل 14.
[9] - عبدالخالق علاءالدين: مەلای گەورە، زانا ئەدیب و شاعیر، چاپی دووەم، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٩، ل ٥.

لەکوردستان منداڵانی چینی دەوڵەمەندو کورە پاشا و بازرگان و شێخەکان و خاوەن دێهاتەکان، دەبوونە فێرخواز(فەقێ)، کەمترمنداڵی چینی هەژار دەبوونە مەلای چاك، چونکە لەبەر هەژاری بۆیان نەکراوە، بەڵام لە دوای ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە وردە وردە منداڵی گەورەکان وازیان هێنا مەگەر کەمێکیان نەبێت، وەك مەلای گەورەو مەلا فەندی هەولێر. هەژارەکان چوونە ناوی و ئەمەش بووە سەرەتای لەدەستدانی رەونەقی خوێندنی ئاینی، جگە لەوەی لەلایەن کاربەدەست و فەرمانبەران کەوتنە شکاندنی و بە بێکاری و زیادەیان دادەنا، دەوڵەتی عوسمانیش ئەرکی سەربازیی بەسەریاندا سەپاند[1]. بۆیە قوتابخانە ئاینیەکان کەوتنە پەراوێزی سیستەمی نوێی خوێندنی گشتی و بایەخی جارانیان نەما، ئەمەش پاش ئەوەی دەوڵەت قوتابخانەی فەرمی لەسەر شێوازی ئەوروپی کردەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا قوتابخانە ئاینییەکان رۆڵی خۆیان بەتەواوی لەدەست نەدا، بەڵگەش بۆ ئەمە، بایەخپێدانی ساڵنامەی وەزارەتی مەعاریفی عوسمانی ١٨٩٨[2]. بەنمونە لە ناو قەڵای هەولێر مزگەوتەکەی هەتا ساڵی ١٩٥٠ بەردەوام بوو، خوار قەڵاش بەهەمان شێوە، جگە لەوەش تەکیەو خانەقاکانیش گرنگیان بە بابەتی پەروەردەو فێرکردن داوە[3].

ب- شێوازی خویندنی هاوچەرخ:

ریفۆرمی ئاینیی لە ئەوروپا لە سەدەی شازدە سەری هەڵدا، هەرچەندە ئەو سەدەیە توندترین جەنگی خوێناوی بەخۆیەوە بینی، بەڵام دواترمۆدێرنە توانی پێکەوە ژیان و ئازادی بیروباوەڕ، بەبێ دەمارگیری لە سەدەکانی دواتر بکاتە پرەنسیپ و سیمای دیاری کۆمەڵ[4].

هەژمونی مۆدێرنە وڵاتانی ئیسلامی ناچار بە پەرچەکردار کرد، وەك روبەڕوبونەوە، چاولێکەری، هەوڵ بۆ ناسینی مۆدێرنە. دوای سەرهەڵدانی رۆشنبیرانی تازە لە وڵاتانی ئیسلامی، هەستیان بە جیاوازیی سیاسی و فەرهەنگی و پیشەسازی نێوان کۆمەڵگەی خۆیان – رۆژئاوا کرد، ئەوانیان وەك پێشکەوتوو و خۆیان وەك دواکەوتوو پێناسە کرد، بۆیە کەوتنە بانگەشە بۆ چاکسازی لەپێناو پێشکەوتنی وڵات و نەتەوەکەیان. واتە تازەگەری بەشێوازی چاولێکەری رۆژئاوا دەستپێکرد، کە زۆرجار بە بیانوی پاراستنی ئاین و فەرهەنگی ئیسلامی دژایەتی دەکرا[5].

سەرەتای ئاشنابوونی کورد بە پرنسیپەکانی لیبرالیزم(ئازادی، مافی تاك، عەقڵگەرایی) بۆ کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیست دەگەڕێتەوە، ئەمەش دوای خزینی دەسەڵاتی ئەوروپی بۆ ناوچەکانی رۆژهەڵات بەگشتی و عوسمانی و ئێرانی بەتایبەتی، کوردستان بوو بە بەشێك لە بازاڕی جیهانیی و دروستبوونی شارەکان، سیمایەکی شارستانیانەتری وەرگرت و جیاوازی چینایەتی خێراتر

---

[1] ـ مەلا محەمەد عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١.

[2] ـ خالد مەحمود کەریم: باشوری کوردستان لە کۆتاییەکانی سەردەمی عوسمانیدا، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی، ٢٠١٩، ل ٢٠.

[3] ـ ئاشتی رەحمان بەکر: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٨.

[4]- هیوا عەزیز سەعید: رەنگدانەوەی بیری لیبراڵ لە باشوری کوردستان ١٩٠٠- ١٩٥٨، چاپخانەی یاد، سلێمانی-٢٠٠٦، ل ١٢٤.

[5]- ئیسماعیل مەحمودی، سابیر مورادی: شەشەمین کۆنفرانسی پلاتفۆڕمی دابران و چوارەمین کۆنفرانسی فێمێنیزمی رۆشنگەری، ل ٣٧٢.

کرد، دەستەبژێری هاوچەرخی کوردی سەریهەڵدا[1]. رەنگە (ئیبنو ئادەمی باڵەکی) یەکەم دەنگی نوێخوازی ناو رەوشی ئاینی کوردستان بێت، کە بانگی دژایەتی بیرو بۆچوونی خورافە و دواکەوتوویی دابێت. رەنگە یەکەم کەس بوبێت، رەخنەی لە دەسەڵاتی سیاسی دەرەبەگی کورد گرتبێت و لەو پێناوەشدا توشی نانبڕین و دەربەدەرکردن هاتووە[2].

ئەوەی ئاشکرایە، ئەدەبی کوردی لە کۆتایی سەدەی (١٩) لەسەر دەستی شاعیرانی وەك حاجی قادرو گەلێکی تر بەرەوپێشەوە چوو. شاعیرو رۆشنبیرانی کورد، نوێنەری بڵاوکردنەوەی رۆشنگەری و پێشکەوتنخوازی بوون[3]. هەر بۆیە لەڕوانگەی حاجی قادری کۆییەوە، نەریت یا سونەت، بریتیە لە بەرهەمی سێ گوتاری ئاین(مەلا) و تەریقەت و شیعر، هەربۆیە رەخنە لە گوتاری شێخ و مەلا و شاعیر، واتە نەریتی کوردی دەگرێت، کە بەربەستی نەتەوەسازیین، لەمپەری گەیشتنن بە زانست و هوشیاری و مەعریفە، ئەو گوتارەی، کە نزیکەی هەزار ساڵ ئەندێشەی زاڵی کۆمەڵگە بووە. بۆیە پێیوایە سەردەمەکەی ئەوان کۆتایی هاتووە، ئیتر سەردەمی خوێندەوارییە بەشێوازی نوێ، بەرهەمهێنانی سەنعەت و دەسەڵات و تازەگەری و سەردەمی رۆژنامەو رۆمانە[4].

شایانی باسە، عوسمانییەکان لە سەردەمی فەرمانڕەوایەتییان هیچ بایەخێکی ئەوتۆیان بە خوێندەواری لە کوردستان نەداوە هەربۆیە هەتا کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە، هیچ خوێندنگەیەکی میری و فەرمی لە کوردستان نەبوو. ئەم بارودۆخە هەتا سەردەمی بوونی مەدحەت پاشا بە والی بەغداد لەساڵی ١٨٦٩-١٨٧٢ بەردەوام بوو، لەکاتی ئەودا بایەخی بە چاکسازی دا، لە نێویاندا خوێندن و خوێندەواری[5]. ئەمەش لەدوای ئەوەی لە ساڵی (١٨٦٤) یاسای ویلایەتەکان و یاسای فێرکردنی گشتی(معارف عمومیة نظامناسی) لە ساڵی ١٨٦٩ دەرچوو، کە سیستەمێك بوو بۆ فێرکردن لە ژێر سایەی دەوڵەتدا[6].

لەکۆتاییەکانی حوکمی عوسمانییەکان، مەکتەبی هاوچەرخ دروستکرا، کە لەلایەن دەوڵەتەوە بەڕێوە دەبرا، لەوانەش مەکتەبی روشدییە، کە دەوڵەت رێیدەدا زمانی بیانی تیا بخوێندرێت، بۆ ئەوەی قوتابی بۆ قوتابخانەی سەربازیی ئامادە بکات[7]. دەوڵەت هەندێك جار، کە بایەخی بەناوچە کوردییەکان دەدا، بەمەبەستی سەپاندنی دەسەڵاتی خۆی بوو، جگە لەوەش هەندێك لە(ئاغا و بەگ*) ی کورد پێیان خۆش

---

[1] هیوا عەزیز سەعید: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥١.

[2] - پ.ی.د.ئاراس محەمەد صالح: مەلا محەمەدی(ئیبن ئادەم) ی باڵەکی سەرەتاکانی بیری نوێکردنەوەی ئاینی لە کوردستان، ل ١٤٠.

[3]- جەلیلی جەلیل: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٦.

[4]- ئیسماعیل مەحمودی، سابیر موورادی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٨٣،٣٨١،٣٧٩،٣٧٤ ، ٣٨٥.

[5]- جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، چاپخانەی شەهاب، هەولێر، ٢٠٠٨، ل ٦٢.

[6]- خالد مەحمود کەریم: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠؛ سالارعبدالکریم فندی الدوسکي: سەرچاوەی پێشوو، ل 18.

[7]- ئاشتی رەحمان بەکر: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١١.

*- ئاغا و بەگ: (تورکی)ە، کەسێکە بە زۆر یا بە پارە یاخود بەهۆی حکومەتێکی دەسەڵاتدار، خۆی دەکاتە گەورەی گوندێك یاچەند گوندێك، موڵکەکان بەناوی خۆیەوە دەکات، مەرج نیە خزمەتی خەڵکەکەشی کردبێت. حکومەتی عوسمانی زیاتر ئاغا و بەگیەتی پەیدا کرد، وەك ناسناوێك بۆ هەندێك لە خاوەن پلەو پایەکان بەکار دەهات چ سەربازی بێت یا مەدەنی، ناوچەیەکی دەکردە چەند بەشێك، هەربەشێکی دەدا بەیەکێکیان بۆ کۆکردنەوەی باج و زەکات، چەند گوندێکی بە ئیلتیزام دەدا بە شێخ و بەگ و ئاغایەك کە لە دوارۆژدا دەبووە موڵکانە. طاهر احمد حەوێزی: مێژووی کۆیە، بەرگی دووەم، ل ٧٩؛ لیژنەی مێژوو: فەرهەنگی زاراوە مێژووییەکان، گۆڤاری ئەکادیمی، ژمارە١٦، ٢٠١٠، ل ٧٠، ٩٤.

نەبووە قوتابخانەی میری بکرێتەوە. بەنمونە لە شاری کۆیە لە سوختەخانەکانی مزگەوتەکان دەیانخوێند، هەربۆیە زۆربەی کاربەدەستان لە کوردستان تورك و عەرەب بوون، لای کورد فەرمانبەرێتی بە کارێکی سووك سەیر دەکرا[1].

سەبارەت بە خوێندنگە نوێیەکانی میری(فەرمی) لە دەوڵەتی عوسمانی، دابەشبوو بوو بەسەرچەند قۆناغێکدا:- قۆناغی خوێندنی سەرەتایی، ٢- قۆناغی روشدییە(ناوەندی)، ٣- قۆناغی ئامادەیی(سوڵتانی)، ٤- خوێندنی باڵا. ماوەی خوێندن لە قوتابخانەی روشدی سەرەتایی سەرەتا چوار ساڵ بوو، دواتر بووە سێ ساڵ. قوتابخانە لە کوردستانی باشور، لەساڵی ١٨٧٠ لە کەرکوك و هەولێر کرایەوە، کە دەرچووانی حوجرەکانی وەردەگرت[2]. لە ساڵی ١٨٨٥ قوتابخانەی سەرەتایی لە کۆیە کرایەوە و هەر ئەو ساڵە داخرا[3]، دیسان لە ساڵی ١٩٠٠ کرایەوەو پاش ماوەیەك داخرایەوە، لەبەر ئەوە ژمارەیەك خوێندکاری کۆیە، چوونە شاری موسڵ و ئەستەمبوڵ بۆ خوێندن[4].

لەساڵی ١٨٩٢ دەوڵەتی عوسمانی خوێندنگەی سەرەتایی دروست کرد، لە تەنیشت خوێندنگاکانی مزگەوت، کە مەلا تورکەکان مامۆستا و سەرپەرشتیاریان بوون[5]. لە سلێمانی لە ساڵی ١٨٩٣ بەهەوڵی سەعید پاشای خەندان، یەکەم قوتابخانەی روشدییەی سەربازیی کرایەوە بۆ منداڵانی فەرمانبەرە تورکەکان و منداڵانی کورد، کە بە تورکی تیای دەخوێنرا و لە ئاستی ناوەندیدا بوون. دواترو لە ساڵی ١٨٩٨ یەکەم قوتابخانەی روشدیەی مەدەنی تیا کرایەوە[6]. لە هەولێر لە ساڵی ١٨٩٢ جگە لە چەندین قوتابخانەی روشدیە، شەش قوتابخانەی منداڵان(مکاتب للصبیان) هەبوو. لە رەواندوز لە ساڵی ١٨٩٤ قوتابخانەی روشدیەی خوێندنی ناوەندی هەبوو، جگە لە پۆلێکی سەرەتایی[7].

ج- بزاڤی رۆشنبیرانی نوێی کورد لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە هەتا جەنگی یەکەمی جیهان:

لەدوای تێکشکانی شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری، رابەرایەتی کۆمەڵایەتی و نەتەوایەتی کورد، کەوتە دەست ئەو کۆمەڵە لاوانەی لە ئەستەمبوڵ و وڵاتانی دەرەوە پێگەیشتبوون[8]. لەو ماوەیەدا پیاوی خاوەن وەزیفەی گەورەی کورد، جگە لە بەدرخانییەکان و کەسانی تر، بەزۆری لە ئەستەمبوڵ ژیاون، وەك ئیبراهیم حەیدەری، کە مەلایەکی هەولێری بوو و بووە شێخ الاسلام لە دەوڵەتی عوسمانی[9].

دەوڵەت بۆخوێندنی هەندێك لە منداڵانی سەرانی کورد، لەوانە کوڕانی بەدرخان پاشا، ئاسانکاریی کرد. لەساڵی ١٨٩٢ لە ئەستەمبوڵ و بەغدا خوێندنگەی خێڵەکی(عەشیرەت مەکتەبلەری) بۆ منداڵانی گەورە

---

[1]- جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ٦٢.
[2]- محەمەد عەبدوڵڵا کاکە سوور: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦، ٧.
[3]- تاهیر ئەحمەد حەوێزی: مێژووی کۆیە، بەرگی یەکەم، ل ١٢٦.
[4]- جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ٦٤.
[5] - د. ئارام عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠١.
[6] - ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: سەرچاوەی پێشوو،ل ٥٥، ٥٨.
[7] - زبیر بلال اسماعیل: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠٣، ٢٠٩.
[8] - عەلائەدین سەجادی: مێژووی راپەرینی کورد، ل ١٦.
[9] - مەسعوود محەمەد: حاجی قادری کۆیی، بەشی سێیەم، ل ١٦٨.

ناودارانی کوردو عەرەب و ئەلبان کرایەوە، دەرچوانی لەبواری سڤیل دەبوونە پسپۆڕ[1]. ئەوەی ئاشکرایە، کردنەوەی ئەو خوێندنگایانە لەسەر داوای سەرەك خێڵی ناوچەی وان بوو، دەوڵەت مەبەستی بوو دەرچوانی لە رێگەی فێربونی زمان و ئەدەبی تورکی دژ بەنەتەوەی خۆیان بوەستن، بەڵام زۆربەی ئەو ئامانجانە نەهاتەدی، ژمارەیەکی زۆری ئەو دەرچووانە بە گیانی نەتەوەیی و کوردانە گۆش کران[2].

شایانی باسە قوتابخانەکەی بەغداد لە ساڵی ١٨٩٥داخرا، ئەوانی تر لە ساڵی ١٩٠٦ دوای کوژرانی ریزوان پاشای پارێزگاری ئەستەمبوڵ، دوای ئەوەی بەدرخانییەکانی پێ تاوانبارکرا، داخران[3]. بەڵام زۆرێك لە نوسەران و رۆشنبیرانی کورد دوای دوورکەوتنەوەیان لە زێدی خۆیان، لە گەلەکەیان دوورنەکەوتنەوە، بەشێوەی نوێ خەباتیان کردووە. بە دەرکردنی رۆژنامە و نووسین، لەوانە عەبدوڵڵا جەودەت و ئیسحاق سکوتی و چەندانی تر کە دەیاننووسی لە رۆژنامەی (مەشوەرەت) کە ساڵی ١٨٩٥لە پاریس دەردەچوو. دواتر رۆژنامەی(عوسمانلی) و (ئیجتیهاد). ساڵی ١٨٩٢ بۆ کورد لە ڕووی رۆشنبیرییەوە ساڵێکی گرنگە، چونکە لەو ساڵەدا یەکەمین کتێب بەناوی(الهدية الحميدية في اللغة الكردية) لەبارەی زمانی کوردییەوە لەلایەن یوسف زیائوددین پاشا چاپکرا، پێشکەش بە سوڵتان عەبدولحەمید کرا تا قەدەغە نەکرێت و شیعری شاعیران ئەحمەدی خانی و مەولانا خالیدی تیایە[4].

بەشێوەیەکی گشتی خوێندن لە کوردستان، لە دوا ساڵەکانی دەسەڵاتی عوسمانی، لەوپەڕی خراپیدا بوو، چونکە دەوڵەتی عوسمانی بەهیچ شێوەیەك بایەخی بەم بوارە نەدەدا، لای وابوو خوێندن و فێرکردن ناچنە خانەی ئەرك و چالاکییەکان و بەرپرسیارێتی دەوڵەت، ئەمەی دەخستە ئەستۆی تاکە کەس و کۆمەڵ، جگە لەمەش بارودۆخی شەڕ لەگەڵ رووسیا هەموو شتێکی لەبیر خەڵك بردبوەوە[5].

سەبارەت بە بزاڤی رۆشنبیری کورد لە سەردەمی نوێدا، دوو بنەماڵەی دیاری کوردی باکوری کوردستان نەخشێکی بەرچاویان هەبوو، ئەوانیش خانەدانی(نەهری) شێخ عەبدولقادر،(بەدرخانیەکان) ئەمین عالی و مەدحەت خان بوون، کە یەکەمیان لایەنگری خودموختاریی و دووەمیان لایەنگری سەربەخۆیی بوون[6].

شایانی باسە، تا ساتەوەختی دەرچوونی رۆژنامەی(کوردستان)، نووسین بە کوردی تەنها لە شێوازی شیعردا بووە، ئەمەش بنەمایەکی لاوازە بۆ فۆرمەڵەبوونی گوتاری نەتەوەیی. هەرچەندە ناوی رۆژنامەکە (کوردستان)، ماناو دەلالەتی نیشتمانی و نەتەوەیی هەیە. بۆیە دەتوانین وا سەیری(کوردستان) بکەین، کە زمانی کوردی بۆ نوسین لە زمانی شیعرەوە بۆ زمانی پەخشان گواستەوە[7].

---

[1] - د. ئارام عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠١.
[2] - د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٥.
[3] - د. عوسمان عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٢.
[4] - جەلیلی جەلیل: سەرچاوەی پێشوو،ل ٢٤؛ د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٢، ١٣٣.
[5] - جەمال فەتحڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ٦٦.
[6] - دیڤید ماکداول: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٨-٢٠١.
[7] - عەتا قەرەداغی: گوتاری ناسیۆنالیزمی کوردی، بەرگی یەکەم، چاپخانەی رەنج، سلێمانی،٢٠٠٧، ل ١٦٦-١٧٤.

بەشێوەیەکی گشتی، جوڵانەوەی رۆشنبیریی ئازادیخوازی کورد لە نەوەدەکانی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیست، لەشێوەی بزوتنەوەیەکی نەتەوەیی هاوچەرخدا خۆی نواند. لەم ماوەیەدا رۆژنامەنووسیی کوردی سەریهەڵدا، توێژێکی رۆشنبیر پەیدا بوون. ئەمانیش خوێندەوارییان بڵاوکردەوەو چالاکی سیاسییان دەستپێکرد، سەرەتا لە هەندەرانەوە[1]. تۆوی ئەم چینە رۆشنبیرییە، بەکاریگەریی قوتابخانە حکومی و ناحکومییەکان پێکهات[2]. هەروەها لەدوای کودەتای ساڵی ١٩٠٨ی تورکە لاوەکان، قۆناغێکی نوێی گەشەسەندنی بیری رۆشنگەری کوردایەتی هاتەکایەوە، چونکە تورکە لاوەکان سەرەتا سیاسەتێکی هاوسەنگیان بەرامبەر بە گەل و ئاینەکان پیادەکرد[3].

خەباتی رۆشنبیرانی کورد لەو کاتەدا، جگە لە دامەزراندنی چەندین پارت و رێکخراو، بریتی بوو لە بایەخدان بە بڵاوکردنەوەی خوێندن و خوێندەواری لە ناو منداڵان و تازە لاوان و خزمەتکردنی زمان و ئەدەبی کوردی[4]. بۆیە دوای کودەتاکە، ژمارەیەکی زۆر لە کەسایەتیە سیاسی و رۆشنبیرانی کورد گەڕانەوە ئەستەمبوڵ، چەندین کۆمەڵەو پارت ورێکخراوی تایبەت بە کوردیان دامەزراند لە گرنگترینیان[5]:- کۆمەڵەی تەعاون و تەرەقی کورد، کۆمەڵەی بڵاوکردنەوەی مەعاریفی کوردی کۆمەڵەی هێڤی بوون.

شایانی باسە ئیتیحادییەکان پاش ماوەیەکی کەم، بەر لە جەنگی یەکەمی جیهان رووی راستی خۆیان ئاشکرا کرد. سەرەتا دەستیان بە هاندانی ناکۆکی لەنێو ئەندامەکانی رێکخراوە کوردییەکان لەسەر سەرۆکایەتی رێکخراوەکان کرد[6]، پاشان دەستیان بەسیاسەتی بە تورککردنی گەلانی ناو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی کرد، بۆیە گشت یانەو قوتابخانە کوردییەکانیان داخست، تەنانەت بەکارهێنانی وشەی کوردستانیان قەدەغە کرد، لەجێی ئەو(ویلایەتی خۆرهەڵات) یان بۆ ناوچە کوردییەکان بەکارهێنا[7].

بەشێوەیەکی گشتی دەستەبژێری کورد لە سەرەتای سەدەی بیستەم، هەوڵیاندا گۆڕانکاریی دروست بکەن، بەڵام بەسەر بونیادێکدا چاوی کردووەتەوە، کە سەرخان و ژێرخانی کۆمەڵگە گەشەکردن و پێکهاتێکی سروشتی و ئاسایی خۆی نەبووە، ئەمەش دەرەنجامی ژێردەستەیی ئەم نەتەوەیەیە بەدرێژایی مێژوو، چونکە نەبوونی دەسەڵاتی سیاسی سەربەخۆ، گەورەترین لەمپەری بەردەم دەستەبژێری کورد بوو، تابتوانێت مەودای دواکەوتن و دابڕان لە نێوان کوردو نەتەوەکانی تردا لەبواری زانست و رۆشنبیریدا کەم بکاتەوە [8].

[1] ـ جەلیلی جەلیل: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٥.
[2] ـ سالار عبدالكريم فندي الدوسكي: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠.
[3] ـ ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٦.
[4] ـ د. کەمال مەزهەر ئەحمەد: کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا، ل ٣٧.
[5]ـ د.عبدالستار طاهر شريف: الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكوردية في نصف القرن 1908- 1958، الطبعة الثانية، كوردستان- السليمانية، سلسلة كتب دار(سردم)، 2007، ص 35.
[6] ـ سالار عبدالكريم فندي الدوسكي: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥.
[7] ـ د. عوسمان عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٧.
[8] ـ هیوا عەزیز سەعید: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٦.

سێیەم: بارودۆخی کۆمەڵایەتی و ئابووری:

آ- کۆمەڵایەتی:

کۆمەڵگەی کوردەواری لە سەدەی نۆزدە، لەو عەشیرەتانە پێکهاتبوو کە دابەشبووبوون بەسەر سێ بەشدا، ئەوانیش عەشیرەتە کۆچەرییەکان، نیمچە کۆچەرییەکان، دانیشتوانە نیشتەجێکانی گوند و شارەکان بوون[1].

عەشیرەتە کۆچەرییەکان لە سەدەی بیستەمەوە بەردەوام روو لە کەمبونەوە بوون[2]، لە کۆتایی وەرزی بەهاردا، بۆ ناوچە یەکجار ژوورووەکان کۆچیان دەکرد، کە لەناو کورددا بە کوێستان دەناسرێت، لە کۆتایی وەرزی پایزدا دەگەڕانەوە دەشتەکان، کە بە گەرمیان دەناسرێت، لە رەشماڵدا دەژیان، بۆ لەوەڕاندن و بەخێوکردنی مەڕوماڵاتیان پشتیان بە لەوەڕگای سروشتی دەبەست[3]، بە دەگمەن کشتوکاڵیان دەکرد یا هەر نەیان دەکرد، خۆیان ناونابوو کوردی جەنگاوەر. بەچاوێکی نزم بۆ جوتیارە گوندنشینەکانیان دەڕوانی، ناویان نابوون(مسکێن)[4]. ئەم عەشیرەتە کۆچەرییانەی کورد، زۆریان جاف بوون. لەکاتی تێپەڕبوونی کاروانی رەوەندەکانیان بە ناوچەی شارەزوری نزیك سنوری ئێران- عێراق، کێڵگە کشتوکاڵییەکانی جوتیارە گوندییەکانیان وێران دەکرد و توشی زەرەرو زیانی زۆریان دەکردن[5].

ئاشکرایە گەوهەری گوتاری عەشیرەتی(خێڵایەتی)، بریتیە لە پاراستنی خوێنی خێڵ و شەڕی خێڵ و جوگرافیای خێڵ، دەستدرێژیکردنە سەرجوگرافیای خێڵەکانی دەوروبەری، بەمەبەستی فراوانکردنی روبەری جوگرافی خۆی و فراوانکردنی لەوەڕگا[6]. بۆیە زۆرجار لەسەر لەوەڕگاو دەسەڵات لەگەڵ عەشیرەتە دراوسێکانیان دەبووە شەڕو دوژمنایەتی لەسەر دەسەڵات لە نێوانیان، وەك دوژمانیەتی نێوان عەشیرەتی حەوێزی و غەفوری لە کۆیە، کە هەندێك جار هەڵدەستان بە سوتاندنی خەرمانی یەکتری[7]، هەروەها شەڕی نێوان عەشیرەتی غەفوری و شێخ بزێنی لە دەشت و دەری کۆیە کە حکومەت گوێی پێنەدەدا[8].

لە سەدەی نۆزدە کۆمەڵگەی کوردی دابەشبوو بوو بەسەر(کورد و کرمانج*). هەروەها کۆمەڵگەی کوردی بەسەر دوو چیندا دابەش بوو بوون، ئەوانیش چینی سەرەوە شێخ و دەرەبەگ و ئاغا و بازرگان و

---

[1] - د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٥؛ د. ئارام عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٦.
[2] - مارتین ڤان برونەسن: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٥.
[3] - د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشووو ل ٦.
[4]- کلۆدیۆس جێمس ریچ: گەشتنامەی ریچ بۆ کوردستان ١٨٢٠، و: محەمەد حەمە باقی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپی سێیەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٢، ل ٩٩.
[5] - د. عوسمان عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٣٥.
[6] - عەتا قەرەداغی: سەرچاوەی پێشوو، ل 49، 50.
[7] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ١٣٧.
[8] - مەسعوود محەمەد: حەماغای گەورە، چاپی دووەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر،٢٠١٠، ل ٦١.
*- کورد: بەوانە دەوترا کە تەنها خەریکی ئاژەڵ بەخێوکردن بوون، ئەمانیش لەم دواییانەدا فێری کشتوکاڵ کردن بوون. طاهر احمد حەوێزی: مێژووی کۆیە، بەرگی دووەم، ل ٨٤.

دەوڵەمەندەكانی شار، چینی خوارەوە جوتیار كە كەمێكیان خاوەن زەوی خۆیان بوون، لەگەڵ پاڵە و بێكاری شار[1].

سەبارەت بە عەشیرەتە نیمچە كۆچەرەكان، ئەمان بەردەوام نیشتەجێ نەبوون، بە پیشەی كشتوكاڵ و بەخێوكردنی ئاژەڵەوە خەریك بوون. عەشیرەتە نیشتەجێكان، لە گوندەكان و لە خانووی هەمیشەییدا دەژیان لە ناوچە پێدەشت و دۆڵەكاندا، خەریكی پیشەی كشتوكاڵی و ئاژەڵداریی بوون. دانیشتوانی شارە كوردییەكان لە سەدەی نۆزدە لە كوردستان شاری گەورە یان نەبوو یان دەگمەن بوو، لەبەر تۆبۆگرافیای كوردستان و بارودۆخی سیاسی، لە گرنگترین شارە كوردییەكانی ئەوسەردەمەی باشووری كوردستان (هەولێر و سلێمانی و كەركوك) بوون[2].

لەبارەی ژمارەی دانیشتوانی كوردستان، عوسمانییەكان لەساڵی ١٨٣١ بۆ یەكەم جار سەرژمێرییان ئەنجام دا، ئەویش تەنها هەنگاوێكی سەرپێیی و جۆرێك بوو لە خەمڵاندن و مەزەندەكاری كە بەمەبەستی كۆكردنەوەی باج و سەربازگرتن ئەنجام درابوو[3].

ژن لە كۆمەڵگەی كوردیی خاوەن پایەی كۆمەڵایەتییە، خاوەنماڵە لەناو خێزانداو دەسەڵاتدارە، منداڵ بەخێوكەر، میوان بەڕێكەرە، شانبەشانی مێردەكەی كۆشش دەكات لە جووت و كێشەو توتن و باخ و رەز بەخێوكردن، ژنی كورد داوێن پاكە، وشەی زینا لە زمانی كوردیدا نییە و زاراوەیەكیان بەرامبەر ئەم كارە نیە، بەڵام لەهەندێك شوێن گەر خراپەی لێ روبدات، دەیكوژن. سەربەستە لە شوكردن، دڵداری دەكات بۆ ئەوەی مێردی پێبكات[4]، بەڵام لەهەمان كاتدا بەهۆی دابونەریتە دواكەوتوەكانی كۆمەڵگەی كوردی پێچەوانەی شەریعەتی ئیسلام، لە هەندێك شوێن ناچار كراون بەهاوسەرگیری و وەرگرتنی شیربایی و بەمێردانیان پێش پێگەیشتنی تەمەنیان، لەبری خوێن دراون بۆ ئاشتەوایی، ئازاری جەستەیی دراون، ماندون بەهۆی كارە زۆرەكانی ناو ماڵ و دەشت و دەر، سەرەڕای تەڵاق دان لەسەر شتی لاوەكی[5]. هەروەها ژن و ژنخوازی لە نێو یەك خێڵدا لە ئاستێكی ئەوپەڕی بەرزدا بووە، بەتایبەتی لە نێوان ئامۆزاو بنە ئامۆزادا. هاوسەرگیری بە كەمی لە دەرەوەی هۆزدا هەبووە، بەڵام ئافرەتی كورد لە چاو ئافرەتی تورك و عەرەب كەمتر روبەند(پەچە) دەگرنەوە مەگەر ئافرەتانی چینی سەرەوە، بەڵام ئافرەتی چینی هەژار بەبێ رووبەند و عەبا دەسوڕێنەوە، سەرەڕای ئازادییان، رەوشت بەرزن[6].

كرمانج: بەولادێیانە دەوترا كە عەشیرەتێكی ناسراویان نەبێت، یاخود لەملاولاوە پەیدا بوون، لە گوندێكدا كۆبونەتەوە، بەژن هێنان خزمایەتیان دروست كردبێت، خەریكی كشتوكاڵ بوون لەگەڵیشیدا ئاژەڵیان بەخێو كردوە. طاهر احمد حەوێزی: مێژووی كۆیە، بەرگی دووەم ، ل ٨٤.

[1] - د. مارف خەزنەدار: مێژووی ئەدەبی كوردی، بەرگی سێیەم، ل ٢٦.

[2] - د. عەبدوڵلا عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٧،٨.

[3] - ئاكۆ عەبدولكەریم شوانی: سەرچاوەی پێشوو: ل ٣٩.

[4]- عەلائەدین سەجادی: مێژووی راپەڕینی كورد، ل١٢؛ بلەچ شێركۆ: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧.

[5]- د. عمر حسین سعید: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣؛ د. جواد فقی علی الچوم حیدری: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمیة. ص 25.

[6]- كلۆدیوس جێمس ریچ: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦١.

هەروەها کۆمەڵگەی کوردی کۆمەڵگەیەکی پیاو سالاری بووە، سەرەڕای دەرکەوتنی چەندین کەسایەتی ژن لە مێژووی کورد دا کە گەیشتونەتە پلەو پایەی سیاسی یاخود سەربازیی، بەڵام چینێکی زەحمەت کێش بوون، هەتا نیوەی یەکەمی سەدەی بیست بەشدارییان لە کاری ئیداری و حکومیدا نەکردووە[1].

لە رووی باری تەندروستیەوە، دەوڵەتی عوسمانی لە کۆتاییەکانی دەسەلاتی حوکمڕانیدا، بەدەست ڕەوشی خراپی تەندروستییەوە دەیناڵاند، حکومەت بڕێکی کەمی خەرجی بۆ کەرتی تەندروستی تەرخان دەکرد. بارودۆخی تەندروستی ناوچە کوردییەکانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی خراپتر بوو، هەربۆیە کوردستان بەدەست جۆرەها نەخۆشی و پەتاوە دەیناڵاند، لەوانە گرانەتا و مەلاریا(لەرزوتا) و رشانەوە(چاوەقوڵە)[2]. دانیشتوانە رەشماڵنشینەکان لەبەر نەبوونی چارەسەر لە ڕەشماڵەکانیاندا دەمردن[3]. نەخۆشی لەرزوتا بەربەست بوو لە ئاوەدانی گەورە لە ناوچەی بیتوێن، بەرادەیەك هەندێك ساڵ رێژەی مردنی منداڵ لەم ناوچەیە بەم نەخۆشیە گەشتۆتە ١٠٠%[4]. هەروەها لە سلێمانی، نەخۆشی گولی بڵاوبویەوە، گەشتە رادەیەك کەس نەیدەوێرا بەلای مردەوەکانیشدا بچێت، بۆیە لە ترسا خەڵکی ئەو مردوانەیان لە گردێکی تایبەتدا دەناشت بەناوی(گردی گولان). بەدەگمەن لە شارەکان نەخۆشخانەو تیمارگەیەك هەبوبێت[5]، بەنمونە لە شوێنێکی وەك رانیە کە گەلێك جار بێ حکومەتی دەبوو، لە ڕووی تەندروستییەوە دکتۆری کۆیە، راپۆرتی لەسەر هۆی مردنی رانیە دەرکردوە، چونکە دکتۆر لە رانیە تەنها ناوە ناوە هەبووە[6]. بۆیە گەر خەڵکی ناوچەکە گەڕیدەیەکی بیانییان ببینیایە، گەرچی نوژداریش نەبوایە، ئەوا لەبەر ناچاری لێی کۆدەبنەوەو داوای چارەسەرو دەرمانیان لێدەکرد[7].

لە کوردستانی سەردەمی عوسمانییەکان چارەسەری نەخۆشی لەسەر شێوازی کۆن و سەرەتایی بوو. بەزۆری نەخۆشەکان بۆ چارەسەر هانایان بردووەتە بەر(شێخ و سەید و مەلا و زیارەتی گۆڕی پیاوچاکان). خەڵکەکە باوەڕیان وابووە توشبوون بەنەخۆشی، شتێکی سروشتییەو دەردێکی خوداییە، بۆیە بەکەمی بڕوایان بە چارەسەری پزیشکی هەبووە، بەڵام کەسانێك هەبوون ئەزمونی باشیان لە چارەسەرکردنی نەخۆشییەکان هەبووە بەبەکارهێنانی گژوگیای سروشتی بۆ دروستکردنی(داودەرمانی میللی) کە بەوکەسانە وتراوە(حەکیمە میللیەکان)، چارەسەری نەخۆشییەکانی وەك سوتان و شکاوی و لەرزوتایان کردوە[8]. لە هەردوو رەگەزەکە(ژن و پیاو) هەبوون، هەیانبوو بە پارە و هەشیان بوو بە خۆبەخشی و بە بەکارهێنانی دەرمانی کوردەواری، کە لە گژوگیا درووستیان دەکرد، لەوانە(جاترە، گوڵە

[1]- نوخشە عەبدول: رۆڵی ژن لە ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی باشوری کوردستان ١٩١٨-١٩٤٥، چاپخانەی روون، ٢٠٠٧، ل ١٨-٣٢.

[2]- ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٧.

[3] - سیسیل جۆن ئیدمۆنس: کورد تورك عەرەب، و: حامید گەوهەری، چاپی سێیەم، لە کتێبەکانی بەڕێوەبەرایەتی گشتی رۆشنبیری و هونەر، ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر، ٢٠٠٤، ل ٢٩٢.

[4] - مەسعوود محەمەد: حاجی قادری کۆیی، بەشی یەکەم، ل ٢٣٧.

[5] - ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٨،٧٠.

[6] - مەسعوود محەمەد: حەماغای گەورە، ل ١٠٣.

[7] - د. ئامانج ئەحمەد مستەفا: خزمەتگوزاریە تەندروستیەکانی شاری رەواندز لە نێوان ساڵانی١٩٢٣- ١٩٥٨، گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، ژمارە٣٧، ٢٠١٧، ل ٢٦٣.

[8] - تاهیر ئەحمەد حەوێزی، مێژووی کۆیە، بەرگی یەکەم، ل ١٢٤؛ د. ئامانج ئەحمەد مستەفا: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٣.

حاجیله، گوڵه زەرد، مێخەك، کووزەڵه، پەڵپینه، رەشکەو شمڵی، توتن، گەڵاهەنجیر، رەزیانه، ئاوی کەرەوز، نەعنا و مازو). و هەرئەوان حەکیمی نەخۆشییەکانی منداڵان(بەبۆنکەوتن و ترسان، ناوك هێنانەوە و مامانی) بوون، بەڵام لە دوای نەمانی حوکمی عوسمانییەکان، ورده ورده حەکیمه میللیەکان بەرەو کەمبوونەوە چوون [1].

لەڕوی ئاینییەوە، زۆرینەی گەلی کورد موسڵمانی سوننی شافیعین[2]، بەڵام لە مەڵبەندی کرماشان و لوڕستان و خانەقین، کوردی شیعەی ئیمامی هەن. عەلەوییەکان لە دەرسیم و یەزیدییەکان لە شەنگال و شێخان و تورکیا و قەوقاز هەن، جگە لە کەمێك ئەهلی هەق و مەسیحی و جولەکه[3]. هەروەها ڕێبازی سۆفیگەری، لەوانە قادری و لقەکانی بەرزنجی و تاڵەبانی و کەسنەزانی و ڕێبازی نەقشبەندی لە کوردستان بەربڵاو بوون[4]. لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزده، دوو فۆڕم لە ئیسلام لە نێو کوردا هەبوو کە لە کۆنەوە دژایەتی لە نێوانیاندا هەبوو، ئەوانیش فۆرمی ئیسلامی سۆفیگەریی(تەریقەت). فۆرمی دووەم ئیسلامێك بوو، کە هی زاناو فەقیهەکان، دەستەبژێری زانا ئاینیەکان پێشەنگی بوون[5].

لە سەردەمی پێش مۆدێرنه لە کوردستان، جۆره نزیکایەتیەك لەنێوان تەکیه و خانەقا ومزگەوتدا هەبوو، بەجۆرێك مزگەوت هەمیشه سومبولی شەریعەت و تەکیەو خانەقا سومبولی تەریقەت بوون. تەکیه تایبەت بوو بەتەریقەتی قادریی، زیاتر بە کەسێکی وەك شێخ مارفی نۆدێییەوە لە کوردستان دەناسرێتەوە، خانەقاش تایبەته بە تەریقەتی نەقشبەندی ئەم تەریقەتەش بە مەولانا خالیدی نەقشبەندیەوە ناسراوه[6]. شێخ و مەلاکان خاوەن پێگەی کۆمەڵایەتی بەرز بوون و تەنانەت فەقێکانیش بەچاوی ڕێزەوە سەیر دەکران[7].

بەشێوەیەکی گشتی، پێکەوەژیانی ئاینی تاڕادەیەکی باش لە کوردستان هەبووه، رەفتاری موسڵمانان بەتایبەتی لەگەڵ(مەسیحی و جولەکه)، بەنمونه لە شاری کۆیه لەوپەڕی باشیدا بووه، بەڵام هەندێك جاریش دووچاری کێشەی، وەك دزیکردن لە دەوڵەمەنده قرچۆکەکانیان، یا لەبەر دەمارگیری ئاینی و بەکافردانانیان سوکایەتیان پێکراوه، هەندێك جاریش لاوەکان، لەسەر بوتڵێك عارەق کوشتویانن[8].

---

[1] ـ د. ئامانج ئەحمەد مستەفا: هەمان سەرچاوه، ل ٢٦٣.
[2] ـ عمر حسین سعید: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦.
[3] ـ د. عەبدالرحمان قاسملو: کوردستان و کورد، لێکۆڵینەوەیەکی سیاسی و ئابووری، و: عبدالله حسن زاده، ١٩٧٣، ل ٢٧ـ ٢٩؛ مارتین ڤان برونەسن: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٥.
[4] ـ عمر حسین سعید: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦.
[5] ـ حەیدەر لەشکری: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩.
[6] ـ عوسمان نووری(ڕێبین): سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٣٨.
[7] ـ مەلا محەمەدی عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٨.
[8] ـ د. جمال فتح الله طیب: جولەکەکانی کۆیه ١٩١٨-1951 لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی کۆمەڵایەتیه، گۆڤاری زانکۆی کۆیەو ژماره٢٣، حوزیرانی ٢٠١٢، ل ٢٧٧ـ ٢٧٩.

ب- ئابووری:

کوردستان لەڕووی ئابوورییەوە دواکەوتوو بوو. لەبەرداگیرکردنی لەلایەن هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی، بۆیە هیچ کارێکیان بۆ پێشکەوتنی ئابووری کوردستان نەکرد[1]. کشتوکاڵ شادەماری ئابووری کوردستان و بەشێوازی کۆن و ئامێری کۆن کراوە. بەزۆری پشتی بە باران دەبەست، ناوچە شاخاوی و نیمچە شاخاوییەکانی، دوچاری کێشەی ئابووری قورس دەبونەوە تاڕادەی برسیەتی، لەبەر نەبارینی باران بە پێی پێویست لەکاتی خۆیدا[2].

لە دەوڵەتی عوسمانیدا شێوازی بەڕێوەبردنی زەویوزار، بەشێوازی موڵك و میری و وەقف بووە. زەویوزاری میری، کشتوکاڵ و کڕین و فرۆشتنی، لەژێر دەسەلاتی میریدا بووە، بە رێکەوتن دراوە بە خەڵکی گوند بەرامبەر باجی دەیەك(عشر*). لە کوردستان سیستەمی تیماری سوپایی پەیڕەوکراوە، کە بەشێکی زەویوزار دەدرا بە سەربازو فەرمانبەرەکان بەرامبەر بەو خزمەتەی کە ئەنجامیان داوە تا بژێوی خۆیانی پێدابین بکەن، هەندێك جاریش تیمار دەدرایە کەسانی تریش لەوانە: بانگخوازو وتارخوێن و مودەڕیس، وەك مووچە لە بەرامبەر ئەرکەکانیان تابژێوی خۆیانی پێدابین بکەن، کە دوای مردنیان دەگوازرایەوە بۆ کوڕەکانیان[3].

لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە، بەهۆی دواکەوتویی ژیانی ئابووری، سەرمایەدارە ئەوروپییەکان دەوڵەتی عوسمانییان کردبووە نیمچە کۆلۆنییەکی خۆیان[4]، بەهۆی شەڕی ئێران و رووسیا چالاکی ئابووریان داڕوخابوو، دەوڵەت پەنای بردە بەر زیادکردنی باج، بەتایبەتی ناوچە کوردییەکان، برسییەتی بەشێکی ناوچە کوردییەکانی باکوری کوردستانی گرتەوە و زۆر کەس لە برسا مردن. سەربازەکان و باجگرەکان، لەسەر جوتیارەکان دەژیان، بۆیە کەوتنە دزیکردن و ڕاوڕووت[5].

شایانی باسە فەرمانبەرانی کۆکردنەوەی باج کەمترین بڕە پارەی کۆکراوەیان دەناردەوە بۆ خەزێنەی دەوڵەت[6]. کۆمەڵگەی کوردی لەو کاتەدا هێشتا لە سەردەمی دەرەبەگی و خێڵایەتیدا بوو، جوتیاری کورد لە گوندەکان خەریکی کشتوکاڵ و چاندنی(گەنم، جۆ، برنج، لۆکە، توتن و بەرهەمی میوە) بوو بە ئامێری سادە، بەدرێژایی بەهارو هاوین خەریکی کار بوو هەتا زەخیرەی زستان دابین بکات، کە لەدوای دەرکردنی سەرانە وباج شتێکی ئەوتۆی بۆ نەدەمایەوە[7].

---

[1] - د. عەبدوڵلا عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٩.
[2] - زبیر بلال اسماعیل: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠٧.
*- عوشر: وشەیەکی عەرەبیە، واتە یەك لە دە، باجێکە لە دەوڵەتی عوسمانی بەتایبەتی لە دانەوێڵە وەرگیراوە، ئەو کەسەی زەویەکەی کێڵاوە خاوەنی زەویەکە نیە بەڵکو وەك کرێچی کاتیە، خاوەنی راستەقینەی زەویەکە دەوڵەتە. ئاشتی رەحمان بەکر: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٩.
[3] - هەمان سەرچاوە، ل ١١٩،١٢٢ .
[4] - جەلیلی جەلیل: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢.
[5] - د. عەبدوڵلا عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٣؛ ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٤.
[6] - زبیر بلال اسماعیل: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠٠.
[7] - د. مارف خەزنەدار: مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی سێیەم، ل ٢٦.

هەرچەندە سوڵتان عەبدولحەمید لەگەڵ دەستبەکاربوونی، هەوڵیدا چارەسەری کێشەی ئابووری بکات، بەجۆرێك لەکاتی لادانی تێکرای قەرزەکانی دابویەوە[1]. کاتی ئیتیحادییەکان دەوڵەت جارێکی تر باجی زیاد کرد لەسەر داهاتی کشتوکاڵ و مەڕومالاتی ناوچە کوردییەکان، یاسای ئیلتیزامی داهێناو و بۆ ئاسان کۆکردنەوەی دەیدایە(مولتەزیم*) ێك.

ئاژەڵداری و بەخێوکردنی مەڕومالات، چالاکی دووەمی ئابووری کوردستان بووە، لە سەردەمانێکی کۆنەوە سەرچاوەی بژێوی ژیانی خەڵك بووە. دانیشتوانی کوردستان هاوشانی کشتوکاڵ خەریکی بەخێوکردنی مەڕومالات بوون، بەتایبەتی گەڕەکەکانی قەراغ شارەکان[2].

ئاشکرایە چالاکی ئابووری کوردستان(کشتوکاڵ و ئاژەڵداری) بەمەبەستی خۆبژێوی و بەرهەم بەمەبەستی بازرگانی ناوخۆ بووە، لەڕوی بازرگانی دەرەکییەوە کوردستان گۆشەگیربوو، چونکە لەلایەك داگیرکرا بوو و دووریش بوو لە دەروازەی دەریایی، بەڵام زیاتر هەناردەی کوردستان مەڕومالات و خوری و مێوژ و هەنگوین و ڕۆن و زەیتون و گوێز و کەتیرە بووە[3]، کە دەگەیشتە بازاڕەکانی ئەستەمبوڵ و شام و ئێران و لەوانیشەوە شەکرو چا و ئاوریشم و پێڵاو هاتووەتە کوردستان[4].

شایانی باسە، کوردستانی باشوور تاڕادەیەك لە رووی بازرگانی گەشەی کرد، بەتایبەتی دوای چاکسازییەکانی مەدحەت پاشا، چەندین خێزان و بنەماڵەی پارەدار دەرکەوتن، زۆربەی بازرگانەکانی کوردستان کلدان و جولەکە بوون، کە خەریکی زەڕەنگەری و قوماش فرۆشی بوون[5]. کوردستان بەگشتی و ویلایەتی موسڵ بەتایبەتی لە روی پیشەسازیی دواکەوتوو بوو، هەندێك پیشەسازیی سەرەتایی هەبوو وەك قاپ و قاچاخی ناو ماڵ و کەلوپەلی نان درووستکردن و چەقۆ و خەنجەری کوردی و کوتاڵ و مافور و بەڕەو لباد و چەخماخسازی و زەڕەنگەری و سابوون، کە لە ناو ماڵ یاخود دوکانی تایبەت درووست دەکرا، کە زۆربەی کات بەیەك کەس بەڕێوە براوە[6].

بەشێوەیەکی گشتی، بارودۆخی کوردستان لە کۆتایی سەردەمی عوسمانییەکان لە ڕووی سیاسیی و رۆشنبیریی و ئابووریی و دادوەریی و تەندروستیی لەوپەڕی خراپیدا بوو، خراپتربوو کاتێك جەنگی جیهانی یەکەمی هاتە سەر[7].

[1] - د. جواد فقی علی الچوم حیدری: محمد بن عبدالله الجلی(مەلای گەورە)وجهوده العلمیة، ص 16.

*- مولتەزیم: بەڵێندەرێکە دەوڵەت کۆکردنەوەی باجی ناوچەیەکی دیاریکراوی دەدایە ئەویش لە ماوەیەکی دیاریکراودا، باجێکی زۆری لە جوتیارەکان کۆدەکردەوە بەبەشی خۆی و بەشی حکومەتەوە، کەهەندێك جاریش پشتی بە خەملاندنی پێش وەختە دەبەست و راست دەرنەدەچوو، بەهۆیەوە گەندەڵی بڵاودەبویەوە. د. عوسمان عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠٦.

[2] - ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٣.

[3] - د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٩،١٠.

[4] - د. مارف خەزنەدار: مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی سێیەم، ل ٢٩.

[5] - ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٦.

[6] - د. مارف خەزنەدار: مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی سێیەم، ل ٢٨؛ ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٨.

[7] - تاهیر ئەحمەد حەوێزی: مێژووی کۆیە، بەرگی یەکەم، ل ١٢٦.

بەشی یەکەم:

ریشەی بنەماڵەی جەلیزادە و قۆناغەکانی ژیانی مەلای گەورە

باسی یەکەم: ڕیشەی بنەماڵەی جەلیزادە

بە ئاوڕدانەوە لە مێژووی نوێی کوردستان، دەبینرێت کە چەندین بنەماڵە و خانەوادەی بەناوبانگی کورد لە ناوچە جیاجیاکانی کوردستان هەبوون، لەبەر پێگەی بەرزی کۆمەڵایەتی و خزمەتە زۆرەکانیان لە بواری کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئاینی و ڕۆشنبیری و بوارە جیاجیاکانی تری ژیان، کە پێشکەش بە کۆمەڵانی خەڵکیان کردووە جێگەی ڕێزو خۆشەویستی خەڵك بوون[1]. یەکێك لە و خانەوادانە، خێزانی(جەلی[*]) زادە یە. کە خانەوادەیەکی ئاینی و زانستیی بەناوبانگی کوردن. بەهەڵدانەوەی لایەنەکانی مێژووی ئەم خانەوادەیە، بۆمان دەردەکەوێت کە لە توێژی ئاغا و بازرگان و خاوەن پیشەکان نەبوون، بەڵکو لە توێژی زانایانی ئاینی و خواپەرست بوون[2]. مێژوویان لە شاری کۆیە بۆ نزیکەی ٣٠٠ ساڵ لەمەوبەر دەگەڕێتەوە[3]. لێکۆڵینەوە لە مێژووی ئەم خانەوادەیە بۆ پێنج قۆناغ دابەش دەکرێت:

یەکەم- لە جەزیر و بۆتان:

ڕیشەی ئەم خانەوادەیە بۆ ناوچەی(جەزیرو بۆتان) ی کوردستانی باکور دەگەڕێتەوە، خانەوادەکە سەر بە شێخ برایمی جەزیرییە، کە یەکێك بوو لە مەلا بەناوبانگەکانی کورد، ئێستاش گۆڕی لە جەزیرو بۆتان ئاشکرایە[4]. هیچی وا لە بارەی ئەم کەسایەتییە و خانەوادەکەی نازانرێت، ئەوەندە نەبێت کە خانەوادەیەکی سەر بە زانست و ئاینیی بوون[5]. هەروەها لەو کاتەدا، برایەکی شێخ برایم فەرمانداری دیاربەکر بووە. پەیوەندی ئەم بنەماڵەیە لەگەڵ سوڵتانەکان بەهێز بووە، بەڵام لە سەردەمیاندا کوشتارێکی گەورە لە ئێزدییەکان کراوە، باج و سەرانەش لەسەر دانیشتوانی کوردستانی باشوور زیاد کراوە، لەسەر ئەمانە ڕەخنە لە سوڵتان دەگرن، بەڵام سوڵتان بە قسەیان ناکات، ئەوانیش زویر دەبن و بۆ کوردستانی باشوور بۆ گوندی بێگەڵاس لە ناوچەی پشدەر کۆچ دەکەن[6].

دووەم- لە گوندی بێگەڵاس:

بێگەڵاس گوندێکە لە ناوچەی پشدەر، لێکۆڵەران لایان وایە، کۆچکردنی ئەم خانەوادەیە بۆ ئەم گوندە، بۆ ٥٠٠ ساڵ لەمەوبەر دەگەڕێتەوە[7]. گوندەکە چوار دەوری بەرزایی و لوتکە چیایە، کاتی خۆی ناوچەیەکی چۆڵ و پشتگوێ خراو بووە، ئەم خانەوادەیە کە جەزیرو بۆتان جێ دێڵن، ئەم گوندە ئاوەدان

---

[1] - مغدید حاجي: لمحات من حیاة الملا محمد الکویي(مەلای گەورە) ١٨٧٦-١٩٤٣ولمحات عن شعره، الطبعة الثانیة، مطبعة وزارة الثقافة، اربیل، 2008، ص 15.

[*]- جەلی: وشەیەکی عەرەبیە واتە دیارو ئاشکرا و ڕون و بەرچاو. ڕزگار کەریم: فەرهەنگی دەریا، بەرگی یەکەم، چاپی سێیەم، کتێبخانەی تیشك، ل ١٨٠.

[2] - حمید المطبعي: موسوعة المفکرین والادباء العراقیین، الجزء السابع: مسعود محمد، طبع في مطابع دار الشؤون الثقافیة العامة ، بغداد، 1988، ص 43.

[3] - مغدید حاجي: لمحات من حیاة الملا محمد الکویي(مەلای گەورە) ١٨٧٦-١٩٤٣ولمحات عن شعره، ص ١٥.

[4] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی پەخشی کۆیە، ٢٠١١، ل ٥٦.

[5] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٤.

[6] - دڵدار جەلیزادە: مەلای گەورە محەمەدی کوڕی مەلا عەبدوڵڵای کوڕی مەلا ئەسعەدی جەلیزادە، پرۆژەی کتێبی nrt 4 ، چاپخانەی کتێبخانەی تەفسیر، ٢٠٢١، ل 7.

[7] - د. جواد فقي علي الچوم حیدري: محمد بن عبدالله الجلی(مەلای گەورە) وجهوده العلمیة، ص ٨٢.

دەکەنەوە[1]. لە بەناوبانگترین زاناکانی ئەم خانەوادەیە لەم قۆناغەدا. مەلا ئەبوبەکر کوڕی شێخ برایمی جەزیری، کە بە(حاجی گەزۆ) و پیاوێکی خواناس و خاوەن کەرامەت ناسراوە. هەروەها کوڕەکانیان یەك لەدوای یەك، مەلا حەسەن، مەلا برایم، مەلا حەسەن، مەلا برایم. ئەمانە گشتیان بە خواپەرستی و خزمەتکاری دین بەناوبانگ بوون، لە بێگەڵاس ژیاون و مردون[2].

سێیەم- لە گوندی شیواشان*:

کوڕە گەورەی مەلا برایم، بە ناوی محەمەد، لە بێگەڵاسەوە هاتووەتە گوندی شیواشان، لەبەر خراپی باری گوزەران، برا و کەسوکاری دیکەی لە گوندی بێگەڵاس ماونەتەوە، کەسێکی خوداناس و مەلایەکی شارەزا بووە، ناوبانگی زانایەتی لە ناوچەکە بڵاوبوەتەوە، گوایە زۆرینەی ژیانی لە ئەشکەوتێکی نزیك شیواشان بە خواپەرستی و بە شیری بزنە کێویی بەسەر بردووە، لەبەر ئەوە ئەشکەوتەکە بە ئەشکەوتی مەلازادە ناسراوە، خۆیشی بە مەلازادەی شیواشان، پەراوێز(حاشیە**) و وردە نوسینی لەسەر هەندێك دەستنوسەکانی کتێبخانەی جەلیزادە ماوە[3]. لە گوندی شیواشان مردوە و نێژراوە. مەلا محەمەد یازدە کوڕی هەبووە، دوانیان چوونەتە شام و حەلەب و لەوێ ژیاون، مەلا عەبدولڕەحیم لە گوندی شیواشان ماوەتەوە[4].

چوارەم- لە گوندی (جەلی *):**

مەلا عەبدوڵڵای یەکەم، کوڕە گەورەی مەلا محەمەد مەلازادەی شیواشان، هاتووەتە گوندی جەلی، لەو کاتەوە جەلیزادە بووەتە ناسناوی ئەم بنەماڵەیە. مەلا عەبدوڵڵا لە ساڵی ١٧٠٤ لە گوندی شیواشان لەدایك بووە و بە (کاکی جەلی) ناسراوە. لەو ناوچەیە براگەورەی سێ ئاوایی، کە هەرسێکیان پیاوی ئاینی بوون ناسناوی (کاك****) یان هەبووە، دووانەکەی تر،(کاکی زێوێ و کاکی هیران) ن، ئێستە ناسناوەکە تەنها بۆ

---

[1] - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٧.

[2] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل٤؛ مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٢.

*- شیواشان: گوندی شیواشان سەر بە بیتوێنە، دەکەوێتە باکوری بناری چیای کۆسرەت، لە قەزای رانیە، کاتی خۆی ئاوەدان نەبووە لەلایەن(مەلا محەمەد) ئاوەدان کراوەتەوە. مەلا عبدالکریم مدرس: بنەماڵەی زانیاران، محەمەد عەلی قەرەداغی ئامادەی کردووەو سەرپەرشتی چاپی کردووە، چاپخانەی شەفیق، بەغداد، ١٩٨٤، ل ٥٥٦ ؛ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٩.

**- حاشیە: هەر مەلایەك کە دەرسی وتووەتەوە چی بەدڵ و مێشکیدا هاتبێت، بۆ ئەوشوێنە ئەیکات بە حاشیە بەسەر شوێنێکی کتێبەکەوەو هەر لەو شوێنەدا دەینوسێت. کەم لە کتێبەکانی حوجرەی فەقێ هەن بێ حاشیە بن، حاشیە بە دەوری مەتنەوەیە. محەمەد عەلی قەرەداغی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦١؛ حەمە کەریم هەورامی : سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٥٠.

[3] مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٤ ؛ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٩.

[4] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٢،١٣.

***- گوندی جەلی: گوندێکی بچوکی جوانە لە قەدپاڵی چیای ئاوەگرد، نزیکەی ٣٠ کم لە کۆیەوە دوورە، دانیشتوانەکەی بە باغداری و ئاژەڵداریەوە خەریکن، گوندەکە ئەوکاتە گەورە بووەو قەڵای هەبووە، گوندەکانی دەوروبەری لەژێر دەستی گەورەی ئەم گوندەدا بوون. زامدار ئەحمەد: مەلای گەورە و مەسعوود محەمەد لە چەند دیدارێکدا، چاپخانەی شەهاب، هەولێر، ٢٠٢١؛ نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٦؛ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠.

****- وشەی کاك: لە زمانی کوریدا بەمانای برا گەورە دێت، لە گوندو ناوچەکان بۆ کەسێك بەکاردێت بە گەورە بزانرێ و خاوەن کەسایەتیەکی بەرز بێت. الملا محمد جلي زاده الكويي: المصقول في علم الاصول، تحقيق: عبدالرزاق بيمار، سلسلة الكتب الحديثة 22، مؤسسة المطبوعات العربية، بيروت_ لبنان، 1981، ص 5.

کاکی هیران ماوەتەوە[1]. مەلا عەبدوڵڵا زانایەکی ئاینیی شارەزا و بەناوبانگ بووە، ناوی بە چاکەو خوداپەرستی رۆشتووە، لە ساڵی ١٧٦٦ لە گوندی جەلی مردووە، ناسناوەکەی بۆ کوڕ و نەوەکانی گواستراوەتەوە[2].

بەشێوەیەکی گشتی، ئەم خانەوادەیە پێش ئەوەی بە (جەلیزادە) بناسرێن، شەش پشتیان لە باشوری کوردستان ژیاون، یەکێکیان لە گوندی(شیواشان) بووە، پێنجەکەی تریان لە گوندی (بێگەڵاس) بوون، پێشتریش خانەوادەکە لە باکوری کوردستان ژیاون. لەڕاستیدا ناوبانگی ئەم زنجیرە زانستییە لە کوردستانی باشوور لەوانەدا کورتبووەتەوە، کە دەگەڕێنەوە سەر(جەلی) و ناسراون بە(جەلیزادە)[3].

پێنجەم- لە (کۆیە*):

دوای مردنی مەلا عەبدوڵڵای یەکەم، حاجی مەلا عەبدولڕەحمان، لە کاروباری وانەوتنەوە و فتوا و سەرپەرشتی خێزانەکە، جێگەی گرتوەتەوە. لە دیارترین زاناکانی سەردەمی خۆی بووە، لە گوندی شیواشان لەدایك بووە. لە ماڵی خۆیان و لای باوکی دەستی بەخوێندن کردووە، قورئانی پیرۆزی لەبەر کردووە، پاشان کتێبەکانی (نەحو و صەرف و بەلاغە و منطق و عیلمی کەلام) ی خوێندووە. چەندین شوێنی کوردستان بەدوای زانستدا گەڕاوە. تا دواجار لەلای زانای بەناوبانگ(محەمەد کوڕی خدری حەیدەری) ئیجازەی زانستی وەرگرتووە. دواتر لە گوندی جەلی نیشتەجێ بووەو دەستیکردەوە بە وانەوتنەوەو بڵاوکردنەوەی زانیاری و یاساکانی شەریعەت[4]. پیاوێکی سوورو سپی و سەروسیما جوان بووە، شارەزایی لە زانستی فەلەکدا هەبووە[5]. بە کاکی جەلی و هەم بە جەلیزادە ناوی دەرکردوە، کە لە باوکییەوە (کاکی جەلی) و لە خۆیشی بەدواوە، ناسناوی جەلیزادە بووەتە ناسناوی بنەماڵەکە و تا ئێستەش بەردەوامە، مەلایەکی شارەزا بووەو بەسەر زۆربەی کتێبە زانستی و ئاینییەکان(حاشیە) ی دورو درێژی هەیە[6]، لەوانە حاشیە لەسەر(مەلا جامی لە نەحو، عبداللە یەزدی لە مەنطق، تەفسیری بیضاوی، توحفە ی ابن حجر، چەند کتێبێکی هەیە لەسەر فەلەك و هەندەسە، لەوانە نامیلکەی اثبات الواجب و مەشادە و خادم و

---

[1] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٥.
[2] - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص ٨٤.
[3] - حميد المطبعي: سەرچاوەی پێشوو، ل 51.
*- شارۆچکەی کۆیە: دەکەوێتە باکوری رۆژهەڵاتی عێراق و لە نێوان هەر سێ پارێزگای هەولێر و کەرکوك و سلێمانی دایە، ٦٢٠ م لە ئاستی رووی دەریا بەرزە لە باکورو باکوری رۆژهەڵاتی چیای هەیبەسوڵتانە کە ١٠٩٢ م بەرزە، لە رۆژئاوای چیای باواجی یە، مێژووی دروستبوونی دەگەڕێتەوە بۆ ٢٥٠٠ ساڵ بەر لە زاین، زیاتر لە ٨٠ شوێنەواری مێژوویی هەیە، سەر بەویلایەتی شارەزور بووە، ماوەیەك میرنشینی سۆران فەرمانڕەوایی کردوە دواتر بابانەکان دەسەڵاتیان بەسەردا سەپاند، لە ساڵی ١٨٤١ کەتە ژێر دەستی عوسمانیەکان و دواتر بووە قەزایەکی سەر بە سەنجەقی هەولێر، یەکێکە لە قەزا کۆنەکانی عێراق و ئێستەش لە ڕوی کارگێرییەوە سەر بە پارێزگای هەولێرە. نجلاء علي اكبر: واقع الرعاية الاجتماعية علي الاسرة الكوردية دراسة اجتماعية ميدانية في مدينة كوية(كويسنجق)، گۆڤاری زانکۆی کۆیە، ژمارە، ٣٩، ٢٠١٦، ل ٢٨١ ؛ عبدالعظيم عباس نصار: بلديات العراق في عهد العثماني 1534- ١٩١٨ دراسة تاريخية وثائقية، الناشر المكتبة الحيدرية، المطبعة شريعت،1427-1385، ص 267؛ م. کامەران تاهیر سەعید: شیکردنەوەیەکی جوگرافی بۆ توانەکانی پیشەسازی لە قەزای کۆیە، گۆڤاری زانکۆی کۆیە، ژمارە ٩، ٢٠٠٨، ل ٤٣٢، ٤٣٣.
[4] - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 85.
[5] - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢.
[6] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٥.

شەرحی فەریدەی سەمەرقەندیە لە زانستی بەیان و تحفة الطلاب بشرح خلاصة الحساب). حاشیەي لەسەر (اشكال التاسيس لە زانستی هەندەسە و جەمع الجوامع و موختەصەری موطەوەل لە زانستی بەلاغەو اربعینی ئیمامی نەوەوی و المنح المكية فى شرح القصیدة الهمزية و.....هتد) هەبووە، لە گەلێك شوێنەوە فەقێ بۆ خوێندن هاتوونەتە لای بۆ گوندی جەلی[1]. گەلێك لە مەلاكان لەبەر ئێرەیی، رقیان لێی بووە، تۆمەتی(زەندیق) و رافزی و بیروباوەڕ لاواز بەرامبەر بە ئایینیان داوەتە پاڵی، بۆیە ویستویانە بیكوژن. تەنانەت مەلا ئەبوبەكر(میر رۆستەم) بۆ تاقیكردنەوە دەچێتە لای بۆ خوێندن، بەڵام كە دەبینێت خۆپارێزی لە مۆمی مزگەوت كردووە، زانیویەتی تۆمەتەكە راست نییە، بۆیە لەلای دەمێنێتەوە و لەگەڵیشی دەچێتە كۆیە و هەتا دەمرێت، بۆ گوندەكەی خۆی ناگەڕێتەوە[2].

چۆنییەتی هاتنی ئەم خانەوادەیە بۆ كۆیە و بەناوبانگترین زاناكانیان لەم قۆناغەدا:

١- حاجی مەلا عەبدولڕەحمانی جەلی(١٧٤١- ١٨٠٢). عەبدولڕەحمان پاشای بابان*، دوای دەرهێنانی كۆیە لە ژێر دەستی میری سۆران لە ساڵی ١٧٩٦، كۆبونەوەیەكی گشتی بەسەرپەرشتی خۆی بە پیاوماقوڵ مەلا و ئەدیب و شێخانی كۆیە و دەوروپشتی كرد،** مەلا عەبدوڕەحمان یەكێك لە بەشداربوان بووە. لە كاتی وتووێژ لە بابەتە شەرعی و كۆمەڵایەتییەكان، كاكی جەلی سەرنجی ئامەدەبوان، بەتایبەتی پاشا رادەكێشێ، لە كاتێكدا لە خواری مەجلیسەكە دانیشتووە، پاشا پێی دەڵێت: „ئەو شوێنە جێی تۆ نیە فەرموو هەڵكشێ„ كاكی جەلی لە وەڵامیدا وتویەتی: „پاشا ئاگر جێگەشی نزم بێت، بڵێسەی بۆ سەرەوە دەچێت„[3]. پاشا دەیهێنێتە تەنیشت خۆی و رێزی دەگرێت و لەسەر داوای ئەو لە ساڵی ١٧٩٦ بەماڵەوە دێتە شاری كۆیە و لە باكوری شار لە گەڕەكی بایزاغا نیشتەجێ دەبێت. مزگەوتەكەی بۆ نۆژەن دەكاتەوە، كە بە مزگەوتی حاجی مەلا ئەسعەد ناودەبرێت. كتێبخانە و مەدرەسەی بۆ دابین دەكات، زەكاتی گوندەكانی (قەسرۆك، هیزۆپ، گەلی گولان، جەلی، پیبازۆك و چنارۆك) ی داوەتە مەلا عەبدولڕەحمان، هەتا بۆ خۆی خەرج بكات، مزگەوت و گوندەكانیشی بۆ خۆی بە موڵكایەتی داوەتێ[4]، كە لەوكاتەدا باری ژیانی

---

[1] - مەلا طاهیر مەلا عبدالله بەحركەیی: مێژووی زانایانی كورد، بەرگی دووەم، چاپخانەی ئاراس، لە سەر ئەركی كۆڕبەندی هزری ئیسلامی چاپ كراوە، ٢٠١٠، ل ٧٣؛ مەلا عبدالكريم مودرس: بنەماڵەی زانیاران، ل ٥٥٦.

[2] - حسێن حەسەن كەریم: كاریگەری زانایانی جەلیزادە لە گەشەپێدانی شارستانێتی كۆیەدا: گۆڤاری بنكەی ژین، ژمارە ١٠ ، ٢٠١٩، ل ٥٧؛ نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ٢١.

*- عەبدولڕەحمان پاشای بابان: یەكێكە لە میرە بەهێزەكانی بابان، خولیای نەتەوایەتی هەبووە، لە ساڵی ١٧٨٩ بووەتە میری میرنشینی بابان، لۆنگریك بە كەسێكی دادەنێت كە هەموو سیفاتێكی سەرۆكایەتی تیا بووە، بە والی دانەری بەغداد دادەنرێت كە عەبدوڵڵا پاشایە، میرنشینەكە لەسەردەمیدا فراوان بووە، سەركێشی لە سیاسەتی عوسمانی و ئێرانی كردوە، ویستویەتی لە دەست والی بەغداد رزگار بێت و راستەوخۆ سەر بە ئەستەمبوڵ بێت، بەڵام پلانەكەی سەری نەگرتوە، لەماوەی ژیانیدا شەش جار بووەتە میری میرنشینی بابان، لە ١٨١٣ مردوە. د. كاوس قەفتان: چەند لێكۆڵینەوەیەك لە مێژووی بابان. سۆران. بۆتان، چاپخانەی(الحوادث) ، بەغداد، ١٩٨٥، ل ٢٥-٤١.

**- شایانی باسە شارۆچكەی كۆیە لەبەر پێگەی مێژوویی و رۆشنبیری و كۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی، هەموو پاشاكانی بابان كە هاتونەتە سەر تەختی پاشایەتی ئاهەنگی گەورەیان لە باغەكانی كۆیە سازداوە، لەگەڵ هاتنیان بۆ ئەم شارە سەدان كتێبی چاك و نایابیان لەگەڵ خۆیان هێناوەو بەسەر خوێندكارەكانیدا دابەشیان كردوە. حاجی محی الدين ئەسعەد: لایەنە گرنگە باسنەكراوەكانی مێژووی كۆیە، گۆڤاری رۆشنبیری نوێ، ژمارە ١٠٨، كانونی یەكەمی ١٩٨٥، ل ٨١.

[3] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٦.

[4] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ٢٣؛ د. جواد فقي علي الچوم حيدری: محمد بن عبدالله الجلی(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ٨٥.

مەلا و فەقێ لەوپەڕی خراپیدا بووە و لەلایەن خەڵکەوە بەخێوکراون[1]. ئیتر لەو کاتەوە ئەم خانەوادەیە بوونە یەکێك لە دانیشتوانی شاری کۆیە و تائێستەش بە یەکێك لە بنەماڵە گەورەکانی ئەو شارە دەژمێردرێن[2].

پاشان عەبدولڕەحمان پاشا کتێبی(وەقفنامەکەی صحیح البخاری*)، کە دەستنووسی نوسەری خۆیەتی، لە سەر کاکی جەلی وەقف دەکات، لە ساڵی ١٧٩٦ کە دوای قورئان بە پلەی یەکەم دێت[3]. وەقفی ئەم کتێبە، داننانە بە پێگەو رۆڵی ئەم زانا ئاینیە و خانەوادەکەی لە بڵاوکردنەوەی رۆشنبیری و زانست، کە لە دوو لای کتێبەکەوە مۆری عەبدولڕەحمان پاشای پێوەیە[4]. بەمانە پلەوپایەی کاکی جەلی لە نێو خەڵکیدا زیاتر بەرز بوویەوە، تا گەیشتە مامۆستای گشتی و فتوادەری شاری کۆیە و دەوروبەری، خەڵکی لە هەموو لاوە دەهاتنە لای بۆ چارەسەری کێشەکانیان[5].

بە بۆچونی ئێمە ئەم هەمو رێزو خەڵات و بەخشینەی (عەبدولڕەحمان پاشا) بە مەلا عەبدوڕڕەحمان، جگە لە بڕواداریی میر و ئارەزوی بۆ خزمەتکردنی زانست و ئاین، هەوڵی داوە، وەك زۆربەی میرەکانی تر، مەلا و کەسە زاناکان لە خۆی نزیك بکاتەوە و شانازییان پێوە بکات و لە ئیدارەی میرنشینەکەی هاوکاری بکەن، تا نەدەنە پاڵ عوسمانییەکان، کە لەوکاتەدا دەوڵەتی عوسمانی هەوڵی دەدا دەزگای ئاینی لە کوردستان بەگشتی بە ناوەندەوە گرێ بدا، هە تا مەلا و شەرعزانەکان و فتواداان لەنێو دەزگای ئاینیی سەر بەخۆی بن، کە لەمەشدا تاڕادەیەك سەرکەوتوو بوو، جگە لە شوێنە دورەکان. هەروەها پاشای بابان لە زانستە ئیسلامیەکان شارەزا بووە، هەمووی خوێندون و بەدەرس وتوونیەتەوە؛ پێش ئەوەی ببێت بە میر، دوو مزگەوتیشی لە سلێمانی لەسەر ئەرکی خۆی درووستکردووە یەکێکیان مزگەوتی سەید حەسەنە[6].

مەلا عەبدولڕەحمان لە سەفەرێکی، کە بەجلوبەرگی کوردییەوە دەبێت، لەگەڵ باوکی دەچێتە حەج، دەچنە ماڵی موفتی، کە لەوکاتەدا چەندین زانای لێ دەبێت، کێشەیەکیان لەسەر کتێبی (توحفە) دەبێت، مەلا عەبدولڕەحمان بۆیان چارەسەر دەکات، ئیتر موفتی زۆر رێزیان دەگرێت. دەیانباتە سەرووی کۆڕەکە تا دەگەڕێنەوە لای خۆی دەیانهێڵێتەوە[7]. پاش گەڕانەوەی، ماوەی زیاتر لە حەوت ساڵ لە کۆیە خەریکی وانە وتنەوە بووە، رۆڵی بەرچاوی لە بواری کۆمەڵایەتی و ئاینی و رۆشنبیری کۆیە و دەوروبەری هەبووە،

---

[1] ـ تاهیر ئەحمەد حەوێزی: مێژووی کۆیە، بەرگی یەکەم، ل ١٢٢.
[2] ـ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٩.
*ـ وەقفنامەکە ئەمەی بەسەرەوە نوسراوە(فها انا قد وقفت ذلك الكتاب وقفا صحيحا شرعيا علي العالم الرباني والعارف الصمداني ملا عبدالرحمان الجلي ثم علي اولادها لذكور الافقة فالافقة ماتناسلو بطنا بعد بطن ثم علي اولاده اخوته الاعلم ماتوالدوا ثم علي عشيرته الاعلمين ثم علي العلماء الدين في ناحية كردستان...) مەسعوود محەمەد: حاجی قادری کۆیی، بەشی یەکەم، ل ١٦٣. بڕوانە پاشکۆی ژمارە یەك .
[3]ـ مەسعوود محەمەد: حاجی قادری کۆیی، بەشی دووەم، ل ١٣٧ ؛ مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٧.
[4]ـ مغديد حاجي: من الاسر التي خدمت العلم والثقافة في كردستان اسرة جلي زاده، گۆڤاری کاروان، ژمارە ١٣و تشرینی یەکەمی ١٩٨٣، ل ١٢٤.
[5] ـ مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٣.
[6] ـ حسێن حەسەن کەریم: سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٨.
[7]ـ مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٥.

بەڕادەیەك لە هەمولایەکی کوردستانەوە فەقێ رووی تێدەکەن، لەوانەش مەولانا خالیدی نەقشبەندی، بەڵام بەهۆی نەخۆشییەوە، نەیتوانیوە وانەی پێ بڵێت و بەو نەخۆشیە لە ساڵی ١٨٠٢ دەمرێت، لە گۆڕستانی دەروێش خدر دەنێژرێت. پاشان مەولانا خالید، دەچێتە گوندی زیارەت بۆ لای (مەلا ئیبنو ئادەم) و لای ئەو دەخوێنێت[1].

٢- حاجی مەلا عەبدوڵڵای دووەم (جەلیزادە) (الواثق بالله)(؟ - 1830). کوڕی(حاجی مەلا عەبدولڕەحمان)ە لەگوندی جەلی لەدایك بووە، زانستە ئاینییەکانی لای باوکی خوێندووە، دوای مردنی باوکی، بووەتە جێگرەوەی بۆ وانەوتنەوە و ڕێنمایی موسڵمانانی ناوچەکە. بووەتە خەلیفەی مەولانا خالیدی نەقشبەندی، هەر بۆیە لەگەڵ مەلا یەحیای مزوری سەردانی سلێمانی کردووە[2]. لەکاتێکدا مەولانا خالید گەر دڵنیا نەبوایە لە کەسێك، کە لە خواترس و خاوەن کەسێتی کاریگەرە، نەیدەکردە خەلیفەی خۆی و ئیجازەی ئیرشادی پێنەدەدا. واتە مەلا عەبدوڵڵا لەڕووی زانستی و ئاینی جێگەی متمانەی بووە[3].

مەولانا زۆری خۆشویستووە، بە جۆرێك چەندین نامە لەنێوانیاندا ئاڵوگۆڕ کراوە، نامەکانی مەولانا بە شێوازی رەوانبێژی و ئەدەبیی بەرز نوسراوە، بە خۆشەویست و دۆستی ژیر و نوری بیلبیلەی چاوانی خۆی ناوی بردووە. بە دەربڕینی سۆفییانەش، وەك موریدی پیرانی تەریقەتی نەقشبەندی دەیناسێنێ. دوای وەرگرتنی ڕێنمایی لە مەولانا، لە قوتابخانەکەی خۆی لەکۆیە، لەسەر ڕێبازی ئەو تەریقەتە، خەریکی وانەوتنەوەو ئیرشاد دەبێت[4]. خۆشەویستی و دۆستایەتییان گەیشتووەتە رادەیەك، کاتێك مەولانا پێویستی بە جێنشینێك هەبووە لە سلێمانی، کە بۆ سەفەری بەغداد و دیمەشق چووە، مەلا عەبدوڵڵای بەوەکالەت لەجێێ خۆی بۆماوەی شەش مانگ هەڵبژاردوە، پاشان مەلا عەبدوڵڵا هاوسەرگیری لەگەڵ کچی(حەمەخان)ی برای مەولانا کردووە و بەمەش زیاتر پەیوەندی نێوانیان پتەو بووە[5].

مەلا عەبدوڵڵا دوای گەڕانەوەی لە سلێمانی، لەبەرهۆیەکی نادیار ئاغاکانی کۆیە گەلەکۆمەکی لێ دەکەن، ماڵی بەتاڵان دەبەن. کە پێدەچێت لەبەر دژایەتی بۆ ستەمکاری ئەو توێژە بووبێت. لەوکاتەدا مەلا عەبدوڵڵا بە شمشێرێکی رووتەوە لەبەردەرکی کتێبخانەکەی رادەوەستێ و سوێند دەخوات تا نەیکوژن، ڕێگە نادات کەس دەست بۆ کتێبخانەکەی ببات. دوای ئەو کارەساتە، بەماڵ و خێزانەوە بۆ ئاکرێ کۆچ دەکات لە ساڵی ١٨٢١[6]. هەندێك لە توێژەران، پێیانوایە هۆکاری پەلاماری ئاغاکان، دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی ویستویانە ئەو رۆڵە پێشەنگە سنوردار بکەن، کە ئەم خانەوادەیە لە ڕووی رۆشنبیریی و بۆچوونە

---

[1]- هێمن عومەر خۆشناو: بیرەوەری و روانینەکانی مەلای گەورە، چاپخانەی grafik - دیاربەکر، لە بڵاوکراوەکانی دەستنوسخانەی زانکۆی سۆران بۆ پاراستن و ساغکردنەوەی دەستنووس، ل ١٦؛ مغديد حاجي من الاسر التي خدمت العلم والثقافة في كردستان، اسرة جلي زادە، ص 123. ؛ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٣.

[2]- ا. د. جمال محمد فقي رسول باجلان: مجموعة دراسات الجامعية، الجزء الثالث، في المديرية العامة للمطبوعات السليمانبة، 2020، ص 410.

[3]- حسێن حەسەن کەریم: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٠.

[4]- مەولانا خالیدی نەقشبەندی:نامە عەرەبیەکانی، و: ئیبراهیم فەتاح، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٩، ل ٥٦؛ حەیدەر لەشکری: سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٩.

[5] - د. جواد فقی علی الچوم حیدری: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمیة، ص ٨٨.

[6] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٧.

نوێگەراکانیان لەسەرجەم بوارەکانی ژیاندا هەیان بووە[1]. دوای مانەوەی بۆ ماوەی حەوت ساڵ لە ئاکرێ و خزمەتکردنی لەلایەن حاجی محەمەد ئەمین ناوێك، کەسایەتییەکانی کۆیە نوێنەریان بۆ لای نارد، بۆ ئاشتەوایی و بەئامانجی گەڕانەوەی مەلا عەبدوڵڵا بۆ کۆیە، ئەویش لەسەر داوای وەفدەکە و سووربوونیان رازی بوو بە گەڕانەوە[2].

حاجی مەلا عەبدوڵڵا، حاشیەی لەسەر چەندین کتێب نووسیوە، لەوانە (جمع الاصول لابن الاثير، انسان العيون، شرح بخاری)، چەندین کتێبی هەیە، وەك (اتقان لە علمی قورئان، وسيلة الوصول الي ساحة عناية الرسول) کەلەبارەی ژیاننامەی پێغەمبەرەوەیە بە هەڵبەست[3]. لەساڵی ١٨٣٠ لە کۆیە پەتای لاڕەشە(تاعون) بڵاوبۆتەوە، مەلا عەبدوڵڵا چالاکانە ئامۆژگاری خەڵکی کۆیەی کردووە، بە دڵنەوایی و هاندانیان بۆ خۆپاراستن. وەك پێشەنگێك، خێزان و ماڵ و منداڵی رەوانەی (گەلی گولان) کردووە، بەڵام خۆی لەشار ماوەتەوە و گوتویەتی: „چۆن دەبێت شارێك لە خۆشیدا تێیدا ژیابم، لە ناخۆشیدا بەجێی بهێڵم؟„، بەهۆی نەخۆشییەوە شاری کۆیە نیمچە چۆڵ بووە، بەڕادەیەك ئەوەندەی خەڵك تیا نەماوە نوێژی جومعەی تیا بکرێت، چونکە ژمارەی نوێژخوێنان نەگەیشتووەتە چل کەس، کە بە پێی مەزهەبی ئیمامی شافیعی ئەو ژمارەیە بۆ دروستبوونی پێویستە. مەلا عەبدوڵڵا لە ساڵی ١٨٣٠ بە نەخۆشی تاعون کۆچی دوایی کرد[4].

٣- حاجی مەلا ئەسعەدی جەلیزادە(١٨١١- ١٨٧٢). کوڕی(حاجی مەلا عەبدوڵڵای دووەم)ە لە شاری کۆیە هاتووەتە دنیاوە، لەو رۆژەدا شازادەی عەجەم(محەمەد عەلی میرزا) شارۆچکەی کۆیەی ئابڵۆقە داوە، والی عوسمانیی(عەبدولڕەحمان پاشا)، ئەو کاتە لەوێ بووە، توانی ئاشتەوایی لەگەڵ بکات، شازادە بە خۆی و سوپاکەیەوە گەڕایەوە[5].حاجی مەلا ئەسعەد لەلایەن(محەمەد پاشای گەورە)ی رەواندز رێزی لێنراوە و لە تەمەنی بیست ساڵی لەجێگەی باوکی دایناوە، لەتەمەنی ٢٣ ساڵی ژیانی هاوسەرگیری لەگەڵ فاتمە خانی کچی حاجی محەمەدی حەوێز ئاغا پێکهێناوە، ئەمەش سەرەتای خزمایەتی نێوان جەلیزادە و حەوێزییەکانە[6].

حاجی مەلا ئەسعەد، لە ساڵی ١٨٢٦ لای(مەلای خەتێ*) خەریکی خوێندن بووە، مەلا ئەحمەدی جەلی خزمیشی، کە کەسێکی زۆر شارەزا بووە لەگەڵی بۆ ئیجازە وەرگرتن هاتووە، چونکە پاشای رەواندز

---

[1] - د. راهی مزهر العانی: رۆڵی سیاسی مەسعوود محەمەد لە عێراقدا ١٩١٩- ١٩٦٨، و: محەمەد تاتانی، چاپخانەی لاس سەنتەر، کۆیە، ٢٠١٨، ل ١٨ .

[2] - د. جواد فقی علی الچوم حیدری: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص ٩٠.

[3] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ٢٦ ؛ مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٧؛ مغديد حاجی: من الاسر التي خدمت العلم والثقافة في كردستان اسرة جلي زاده، ص 123.

[4] - نەجیبەخانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ٣١،٣٠؛ د. جواد فقي علي الچوم حیدری: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية. ص 90؛ حسێن حەسەن کەریم: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٤.

[5] - الملا محمد جلي زاده الكوي: المصقول في علم الاصول، ص 8.

[6] - حسێن حەسەن کەریم: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٥ ؛ مەلا عبدالكريم مدرس: بنەماڵەی زانیاران، ل ٥٨٨.

*- مەلای خەتێ: ناوی مەلا محەمەد کوڕی مەلا ئەحمەد کوڕی عەبدوڕڕەحمان کوڕی ئیسماعیل کوڕی شێخ سلێمانە، لە ساڵی ١٧٨٥ لەگوندی (خەتە)ی خۆشناو لەدایك بووە، لەچەند مەدرەسەیەکی کوردستان خوێندویەتی، مامۆستاکانی ئیبن ئادەم ومەلا ئەبوبەکری میر رۆستەمی بوون، لەلای مەلا عەبدوڕڕەحمان رۆژبەیانی ئیجازەی وەرگرتوە، لەلایەن محەمەد

فەرمانی دەرکردووە، هەرکەس ئیجازەی مەلای خەتێی هەبێت، موچەی دەدرێتێ[1]. حاجی مەلا ئەسعەد ئیجازە وەرناگرێت، لەسەر مەسەلەی شێخایەتی و تەریقەت لەگەڵ مەلای خەتێ ساردی کەوتوەتە نێوانیان، چونکە خۆی بە خەلیفەی مەولانا زانیوە[2].

ئەو، لەگەڵ شێخ عومەری بیارە نامە گۆڕینەوەیان هەبووە و دۆستی یەکتری بوون[3]. مەیلی نەقشبەندی بەڕادەیەك بووە، لەگەڵ ئاغا و دەسترۆیشتوەکان، پشتگیری شێخ(نەبی ماویلی) کردووە لە هاتنی بۆ کۆیە، خانەقای کردوەتەوە و نازناوی(قطب) ی پێدراوە، شێخ نەبی دوژمنی سەرسەختی حاجی قادری کۆیی بووە، ناکۆکییان گەیشتە رادەیەك، هەندێك لە موریدەکانی هەوڵی کوشتنی حاجی بدەن، بۆیە حاجی بۆ ئەستەمبوڵ هەڵات[4].

شێخ نەبی ماویلی لەگەڵ مەلای خەتێی مامۆستای پەیوەندییان تێك دەچێت، دوای ئەوەی دەستی بە ئیرشاد کردوە، هەرچەندە مەلا ئەسعەد ئیرشادی نەکردووە، بەڵام خولیای نەقشبەندی هەبوو، وەك خۆی دەڵێت: „الشافعی مذهبا والنقشبندي مشربا„[5].

حاجی مەلا ئەسعەد لەکۆیە لەیەك کاتدا خەریکی وانە وتنەوە و وانە خوێندن بووە. لە پەتا(تاعون) ی ساڵی ١٨٣٠ لە بنەماڵەی حەوێزیان، تەنها حاجی بەکراغاو دوو کەسی تریان دەرچوون. هەموو دارایی بنەماڵە بۆ ئەو سێ کەسە دەمێنێتەوە، بەڵام باری ژیانی مەلا ئەسعەد، بەهۆی زۆریی خێزانی و خەریك بووە بە خوێندنەوە، زۆر باش نەبووە، بۆیە حاجی بەکراغا باری گوزەرانی دەگرێتە ئەستۆ و داوای لێدەکات بۆ خوێندن بچێتە دەرەوەی وڵات. ئەو لە ساڵی ١٨٤٤ دەچێت بۆ شام، لای زانای گەورە (شێخ عبدالرحمان الکزبری) ئیجازە لە(حەدیث و فقە و تەفسیر) وەردەگرێت، ناسناوی شافیعی بچوك لە (فقە تەفسیر) پێداوە[6].

پاشان لەوێوە بۆ حەج چووە، پاشان بۆ کۆیە گەڕاوەتەوە، دوای ماوەیەکی کەم چووەتە بەغداد ئیجازەی گشتی زانستە ئیسلامییەکانی لای مەلا(عبدالرحمان رۆژبەیانی) وەرگرتووە، پاشان بۆ کۆیە گەڕاوەتەوە و خەریکی وانە وتنەوە و کاری فتوا بووە. سەرپەرشتی هەردوو مزگەوتی(حاجی مەلا ئەسعەدی جەلی و مزگەوتی گەورەی) کردووە[7]. ئارەزووی لە فەرمانبەریی دەوڵەتی نەبووە، بۆیە رێگری لە مەلاعەبدوڵڵای کوڕی کردووە فێری زمانی تورکی ببێت، لەترسی ئەوەی نەوەك ببێت بە فەرمانبەری دەوڵەت و دوری بخاتەوە لە وانە وتنەوە. حاجی مەلا ئەسعەد زۆر توند بووە لەسەر جگەرەکێشان و

پاشای رەواندوز کراوە بە موفتی گشتی میرنشینی سۆران، لە بەرهەمەکانی (رسالە العلم)، لە ساڵی ١٨٦٠ کۆچی دوای کردوە.هێمن عومەر خۆشناو: بیرەوەری و روانینەکانی مەلای گەورە، ل ١٠.

[1] - نەجیبەخانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ٣٤.

[2] - حسێن حەسەن کەریم: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٥.

[3] - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٦.

[4] - مغدید حاجی: لمحات من حیاة الملا محمد الکویي(مەلای گەورە) ١٨٧٦-١٩٤٣ ولمحات عن شعره، ص ١١٧، ١١٨ .

[5] - مەسعوود محەمەد: حاجی قادری کۆیی، بەشی یەکەم، ل ٧٧.

[6] - حمید المطبعي: سەرچاوەی پێشوو، ل 51.

[7] - الملا محمد جلي زاده الکوي: المصقول في علم الاصول، ص 8؛ د. جواد فقي علي الچوم حیدری: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمیة، ص 92.

بەحەرامی داناوە. دانراوی نییە، حاشیەی لەسەر زۆرێك لەكتێبەكانی شەرع و تەفسیر و حەدیس هەبووە، فتوای زۆرە، هەندێكیان ماون. حاجی مەلا ئەسعەد، كاتەكانی ژیانی بۆ دوو بەش دابەشكردبوو. بەشێكی بۆ وانە وتنەوە، بەشەكەی تری بۆ كاركردن و كەسابەت، كە زۆر ئارەزووی لە باخ و باخات بووە، هەربۆیە باروگوزەرانی لە باوباپیرانی باشتر بووە، باوكی و باپیری لە كۆیە كرێچی بوون، بەڵام ئەم خانوی لە كۆیە درووستكردوە و ئەو موڵكانەی هەیبوون تاپۆ(طاپو*)ی كردوون[1]، دوای ئەوەی فەرمانگەی تاپۆ لە ساڵی ١٨٧٥ هاتە كۆیە[2].

دوای ڕووخانی میرنشینی بابان، فەرمانی وتاربێژی لەلایەن دەوڵەتی عوسمانی بۆ دەرچووە، وانە وتنەوەو وتاری هەینی بە خۆبەخش كردووە و موچەی قبوڵ نەكردوە، زەكاتی ئەو گوندانەش كە عەبدولڕەحمان پاشای بابان لە سەردەمی مەلا عەبدولڕەحمانی جەلیزادە بۆ مەدرسە و مزگەوت و خودی خۆی وەقفی كردبوو، بە حاجی مەلا ئەسعەد درایەوە[3].

دوای مردنی حاجی بەكراغا لە ساڵی ١٨٥٣، موڵك و میراتەكەی بەشكراوە، بەڵام حاجی مەلا ئەسعەد بەشی فاتمەی خێزانی لە حەوێزیان وەرنەگرتووە، هەرچەندە خانەوادەی جەلیزادە لە ڕووی مەعنەوییەوە، سودیان لەو هاوسەرگیرییە لەگەڵ بنەماڵەی حەوێزی وەرگرتووە[4]. حاجی مەلا ئەسعەد بۆ جاری دووەم و لە ساڵی ١٨٧١بە هاوەڵیەتی مەلا عەبدوڵڵای كوڕی دەچێتەوە حەج، لەساڵی ١٨٧٢ لەشاری مەككە نەخۆش دەكەوێت و دەمرێت، لە (جنة المعلي) نزیك گۆڕی(ابن الحجر) دەنێژرێت[5].

4- حاجي مەلا عەبدوڵڵای سێیەم(جمال الدين)(١٨٣٩- ١٩٠٨). كوڕی(حاجی مەلا ئەسعەد)ە لە كۆیە لەساڵی ١٨٣٩ لەدایك بووە، هەتا تەمەنی حەوت ساڵی لە سوختەخانە خوێندویەتی، دواتر چووەتە لای موستەعیدەكانی باوكی[6]، لەسەر بەدەست هێنانی زانستەكانی سەردەمی خۆی كەسێكی مكوڕ بووە، لای باوكی و زانا بەناوبانگەكانی سەردەمەكەی، لەوانە ئیبن ئادەم و مەلا محەمەدی خەتێ و مەلا محەمەدی كاك عەبدوڵڵا شێخ وەتمانی و شێخ تەها سوورسووری وانەی خوێندووە[7]، نیشانەی زیرەكی پێوە

*- طاپو: زاراوەیەكی(توركیە)، بەو بەڵگەنامەیە(كومپیالە) یە گوتراوە كە مانای مافی دەسەڵاتی تەواو بەسەر زەویوزار دەگەیەنێت، دواتر بە فەرمانگەیەك وتراوە كە تایبەتە بە تۆماركردنی خانوبەرەو زەویوزار. لیژنەی مێژوو: فەرهەنگی زاراوە مێژووییەكان، گۆڤاری ئەكادیمی، ژمارە ١٩، ٢٠١١، ل ١٢.

[1] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی كۆیە ل ٣٥؛ د. جواد فقی علی الچوم حیدری: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهودە العلمیة، ص 92- ٩٤.

[2] - تاهیر ئەحمەد حەوێزی: مێژووی كۆیە، بەرگی یەكەم، ل ١٢٣.

[3] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ٣٨؛ حسێن حەسەن كەریم: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٦؛ نەجیبە جەلیزادە: مێژووی شاری كۆیە، ل ٣٢.

[4] - حمید المطبعي: سەرچاوەی پێشوو، ل 43.

[5] - الملا محمد جلی زادە الكویی: المصقول فی علم الاصول، ص ٨؛ نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە: ل ٣٨؛ مەلا عبدالكریم مدرس: بنەماڵەی زانیاران، ل ٥٦٠؛ ا.د. جمال محمد فقی رسول باجلان: مجموعة دراسات جامعیة، الجزء الثالث، ص410.

[6] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ٣٩.

[7] - مەلا طاهیر مەلا عبدالله بەحركەیی، مێژووی زانایانی كورد، بەرگی دووەم، ل ١٢٨؛ د. جواد فقی علی الچوم حیدری: محمد بن عبدالله الجلی(مەلای گەورە) وجهودە العلمیة، ص 94.

دیاربووە، بەشێوەیەك مامۆستاكانی پێی دڵخۆش بوون بۆ خوێندن هانیان داوە، تەنانەت لەكاتی گفتوگۆ لەسەر هەندێك بابەت سودیان لێ وەرگرتوە، دواتر لای باوكی ئیجازەی زانستی وەرگرتووە[1].

حاجی مەلا عەبدوڵڵا، لەساڵی ١٨٧١ لەگەڵ باوكی چووە بۆ حەج، لە حەڵەب و شام و بەیروت لەگەڵ مەلا و زاناكانیان، مونازەرەی كردوە و بە توانا زانستیەكەی سەرسام بوون[2]. هەر لەو ساڵەدا لە شاری مەككە بە نالی شاعیر و شێخ عەبدولكەریم بەرزنجی دەگەن و دەبنە هاوڕێ، مەلا عەبدوڵڵا دەڵێت: „نالی لەوێ دوو بزنی هەبووە و بەشیرو ماستەكەیان ژیاوە و زۆر پیر بووە„، ئەم بینینەش ساڵی مردنی نالی ئاشكرا دەكات كە زۆرێك لە نوسەران ساڵی ١٨٥٥ و ١٨٦٦ بە ساڵی مردنی دیاری دەكەن، نالی زۆر رقی لە توتن كێشان بووە، رۆژێك مەلا عەبدوڵڵا قەنەی كێشاوە نالی وتویەتی*. هەر لە مەككە رۆژێك مەلا عەبدوڵڵا لەگەڵ دوو هاوڕێكەی بەبازاڕدا دەگەڕێن. هەندێك مەلا دەبینن لە دوكانێك دانیشتون كتێبێك دەخوێننەوە بەناوی(ارشاد العباد في ذم الاكراد) كە لە زەمی كورد دانراوە. مەلا عەبدوڵڵا دەڵێ ئەوەندە خۆماندوو كردنی ناوێت، خودا بەسە، كە لە قورئان بەخراپی باسی كوردی كردووە، ئەوانیش دەڵێن: „خودا لەبارەی كوردان لە قورئان چی فەرمووە„، ئەویش دەڵێت: „الاكراد اشد كفرا و نفاقا„. ئەوانیش تێكڕا دەڵێن نا نا „الاعراب„، ئەویش دەڵێت: „ ئەو وەڵامەی خۆتان بەسە„[3].

مەلا عەبدوڵڵا، دوای ساڵێك لە مردنی باوكی لە مەككە، لە ساڵی ١٨٩٠ دەگەڕێتەوە بۆ كۆیە، بە فەرمی چووەتە جێی باوكی و دەستی بەوانەوتنەوە كردوە[4]. مەرجەعی زانستی عەرەبی و ئیسلامی سەردەمی خۆی بووە، پەراوێز و شەرحی لەسەر كتێبەكان كردووە، مەولودنامەی لە عەرەبییەوە كردووە بە كوردی، دەیان قوتابی لە مەدرەسەكەیدا خوێندویانە و ئیجازەیان لێ وەرگرتووە. شارەزای زمانەكانی توركی و عەرەبی و فارسی بووە، هۆنراوەی بەو سێ زمانە هەبووە. خاوەن هەستێكی بەرزی ئەدەبی بووە، هۆنراوەكانی زۆربەیان فەوتاون[5]. كاریگەریی بوێژی(حاجی قادری كۆیی) رۆڵی بۆ گەشەكردنی مەیلی بوێژی مەلا عەبدوڵڵا هەبووە[6]، پێكەوە روویان كردوەتە ناوچەی(باڵەكایەتی**) و لە گوندی شێخ

---

[1] - الملا محمد جلی زادە: المصقول فی علم الاصول، ص ١٠.

[2] - هێمن عومەر خۆشناو: بیرەوەری و روانینەكانی مەلای گەورە، ل ١١.

*-ئەگەر چی مومە قەنەت كارەبایە   وەرە تەركی بكە ئەو كارەبایە. نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ٥٩؛ مەلا عبدالكریم مدرس و فاتح عبدالكریم و محمدی مەلا كریم: دیوانی نالی، انتشارات صلاح الدین ایوبی، چاپی سێیەم، ١٣٦٤، ل ٣١، ٣٥.

[3] - ریاز كاكە مەحموود- شكار جەلال: دیداری گەورەكان، گفتوگۆی گروپی گوڵنار لەگەڵ گەورە كوردانی سەدەی بیست، كتێبخانەی گوڵشەن بۆ چاپ و بڵاوكردنەوە، كتێبی یەكەم، ٢٠٢١، ل ١٢٠.

[4] - مەلای گەورە(مەلا محمدی كۆیی): تەفسیری كوردی، بەرگی دەیەم،چاپخانەی حەمدی، سلێمانی ٢٠٠٩، ل ٧٢٧؛ مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٣؛ هێمن عومەر خۆشناو: بیرەوەری و روانینەكانی مەلای گەورە، ل ١١.

[5] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل٦٠؛ حسێن حەسەن كەریم: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٨؛ د. جواد فقی علی الچوم حیدری: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمیة، ص 97.

[6] - مەسعوود محەمەد: حاجی قادری كۆیی، بەشی یەكەم، ل ١٣٠.

**- باڵەكایەتي: مەلبەندێكی پێشكەوتوی كوردستانی باشور بووە لەڕوی ژیاری و خوێندەواری و گوزەرانەوە، كاریگەری زانست پەروەری پاشای گەورەی لەسەر مابوو ئەوكاتەی حاجی قادر و هاوڕێكانی لەوێ خوێندویانە، حاجی پاشماوەی میرو براكەی دیوە بۆیە لە م بەیتەدا دەڵێت: تا تەعیناتی كۆرو لاڵ مابوو   لەگەڵێ دێیەكان مەلای چا بوو. مەسعوود محەمەد: لە پەرۆشەكانی ژیان، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠١١، ل١٠٧؛ مەسعوود محەمەد: حاجی قادری كۆیی، بەشی دووەم، ل ٩٤،٢٠٧.

وەتمان لە حوجرەی(مەلا محەممەدی كاك عەبدوڵڵا) خوێندویانە[1]. هەر لەو ماوەیەدا مەلا عەبدوڵڵا دڵی دەچێتە سەر(حەلیمە) ی كیژی مەلا محەممەدی مامۆستای، داستانی عەشقەكەیان سێ ساڵی خایاندووە. ئەوەندە پاك بووە، باوكی حەلیمە شەرمی لێ نەهاتووە، مەلا(عەبدوڵڵا) ش لە كەسی نەشاردووەتەوە، جار جار هەردوو عاشقە پاكەكە، شیعریان بۆ یەكتر نوسیوە*.

شایانی باسە ئەم عەشقە، ڕێ لە مەلا عەبدوڵڵا دەگرێت، لە باڵەكایەتیەوە لەگەڵ حاجی قادر بۆ خوێندن بۆ كوردستانی خۆرهەڵات بچێت[2]. مەلا عەبدوڵڵا پاش مانەوەی حەوت ساڵ لە باڵەكایەتی، بۆ كۆیە دەگەڕێتەوە، داوا لە باوكی دەكات بۆ خوازبێنی حەلیمە، بەڵام باوكی ڕازی نابێت، هەرچەندە مەلا محەممەدی باوكی حەلیمە ڕازی دەبێت[3]، هەربۆیە مەلا عەبدوڵڵا لە بێزارییدا سەری خۆی بۆ لای مەلا عەلی تورجانی هەڵدەگرێت، باوكی دەیهێنێتەوە و كچی حاجی بەكراغای لە تەمەنی ٢٦ ساڵیدا لێ مارە دەكات[4].

لە مەلای گەورە گێڕراوەتەوە، كە ناوە ناوە مەلا عەبدوڵڵا بە چاوی تەڕەوە دەستی لەسەر دڵی داناوە و وتویەتی: „ئێستەش برینی حەلیمەی تێدایە[5]„، تەنانەت هەتا كۆتاییەكانی تەمەنی، گەر ناوی حەلیمەی ببیستایە، ڕەنگی تێك دەچوو. جارێك لەگەڵ فەقێكانی لە سەربانی مزگەوتی حاجی مەلا ئەسعەد بووە، كتوپڕ ڕەنگی تێكدەچێت و دەڵێت بۆنی حەلیمە دێت، دواتر دەبینن حەلیمە نەخۆشە و دەیهێنن بۆ كۆیە، لە ماڵی مەلا ئەسعەد دەمێنێتەوە. مەلا عەبدوڵڵا چاوی پێی ناكەوێت، چونكە باوكی دەینێرێت بۆ (پیبازۆك). حەلیمە دوای سێ ڕۆژ مانەوە لە كۆیە، دەگەڕێتەوە بۆ گوندی شێخ وەتمان و زۆری پێناچێت بە نەخۆشی سیل دەمرێت[6].

هاوڕێیەتی حاجی قادرو حاجی مەلا عەبدوڵڵای جەلیزادە، بەجۆرێك بەتین بووە، وەك مەلا عەبدوڵڵا بۆ مەلا محەممەدی كوڕی گێڕاوەتەوە و وتویەتی: „ئەو هەموو چۆڵ و چیایەی كوردستانم بە گەنجی لەگەڵ حاجی قادر بە پێ بڕیوە„. هەربۆیە حاجی قادر بەنامەیەكی شیعری لە ئەستەمبوڵەوە باڵەكایەتی بیری مەلا عەبدوڵڵا هێناوەتەوەو دەڵێت:

بەفكرت دێت زەمانێ چوینە باڵەك   بە پێ خاوسی نە كوشم بوو نە كاڵەك

---

[1] - د. مارف خەزنەدار: مێژووی ئەدەبی كوردی، بەرگی چوارەم، ل ٤٩.

*- لە شیعرێكدا حەلیمە دەڵێت: شەرابی دەستی مەلا عبدالله   لە ژەهری مار بێ دەینۆشم والله و بالله. بەهەمان شێوە مەلا عەبدوڵڵا بە حەلیمەدا شیعری هەڵداوەو وتویەتی:

كە بێری هاتە ناو مێگەل سەراسەر قرمزی پۆشی   مەلا ئیدراكی نەما شێخیش طریق عارف نەما هۆشی

حبیب دیتی رەقیب وەستاوە چارۆكەی بەڕودا دا   گوتم هەوری سیا هات و شەعشەعەی خورشیدی داپۆشی.

د. مارف خەزنەدار: مێژووی ئەدەبی كوردی، بەرگی چوارەم، ل ٤٩؛ مغدید حاجي: من الاسر التي خدمت العلم والثقافة في كردستان اسرة جلي زادە، ص 124؛ نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ٤٣، ٤٤.

[2] - مەسعوود محەمەد: حاجی قادری كۆیی، بەشی دووەم، ل ٤٨.

[3] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ٤٥

[4] - مەسعوود محەمەد: حەماغای گەورە، ل ٤١، ٤٢.

[5] - مەسعوود محەمەد: حاجی قادری كۆیی، بەشی دووەم، ل ٣٤.

[6] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ٤٦؛ د. مارف خەزنەدار: مێژووی ئەدەبی كوردی، بەرگی چوارەم، ل ٤٩.

وەها بوو دڕکو دارو شاخ و باری   وەك و مخمڵ بوو نەرمی یانە خاری[1]

دیسان حاجی قادر لە ئەستەمبوڵ، ڕۆشنبیری کوردستانی لەبیر نەکردوەو لەوێوە مەدحی زاناکانی کوردستان دەکات، لەوانە حاجی مەلا عەبدوڵڵا، خۆشەویستی و ڕێزی خۆی بۆ بنەماڵەکەی دەردەبڕێت و دەڵێت:

بەغەیری جەددی ئێوە کێهە دانا   لە کوردستان بناغەی عیلمی دانا[2]

بەهەمان شێوە حاجی قادر دەربارەی توانای ڕەوانبێژی و زمانپاراوی مەلا عەبدوڵڵا دەڵێت:

لە مەیدانی فەساحەت تۆ مجلی   حەریری تالیە و سەعدی مصلی[3]*

دیسان لە مەدحی حاجی مەلا عەبدوڵڵا وتراوە:

دەفتەری ئەهلی هونەر بگرن ئەگەر لەم عەسرەدا   ماڵی بێ ئیقبال ئەبێ(واللە) جەلی سەر دەفتەرە[4]

شایانی باسە حاجی مەلا عەبدوڵڵا، کەمتر وەك حاجی قادر لەگەڵ شێخەکان دوچاری ئاریشە بوەتەوە و لە کۆیە ماوەتەوە، چونکە ئەم خاوەن پلەو پایەی کۆمەڵایەتی بەرزی بنەماڵە و پایەی ئاینی و زانستی و پەیوەندییە مێژووییە سیاسییەکانی بنەماڵەکەی لەگەڵ میرەکانی بابان(عەبدولڕحمان پاشا) و سۆران(میر محەمەد)، دواتریش لەگەڵ دەسەڵاتە لۆکاڵییەکانی شار(غەفوری و حەوێزی و ....هتد)، تەنانەت لەگەڵ دەسەڵاتدارانی عوسمانی و ئەهلی شەریعەت، لە بنەماڵە زانستییەکان و ئەهلی تەریقەت، شێخەکانی نەقشی و قادری هەبووە. واتە ئەم خاوەنی تۆڕێك پەیوەندی بووە، لەسەردەمی کاکی جەلیەوە پاڵپشت و سەرمایەیەکی ڕەمزی بوون بۆی، هەرچەندە ئەمیش وەك حاجی قادر هێندە کاریگەری مەلای خەتێی لەسەر بووە، تا شەرم بکات لەسەرەتادا خۆی بە میراتگری نەریتی نەقشبەندییانەی بنەماڵە بزانێ، بۆیە دەڵێت: „پێغەمبەر چەند دوورە کافر بێ، ئەمنیش هێندە دوورم لە تەریقەت وەرگرتن„[5].

هەوڵ هەبووە لەلایەن نەیارەکانی، کە ویستویانە ئەمیش وەك حاجی قادر لە کۆیە دەرییەڕێنن، تا بە ئارەزوی خۆیان خەڵکی شار و دەوروبەری بچەوسێننەوە، بەڵام ئەو بوێرانە بەرەنگارییان وەستاوەتەوەو

---

1 - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ٤٤؛ عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە، زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٢٨.

2 - مەسعوود محەمەد: حاجی قادری کۆیی: بەشی یەکەم، ل ١٧٦؛ زامدار ئەحمەد: مەلای گەورەو مەسعود محەمەد لەچەند دیدارێکدا، ل ١٢.

3 - ممتاز حیدری: مەلای گەورە(مەلا محەمەدی کۆیی)، چاپخانەی شارەوانی، هەولێر، ١٩٧٥، ل ١٦.

* - حاجی لەم دێرە هۆنراوەیەدا مەلا عەبدوڵڵا لەمەیدانی ڕەوانبێژی دەخاتە پێشەنگی کاروانی ئەدەب و دوای ئەو عەلی حەریری دێت، کە یەکێکە لە شاعیرە دیارەکانی کوردی شەمدینان، هاوسەردەمی فیردەوسی کە خاوەن شانامەیە، دوای ئەو سەعدی شیرازی دێت.مغدید حاجي: لمحات من حياة الملا محمد الكويي(مەلای گەورە) ١٨٧٦-١٩٤٣ولمحات عن شعره، ص٢١؛ مغدید حاجي: من الاسر التي خدمت العلم والثقافة في كردستان اسرة جلي زاده، ص 124، 126.

4 - مەلا طاهیر مەلا عبداللە بەحرکەیی: مێژووی زانایانی کورد، بەرگی دووەم، ل ١٢٩.

5 - حەیدەر لەشکری: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٧، ١٢٩.

پلانەکەیانی پوچەڵ کردوەتەوە، هەر ئەمەش بووە(شێخ ڕەزای تاڵەبانی*)، کە دۆستێکی نزیکی حاجی مەلا عەبدوڵڵا بووە هەستی بەم حاڵەتە کردوە و تواناکانی بینیوە لە بەرەنگاری، ئەمەشی لە هەڵبەستێکدا روون کردوەتەوەو دەڵێت:

حاجی عەبدوڵڵا لە ئادەم فیلترە   باوجوودی مەرتەبەی پێغەمبەری

ئەو بە سەد شەیتان لە کۆیە دەرنەچوو   ئەم بەیەك شەیتان لە جەننەت دەرپەڕی[1]

حاجی مەلا عەبدوڵڵا لە هەرای نێوان شێخ ڕەزای تاڵەبانی و کەیفی جوانڕۆیی لە مزگەوتی حاجی مەلا ئەسعەد لە کۆیە، لەبەر خاتری شێخ ڕەزا، کەیفی لە مزگەوت دەردەکات و لە کۆیەوە دەچێتە هەولێر[2]. حاجی مەلا عەبدوڵڵا لە ساڵی ١٨٧٥ سەردانی بەغدای کردووە بە مەبەستی گەڕانەوەی دەیەکی چەند دێهاتێك کە لە سەردەمی میرنشینی بابان و کارگێڕی سۆران تایبەت کرابوو بە قوتابخانەی کاکی جەلی، دوای ڕووخانی میرنشینەکان لەلایەن دەوڵەتی عوسمانی هەڵوەشێنرایەوەو لێیان سەندرایەوە. لەو سەردانەدا، کە ماوەی شەش مانگ ماوەتەوە، چاوی بە چەند کەسایەتییەك کەوتوە، لەوانە(موفتی زەهاوی** و کاك ئەحمەدی شێخ و شێخ بەهائەدین و شێخ عومەری بیارە*** و سەید سلێمان نەقیب و دەروێش حەیدەری و شێخ عەبدولڕەحمانی خالص)، هەوڵدراوە بۆی، بەڵام هیچ نەکراوە بۆیە گەڕاوەتەوە بۆ کۆیە و لەسەر وانەوتنەوە بەردەوام بووە[3]. دواتریش پەیوەندی لەگەڵ ئەو کەسایەتییانە بە بەتینی

*- شێخ رەزای تاڵەبانی : کوڕی شێخ ئەوڕڕەحمان خالص، لە عەشیرەتی تاڵەبانیە، لە گوندی تاڵەبان لە ساڵی ١٨٣٢ لەدایك بووە، ماوەیەك لە کۆیسنجەق لای حاجی کاك ئەسعەدی جەلی خوێندویەتی. سەردانی ئەستەمبوڵی کردوە، تێکەڵ بە کۆمەڵێك کەسایەتی ئەدەبی و زانستی و سیاسی بووە، دواتر گەڕاوەتەوە نیشتمانەکەی و لە تەکیەی باوکی لە بەغداد نیشتەجێ بووە، شیعری بە کوردی و عەرەبی و تورکی هەیەو وتاربێژێکی دیار بووە، حەجی کردوەو گەشتوەتە پلەی ئیرشاد، لە ساڵی ١٩١٠ لە بەغداد کۆچی دوایی کردوەو لە گۆڕستانی شێخ عەبدولقادری گەیلانی نێژراوە. مغديد حاجي: لمحات من حياة الملا محمد الكويي(مەلای گەورە) ١٨٧٦- ١٩٤٣ولمحات عن شعره، ص 11.

1 - جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ٦٩؛ مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٠؛ ریاز کاکە مەحمود- شکار جەلال: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٧.

2 - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ١٠.

**- موفتی زەهاوی: (محەمەد) تەخەلوصی(فەیزی یە)، لە ساڵی ١٧٩٣ لە سلێمانی لەدایك بووە، لە ساڵی ١٨٩٠ لە بەغداد کۆچی دوایی کردوەو دایکی زەهاوی بووە، بەهۆی زویر بوونی مەلا ئەحمەدی باوکی لە حاکمی بابان، بە ماڵ و خێزانەوە چوون بۆ زەهاو، بەمەش موفتی ناسناوی زەهاوی وەرگرتووە، بووەتە موفتی شاری بەغداد، کەسێکی قسە نەستەق و بە توێکڵ بووە. لەبارەی پلەی زانستیەوە شێخ رەزای تاڵەبانی دەڵێت:
ئەی مادەری گێتی تۆ هەتا ئێستە نەزاوی   زاتێکی وەکو فەیزی ئەفەندی زەهاوی. مامۆستا شێخ محەمەدی خاڵ: موفتی زەهاوی ١٧٩٣- ١٨٩٠، لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری زەهاوی بۆ لێکۆڵینەوەی فیکری، ژمارە ٦٦، ناوەندی ڕێنوێن، ٢٠١٨، ل ١٨، ٢٠، ٣٣.

***- شێخ عومەری بیارە: کوڕی شێخ عوسمان، ناسناوی (ضیاءالدین) ە، لەساڵی ١٨٣٩ لەدایك بووە ئیجازەی ڕێنمایی لە برا گەورەکەی(شێخ محەمەد) وەرگرتوە، لە بیارە دەستی بە ئیرشاد کردوە، کەسێکی خوداناس و ئەدیب و وتاربێژێکی دیار بووە، ئارەزوی لە زانست و تێکەڵ بە زانایان بووە، لە مەدرەسەکەی وانەی وتوەتەوە، هەموو کاتێك نزیکەی(١٠٠) قوتابی ئاینی هەبووە، لە ساڵی ١٩٠٠ مردوە. مغديد حاجي: لمحات من حياة الملا محمد الكويي(مەلای گەورە) 1876- 1943ولمحات عن شعره، ص 29.

3 - مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس: یادی مەردان، بەرگی دووەم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغداد، ٢٠١١، ل ٥٩٣؛ مەلای گەورە(مەلا محەمدی کۆیی) تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ٧٢٨؛ ا.د. جمال محمد فقی رسول- باجەلان: اثر الاجازة العلمية في الترابط الروحي بين المجيز والمجاز وابنائهما(جلي زاده و هورامي زاده في كوية نموذجا)، ص 15؛ جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨-١٩٥٨، ل ٦١- ٦٤.

هەرماوەتەوە، بەنمونە موفتی زەهاوی کە هەندێك کەس لە کۆیەوە لەسەر چەند بابەتێك پرسیاری لێ دەکەن، موفتی لە وەڵامیاندا وتویەتی شەرم دەکەم فتوا بنێرم بۆ شوێنێك کە حاجی مەلا عەبدوڵڵای لێ بێت[1]. موفتی زۆر تامەزرۆی قسە خۆشەکانی حاجی مەلا عەبدوڵڵا بووە. هەروەها کاتێکیش عوسمانیەکان زەهاوی لەبەر پیریەتی لە موفتیەتی دەخەن، داوا لە مەلا عەبدوڵڵا دەکەن ببێتە موفتی، بەڵام ئەو رازی نابێت[2]. هەروەها لەگەڵ شێخ عومەری بیارە پەیوەندی دۆستانەو نامە گۆڕینەوەیان لە نێواندا بەردەوام بووە، شێخ عومەر لە نامەیەکی شیعریدا دەڵێت:

دەمێکە کاغەزت نایەتە لامان   عەجەب سستی لە پەیغام و سەلامان

(جەلی) داییم دەبێ جیلوەی دیار بێ   لە نێو گێژاوی شەت بێ، یا لەکەناربێ

(عومەر) عومرێکە بۆ تۆ ئینتیزارە   لەشەوقی تۆ هەر وەك ئاو بێ قەرارە

مەلا عەبدوڵڵا بە نامەیەکی شیعری وەڵامی دەداتەوە و تیایدا دەڵێت:

ئەمر نامەت بەدەستی گۆجی موخلیس   گەیشتە دەستی سستی عەبدی موفلیس

لە پاش بۆ سیدەن و نوشدیدەنی تام   نیامە سەر چاوم من بە ئیکرام

سەلامی من چیە بۆ تۆی بنێرم   ئەتۆ عەزبی فورات من تاڵ و سوێرم

لەوێ رۆژێ کە تۆم دیوە لە بەغدا   ملم داوە بەحەق "والله و بالله"[3]

مەلا عەبدوڵڵا پەیوەندی دۆستانەی لەگەڵ گەورە شاعیری کورد(ناری*) هەبووە، بڕیار بووە ناری سەردانی مەلا عەبدوڵڵا بکات، بەڵام بەهۆی نەخۆشکەوتنی ناری سەفەرەکە نەکراوە و ئەم چوارینەیەی بۆ نوسیوە: لە کۆکۆی وەکو کۆکۆ   کەواکب کەوکەبی کۆنە

لەکانی ماکانی کانی ئەنوارە   لەقافی قەفقەفی قافی قووە دەوارە[4]

---

[1] - الملا محمد جلي زاده الكويي: المصقول في علم الاصول، ص 12؛ د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص97.

[2]- نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ٧٠؛ د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە)وجهوده العلمية، ص 97؛ جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ٤٧.

[3] - مەلا طاهيرعبدالله بەحرکەیی: مێژووی زانایانی کۆیە: بەرگی دووەم، ل ١٢٩؛ ا. د. جمال محمد فقی رسول-باجەلان: اثر الاجازة العلمية في الترابط الروحي بين المجيز والمجاز وابنائهما(جلي زاده و هورامي زاده في كوية نموذجا)، ص71.

*- ناری: کاکە حەمە کوڕی مەلا ئەحمەد کوڕی مەلا عەبدوڕڕەحمان، لە دێی(بادەڵان) ی ناوچەی شلێری قەزای پێنجوێن لە ساڵی ١٨٧٤ لەدایك بووە، لە فەقێیەتیدا ماوەیەك لە گوندی(بێلوو) ی نێوان پێنجوێن - مەریوان بووە، بۆیە ناسناوی مەلا کاکە حەمەی بێلوی پێدراوە، گەلێك شوێن بەدوای زانستدا گەڕاوە، لەوانە سلێمانی و سنەو سابلاغ و وان و باشقەڵا لە کوردستانی باکور، هەولێر لە ڕەواندوز لای مەلا ئەسعەد ئەفەندی خەیلانی لە ساڵی ١٨٩٧ئیجازەی وەرگرتوە، دواتر دەگەڕێتەوە بێلو و دەست دەکات بە وانە وتنەوە لە حوجرەکەی، زۆر کەس لەسەر دەستی ئەو ئیجازەیان وەرگرتوە، لە ساڵی ١٩٤٤ کۆچی دوایی دەکات و لە گوندی بێلو دەنێژرێت. مەلا کاکە حەمەی بێلو: دیوانی ناری، کۆکردنەوەو لێکدانەوەو لێکۆڵینەوەی: عوسمان عارف ناری زادە: چاپی دووەم، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی، ٢٠١٤، ل ١٤.

[4] دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٦.

شایانی باسە گرانی و پەتای رشانەوەی ساڵی ١٨٨٠، وایكرد لەشاری كۆیە نوێژی هەینی نەكرێت، چونكە چل پیاو پەیدا نەبووە، بەهۆی گرانیە گەورەكەی كۆتایی سەدەی نۆزدە كە خەڵكێكی زۆری پێ مردووە، حاجی مەلا عەبدوڵلا یارمەتی زۆرێك لە هەژارانی داوە، بەجۆرێك كە بەوە لە مردن رزگار بوون، هەتا بووەتە پەند لە كۆیە و دەوروبەری و وتراوە: „بەختی خۆی و نانی حاجی مەلا عەبدوڵلا[1]„.
حاجی مەلا عەبدوڵلا بەشداری لە كایەی سەربازی و سیاسیدا كردووە، لەوانە :

ا- بەشداری لە شەڕی عوسمانی- رووسی ١٨٧٧- ١٨٧٨. دەوڵەتی عوسمانی لە شەڕی لەگەڵ روسیا، بۆ پاراستنی سنورەكانی و ئاسایشی ناوخۆ، داوای هاوكاری لە هێزی عەشایەری كوردی كوردستانی باشوور كرد، ئەم داواكارییە دەرخەری ئەو راستییەیە كە دەوڵەت لەو كاتەدا لەوپەڕی لاوازیدا بووە[2]، وەك گەلێك لە هۆزو خێڵە كوردییەكان بە پاڵنەری هەستی ئاینی لە كۆیە، دەستەیەك سەرباز بۆ یارمەتی رێكخرا لەگەڵ كۆمەڵێك زاناو شێخ. حاجی مەلا عەبدوڵلا وەك فەرماندەیەكی دەستەی عەشایەر بەشداری شەڕی لەبەرەی قارس و بایەزید كرد[3]، ناسناوی(الغازی) واتە غەزاكەری پێدرا، لەبەر بەشداری لەم شەڕەدا[4]، مەلای جەلیزادە ئەم بەشدارییەی بە بەشێك لە قەدەری خودا زانیوەو لەو بارەیەوە دەڵێت*.

شایانی باسە، لەم شەڕەدا شێخ عوبەیدوڵلای نەهری و شێخ سەعیدی حەفید لە سلێمانی بەشدار دەبن. مەلاعەبدوڵلا لەگەڵ شێخەكان بەریەككەوتنی نەبووە، گەرچی زیادەڕەویشیانی قبوڵ نەكردوە. لەبەرئەوەی شێخ عوبەیدوڵلا لە هەمویان بەتەمەنتر بووە، دەیكەنە سەرۆكی خۆیان. سەرەتا لەگەڵ سەرۆكی گشتی پەیوەندی خۆش دەبێت و شەوان زۆربەی كات پێكەوە دەبن، بەڵام دواتر لەسەر ئەوەی شێخ عوبەیدوڵلا نامە دەنێرێت بۆ ئەستەمبوڵ، گوایە بە فەرمانی ئەو غەزاكەرانی عەشایەر هاتوون و سەركەوتنیان بەسەركردایەتی كوڕەكەی ئەو،(محەمەد) بەسەر رووس بەدەستهاتووە، پەیوەندییان تێك دەچێت. سەرانی غەزاكەران بەم نامەیە رازی نابن و مۆری ناكەن و شێخ عوبەیدوڵلا بەجێ دێڵن. یەكێك لەوانە حاجی مەلا عەبدوڵلا دەبێت، بەتایبەتی كاتێك سەرۆكی گشتی گوایە وتویەتی ئێوە خزمەتكاری منن، بۆیە دەمەقاڵە دروست دەبێت لە نێوانیاندا، مەلای جەلیزادە دەڵێت خودا رازی نابێت من خزمەتكاری تۆبم، چونكە من بە ناو و بەلاشە لەتۆ گەورەترم، ئەم وەڵامە لای خەڵكەكە زۆر پەسەند دەبێت و بڵاودەبێتەوە[5].
حاجی قادری كۆیی لەبارەی ململانێ و دەمەقاڵەی نێوان شێخ عوبەیدوڵلا و حاجی مەلا عەبدوڵلا(ئەهلی تەریقەت و شەریعەت) پشتگیری حاجی مەلا عەبدوڵلای كردووە دەڵێت:

خووسووسەن ئاستانەی ئەرجومەندی	جەلی زادێكە عبدالله ئەفەندی
چ عەبدوڵا،(عبيدالله احرار)	موصەغەر بەندێكە زەڕ خریدار

[1] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ١٠٥؛ نەجیبە جەلیزادە: مێژووی شاری كۆیە، ل ١٠٣.
[2] - جەمال فەتحوڵا تەیب: كۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ٤٦.
[3] - مەلای گەورە(مەلا محمدی كۆیی): تەفسیری كوردی، بەرگی دەیەم، ل ٧٢٨؛ مەلا حوسێنی گورژی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٤.
[4] - هێمن عومەر خۆشناو: بیرەوەری و روانینەكانی مەلای گەورە، ل ٩.
*- ئەنگوستی قەدەر لە لەوحی نوسی تاریخی غەزا غەزای روسی. حەیدەر لەشكری: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٢.
[5] - الملا محمد جلي زاده الكويي: المصقول في علم الاصول، ص ١١؛ مەلا عبد الكريم مودەریس: یادی مەردان، بەرگی دووەم، ل ٥٣٩.

دەڵێت کۆڵەکەیەکی تەریقەت (شێخ عوبەیدوڵڵا) لەبەردەم زانایەکی وەك حاجی مەلا عەبدوڵڵا، بێ بەهاو لەرزۆکە و خۆی ناگرێت، ناڕاستەوخۆ دەیشکێنێت و دەڵێت:

بەنیسبەت تۆ عوبەیدوڵڵای نەهرێ   وەکو بزنی گەڕە، مەهجوری دەیرێ[1]

دوای تەواوبوونی شەڕەکە حاجی مەلا عەبدوڵڵا، گەڕایەوە کۆیە و دەستیکردەوە بە وانە وتنەوە. دەوڵەتی عوسمانی پێش شەڕەکە دەستیگرتبوو بەسەر چەندین گوند و پارچە زەوی بنەماڵەی جەلیزادە لە دەوروبەری کۆیە(جەلی و ئیزۆب و گەلی گولان و قەسرۆك و پیبازۆك و چنارۆك)، بەڵام دوای شەڕ بەهۆی رۆلی مەلا عەبدوڵڵا و سەرکەوتنەکانی لە شەڕدا، دەوڵەت موچەیەکی مانگانەی هەزار قرۆش(دە لیرە) یی بۆ بڕیەوە لەبری زەوی و گوندەکان، موچەکەش بەکەمی پێی دراوە، چونکە لەو کاتەدا خەزێنەی دەوڵەت بەتاڵ بووە[2]. پاشان لەلایەن سوڵتانی عوسمانی، نیشانەی مەجیدی پێنجەمی وەك خەڵات پێ بەخشرا[3].

٢- رۆڵی لە ئاشتەوایی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی. حاجی مەلا عەبدوڵڵا بەهۆی پێگەی زانستی و ئاینیی، دەسەڵاتدارانی عوسمانی والێکرد نەك هەر لە ئاستی کۆیە، بەڵکو لە دەرەوەی سنورەکانیشیان پشتی پێ ببەستن، بەشداریکرد لە ئاشتەوایی ناکۆکی نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی[4]، لەسەر فەرمانی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم، بەسەرۆکایەتی شاندێك دەچێتە سابڵاغ (مەهاباد) لەساڵی ١٨٩١ بۆ وتووێژ و ئاشتەوایی، لەسەررووداوێکی کۆمەڵایەتی کچە ئەرمەنییەك کە لە مەهاباد موسڵمان بووە*، حکومەتی رووس داوا لە حکومەتی ئێران دەکات بە گەڕانەوەی کچەکە، کچەکەش خۆی دەخاتە باڵوێزخانەی عوسمانی. حکومەتی ئێران دەنێرێتە سەر سەفارەتی عوسمانی و کچەکە دەگێڕنەوە. کوردەکانی سابلاغ، کە هاونیشتمانی عوسمانیی بوون، بۆ پشتگیری لە کچەکە، ژمارەیەکی زۆریان راپەڕین، حکومەتی ئێران نەیتوانی دایانمرکێنێتەوە و دەیویست لە ئێران دەریان بکات، سەرەڕای چوونی دوو سێ شاند، بەڵام سەرکەوتوو نەبوون، دواتر مەلا عەبدوڵڵا و عەبدوڵڵا پاشای رەواندوزی نێردران، مەلا عەبدوڵڵا وتارێکی کاریگەری بۆ ناڕازییەکان دا، ئەوانیش دەڵێن بەقسەی شا و سوڵتانمان نەکرد، بەڵام بەقسەی تۆ دەکەین، بۆیە هەندێکیان بۆ ناو دەوڵەتی عوسمانی گەڕانەوە و ئەوانی دیکەیان مانەوە[5]. شایانی باسە، دوای گەڕانەوەی شاندەکە بەسەرکەوتویی، کە ماوەی سێ مانگی خایاند، دەوڵەتی عوسمانی لەلایەن سوڵتان عەبدولحەمید بە نیشانەی مەجیدی پلە سێ، مەلا عەبدوڵڵای خەڵات کرد، ناسرەدین شای

---

[1] حەیدەر لەشکری: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٨، ١٤٩.

[2] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ٧٢٨، ٧٢٩؛ الملا محمد جلی زادە: المصقول فی علم الاصول، ص ١١؛ مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٤.

[3] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ٧٧؛ جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨ ، ل ٧٧.

[4] - مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٦.

*- پوختەی رووداوەکە چیرۆکی عەشق و خۆشەویستی نێوان کچە(ئەرمەنی)یەکە بەناوی(میس گرینفێلد)، لەگەڵ کوڕە کوردێکی موکریانی بەناوی(عەزیز)، ئەم رووداوە لێکەوتەی سیاسی و یاسایی و دبلۆماسی لێکەوتەوە بۆ ماوەی نیو ساڵ، ئەم هەواڵە لەلایەن رۆژنامە بەریتانی و ئەمریکی و ئەوروپییەکان بەمانشێتی گەورە دەنوسرا. سەرەتا وا بڵاوکرایەوە کچەکە لەلایەن کوردانەوە رفێنراوە، دواتر کچەکە رایگەیاند بەویست و ئارەزوی خۆی، ئازادانە هەڵهاتوەو موسڵمان بووە. پ. د. یاسین سەردەشتی: ساڵی کچە هەرمەنی لە رۆژنامە ئەوروپی و ئەمریکیەکاندا، گێڕانەوەیەکی بەڵگەنامەییە، ل ٣- ١٠.

[5] - مغدید حاجي: لمحات من حیاة الملا محمد الکویي(مەلای گەورە) 1876-1943 ولمحات عن شعرە، ص ٢٩،30؛ نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ٨٢،٨٠؛ حسێن حەسەن کەریم: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٩.

قاجاریش ئەنگوستیلەیەکی ئەڵماس و نامەیەکی بۆ نارد، نامەکە لە ساڵی ١٩٦٣ لەکاتی سوتانی کتێبخانەی بنەماڵەی جەلیزادە سوتاوە [1].

مەلا عەبدوڵڵا خاوەن پێگەیەکی بەرزی زانستی بووە، بەجۆرێك لە زۆر ناوچەوە بۆ وانەخوێندن رویان تێکردووە، لەبەر زۆری قوتابیەکانی لە کورتترین رۆژەکانی ساڵ، ٢٤ وانەی وتوەتەوە،[2]. ئیجازەی زانستی بە چەندین زانا داوە، لەوانە مەلا خدرهەورامی و مەلا محەمەدی کوڕی و مەلا محەمەد ئەمین بێتواتەیی و مەلا عەبدولڕەحمان محەمەد گەناوی و مەلا محەمەد نازەنینی و....هتد[3]. کتێب و پەراوێزی لەسەر کتێب کەمە، لەبەر زۆر خەریکبوونی بە وانەوتنەوەوە. نوسراوێکی هەبووە لە بابەتی(ئوصول)، یەکێك لە قوتابیەکانی بردویەتیەوە بۆ ماڵەوە تا لەبەریا بینوسێتەوە، بەڵام ماڵەکە و کتێبەکە سوتاوە. مەولودنامەیەکی بە کوردی هەیە، لەگەڵ نامەیەکی عەرەبی، کە لەو کاتەدا دایناوە، کە شاند بووە لە سابڵاغ[4]. هەتا کۆتاییەکانی تەمەنی خوێندنەوەی هەبووە، بەتایبەتی تەفسیری(روح المعاني) سید الوسي[5]".

مەلا عەبدوڵڵا، لەماوەی ژیانیدا پێنج جار هاوسەرگیری کردووە، سیانیان کچی حاجی بەکر ئاغا دەبن و ئەوانی تر عاصمە و زەینەب بوون. دوازدە کوڕو کچی هەبووە و دوانیان بوون بەمەلا(مەلای گەورە و شێخ نورەدین). ناسناوی شیعری (هەوایی) بووە[6]. لە کۆتاییەکانی ژیانیدا پێشنوێژی و وانە بێژی بە مەلا محەمەدی کوڕی سپارد، لە ساڵی ١٩٠٨ لە تەمەنی ٧٦ ساڵی کۆچی دوایی کردوە. گەلێك لە شاعیرەکانی ئەو رۆژە لاواندیانەتەوە، لەوانە حسێن باباجان بە زمانی فارسی[7]، خاتو زەینەبی خێزانی کە ناسناوی شیعری(حزین)، بووە، بۆ کۆچی دوایی دەڵێت:

ئەی رەفیقانی شریعت بێن بکەن گریان و شین   حیفە بۆ ئەو قطبی کامل کۆچی کرد بۆ ژێر زەمین

حیفە بۆ ئەو گوهرعرفان و دلیلی راهی حق   بێنەوای ئەهلی محبت ئەو رئیسی العاشقین

ئەی حزینا بەس بسوتێ سوتنت بێ فایدەیە   بگرە صبرێ بەڵکە مەئجووری لە جملەی صابرین[8].

---

[1] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی) تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ٧٢٩؛ جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨-١٩٥٨، ل ٤٦؛ نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ٨٦؛ د. جواد فقی علی الچوم حیدری: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية: ص96؛ مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل 105.

[2] - الملا محمد جلي زاده الكويي: المصقول في علم الاصول، ص 12؛ مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، ل٧٢٩؛ مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل 15.

[3] - ا.د.جمال محمد فقی رسول- باجەلان: اثر الاجازة العلمية في الترابط الروحي بين المجيز والمجاز وابنائهما(جلي زاده و هورامي زاده في كوية نموذجا): ص16.

[4] - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 98.

[5] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ٧٣١.

[6] - کەریم شارەزا، نازم حەوێزی، عوسمان مستەفا خۆشناو، مەجید ئاسنگەر: کۆیە لە رەوتی شارستانیەتدا، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٩، ل ١٦٥؛ ا.د. جمال محمد فقي رسول باجلان: مجموعة دراسات الجامعية، الجزء الثالث، ص ٤١٠؛ د. جواد فقی علی الچوم حیدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 98.

[7] - مەلا عبدالكريم مدرس: بنەماڵەی زانیاران، ل ٥٦٣.

[8]- نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٠٥- ١٠٧.

باسی دووەم: مەلا محەمەدی کۆیی (مەلای گەورە) و قۆناغەکانی ژیانی

ناو و نازناوی:

ناوی محەمەد کوڕی عەبدوڵڵا کوڕی ئەسعەد کوڕی عەبدوڵڵا کوڕی عەبدولڕەحمانی جەلییە. کونییەکەی باوکی مەسعوودە، نسبەتە بۆ کوڕە گەورەکەی(مەسعوود محەمەد[1]). نازناوی (کەمالەدین)ە. لەسەرەتای ژیانییەوە بە(کاك حەمەد) دەناسرا[2]. لەدوای مردنی باوکی، بووە سەرۆکی زانایانی ناوچەکە. مەلاکان نازناوی(مەلای گەورە) یان پێدا و لەسەرتاسەری کوردستان، بەم نازناوە ناوبانگی دەرکرد[3]. هەتا ئێستەش کەسی تر ئەم نازناوەی لێ نەنراوە. وەنەبێت ئەمەی بە فەرمانێکی سوڵتانیی پێی بەخشرابێت، یاخود خۆی خاوەن دەسەڵات و خێڵ و هۆزی مەزن و بەهێز بوبێت، تا لەترسا بەو ناوە بانگ بکرێت، بەڵکو بەهۆی زۆر شارەزایی لە ئاین و خوێندەوارییەکەی بووە[4]، کە گوزارشتە لە لێهاتوویی و گەورەیی و جیاوازی لە مەلاکانی سەردەمی خۆی و دوای خۆی[5]. ئەم نازناوەش تەنها ناسناوە، کە پێی دەناسرێتەوە، بەتایبەتی لە بواری زمان و ئەدەبی کوردیدا[6]، وەك چۆن لە زمانی عەرەبیدا کاتێك دەوترێت(فی الکتاب) مەبەست سیبەوەیهیە، یان(فی الصحیح) مەبەست بوخاریە، لە کوردستانیش گەر گوترا(مەلای گەورە) مەبەست مەلا محەمەدی کوڕی مەلا عەبدوڵڵایە. کۆییەکان نازناوی(کۆیی) یان بۆ دانا، کە نیسبەتە بۆ شاری کۆیە[7].هەندێك جاریش بە(جەنابی مەلا محەمەد) دەناسرا[8]. لە سەردەمی عوسمانییەکان، کە پلەو پایەی فەرمی گرتە دەست، بە(مەلا محەمەد ئەفەندی) ناسرا[9].

لەدایکبوون و سەرەتاکانی ژیانی منداڵی و خوێندنی:

مەلای گەورە لە شاری کۆیە لە ساڵی ١٨٧٦، لە ئامێزی خێزانێکی ڕەسەن و دێرینی زانستی و ئاینی لەدایك بووە، خۆی لەم بارەیەوە دڵنیایی دەدات و دەڵێت: „ ئەمەم لە باوکم بیستوە و لە پشتی کتێبی(سفینة

---

[1] - مەلا محەمەدی جەلیی کۆیی(مەلای گەورە): فڕی فڕی قەل فڕی، قانع خورشید پێشەکی بۆ نووسیوە، ڕێکی خستوە، پەراوێزی بۆ داناوە، چاپی دووەم، نوسینگەی تەفسیر، هەولێر، ٢٠٢٠، ل ٤٤؛ هادی محمد لطیف حمە: العلامة الملا محمد الکویي(مەلای گەورە) واراؤه في(النبوات) من خلال التفسیر الکوردي لکلام الله، رسالة ماجستیر، غیر منشورة، في قسم اصول الدین، جامعة السلیمانیة، فاکلتي العلوم الانسانیة، سکول العلوم الاسلامیة- قسم اصول الدین، 2016، ص ٩.

[2] - د. جواد فقی علی الچوم حیدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمیة، ص 102.

[3] - مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧؛ ا.د.جمال محمد فقي رسول- باجلان: اثر الاجازة العلمیة في الترابط الروحي بین المجیز والمجاز وابنائهما(جلي زاده وهورامي زاده في کویة نموذجا)، ص 16؛ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٤.

[4] - عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٥.

[5] - زامدار ئەحمەد: مەلای گەورەی کۆیەو هەوڵە ریفۆرمخوازیەکانی، گۆڤاری خاڵ، ژمارە ٧، تشرینی یەکەمی، ٢٠١٦، ل ١٣٦.

[6] - پ .د . جەواد فەقی عەلی: رەنگدانەوەی کەسایەتی مەلای گەورە لەکەسایەتی مەسعوود محەمەد دا ((کتێبی گەشتی)) وەك نموونە. دووەمین کۆنفرانسی ناودارانی کۆیە، بەرگی یەکەم، ل ٣٢٥.

[7] - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦١، ١١٤.

[8] - پ .د .جەواد فەقێ عەلی: رەنگدانەوەی کەسایەتی مەلای گەورە لە کەسایەتی مەسعوود محەمەد دا کتێبی ((گەشتی ژیانم)) وەك نموونە، ل ٣٢٥؛ شیلان جمال محمد: الملا محمد الجلي(مەلای گەورە) واراؤه في العقدیة في باب (السمعیات)، رسالة ماجستیر، غیر منشورة، جامعة السلیمانیة، فاکلتي العلوم الانسانیة، کلیة العلوم الاسلامیة، قسم اصول الدین، 2016، ص 7.

[9] - د. جواد فقي علي الچوم حیدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمیة، ص 102.

راغب پاشا) بینیومە[1]„. دایکی ناوی خاتو(عائیشە) و کچی حاجی مەلا ئەبوبەکر ئاغای حەوێزیی خاوەن کەسایەتی دیارو خزمەتکاری زانست بووە. پەیوەندی خزمایەتی نێوان بنەماڵەی جەلیزادە لەگەڵ حەوێزی، کە یەکێك بوون لە دوو بنەماڵە گەورەکانی کۆیە، دەگەڕێتەوە بۆ هاوسەرگیریی، کە لە سەردەمی باپیری مەلای گەورەوە دەستپێدەکات و هەتا سەردەمی مەلای گەورە درێژە دەکێشێت، بەڵام ئەم بەیەکداچوونەی نێوان هەردوو بنەماڵە، نەبووەتە هۆی زاڵبوونی سیفەتی بنەماڵەی حەوێزی، لەبەر بەرهەڵستی کەسایەتی مەلای گەورە و باوکی لە توانەوە لە کەسانی دیکەدا[2]، بەڵام لە ڕووی بنەچەوە لە دایك و باوکەوە بەناوبانگ بوون، وەك کورد دەڵێت: „بەرئەتڵەسی پشت مەخمور[3]„. هەرچەندە مەلای گەورە، لایەنگری خانەدانی بووە، بەڵام بە مەرجێك بۆ خۆدەرخستن نەبێت، ئەوەتا دەڵێت: „لە ناخانەدانان، ژن و پیاوی وا هەڵدەکەوێت هەزار خانەدان دێنێت، بەلاف و گەزافی نەسەب هەڵمەخەڵەتێن و مەغرور مەبن، چونکە نەجاتتان نادات[4]„.

کاتێك تەمەنی مەلای گەورە دەگاتە پێنج ساڵان، دایکی دەمرێت. لە منداڵییەوە زیرەکی و بلیمەتی و خۆشەویستی بۆ زانست و ئەدەب پێوە دیار بووە، بۆیە باوکی زۆری خۆشویستوە، بەتایبەتی دوای مردنی دایکی، زیاتر سەرپەرشتی و پەروەردە و پێگەیاندن و خوێندنی گرتۆتە ئەستۆی خۆی[5]. بایەخ و خۆشەویستی گەیشتە رادەیەك، پێیان دەوت(یوسفی مەلا عەبدوڵڵا)[6]. بەڵگەش بۆ زیرەکی و لێهاتویی لە تەمەنی منداڵی لە تەمەنی گەورە دەچوو، ئەوەتا ئەو دیارییانە(کراس و شەرواڵ) کە (خاتو زەینەب*)ی زڕ دایکی دوای گواستنەوەی بۆی هێنابوو. بۆ تەمەنی ۱۰-۱۲ساڵان دەبوون، چونکە ئەو قسەو ڕەفتارانەی لێیان دەگێڕایەوە، تەمەنی وا دەردەکەوت، لە کاتێکدا تەمەنی پێنج ساڵان بووە[7].

---

[1] - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبداللة الجلي(مەلای گەورە) وجهودة العلمية، ص 102؛ محمد صالح قادر:منهج الشيخ محمد بن عبدالله الجلي في التفسير، اطرحة دكتوراه، غير منشورة، مقدمة الي مجلس كلية الامام الاعظم الجامعة(بغداد)، 2012، ص ، ١٣.

[2] - حميد المطبعي: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٢.

[3] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ٧٣٠.

[4] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی چوارەم، ل١٥٥؛ بەرگی نۆیەم، ل ٢٦٠.

[5]- نەبەز هەورامی: محەمەد جەلی زادە، ئینسکلۆپیدیای کوردو کوردستان، ئامادەکردنی لیژنەیەك، بەرگی یەکەم، ڕێکخراوی زانست بۆ باس و توێژینەوە، ٢٠١٨، ل ٢٤٥؛ عبد الخالق علاءالدين: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ١٦؛ زامدر ئەحمەد: مەلای گەورەو مەسعوود محەمەد لەچەند دیدارێکدا، ل ١٤.

[6] - مەلا محەمەدی جەلیی کۆیی(مەلای گەورە): فڕی فڕی قەل فڕی، ل ٥؛ شیلان جمال محمد: سەرچاوەی پێشوو، ل ٨؛ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل١٦.

*- خاتو زەینەب: کچی سەید عەبدولکەریم ناسراو بە(بابە شێخ) ە، دایکی شێخ نورەدینە، زڕ دایکی مەلای گەورەیە، کاریگەری هەبووە لەسەر پەروەردەو زانستی مەلای گەورە، چونکە کەسێکی خوێندەوارو شاعیر بووە. مەلای گەورە دەربارەی دەڵێت بەڕاستی سەییدە بوو، بەعیلم و عیرفان، خۆش بەیان و خۆش خوان و نادیرەی زەمان خۆی بوو، دیسان دەڵێت: „خوا هەڵناگرێت بەزڕ دایك نەدەچوو، شەو لای خۆی دەیخەواندم، هەرچی بمویستایە بۆی دەکردم„.مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی دەیەم، ل ٧٣١؛ عبدالخالق علاءالدين: مەلای گەورە زاناو ئەدیب و شاعیر، ل ٩٣؛ نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١١٥؛ هێمن عومەر خۆشناو: بیرەوەری و ڕوانینەکانی مەلای گەورە، ل ١٤.

[7] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ١٢؛ نەجیبە خانی جەلیزادە، مێژووی جەلیزادە، ل ١١٦، ١١٧.

قۆناغەکانی خوێندنی و مامۆستاکانی:

سەرەتای خویندنی لە ساڵی ١٨٨٥ لە ماڵەوە لای باوکی بە خویندنی قورئانی پیرۆز و چەند نامیلکەیەکی فارسی دەستپێکردوە، دواتر لە تەمەنی پێنج ساڵی چووەتە قوتابخانە(سوختەخانە) ی مزگەوتی خێزانەکەیان و لای چەند موستەعیدێکی باوکی دەستی کردوە بە خوێندنی(نەحو صرف و فقه)، سەرەتا زۆر ئارەزوی خوێندنی نەبووە، بۆیە چەند موستەعیدێکیان بۆ گۆڕیوە، لەوانە: مەلا حەسەنە رەش، لای ئەم کتێبی(تصریف الزنجانی) لە زانستی صرف خوێندوە. مەلا حەمیدی تاڵشی، لای ئەم کتێبی(شرح المغني للکندی) خوێندووە. مەلای گەورە بە پەروەرشتیاریی چاك و مامۆستای بەتوانا دایناوە[1]. هەروەها مەلا محەمەد ئەمین، ناسراو بە(کونەفلوسی). کاریگەری زۆری لەسەری هەبووە، چونکە پێش وانە خوێندن یاری لەگەڵ کردووە، هەرچی وتووە بە قسەی کردوە. لەدوای ئەوە دەستیان بە وانەخوێندن کردووە. چەند کتێبێکی لەلا خوێندووە لەوانە(الفوائد الضبائیة)، مەلای گەورە بەرۆشنکەرەوەی دڵی باسی دەکات[2]. مەلا عەبدوڕڕەحمانی گەناوی، کتێبی(شرح الخادم) دانراوی(مەلا عەبدولڕەحمانی جەلی) لە زانستی بەیانی لا خوێندوە، هەرچەندە ئەم مامۆستایەی کەسێکی زیرەك و بەتوانا بووە، بەڵام نەیتوانیوە وانەکانی پێ بڵێت، چونکە خۆئامادەکردنی دەویست. دواتر لەلای باوکی، دوای تەواوکردنی قۆناغی سوختەیی، خوێندویەتی، پاش ئەوەی داوای لە باوکی کردووە وانەی پێ بڵێت وەگەرنا واز لە خوێندن دێنێت، بۆیە باوکیشی رازی دەبێت[3].

مەلای گەورە، سەبارەت بە مامۆستاکانی پێش باوکی دەڵێت: „مامۆستاکانم خەریکبوو بە شێوازی نالەباریان بمکوژێننەوە، مەلا محەمەد ئەمین رزگاری کردم و هەموو زانینم هی ئەوە„[4]، لە خوێندنی لای موستەعیدەکانی باوکی ویستویەتی پوختەی کاکڵەی ناوەڕۆکی وانەکان بخوێنێت[5].

ئەو لە تەمەنی ١٤ هەتا ١٨ ساڵی، بۆ جاری دووەم لای باوکی دەستی بەخوێندن کردەوە[6]، واتە سەرەتای قۆناغی موستەعیدی، ئەمەش دوای ئەوەی بە باوکی دەڵێت: „من خوێندنی بە زیللەت ناکەم، نانی راتبە ناخۆم، ناچمە دەرەوەی کۆیە و کوردستان بۆ فەقێیەتی، مەجلیسی تایبەتیم لە مزگەوت و مەدرەسە نابێت لە خاوەن قۆناخەکان کەمتر بێت، ئاغا زادەو بەگزادە رێی نەبێ خۆی هەڵداتەوە بەسەر

---

[1] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی یەکەم، ل ١٨؛ هەمان سەرچاوە، بەرگی دەیەم، ل ٧٣١.
[2] - عەلائەدین سەجادی: ترجمەی ژیانی مامۆستا مەلا محمدی کۆیی: گۆڤاری گەلاوێژ، ژمارە ١١، ساڵی(٥) تشرینی دووەمی ١٩٤٤، ل ٤٥؛ نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل 117؛ د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص ١٠٤،١٠٣.
[3] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی یەکەم، ل ١٨؛ هەمان سەرچاوە، بەرگی دەیەم، ل ٧٣١؛ جلال سليمان خورشيد: اراء ملا محمد الجلی المشهور ب(مەلای گەورە) (١٨٧٦- ١٩٤٣) حول قضايا المراة- دراسة فقهية من خلال تفسير، رسالة ماجستير، غير منشورة، مقدمة الي مجلس فاكلتي التربية في جامعة كوية، قسم الشريعة الاسلامية، شباط 2015، ص 19.
[4] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ١٢.
[5] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی دەیەم، ل ٧٣٣.
[6]- کەریم شارەزا: بیرەوەری شاعیری نەمری کورد مەلا محەمەدی کۆیی(مەلای گەورە) ١٢٩٣کۆچی ١٩٤٣زاینی، گۆڤاری هەولێر، ژمارە(٤) و(٥) تشرینی دووەمی ١٩٤٤، ل ٣٤.

ڕەجاڵی و مسکێنی کۆبونەوەی فەقێیانەماندا„، باوکی رازی دەبێت و ئەویش پەیمان دەدات بەچاکی دەست بە خوێندن بکات، بەدرێژایی ماوەی خوێندنی مەجلیسی مەلای گەورە، بە قاوە و قلیان و سەماوەر و دەنگخۆشی و قسەخۆشی هاوشانی مەجلیسی خودا پێداوان بووە، بگرە لەهەندێك ڕووەوە لەهی ئەوانیش زیاتر بووە[1].

مەلای گەورە، بەو شێوەیە خوێندویەتی، کە پێی خۆش بووە، واتە کورتەو پوختەی وانەکەی خوێندوە، وانەی ئەمڕۆی لەگەڵ وانەی دوێنێ تێکەڵ کردووە، جارجار لە هەندێك بابەتی کەم بایەخ توڕە بووە، باوکیشی پشتگیری کردوە، خۆی لەم بارەیەوە دەڵێت: „کە هۆشم کردەوە بیرم لەگەڵێك شت دەکردەوە، کەمم بەدڵەوە دەوەستاو مێشکم قبوڵی نەدەکرد، بەتایبەتی دەربارەی شێخ و کەرامات، هەندێکیانم بەئەزمون بۆ دەرکەوت، کەوانیە„[2]. بەخوێندن و مانەوەی لەلای باوکی، ئەو نەریتەی شکاند، کە لای فەقێی کوردەواری باو بووە، کە فەقێ هەرچەندە کوڕی مەلای زیرەکیش بوایە، دەبوایە لای مەلای تر بخوێنێت و لە جێگەیەکی تر بژی بۆ خوێندن، گوایە هەتا دوورتر و بێ ئاگاتربێت لە ماڵی باوکی، باشترە بۆ خوێندنەکەی. تەنانەت عادەت وا بوو گەر نامەشیان بۆ بهاتایە، نەیاندەخوێندەوە هەتا خوێندنەکەیان تەواو دەکرد، نەوەك ئارەزویان بۆ گەڕانەوە تازە بێتەوە، چونکە خوێندنەکەیان لە هەموو شت لا گرنگتر بوو[3].

ئەو زانیویەتی، کە خوێندنی ڕاستەقینە ئارامیی دەوێت، نەیویستوە وەك هەندێك کەس بخوێنێت، کە لە هەر کتێبێك چەند دەرسێك دەخوێنن و لە کۆتایدا نابن بەهیچ[4]. زۆر سودی لە ئامۆژگارییەکانی باوکی وەرگرتووە، بەتایبەتی ئەوەی، کە پێی وتوە: „ڕۆڵە قەت نوسراوت لا سووك نەبێت، هەرچی بێت بیخوێنەرەوە حیکایەت بێ، هەزەلیات بێ، سودی لێ دەبینیت„[5]. بەهەمان شێوە باوکی لە منداڵیدا شیعری بۆ داناوە، لەسەر خوێندنهانی داوە*. لە سەرەتای تەمەنیەوە، زۆر پشتی بەخۆی بەستوە و خاوەن کەسایەتی سەربەخۆی خۆی بووە، لەپێناو خوێندندا وازی لە هەموو خۆشی و ڕابواردنێکی دونیای منداڵی هێناوە، وەك خۆی دەڵێت:

دەرگەی لەزەتم لەسەر خۆ بەست   چی علوم هەبوو، بەدەستم خست[6]

---

[1] ـ مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ١٢.

[2] ـ نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٣٠.

[3] ـ د. مارف خەزنەدار: مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی پێنجەم، ل ٣٧٩؛ محەمەد عەلی قەرەداغی: سەرچاوەی پێشوو، ل٥١.

[4] ـ مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی نۆیەم، ل ٤٠.

[5] ـ هێمن عومەر خۆشناو: بیرەوەری و ڕوانینەکانی مەلای گەورە، ل ٣٦.

*ـ لەو بارەیەوە دەڵێت: عەزیزی ڕۆژو شەو بۆخۆت بخوێنە   لەناو گێژاوی جەهلدا مەمێنە

لە دنیادا عەمەل تەحصیلی عیلمە   ئەوی عیلمی هەبێ دائیم بە حیلمە

مەلا زادەی نەخوندی میسلی سەگسار   دەبێ هەر هەڵپەڕێی، یا وەك سەگی هار

قول و قاچی موسڵمانان دەرێنێ   لە سفرەی زاڵمان نانێ رفێنێ

قانع خورشید: مەلای گەورە کوێخای دیوەخانی هزرو میوانی دیوانی شیعر، چاپخانەی ڕۆژهەڵات ، ٢٠١٤، ل ٥٦؛ هاوکارعبداللە شێخ وەسانی: ژیان و ئەزمونی مەلای گەورە: نوسینگەی تەفسیر، هەولێر، ٢٠١٧، ل ٧٨؛ هێمن عومەر خۆشناو: بیرەوەری و ڕوانینەکانی مەلای گەورە: ل ٣٢.

[6] ـ حسێن حەسەن کەریم: سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٧.

لە تەمەنی منداڵییەوە زۆر ئیش و رەفتارێکی نەکردوە، کە هاورِێکانی کردوویانە، چونکە بە خەیاڵ بەخۆی وتووە: „من وەك ئەوان نیم، کوڕی (حاجی مەلا عەبدوڵڵا)م، ئەمڕۆ ئەو نەوعە ئیشە بکەم، کە بوومە مەلا و لەسەر مینبەر لەسەر کورسی ئامۆژگاریی دانیشتم، خەڵکی چیم پێ دەڵێن„[1].

بە بۆچوونی ئێمە، ئەم خۆ بێبەشکردنەی خۆی لە خۆشییەکانی جیهانی پاکی منداڵی، لەبەر بیرکردنەوەی لە دوارِۆژ و رازیکردنی دڵی خەڵکی زیادەرِەوی و ستەمکردن بووە لە خودی خۆی، هەرچەندە دەکرێت پەرچەکردار و کاریگەریی هەبوبێت لەسەرراستگۆیی هەبوبێت، لەگەڵ بیروباوەری خۆی و بێباکبوونی لە خەڵکی، لە تەمەنی گەورەیدا، بە وتنی قسەی حەق لەبەردەم ستەمکاران و نەوتنی ناهەق بۆ رەزایەتی دڵی کەس.

دەربارەی خوێندنی لەلای، باوکی دەڵێت: „هەندێك رۆژ گەر کەس نەهاتایە بۆ ماڵمان، وانەی باشم دەخوێند و چێژم لێ وەردەگرت، بەڵام هەندێك رۆژ ئەو دەهات ئەو دەرِۆیی وانەکەمان بەباشی نەدەخوێند، بێزار دەبوم، باوکم دەیوت دونیاش دەیەوێت[2]„. دیسان لەبارەی مکورِبوونی لەسەر خوێندن، گەلێك شەو بەتایبەتی، کە ماڵیان چووەتە چنارۆك، نەنوستووە ، چونکە لەگەڵ ئامۆزایەکی بۆ خوێندن منافەسەیان بووە. هەروەها لە شاریش تاریك و روونی بەیانی چووەتە مزگەوت بۆ دەورکردنەوەی وانەکانی[3]. لە سەرەتای پێگەیشتنی زانستی رِۆژانە، دوازدە وانەی وتوەتەوە، جگە لەوەی خۆیشی لای باوکی خوێندویەتی[4].

مەلای گەورە، لە تەمەنی ١٦ ساڵیدا یەك ساڵی تەواو لە مزگەوتی گەورەی کۆیە بەشەو بەرِۆژ نەهاتووەتە دەرەوە و خۆی بۆ زانست تەرخان کردوە[5]. ئەو ساڵە بەقەدەر چەندین ساڵ خوێندنی برِی، لە قورئان و گەردون و کتێبەکانی خوێندن راماوە. وادیارە ئەو خۆدابرِینەی لە خەڵك، تەنها بۆ بەدەستهێنانی زانست نەبوو بێت، چونکە تا ئەو کاتە زۆربەی زانستە ئاینییەکانی خوێندبوو؛ بەڵکو دەکرێت بۆ گەرانەوە و پاککردنەوە و بەهێزکردن و پەروەردەکرنی دەروونی و رۆحی بوبێت[6]. مەسعوود محەمەد ئەم بابەتە لە زاری باوکیەوە دەگێرِێتەوە: „چۆن لەو ساڵانەی خوێندندا عیشقی زانست و کەشفی غەیب دەروون و هەست و هۆشی داگیر کردبوم، بەئاسانی گرێی شوێنە ئاستەنگەکانی کتێبە سەختەکانی مزگەوتم بۆ دەکرانەوە. درەنگانی شەو لەکاتی نزیك بەیانی دەچوومە حەرەمی مزگەوت و لە تاریکایی و خامۆشیدا دەکەوتمە باوەشی زیکرو فیکری ئەوتۆوە کە هەر لەو تەرزە باری نەفسم ئارام دەبوو. لەو هەنگاوە تازەیەی عومردا، شەو لە دوای شەو لە حەرەمی مزگەوت هەستم دەکرد نورێك(روناکییەك)ی سەوز ئەو

1- مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی چوارەم، ل ٢٣٣؛ هەمان سەرچاوە، بەرگی دەیەم، ل ٥٥٢.

2- نەجیبە خانی جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٨.

3- مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی دەیەم، ل ٤٣١.

4- مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی پێنجەم، ل ٢٢٠.

5- عبد الخالق علاء الدین: مەلای گەورە، زاناو ئەدیب و شاعیر، ل ٨٩؛ قانع خورشید: سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٩.

6- پ .د . جەواد فەقێ عەلی: رەنگدانەوەی کەسایەتی مەلای گەورە لە کەسایەتی مەسعوود محەمەددا کتێبی((گەشتی ژیانم)) وەك نمونە، ل ٣٢٦.

ناوەی دادەگرت، وەهای پێ ئارام دەبووم، لە دەروونمدا ورتەی ناڕەزامەندی یەکجارەی خامۆش دەبوو، بەڵام ئەو روونی و شەفافییەتەی ئەو ساڵەم، بەیەك لوقمەی حەرام لەدەست دا„[1].

مەلای گەورە، لە خوێندنی فەقێیەتی زۆر زیرەك بووە، توانیویەتی بە ماوەیەکی کەم هاوپۆل و هاوەڵەکانی بەجێ بهێڵێت، بەجۆرێك ئەوەی ئەوان بە ١٠- ١٢ساڵ دەیانبڕی، ئەو بە ٦- ٧ ساڵ تەواوی دەکرد[2]. دوای تەواوکردنی ماوەی خۆتەرخانکردنە یەك ساڵییە زانستییەکەی، شەش مانگی ترلای باوکی خوێندویەتی، پاشان لە مەدرەسەی بنەماڵەکەیان لای باوکی لە تەمەنی ١٨ ساڵی، ئیجازەی زانستی وەرگرت[3]. باوکی بەو بۆنەیەوە و بە ئامادەبوونی ژمارەیەکی زۆر لە پیاوانی ئاینی و شاعیران و کەسایەتییە کۆمەڵایەتییەکان، ئاهەنگێکی گەورەی سازکردووە، ئەو ئەنگوستیلە ئەڵماسەی پێشکەشکردووە کە ناسرەدین شای ئێران، بە دیاری بۆی ناردبوو[4].

چەند تایبەتمەندییەکی کەسایەتی(سیفەت و ڕەوشتی) مەلای گەورە:

هەر لە تەمەنی منداڵییەوە بڕوایەکی بێسنوری بە خۆی هەبووە، هەوڵیداوە کەسایەتییەکی سەربەخۆی هەبێت. باوکی زۆر ڕێزی گرتووە، بەهۆی شکۆمەندی و چاکە و زانستی وایکردبوو، باوکی لەبەری هەڵدەستا، مەلای گەورە بەم کارە شەرمەزار بووە و ناڕازی بووە، بۆیە ئیتر لەبەری هەڵنەستاوە[5]. مەلای گەورە هەتا مردنی باوکی لە ساڵی ١٩٠٨، کەشیدەی لەسەر ناوە، دوای سێ ڕۆژەی پرسە، ناردی لەماڵ مێزەریان بۆ هێنا و خۆی کردییە سەری خۆی، کە هەتا ئەوکاتە لە شاری کۆیە نەریت وەها بوو، گەر مەلا یا شێخ یا ئاغایەك بمردایە لە سێ ڕۆژەی پیاوێکی گەورە دەهات، کوڕەکەی لە جێی باوکی دادەنا، پاشان پرسەکەی هەڵدەگرت، بەڵام مەلای گەورە خۆی خۆی لە جێی باوکی دانا، چونکە وتویەتی: „ئەوکەسەی ئەمڕۆ مێزەرم لەسەر دابنێ و لەجێی باوکم دامبنێ، سبەی دەتوانێ لەسەرم داکەنێ[6]„.

لە سەردەمی باوکی، بەرپرسیاریەتی دابینکردنی پێداویستییەکانی ژیانی لەسەر نەبوو، بەڵام دوای مردنی باوکی، ئەرکەکانی سەرشانی زیاتر بوو. زیاتر کێشەکانی ژیان ڕوویان تێکرد، باری ژیانی قورس بوو، بۆیە ژیانی خۆی دابەشکردبوو بە وانەوتنەوە و(کشتوکاڵ و باغداری*) بۆ بەدەستهێنانی بژێوی ژیان[7]. لەبەر ئەوەی خێزانێکی گەورە بوون، چونکە جگە لە بژێوی ئەندامانی خێزانی خۆیان، خەڵکی تریش لەماڵیان ژیاون، وەك یاریدەدەر(خزمەتکار) لە هەردوو ڕەگەز، خەرجی حوجرەو فەقێکانیش

---

[1]- مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ١٣.

[2] - مەلا حوسێنی گورزی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٦٦.

[3] - عەبدولخالق عەلائەدین: کۆیە... ناودارانی، چاپی یەکەم، لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتیەکان، هەولێر، ٢٠١٤، ل ٣٢.

[4] - مغديد حاجي: لمحات من حياة الملا محمد الكويي(مەلای گەورە) 1876-1943 ولمحات عن شعره، ص36؛ عبدالخالق علاءالدين: مەلای گەورە، زاناو ئەدیب و شاعیر، ل ١٦،١٧؛ د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 106.

[5] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١١٨؛ د. جواد فقي علي الچوم حيدري: هەمان سەرچاوە، ل 119.

[6] - نەجیبە خانی جەلیزادە: هەمان سەرچاوە، ل ١١٩.

*- مەسعوود محەمەد دەڵێت: باوکم لە سنور بەدەر عاشقە درەخت بووە، زۆر خزمەتی ڕەزو باغی چنارۆکی کردوە. مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٤٦.

[7] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی یەکەم، ل ٢٠.

لەسەر خۆی بووە[1]. بەڵام بەهۆی کەم بارانی و نەخۆشییەکانی کشتوکاڵ و ساکاریی ئامێرەکان، هەمیشە باری داراییان باش نەبووە[2].

دوای مردنی باوکی، ناحەزەکانی زۆر بوون، بەتایبەتی خزمەکانی زۆر ناڕەحەتیان کردووە، وەك خۆی دەڵێت: „دەرگای بەڵاو موسیبەت بەسەریدا کرایەوە، خراپەکارانیش(ئەشقیا*) نەیانهێشتوە سوود لە جوتیاریەکەیان وەرگرن[3]„، جگە لە دەسەڵاتدارانی شاری کۆیە، قایمقام و سەرۆکی شارەوانی و بەرپرسی گەندەڵ و شێخی تەڵەکەباز باری سەرشانی خەڵکیان گران کردبوو،[4] بەڵام گرفتەکانی ژیان ورەیان پێ بەرنەدا، بەڵکو لەسەر هەوڵەکانی بۆ بەدیهێنانی ئامانجە باڵاکانی و وەستان بەدژی ستەمی دەسەڵاتدارانی ناوچەکە سووربوو[5].

مەلای گەورە کەسێکی بە قەناعەت بووە و چەندین جار وتویەتی: „رەنجبەرێکی چالاك، هەزار سۆفی و فەقێ و دەروێشی عەمەل بەد دەهێنێت. نانێك بە ئەرکی سەرشان پەیدای بکەی، سەد شەرەفی هەیە بەسەر دارایی ناڕەوادا„[6]. هەرچەندە کەم دەرامەت بووە، بەڵام بەهیوای یارمەتی کەس نەبووە و مەرایی بۆ دەسەڵاتداران نەکردووە[7]، ماوەیەك خراپی باری ژیانی گەشتە ڕادەیەك، جارێك لە چنارۆك کۆمەڵێك لە دڵسۆزەکانی پێیانوتووە بۆ سەردانێکی بەغداد ناکەیت، خۆ حکومەت لە خودای دەوێت تەکلیفێکی لێ بکەیت، ئەویش وتویەتی: „والله وەبیلا وە تەڵڵا کە بەنوکی دارعەساکەم ئاو ڕادەکێشم بۆ درەختێکی تینو، هەزارجار لام شەرەفمەندانەترە لەوەی لەبەر دەرگەی مەلیك یا سەرەك وەزیران بوەستم و داوای ڕووخسەتی چوونە ژورەوە بکەم„، دوایی بەدەم پێکەنینەوە ئەم بەیتەی وتووە:

شاهی کە نەبێ ڕادەبوێرین بە فەقیری بۆئەهلی قەناعەت لە پڵاو خۆشترە دانووك[8]

ئەو پیاوێکی بەخۆوە بووە. باڵای لە درێژ بەرەو خوار و لە ناوەند بەرەو ژوور بووە. کەسێکی بەسام و هەیبەت بووە، بەشێوەیەك کەس نەیتوانیوە پڕ بەچاوی تەماشای بکات. روخساری سوورو سپی و چاوی

---

[1] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل١١٩،٣٥،٣٤؛ پ. د. جەواد فەقێ عەلی: ڕەنگدانەوەی کەسایەتی مەلای گەورە لە کەسایەتی مەسعوود محەمەددا، کتێبی ((گەشتی ژیانم)) وەك نمونە، ل ٣٢٧.

[2] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی حەوتەم، ل ٢١١.

*- ئەشقیا: ئەوانەی لە سەردەمی عوسمانی و دوای ئەوان لە حکومەت یاخی دەبوون و دەیاندایە چیا، جار جار تاوانیان بەرامبەر خەڵك دەکرد. نەیاندەهێشت خەڵکی سوود لە کشتوکاڵەکانیان ببینن. هێمن عومەر خۆشناو: بیرەوەری و روانینەکانی مەلای گەورە، ل ١٨.

[3] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ٧٣٤.

[4] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی هەشتەم، ل ٣٩؛ مەلا محەمەدی کۆیی(مەلای گەورە): فڕی فڕی قەل فڕی، ل ٨.

[5] - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 108.

[6] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٥٤.

[7] - ریاز کاکە مەحمود - شکار جەلال: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤١.

[8] - مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٢٧؛ مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٥٤.

کاڵ و گەورەو مووی سمێڵ و ریشی پڕو زەردی خورمایی، ڕووخۆش و قسەخۆش و نوکتەباز بووە، هەرکەس بیبینیایە ڕێزی دەگرت[1].

کەسێکی باوەڕ پتەو بووە بە خودای خۆی و زاڵ بووە بەسەر دەرونی خۆیدا، باشترین بەڵگەش ئارامگرتن بووە لەسەر مردنی منداڵەکانی. لە خێزانی یەکەمی، سێ منداڵی مردووە، جگە لە دایکیان، لە خێزانی دوەمیشی لە ژیانی خۆیدا چەند منداڵێکی مردووە. دیارە ئەمانە کاریان تێکردوە، بەڵام ئارامگر بووە، ئەوەتا دەڵێت: „گەر مریشکێك بەقەدەر ئەوەندەی من منداڵم لەدەست داوە، بەچکەی لەدەست بدایە پەڕی پێوە نەدەما„[2].

دیوەخان و دانیشتنەکانی هەمیشە بە زانایان و پیاوچاکان ئاوەدان بووە، ئەو دانیشتنانەی ئەوی تیا بوایە هەیبەتی لێ دەنیشت، تاڕادەیەکی باش کۆنترۆڵی دەکرد، وەك مەسعوود محەمەدی کوڕی دەڵێت: „لەمەجلیسدا(باوکم) وەك داستانی مێژوو یان ئەفسانە دڵی گوێگرانی بۆ خۆی ڕادەکێشا[3]. کەم توڕە دەبوو، بەڵام کە توڕە بوایە زۆر کاری تێدەکرد و زوو دەهاتەوە سەرخۆ. لە دانیشتنەکانی ئەودا، نەدەبوو لە پاشملە باسی کەس بەخراپە بکرێت، تا ئەوپەڕی دۆستناس و ئاشناپەروەر بووە. مەندیل و عەبای جوانی لەبەر دەکرد، زۆر حەزی لە پاکوخاوێنی بووە. کەسێکی بەرچاو تێرو بەخشندە بووە، دڵی بەکەسانی هەژار دەسوتا، هەرکەس زۆر هاتوچۆی بکردایە بەتەواوی فێری ژیانی کۆمەڵایەتی دەبوو[4]. حەزی لە خواردنی خۆش بووە، هەرچەندە لە تەمەنی گەنجیەوە توشی نەخۆشی گەدە بووە پارێزی کردوە„[5].

دەنگ و ئاوازی گۆرانی کوردی بەتایبەتی (حەیران) ی زۆر پێ خۆش بووە، زۆر جار بە گرامەفۆن گوێی لە دەنگی خانمە گۆرانیبێژی عەرەب(خاتوکلثوم) گرتووە، لە قورئان خوێنەکانیش دەنگی مەلا مەعسوم هەورامی و شێخ محەمەد رەفعەتی میسری پێ خۆش بووە[6].

باوەڕی بە حەق و ڕاستی پتەو بوو. جگە لە خوا لە کەس نەترساوە، زۆر رقی لە خورافیات و چاوبەستی شێخانی تەریقەت بوو، ئەمەش کێشەی زۆری بۆ ناوەتەوە[7]. مەسعوود محەمەدی کوڕی لەم بارەیەوە دەڵێت: „باوکم لە دەروونداً ئیمانی بەحەق هێنابوو، بەجۆرێك تێکڕای بونەوەر لەبەر چاو تەبعی جۆرێك لەنگەری بەستبوو، کە گۆڕانی بەسەردا نەدەهات، بۆیە هەرگیز لە بارێکەوە نەدەچووە بارێکی تر. لەماڵەوە لە مزگەوت لە ناو ئاپۆڕەی خەڵك و لای دەسەڵات و بێ دەسەڵات یەك زەڕە جیاوازی بە قسەو رەفتاری نەدەکرد، چ لە ژووری خۆی بەتەنیا بوایە یا خەڵك لە دەوریا بوایە، بای سەری مویەك

---

[1] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١١٨؛ مەلا محەمەدی جەلی کۆیی(مەلای گەورە): فڕی فڕی قەل فڕی،ل ٩.
[2] - شیلان جمال محمد: سەرچاوەی پێشوو، ل ٩.
[3] - مەلا محەمەدی جەلی کۆیی(مەلای گەورە): فڕی فڕی قەل فڕی، ل ١٥؛ مەسعوود محەمەد: حەماغای گەورە، ل ٦٢.
[4] - عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە، زاناو ئەدیب و شاعیر، ل ٢٢، ٢٣؛ د. جواد فقي علي الچوم حیدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمیة، ص 111.
[5] - مەسعوود محەمەد: حەماغای گەورە، ل ٨٨.
[6] - عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە، زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٢٣.
[7] - مەلا محەمەدی جەلی کۆیی(مەلای گەورە): فڕی فڕی قەل فڕی، ل ٩.

حەرەکە و سەکەنەی نەدەگۆڕا، هەر ئەوەندەی شەرم لە سێبەری خۆی بکات، شەرمی لە خەڵك کردوە„[1].
ناحەزەکانی زۆردارو ئەفسانە پەرست و مێشك وشك و دژە خەڵك بوون، بەڵام لە ژیانی خۆیدا هیچ کەسێك لە ناحەزانی زاتی ئەوەیان نەکردوە بەنوسین ناوی بەخراپە بهێنن، یا رووبەڕووی دەنگ هەڵبڕێنن و بەرامبەری بوەستن و قسەی رەت بکەنەوە، بە ئاماژە یاخود بە راستەوخۆ[2].

ژیانی خێزانی و منداڵەکانی:

مەلای گەورە لە ماوەی ژیانیدا دوو جار ژیانی هاوسەرگیری پێکهێناوە. یەکەمیان، لە تەمەنی ٢٥ساڵی کچە مامێکی خۆی بە ناوی(نەعیمەی مەلا حەبیب مەلا ئەسعەد)، کە سێ کوڕو کچێکی لێی بوو، بە ناوەکانی(عەبدولحەمید وعەبدولمەلیك و عەبدولمقتەدیر و عفەت خان)، کە هەموویان مردن. عەبدولحەمیدی کوڕی زۆر ژیر بووە، لە تەمەنی دوازدە ساڵی مردووە. مەلای گەورە وتویەتی، گەر تەنها ئەو لەژیاندا بمایە، ئەوا ژنی نەدەهێنایەوە[3]. عەبدولمەلیك هەر بە منداڵی مردووە، عەبدولمقتەدیر نەخۆشی عەقڵی(هۆش کول) بووە و لە ساڵی ١٩٢٩ مردووە، عفەت خان لە ساڵی ١٩٥٤ مردووە[4]. دووەمیان لە ساڵی ١٩١٣، دوو ساڵ دوای مردنی هاوسەری یەکەمی، لەسەر داوای خزمان و دۆستان رازی بووە، هاوسەرگیریی لەگەڵ(حەبیبە خان*) کردووە، خۆی نەیویستوە ژیانی هاوسەرگیریی پێکبێنێتەوە، چونکە لە تەمەنی گەنجیەتییەوە دووچاری نەخۆشی برینی گەدە(قرحە المعدة) هاتووە، بە جۆرێك، کە ئازارەکەی بۆ هاتووە، لەخۆی نائومێد بووە[5]. لە هاوسەری دووەمی دوو کوڕ و چوار کچی بووە، کوڕەکانی بە ناوەکانی مەسعوود**، فاروق لە ساڵی ١٩٣٤لەدایکبووە مامۆستایەکی سەرکەوتوو بووە، لەئێستادا لە هەموو منداڵەکانی تەنها کاك فاروق ماوە. کچەکانیشی بە ناوەکانی نەجیبە خان***، ئەدیبە

---

[1] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٢٥.

[2] - هەمان سەرچاوە، ل ١١.

[3] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ١٥؛ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤.

[4] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٣٣.

*- حەبیبە خان: کچی شێخ رەزای کوڕی شێخ قادری سندۆڵانە، ئافرەتێکی تائەوپەڕی چاك و دەست و زمان پاك و خاوەن کەس و کاری زۆر بووە، هەموو شەوێك دانیشتنی شەوانەی هەبووە، وێرای شکۆداری و زیرەکی و ژیری و لێزانی لە کاروبارەکانی ژیان، تەنانەت دوای مردنی مەلای گەورەش مەجلیسەکەی هەرماوە. حمید المطبعي: سەرچاوەی پێشوو، ل 48.

[5] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ١٥؛ مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٣٠.

**- مەسعوود محەمەد: کوڕی مەلا محەمەد کوڕی حاجی مەلاعەبدوڵڵای جەلیزادەیە، لە هاوینەهەواری چنارۆك لە ساڵی ١٩١٩ لەدایك بووە، لە قوتابخانەی روشدیە لە کۆیە خوێندویەتی، ئامادەیی لە شاری هەولێر تەواو کردوە، لە ساڵی ١٩٤٥ کۆلیجی یاسای لە بەغداد تەواو کردوە، لە ساڵی ١٩٥٢ بووەتە ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق، لە ساڵی ١٩٥٣ بووەتە وەزیری دەوڵەت لە حکومەتی عێراق، بوێرانە داوای مافە ڕەواکانی میللەتەکەی کردوە، لە ساڵی ١٩٦٦ بووەتە ئەندامی کۆڕی زانیاری کورد، لە ساڵی ١٩٧٨ خانەنشین کراوە، لە ١-٤-٢٠٠٢ کۆچی دوایی کردوە، لە تەنبشت باوکی بەخاك سپێردرا، جگە لە زمانی دایك زمانەکانی عەرەبی و ئینگلیزی و فارسی و تورکی زانیوە، دژی ململانێی چینایەتی بووە لە ناو کۆمەڵگەی کوردەواریدا.چەندین کتێبی چاپکراوی فیکری بە پێزی هەیە. عەبدولخالق عەلائەدین: کۆیە... ناودارانی، ل ٧٧-٨١؛ د. جواد فقي علي الچوم حیدري: محمد بن عبداللة الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمیة، ص 116.

***- نەجیبە خان: کچی مەلای گەورەیە، لە ساڵی ١٩١٧ لەکۆیە لە دایك بووە، یەکەم کچ بووە شان بەشانی کوڕان لە قوتابخانەی سەرەتایی کۆیە لە ساڵی ١٩٢٦ خوێندویەتی، تا پۆلی پێنجەمی خوێندوە، خاوەن زانیاری و رۆشنبیریەکی باش بووە، لە سەرەتای چلەکان تێکەڵ بە کاری سیاسی بووە و بووەتە لایەنگری (پارتی هیوا)، دواتر بووەتە ئەندامی پارتی دیموکراتی کوردستان، رۆڵی لە هوشیاری هەستی نیشتمانی لە نێو ئافرەتانی شارەکەیدا هەبووە، بە سەرۆکی یەکێتی

(۱۹۲٥-۱۹۷۲)، ئیقلیمە لە ساڵی ۱۹۲۷ لەدایکبووە و بووەتە خێزانی عەلی عەبدوڵڵا، ئەندامی مەکتەبی سیاسی پارتی دیموکراتی کوردستان، سوورەیا لە ساڵی ۱۹۳٦ لە دایکبووە و بووەتە خێزانی عومەر دەبابە[1].

مەلای گەورە نەریتێکی دواکەوتووی کۆمەڵایەتی لەناو خێزانی خۆیان گۆڕی، کە هەتا سەردەمی باوکیشی بەردەوام بوو، کە ڕێی داوە کوڕو کچ و باوك و دایك بێ جیاوازی لەسەر یەك سینی پێکەوە دابنیشن و نان بەیەکەوە بخۆن. لای وابووە منداڵ دەبێت وەك هاوڕێ مامەڵەی لەگەڵ بکرێت. ژیانی خێزانییان زۆر خۆش بووە و یەکتریان خۆشویستوە[2]. مەلای گەورە لەناو خێزانەکەیدا بیرو بۆچونی خۆی بەسەر ئەندامەکانی خانەوادەکەیدا نەسەپاندووە، بەڵکو ئازادی هەڵبژاردن و ئیرادەی پێداون، بە نمونە مەسعوودی کوڕی کە ئاواتی بووە جێی بگرێتەوە، بەڵام وازی لێهێناوە لەسەرپێی خۆی بوەستێت و گەشە بکات؛ واتە نەیکردووەتە مەلاو جێگرەوەی خۆی، هەرچەندە لەسەر ئەم کارە لۆمە کراوە، بەڵکو ناردویەتیە قوتابخانەی حکومی[3]، هەرچەندە وەك مەسعوودی کوڕی دەڵێت: „لە خوێندنم پەناو سێبەری باوکم بەخۆداراپەرمونم بێ کەم و کەسر بوو، تەنانەت کاتێك خوێندکار بووم لە هەولێر میوانی مەلا ئەفەندی بووم، بەڕێوەبەرایەتی مەعاریف مانگانەی بۆ خوێندکاری هەژار بڕیوەتەوە، بەڵام من وەرم نەگرتوە„[4].

مەلای گەورە لە ماوەی ژیانیدا، لەبەر کەسایەتییە کۆمەڵایەتی و زانستییەکەی، چەندین پلەو پۆست و بەرپرسیارێتی حکومی وەرگرتوە، لەوانە:

١- پێشنوێژو وتاربێژی: بەر لە مردنی باوکی بە ٧- ٨ ساڵێك و لەسەر داوای باوکی، دەرسی فەقێکان و وتاری هەینی پێسپێردرا[5]، باوکی تەنها فتواو ئامۆژگاری لای خۆی هێشتەوە[6].

2- موفتی کۆیە: لە سەردەمی عوسمانییەکان و لەسەر خواست و ڕوولێنانی دەوڵەت لە ساڵی ۱۹۱۲، بووەتە موفتی کۆیە. بە باشترین شێوە بە جێبەجێکردنی ئەم ئەرکە هەستاوە، بووەتە سەرچاوەیەکی کاریگەر بۆ چارەسەری کێشە و ناکۆکییەکانی دانیشتوانی ناوچەکە[7]، بە ماوەیەکی کەم ناوبانگی ئەوەندە

ئافرەتانی کۆیە هەڵبژێردرا، لە ئاهەنگ و بۆنە نیشتمانیەکاندا وتاری خوێندوەتەوە، لە ۱۱ حوزەیرانی ۱۹۹۹ لە تەمەنی (۸۲) ساڵی کۆچی دوایی کرد، زنجیرەیەك کتێبی مێژوویی و فۆلکلۆری لەدوای خۆی بەجێ هێشتووە. هەرئەویش بوو بەرهەمە زانستی و ئەدەبیەکانی مەلای گەورەو بنەماڵەکەیانی پاراست. عەبدولخاق عەلائەدین: کۆیە..ناودارانی ، ل ۳۱۱-۳۱۳؛ دڵدارجەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ۱٦۸.

[1] - حوسێن محەمەد عەزیز: ۲۱ کەسایەتی کورد، چاپخانەی چوارچرا، ۲۰۲۰، ل ۲۹۱؛ مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی یەکەم، ل ۳٤؛ عبد الخالق علاءالدین: مەلای گەورە زاناو ئەدیب و شاعیر، ل ۲٦.

[2] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ۱۳۱.

[3] - حمید المطبعي: سەرچاوەی پێشوو، ل 47.

[4] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ۱٤٤- ۱٤٦.

[5] - هەمان سەرچاوە: ل ۱۱.

[6] - الملا محمد جلي زاده الكويي: المصقول في علم الاصول، ص 13.

[7] - عبدالخاق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ۱۹؛ د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 108؛ محمد صالح قادر: سەرچاوەی پێشوو، ل 16.

بڵاوبویەوە، لە هەموو لایەکەوە، لە ناوچەکانی دەوروبەری کۆیە، تەنانەت لە ئێرانەوە بۆ پرس و راوێژ دەهاتنە لای[1].

٣- ئەندامی ئەنجومەنی ویلایەتی موسڵ: لە ساڵی ١٩١٥ بووەتە ئەندامی ئەنجومەنی ویلایەتی موسڵ، کە ئەوکاتە(سلێمان نەزیف) والی موسڵ بووە، مەلای گەورە پێگەو پایەی بەرزی هەبووە لای والی و بوونەتە دۆستی یەکتری[2].

٤- دادوەر: لەسەردەمی دوای داگیرکردنی عێراق و کوردستانی باشور لەلایەن ئینگلیزەکان و لە ساڵی ١٩١٩، مەلای گەورە بووەتە دادوەری شاری کۆیە بۆ ماوەی ١٠ ساڵی تەواو[3]، جگە لەو ماوەیەی کە لە بەغدا لە ساڵی ١٩٢٤ ئەندامی ئەنجومەنی دامەزراندنی عێراق بووە.

٥- ئەندامی ئەنجومەنی دامەزراندنی عێراق: مەلای گەورە بە ئەندامی ئەنجومەنی دامەزراندنی عێراق، هەڵبژێردرا کە ژمارەی ئەندامەکانی ٨٦ کەس بوو[4]. شایانی باسە هەڵوێستەکانی مەلای گەورە لەو ماوەیەدا جێگەی سەرنجی مەلیك فەیسەڵ و گەورە پیاوانی تری دەوڵەت بووە[5].

پایەی کۆمەڵایەتی مەلای گەورە:

مەلای گەورە، لەنێو خەڵك و لای کاربەدەستانیش خاوەن پێگەی کۆمەڵایەتی بڵند بووە. هەموان بەچاوی رێزەوە سەیریان دەکرد، بەهۆی شارەزایی و خوداناسی و رەوشت و رەفتارە جوانەکانی، پێگەی تەنها لای موسڵمانەکان ومەلا و فەقێکانی نەبوو، بەڵکو لای مەسیحی و جولەکەکانیش جێی رێز بوو[6]. بە نمونە کاتێك لەماڵەوە بۆ مزگەوتی گەورە دەچوو، کە بەناو بازاڕدا تێدەپەڕی، تێکڕای ئەهلی بازاڕ بە موسڵمان و مەسیحی و جولەکەکانیشەوە، هەڵدەستانە سەرپێ تا ڕەت دەبوو[7]. کاتێك پرسیار لە یەکێك لە مەسیحیەکان کراوە، چی پاڵی پێوە دەنێت بۆ ئەم کارە؟، ئەویش وتویەتی: „زەوی بەخۆیم ناگرێت، کاتێك ڕووبەڕوو دەیبینم تا تێپەڕ دەبێت„[8]. لەکاتێکدا مەلای گەورە خۆی ئەمەی لا خۆش نەبووە و داوای کردووە وای بۆ نەکەن، بەڵام بەگوێیان نەکردووە، بۆیە بەناچاری ڕێگەێ گۆڕیوە و لە کوچەو کۆڵانەکانەوە ڕۆشتووە، مەگەر بەناچاریی بۆ کارێکی زۆر پێویست بەناو بازاڕدا بڕۆیشتایە[9].

---

1 - مەلا محەمەدی جەلی کۆیی(مەلای گەورە): فڕی فڕی قەل فڕی، ل ٧.
2 - عبدالخالق علاءالدين: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ١٨؛ محمد صالح قادر: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦.
3 - عەلائەدین سەجادی: ترجمەی ژیانی مامۆستا مەلا محەمەدی کۆیی، ل ٤٦؛ مەلا محەمەدی جەلی کۆیی(مەلای گەورە): فڕی فڕی قەل فڕی، ل ٨.
4 - هادی محمد لطيف حمە: سەرچاوەی پێشوو، ل 20؛ محمد صالح قادر: سەرچاوەی پێشوو، ل 18.
5 - نەبەز هەورامی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤٧.
6 - ا. د. جواد فقي علي: الصلة العلمية والعائلية بين مەلای گەورە وملا ابي بكر افندي، گۆڤاری زانکۆی کۆیە، ژمارە ١٧، ٢٠١٠، ل ٩؛ پ. د. جەواد فەقی عەلی: ڕەنگدانەوەی کەسایەتی مەلای گەورە لە کەسایەتی مەسعوود محەمەددا، کتێبی((گەشتی ژیانم)) وەك نمونە، ل ٣٣٠؛ د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 119.
7 - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٢٦.
8 - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 119.
9 - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٩.

مەلای گەورە تەنانەت، لای منداڵانیش جێگەی ڕێز بووە، بەجۆرێك کاتێك بەلایاندا دەڕۆشت، کە خەریکی یاری بوون، وازیان لە یاری دەهێنا تا تێدەپەڕی و بە بێدەنگی رادەوەستان، ئەویش بە زەردەخەنەیەکی پڕ سۆزەوە تەماشای دەکردن و سڵاوی لێ دەکردن، دواتر دەستیان دەکردەوە بە یارییەکەیان[1]. لەبواری کۆمەڵایەتیدا، کەسێکی لێهاتوو بووە، لە بۆنەو جەژنەکاندا سەردانی خەڵکی کردووە، تەنانەت لە کاتی نەخۆشی باوکی، ئەو لەجیاتی باوکی سەردانی ئەوانەی کردووەتەوە، کە بۆ لای هاتوون. تەنانەت(حەماغا) و هاوەڵەکانی لە رۆشتندا پێش خۆیان خستووە، هەرچەندە چەندین ساڵ لەو بەتەمەنتر بوون[2].

هەر کێشە و ناکۆکییەك لە کۆیە و دەوروبەری ڕوویدابێت، هەوڵ و رۆڵی لە چارەسەریدا هەبووە[3]، لەوانە ئاشتەوایی نێوان هەردوو عەشیرەتی(شێخبزێنیان و غەفوری)، ئاشتەوایی نێوان سواراغای سەرۆك هۆزی بلباس و مەلا ئەسعەدی سەرۆکی بنەماڵەکانی کانیمارانی[4]. تەنانەت لە چارەسەری کێشە تاکە کەسییەکانیشدا رۆڵی هەبووە، بۆ نموونە کاتێك بازرگانێکی کۆیە بەناوی(کامەلا) باری ژیانی خراپ دەبێت، مەلای گەورە سەردانی دەکات و پێشنیاری بۆ دەکات کوڕەکەی ببێتە سەرتاش، ئەویش دەڵێت ئاخر کەس سەری لا چاك ناکات، مەلای گەورە دەڵێت: „من یەکەم کەس دەبم سەری لا چاك دەکەم„، بەم جۆرە کوڕەکە(وەستا مەعروف) بووە یەکەم سەرتاشی مۆدێرن و مەلای گەورەش، دەبێتە یەکەم موشتەری و باری ژیانی خێزانەکەش باش بوو[5].

بەشێوەیەکی گشتی، ناوبانگی مەلای گەورە بەگشت لایەکی کوردستاندا بڵاوبووەوە، هەربۆیە خەڵکی لە گشت لایەکی کوردستانەوە بۆ پرسیار کردن لە بابەتە شەرعییەکان و ڕێنمونی کردنیان رویان تێدەکرد. بەشێوەیەك ناوبانگی گەشتبووە ناو شوێنە بەرزەکانی دەوڵەت و کاربەدەستانی مەهاباد و بەغداد و ئەستەمبوڵ و شام، کە ئەو کاتە پەیوەندییەکی بەهێزیان لەگەڵ کۆیەدا هەبوو[6]، بەڵام دەبێت ئەوە بزانین، کە هەندێك کەس لەماوەی ژیانیدا قەدری مەلای گەورەیان نەزانیوەو وەك پێویست ڕێزیان نەگرتووە، چ بەهۆی نەناسینیەوە بوبێت یا نەزانیان[7].

---

1 - عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٢٢.
2 - مەسعوود محەمەد: حەماغای گەورە، ل ١٢٧.
3 - مەلا عبدالكریم مدرس: بنەماڵەی زانیاران، ل ٥٦٣.
4 - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ١٦٧؛ مەسعوود محەمەد: حەماغای گەورە، ل ٦٢.
5 - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣١.
6 - هەمان سەرچاوە، ل ١٤١؛ د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 120.
7 - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٥، ١٦٦: مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی نۆیەم، ل ٢٤٩.

کۆتاییەکانی ژیانی مەلای گەورە و مردنی:

مەلای گەورە، لە کۆتاییەکانی ژیانیدا دووچاری چەند گرفتێك بوو، لەوانە، یەکەم: کەمبوونەوەی داهات. هەرچەندە خانەوادەی جەلیزادە لە سەردەمی میر عەبدولڕەحمان پاشای بابان زەکاتی دەیەکی چەند گوندێکی به مەلا عەبدولڕەحمانی جەلیزادە، بۆ خۆی و مزگەوت و مەدرەسەکەی، گوندەکانیش بۆ خۆی و خانەوادەکەی دابوو، بەڵام دەوڵەتی عوسمانی لەسەردەمی حاجی مەلا عەبدوڵڵای باوکی مەلای گەورە هەڵیوەشاندەوە[1]، دوای ئەوە کەمی داهات ئەم خانەوادەیە لە سەردەمی باوکی مەلای گەورە دەستپێدەکات، گەشتە رادەیەك، وەك نەجیبە خانی جەلیزادە دەڵێت، باوکم لە تەمەنی منداڵیدا داوای پارەی لە باوکی کردووە، بەڵام پێی نەبووە بیداتێ، لەوکاتەدا پیاوێکی جەزائیری لەوێ بووە، کە لە عەبدولقادر جەزائیری زویر بووبوو، هاتبووە عێراق، غەمی بۆ بنەماڵەی جەلیزادە خواردووە، کە بێ تەماع خزمەتی دینیان کردوە، وتویەتی: „ئیتر چ دڵێك بە دەوڵەتی عوسمانی خۆش بکەین، ئەمە بارودۆخی زاناکانی بێت„[2].

ئەو بەهاو بایەخی ماڵی حەڵاڵی دونیای لا بووە و زانیویەتی مایەی بەختەوەری دین و دونیایە، بە حەسرەتەوە تەمەناو پێویستی بە بڕێك پارە بووە بۆ مەدرەسەو دروستکردنی کتێبخانە، بەڵام نەیبووە[3]. زانیویەتی فەقیری چەندە خراپە، چەندە زەرەرمەندە بۆ ئەهلی چاکساز، بۆیە بەتوندی بەرپەرچی ئەوانەی داوەتەوە کە فەقیری بە پەسەند دادەنێن بۆ ئایینداران، وتەی(الفقر فخري) هەژاری مایەی شانازیمەیان بە فەرمودەی پێغەمبەر داناوە، ئەولای وابووە ئەوە شتێکی بێ بناغەیە وەك دەڵێت:

الفقر فخري حديث مفترى ذكروا فاحذروا روايته من غير تنبيه ذكرو[4]

شایانی باسە هۆکاری تر بۆ نەداری مەلای گەورە، خەرجی زۆری خانەوادەکە بووە، چونکە جگە لە ئەندامانی خێزان، هەمیشە ماڵیان قەرەباڵغ بووە و بێ میوان نەبووە، هەرچەندە زۆر کەس تەقیە(شەرمی) کردووە لە چوون بۆ ماڵیان، ئەمە جگە لەوەی بە ماڵی خۆی، فەقێی دوو مزگەوتی بەخێو دەکرد[5].

دووەم: رەشبینی. راستە مەلای گەورە تا کۆتا رۆژەکانی ژیانی لە نووسین و وانەوتنەوە و ئەرکە کۆمەڵایەتییەکان بەردەوام بوو، بەڵام بە تێڕوانین لە هەڵوێست و شیعرو نوسینەکانی دەبینین دووچاری نائومێدیی بووە، بەرامبەر نەتەوەکەی و ئومەتی ئیسلام، چونکە بۆی دەرکەوتوە نەتەوەکەی بەهۆی نەزانی و بێ ئاگایی خۆیان و پیلانە نێودەوڵەتی و ناوچەییەکان، بە مافەکانی ناگات. ئومەتی ئیسلامیش چاکساز نابن لەبەر دووبەرەکی و دواکەوتوییان. هەرچەندە هەندێك پێیانوایە مەلای گەورە، بەهیچ

---

[1] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی دەیەم، ل ٧٢٨؛ نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ٢٣.
[2] - نەجیبە خانی جەلیزادە: هەمان سەرچاوە، ل ١٣٧.
[3] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی نۆیەم، ل ٤٤٠.
[4] - هێمن عومەر خۆشناو: بیرەوەری و روانینەکانی مەلای گەورە، ل ٤٩٠.
[5] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٣٨.

شێوەیەك دووچاری رەشبینی نەبووە، بەبەڵگەی ئەوەی مەلای گەورە لەناو میللەتەکەی خۆیدا ماوەتەوە و بەردەوام بووە لە هۆشیار کردنەوەیان[1].

بە بۆچوونی ئێمە بەشێکی گرنگ لە هۆکارو بوارە سەرەکییەکانی رەشبینیە عەقڵانییەکەی مەلای گەورە، بۆ ئەم خاڵانەی خوارەوە دەگەڕێتەوە:

یەکەم- بەرامبەر نەتەوەکەی

١- هەستکردنی تەواو بە بە دینەهاتنی بەشێکی زۆرلە ئاوات و ئامانجە باڵاکانی، بەهۆی دواکەوتوویی کۆمەڵگەی کوردەواری لەو کاتەدا و تێنەگەیشتنیان لە ئاستی بەرزی ئەو. بەردەوامییان لە پابەندبوونی شوێنکەوتنی خورافیات و وەهمی شێخەکان، سەرەڕای هەوڵە بەردەوامەکانی بۆ هۆشیار کردنەوەیان.

٢- درووستنەبوونی کەسێکی بوێر لە سەردەمی خۆی بۆ جێگرتنەوەی، تا درێژە بە رێبازەکەی بدات، چ لەنێو قوتابییە زۆرەکانی، سەرەڕای بەتوانایی هەندێکیان، بەڵام کەسیان ئازایەتی و بوێری ئەویان نەبوو، بەهەمان شێوە لە نێو خێزان و خانەوادەکەی.

بە بۆچوونی ئێمە بەشێکی سەرەکی ئەمەش دەکەوێتە ئەستۆی خودی مەلای گەورە، چونکە هیچکام لە منداڵەکانی نەخستە بەر خوێندنی ئاینی، بەتایبەتی مەسعوودی کوڕی، سەرەڕای تکای چەندین کەسایەتی بۆ جێگرتنەوەی، بەڵام رازی نەبوو، هەرچەندە ئەم کوڕەی لە بوارەکەی خۆی خزمەتێکی بێپایانی بە کایەی رۆشنبیری کرد، لە مەلایەکی باش زیاتر، بەڵام وەك مەلای گەورە، چەندین جار نزای دەکرد، کە چرای زانست لەنێو بنەماڵەی جەلیزادە نەکوژێتەوە، بەڵام بەداخەوە لەم بوارەدا ئاواتەکەی نەهاتەدی.

٣- قەدرنەزانین و تۆمەتبارکردنی پاشملە لەلایەن نەیارەکانی دین و مێشك وشکەکانی شوێنکەوتەی ئاین. لەسەردەمی ژیانی خۆی و تەنانەت دوای مردنیشی، بە نمونە هەندێك کەس بەهۆی بۆچوونە پێشکەوتنخوازەکانی دەربارەی ئاین، هەوڵیانداوە بە کەسێکی ماتریالیست دایبنێن. هەندێکی تر تۆمەتی دەرەبەگایەتیان داوەتە پاڵی، هەندێکی تر بە قەشە سوورە ناویان دەبرد[2].

٤- دەکرێت رەشبینیەکەی لە بەئاگاهاتنەوە و شارەزایی زیاتری بوبێت، بەرامبەر پیلانە جۆراوجۆرەکانی سیاسەت و فروفێڵی سیاسیەکانی ئینگلیز و حکومەتی پاشایەتی عێراق، کە دەکرێت سەرەتا پێی وابوبێت کورد لەسایەی ئەواندا بە مافەکانی خۆی دەگات، بەڵام دواتر پێچەوانەی ئەو بۆچونانەی خۆی بینی، بە نموونە سەرکردەکانی سوپای هاوپەیمانەکان و حکومەتی نوێی عێراق، بە جیاجیا پێکەوە چەندین جار پەیمانی بەدیهاتنی مافەکانی کوردیان دەدا، لەوانە سیاسی و سەرکردەکانی سوپای داگیرکەری بەریتانیا لە کوردستان (مارك ئەندرۆ)، بۆ چەواشەکردنی کورد بڵاوکراوەیەکی بە زمانی کوردی بڵاوکردەوە، لە کاتی گفتوگۆی ئاشتی پاریسی ساڵی ١٩١٩، تیایدا هاتبوو: „دوارۆژی ئەو خاکەی عوسمانییەکان، کە زۆرینەی کوردە لە کۆنگرەی ئاشتی بڕیاری لەسەر دەدرێت، کە تیایدا ئاواتەکانی نەتەوەی کورد بەدی

1- دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٣.
2 - نەوزاد جەمال: دیدو جیهانبینی مەسعوود محەمەد لەبەر رۆشنایی بەرهەمەکانیدا، هەولێر، ٢٠٠٩، ل ٣٩.؛ ممتاز حیدری: مەلای گەورە (مەلا محەمەدی کۆیی)، ل ٨؛ مەلا محەمەد عەلیاوەیی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧.

دێت، بۆ ئەمەش پێویستە کوردەکان ئارامی و هێمنی ڕاگرن و دڵنیا بن، کە دادپەروەری ئینگلیز پارێزگاریی لە مافی کوردەکان دەکات„[1].

بەهەمان شێوە سیاسییەکانی حکومەتی عێراق سەرەڕای پاشگەز بوونەوە لە بەڵێنە بریقەدارەکانیان بەرامبەر بە کورد، دوای بەهێزبوونیان دەستیان کرد بە چەوساندنەوەی گەلی کورد لە ساڵانی ۱۹۳۱-۱۹۳۲ لەکاتی سەرکوتی شۆڕشی یەکەمی بارزان، هەربۆیە بارودۆخی خراپی نەتەوەکەی لەژێر سایەی حکومەتی پاشایەتی عێراق لە هۆنراوەیەکیدا ڕەنگی داوەتەوە*. هەروەها کەمال ئەتاتورك بە بەڵێنی زیاتر لە ئۆتۆنۆمی و پەیمانی سیڤەر، ئەویش فێڵی لە کورد کرد و هەندێکیانی بەلای خۆیدا راکێشا[2]. وەك دەبینین هەموویان فێڵیان لە کورد کرد، هەموو مافەکانی کورد لە پەیمانی سیڤەری۱۹۲۰دا کورتکرایەوە، پاشان ئەویشیان بە پەیمانی لۆزانی ۱۹۲۳ گۆڕی، لەئەنجامدا کورد نەك هەرمافی دەوڵەتی سەریەخۆی بەدەستنەهێنا، بەڵکو کوردستانی زیاتر پارچە پارچە کرد، هەرپارچەیەکشی بە یەکێك لە دەوڵەتە نەتەوەییەکانی ناوچەکەوە لکێنرا، ئەوانیش زیاتر مافەکانی کوردیان پێشێل دەکرد[3].

٥- سەرەڕای لاوازی هۆشیاریی و کەلتوری نەخوێندەواری و دواکەوتوویی کۆمەڵگا، خەڵکی کۆیە و دەوروبەری و کوردستان بەگشتی لە ڕووی فکری و تێگەیشتنەوە لە ئاستی مەلای گەورەدا نەبوون و لێی تێنەدەگەیشتن، بەڵکو بەکەمی لێی بەهرەمەند دەبوون، ئەمەش دووچاری ڕەشبینی کردووە. وەك خۆی دەڵێت: „هەرچەندە من واعیزێکی زۆر نایابم، قسەکانم هەموی حیکمەتە و قسەی پڕوپوچ نییە، بەڵام بەداخەوە بابردی و نەچووە گوێیان و بەهەدەرچوو، دەماغێك نەبوو وەریان بگرێت[4]„، ئەم بێباکییەی نەتەوەکەی بە نمونەی گۆرانیبێژێك ڕوون دەکاتەوەو دەڵێت: „من ڕۆژانی جومعە لە مزگەوت چەند سەعات قسەیان بۆ دەکەم و ئامۆژگارییان دەکەم، بەڵام خەڵکەکە شەو کە گوێیان لە گۆرانییەکی (قالە کەچەڵ) دەبێت، هەموو قسەکانی منیان بیر دەچێتەوە„[5].

٦- نەمانی بڕوای بە هەندێك لە خزم و دۆست و کەسە نزیکەکانی بەوەی کە متەرخەمن و ڕاستگۆ و بەرامبەری بە وەفا نین بەرامبەری، لەوانە باخەوانەکەی، کە دەڵێت مەگەر ئیشی پێم بێت، ئەگینا میوەم بۆ ناهێنێت[6]. شوانەکەی، کە نزیکەی(١٥٠) سەر مەڕی داوەتێ بەخێوی بکات، کەچی هەر زیادی نەکردوە[1].

---

[1] - جلال طالباني: كردستان والحركة القومية الكردية، الطبعة الثانية، دار الطليعة للطباعة والنشر، بيروت، 1971، ص 246.

*- ژیانی وا بە ئالام و بە میحنەت　　　بە لەعنەت بێ بە لەعنەت بێ بە لەعنەت
سەما ئەم ساڵ لە جێی بارانی ڕەحمەت　　　دەبارێنێ قوڕو خۆڵی مەزەلەت
بەهاریش ئەلبیسەی شینی لەبەر کرد　　　نە گوڵ پشکوت نە بولبول چەهچەهەی کرد. کەریم شارەزا: (مەلای گەورە) و شیعری سیاسی، ڕۆڤار، ژمارە ٧١، تشرینی دووەم، ٢٠١٢، ل ٢٣.

[2] - جلال طالباني: سەرچاوەی پێشوو، ل 334.

[3] - خەسرەو گۆران: کورد لە پارێزگای موسڵ، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٢، ل ١٥.

[4] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی حەوتەم، ل ٢٢٢؛ هەمان سەرچاوە: بەرگی پێنجەم، ل ١٩٠.

[5] - ریاز کاکە مەحمود- شکار جەلال: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٤.

[6] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی شەشەم، ل ٢٩٥.

٧- رەشبینیی و بێزاریی لە نەتەوەکەی و هۆشیارنەبونەوەیان و بڕوابوونیان بە خورافاتی ئەو مەلا و شێخە مێشك وشکانەی، کە دژی پێشکەوتن بوون، بەتایبەتی ئەوانەیان ئاینیان بۆ بەرژەوەندی خۆیان بەکار دەهێنا، سەرەڕای دژایەتی توندی مەلای گەورە، بەڵام دەیبینی خەڵکەکە هەر ڕووی لەوانە ، ئەمەش وای کرد تووشی ئازاری دەروونی و رەشبینی ببێت، بەوەی کە هیچیان چاك نابن. ئەمەش لە چەندین هەڵوێست و هۆنراوەیدا بەتەواوی هەستی پێ دەکەین، کە دەڵێت:

وەکو تێدەفکرم لە قەومی خۆم	بەو هەموو عیلمە هیچ و پوچ دەرچووم[2]
هەتا شێخێك لە کوردستان بمێنێ	ئومێدی زیندەگانیت پێ نەمێنێ
تەریقی قادری و نەقشبەندی	بە بای دا ڕەونەق و ئاهەنگی کوردی[3]

لە شیعرێکی تریدا دەڵێت:

چ بکەم چ بڵێم لە تاوی کوردان	ئاگر دەگرێ دڵم لە دەردان
چارە چیە خودایە تۆ دەزانی	خۆت عالمی زاهیر و پەنهانی
ئەو زوڵمە قبوڵ نەکەی خودایە	ئەسڵا ئەمەلم بەکەس نەمایە
لوتفی تووە مەلجەئو پەناهم	روحمێکی بە کورد بکەی ئیلاهم[4]

دیسان دەڵێت: „حەقیقەتەن کورد نابن بەهیچ، ڕوحیان نەماوە، وەکی ئەشباحی سینەما دێن و دەچن„. لای وابوە لەژیانی خۆیداو لە ماوەیەکی درێژی مێژوویيدا کورد بە مافەکانی خۆی شاد نابێت، وەك دەڵێت:

من یەخەی خۆم لە بۆیە دادەدڕم   ئێوە نابن بە هیچ من دەمرم[5]

واتە مەلای گەورە پاش داد و هاوارێکی زۆر، لە کۆتاییدا دووچاری نائومێدی لە کۆمەڵگە دواکەوتووەکەی دەبێت، کە دەرك بەهیچ ناکات، ناڕوانێتە پێش خۆی، بەڵکو بەردەوام ئاوڕی لە مێژووی خوێناویی خۆی داوەتەوە، کە ئەو مێژووە بەشی زۆری جەنگ و ڕاپەڕین و شۆڕش و چەك و چیا و خوێن و مەرگ بووە، چارەکێکی ئەوانە مێژووی زانست و ئەدەب و مەعریفەی نەبووە و بە دوایشیدا ناگەڕێن[6]

---

[1] - مەسعوود محەمەد: حەماغای گەورە، ل ١٣٦.
[2] - عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر: ل ١٥٦.
[3] - زامدار ئەحمەد: مەلای گەورە و مەسعوود محەمەد لە چەند دیدارێکدا، ل ١٩.
[4] - مەلا محمدی کۆیی(مەلای گەورە): دیاری مەلا محمدی کۆیی، چاپی چوارەم، چاپخانەی کوردستان، هەولێر، ١٩٦٩، ل٥٥.
[5] - د. ڕەووف عوسمان: میتۆدی مەلای گەورە لە تەفسیری کوردی لە کەلامی خوداوەندی، ڕۆڤار، ل ١٢.
[6] - ڕێزان ساڵح مەولود: پێگەی زانست لای(مەلای گەورە)، رۆڤار، ل ٣٧.

دووەم- بەرامبەر بە ئومەتی ئیسلامی

مەلای گەورە، بەرامبەر بە ئومەتی ئیسلام ڕەشبین بووە، کە کەوتونەتە ژێر دەستی وڵاتانی جیهان[1]. هەروەها بەرامبەر بە موسڵمانان، کە بەزۆری خەریکی کەرامەتی وەلی و مورشیدن، گوایە ناویان لەسەر هەرچی بهێنرێت حەڵاڵ دەبێت. دەڵێت: „لەکاتی تەعالی و ئیستیلای ئیسلام تەسەوفم لا باشە بۆ شەخص، بەڵام منافقی زۆر هەڵدەگرێت، ئەمڕۆ بۆ جیهانی ئیسلامیەت ئی ڕاست مەسلەکێ موافق نیە„[2]. بە نمونە لە ڕۆژی ئیجازە دان بە(مەلا مەعسوم) هەورامی، ڕەخنە لە موسڵمانانی سەردەمەکەی دەگرێت، کە شتەکان بە پێچەوانەوە دەبینن، کە دژە بە عەقڵ و ڕاستی، دەڵێت: „خۆفرۆش و دەجال و فێڵباز و نەزان و ستەمکار لایان جێی ڕێزە، زانای ڕاستگۆیان لا ناپەسەندە„[3]. ڕەخنە ئاراستەی گروپێك لە زانایانی ئاینی دەکات و داوایان لێ دەکات ڕێگەو ڕێبازی پێغەمبەر بگرن، نەك ئەمان بکەونە شوێن شێخە نەزانەکان[*].

ڕەشبینییەکەی بەرامبەر بە موسڵمانان دەگاتە ڕادەیەك، کە پێیوابووە موسڵمانانی سەردەمەکەی، نە دینداریيەکەیان تەواوە نە دنیاداری، وەك ئەوەی بیەوێت بڵێت نازانن خەریکی چین، بۆ ئەمەش هۆنراوەیەکی(خیام) دەهێنێتەوە کە دەڵێت:

یك دست مصحفيم و يك دست بەجام　　　　گە نزد حلاليم گهی نزد حرام

ماييم در اين گنبد فيروزە و خام　　　　نی كافر مطلق نە مسلمان تمام[4]

واتە: دەستێکمان بە قورئان و دەستەکەی دیکەمان بە کوپی شەرابەوەیە، هەندێك جار نزیکی حەڵاڵین و هەندێك جارنزیکین لە حەرام، ئێمە لەژێر ئەم گومەزە پیرۆزەییەدا، نە بەتەواوی کافرین و نە بەتەواوی موسڵمان.

مەلای گەورە، پێیوایە دورکەوتنەوەی موسڵمانان لە ئاین بە هۆی چوار هۆکاری سیاسی و ئاینییە. ١- پشتکردنە سروشت و وازهێنان لە تێرامان، خەریکبوون بە جیهانی غەیب و خەیاڵات و کەرامات. ٢- سەندنەوەی ئیرادە لە مرۆڤ؛ بەناوی بێنرخی دونیا، ئەمەش وای کرد مرۆڤ چاوەڕێی فریادڕەس بێت. ٣- مرۆڤی موسڵمان خۆی تەسلیمی قەزاو قەدەری خودا کرد، وازیان لە جیهانی هۆکارەکان هێنا. ٤- شوێنکەوتنی بیری نەتەوایەتی ڕەگەزپەرستانە[5].

---

[1] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی یەکەم، ل ٥٦.
[2] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی هەشتەم، ل ٢٢٨.
[3] - ا. د . جمال محمد فقي رسول باجلان: اثر الاجازة العلمية في الترابط الروحي بين المجيز والمجاز وابنائهما(جلي زادە و هورامي زادە في كوية نموذجا)، ص 29.
[*]- لە باسی دین و ڕوکنی ئیمان　　مەلا بۆیان دەخوێنێ مەدحی شێخان
ئەڵێن شێخێ هەیە خاوەن کەرامەت　　تکاتان بۆ دەکات ڕۆژی قیامەت
مەلایان تۆ باسی خودایان بۆ بفەرموو　　وەها باشە لە بۆ وان و لە بۆ تو. مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٧، ١١٨.
[4] - هێمن عومەر خۆشناو: بیرەوەری روانینەکانی مەلای گەورە، ل ٥١٦.
[5] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ٦٩٠.

بەدگومانییەکەی دەگاتە ڕادەیەك بەرامبەر بە پارچە پارچەیی و ناکۆکی و دوبەرەکی نێوان موسڵمانان دەگاتە ڕادەیەك کە بڵێت باوەڕ ناکەم بە حەق دوو کەس لەبەر ئیمان یەکتریان خۆشبووێت، هەر گروپە خۆی و شێخ و ئیمامی خۆی، زانایانی ئاینی بە بەردەوامی هەوڵی جیاکاریی دەدەن و عەقڵی موسڵمانان دەشێوێنن هەتا ژێربار ببن بۆ ئەوان، لەکۆتاییدا خەم و بێزاری بۆ بارودۆخی موسڵمانان دەگاتە ڕادەیەك بڵێت: „خەفەت زۆرە، قسەم گەلێك ماوە، بەڵام بەسە ئومێدم بە چاکسازی موسڵمانان نەماوە„[1]. بە بۆچوونی ئێمە لەم بەدگومانیەیدا هەندێك زیادەڕەوی کردووە.

کۆتا ڕۆژەکانی ژیانی و مردنی:

مەلای گەورە وەك خۆی گوتویەتی لە تەمەنی ٢٥ ساڵیەوە دووچاری ژانە سك هاتووە، لە قۆناغە درەنگەکانی ژیانیدا لێی کردوە بە برینی گەدە(قرحة المعدة)، بۆیە پارێزی لە زۆر خواردن کردووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ژانە سك ئازاری زۆری داوە، ئازارەکەی ماوە ماوە بۆی هاتوەتەوە و ژیانی شێواندوە[2]. سەبارەت بە پارێزکردنی لە چەوری و خواردن، فەرمودەیەکی پێغەمبەر دەهێنێتەوە، کە لە قیامەتدا یەکەم پرسیار لە مرۆڤ دەکرێت لەبارەی نیعمەتی تەندرووستی و ئاوی ساردە. دەڵێت من لەبەر ناساغی ئەو پرسیارەم لێ ناکرێت، چونکە تەندرووستیم خراپە و ماوەیەکی درێژە ئاوی ساردم نەخواردووەتەوە[3]، چەندین ساڵ نەیتوانیوە میوەی هاوینە و پایزە بخوات[4].

لە کۆتاییەکانی ژیانی، ماوەی سێ ساڵ لە مزگەوت نەیتوانیوە بەشداری نوێژو جەژنی قووربان بکات[5]. لەو ماوەیە و لە شرۆڤەی ئایەتی (وايوب اذ نادى ربه اني مسني الضر وانت ارحم الراحمين*). دەڵێت، نزیکە بڵێم من لە(ئەیوب) ناساغ ترم و گرفتارم بە نەخۆشی(باداری و مایەسیری) لە سەرەتای تەمەنمەوە، جگە لە نەداری و موڵك لێ داگیرکردن(غصب)، بەجۆرێك کەسێك ئاگاداری حاڵم بێت، چۆن شتێك دەزانم و ئەتوانم بنوسم؟. لە سەروو هەموو ئەمانەوە، خەم و خەفەتی ئەحمەد دەیونی**. هەروەها چەندین جار لە تەفسیرەکەیدا دەنوسێت: ئەوا قەڵەمەکەم دانا لەبەر ئازاری گەدە*** تواناى نووسینم نەما[6].

---

[1] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی شەشەم، ل ٦١؛ هەمان سەرچاوە، بەرگی نۆیەم، ل ١٥٧.

[2] - عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زاناو ئەدیب و شاعیر، ل ١٧٠؛ د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 113.

[3] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی دەیەم، ل ٣٤١.

[4] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی نۆیەم، ل١١٥.

[5] - مەلای گەورە•مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ٦٧٧.

*- الانبياء- الاية 83. واتە: ئەیوب هاواری لە پەروەردگار دەکرد، بەهۆی ئازارو نەخۆشیەوە زیانم پێگەیشتووە، تۆش بەبەزەیترین بەبەزەییەکانی.

**- ئەحمەد دەیونی: قایمقامی کۆیە بووە لە ساڵی ١٩٣٨، زۆر ئازاری مەلای گەورەی داوە. مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی شەشەم، ل ١٥١.

***- مەلای گەورە سکاڵای ئازار و خراپی باری تەندروستی بەم چوارینەیە دەربڕیوە و دەڵێت:

لەلایە کۆخەی وا بەشیدە   لەلاێ مێش و لەلاێ ژانی مەعیدە
تەرەحوم کەی خوداوەند بەبەندە   تەحەمول ناکرێ ئەم دەردو ڕەنجە

عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ١٧٠.

[6] - ریاز کاکە مەحمود- شکار جەلال: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٩.

مەلای گەورە لە ١٦ی حوزەیرانی ١٩٤٣ لەگەڵ شێخ نورەدینی برای چوون بۆ چارەسەری نەخۆشییەکەی. سەرەتا سەردانی هەولێریان کرد بۆ سەرەخۆشی لە کەسوکاری(مەلا فەندی[*])، کە لە ساڵی ١٩٤٢ کۆچی دوایی کردبوو، هەرچەندە دۆستایەتییان برایانە بووە، بەڵام نەیتوانیوە بچێتە پرسەکەی. دواترلە ١٨ی حوزیران، بۆ لای پزیشك چوون بۆ موسڵ و هەتا ٣ تەموز لە نەخۆشخانە ماوەتەوە. دوای شوشتنی گەدەو لابردنی هەموو ددانەکانی، لە ١٤ی تەموز گەڕاوەتەوە کۆیە و لە دوای ئەوە، هەستی بەباشی باری تەندرووستی کردووە[1]. پاشان لەمانگی ئەیلول دەچێتە چنارۆك، لەوێ ئازارەکەی بەتووندی بۆ هاتووەتەوە، بۆیە گەڕاوەتەوە بۆ کۆیە بۆ ژێر چاودێری[2]. پزیشکەکەی کە ناوی (د.نەجیب عبد النور[**]) بووە.

مەلای گەورە لە ڕۆژی ١٢ تشرینی یەکەمی ١٩٤٣ توشی خوێنبەربوون بوو، وەك مەسعوود محەمەدی کوڕی دەڵێت: „لە ماوەی یەك دوو سەعاتدا، باوکم وەك چرایەك نەوتی تیا نەمێنێت خوێنی تیا نەما. هەرچەندە هەتا لە ژیاندا بوو، پێویستی بە چاویلکە، داروەکازیش(عەسا) نەبووە„[3].

کۆتا شەوی ژیانی، وەك نەجیبە خانی کچی، کە تا بەیانی لەلای بووە، دەڵێت: ئەو شەوە زۆر قسەی خۆشی کردوە، بەیانییەکەی هەستی کردووە بەرچاوی تاریکە. دکتۆر چوار جار سەردانی کرد، کۆتا ساتەکانی ژیانی پاڵی دابوەوە و فرمێسکێك لە چاوەکانی هاتە خوارەوە. کۆتا وتەی لەگەڵ دکتۆرەکەی بوو کە گوتی: „دکتۆر بە دوعاو ویداعێکی ئەبەدی„. ئەوە بوو لە چێشتەنگاوی ڕۆژی سێ شەممە ١٢ تشرینی یەکەمی ١٩٤٣ کۆچی دوایی کرد[4].

بەم جۆرە ئەم کەسایەتییە لە تەمەنی ٦٧ ساڵی کۆچی دوایی کرد کە زۆربەی ژیانی تەرخان کردبوو، بۆ خزمەتی زانست و ئاین و کەمتەرخەمی لە بەدەمەوەچوونی داواکارییەکانی خەڵك و فێرخوازانی زانست نەکرد[5]، هێزی بیرو مێشك و دڵ و زمانی لەپێناو ئازادیی و بەختیاریی میللەتەکەیدا بەکار هێنا[6]، خەمەکانی، کە بریتی بوون لە خەمی دین و فەقێ و مەلا و وڵاتی کوردەواری و هەژاریی و

---

*- مەلا فەندی: مەلا ئەبوبەکر کوڕی حاجی مەلا عومەر کوڕی مەلا ئەبوبەکرە، ناسناوی مەلای گچکە بووە، لە ساڵی ١٨٦٧ لە هەولێر لە دایك بووە و لە ١٩٤٢ کۆچی دوایی کردووە، لە مزگەوتی گەورەی قەڵای هەولێر لەلای باوکی خوێندویەتی و دواتر بووەتە مامۆستای ئەو مزگەوتە، لە گەلێك شوێنەوە قوتابیان هاتوونەتە لای بۆ خوێندن، ژمارەی ئیجازەدراوەکانی نزیکەی ٣٧٠ کەس بووە، دۆستایەتی لەگەڵ چەندین زانای میسر و تورکیا و پاکستان هەبووە، سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بەنیشانەی(خادم الحرمين الشريفين)خەڵاتیکردوە، هەروەها لەسەردەمی حکومەتی عێراقی بەنیشانەی(وسام الرافدين) خەڵات کراوە. پەیوەندی پتەوی لەگەڵ مەلیك فەیسەڵی یەکەم هەبووە، بەکوردی و عەرەبی و فارسی و تورکی شیعری هەیە، گەلێك دەستنوس و دانراوی لەدوا بەجێماوە. هەردی صابر: پوختەیەك لە ژیاننامەی قازی و زانای گەورە شێخ موحەمەدی خاڵ، بەڕێوەبەرێتی گشتی کتێبخانە گشتیەکان، ٢٠١٨، ل ١٣٩.

1 - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٣٦؛ عبدالخالق علاءالدين: مەلای گەورە زاناو ئەدیب و شاعیر، ل ١٧٠.

2 - جمال بابان: اعلام كرد العراق، مطبعة شڤان، ٢٠٠٦، ص ٦٤.

**- د. نەجیب عبدالنور: پزیشکێکی قیبتی میسری بوو لە ساڵی ١٩٤٠ هاتووەتە کۆیە، موسڵمان بووەو ژنێکی کۆیی هێناوە، لە کۆتا ڕۆژەکانی ژیانی مەلای گەورە رۆژانە چەند جارێك سەردانی دەکرد. عبدالخالق علاءالدين: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ١٧١.

3 - مەسعوود مجەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٢٥٦، ١٦.

4 - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٣٧؛ عبدالخالق علاءالدين: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ١٧١.

5 - شیلان جمال محمد: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١.

6 - عەلائەدین سەجادی: ترجمەی ژیانی مامۆستا مەلا محەمەدی کۆیی(مەلای گەورە)، ل ٤٨.

خوێندەواریی، لەگەڵ خۆی بردە ژێر گڵ. لە تەنیشت گۆڕی باوکی لە (گۆڕستانی دەروێش خدر*) بەخاك سپێردرا[1].

شایانی باسە مەسعوود محەمەدی کوڕی لە بارەی کۆچی دوایی باوکی دەڵێت: „مەرگی باوکم گەورەترین کۆست کەوتن بوو لە هەموو ژیانمدا. باوکم بە هەژاریی و قەرزاریی مرد، لە ڕۆژی مەرگیدا سەد دیناری بە قەرزاری بۆم بە سامان جێهێشتبوو„، هەربۆیە ماڵی خاڵوانی مەسعوود کە هاتوون بۆ پرسەکە، پێویستی خۆراکی پرسەکەیان لەگەڵ خۆیان هێناوە، لەگەڵ بڕێك پارە[2].

هەواڵی کارەساتی کۆچی دوایی مەلای گەورە، وەك بروسکە بەهەموو لایەکی کۆیەدا بڵاوبوویەوە. کۆیە بەجارێك شڵەژا، بازاڕ و دوکان داخرا، گەورەو بچوك بە ژن و پیاوەوە بە گریان ڕوویان کردە ماڵی مەلای گەورە و مزگەوتی حاجی مەلا ئەسعەدی باپیری. مامۆستا و قوتابیان بە ئاڵای ڕەشەوە ڕیزیان بەستبوو، قایمقام و دەستەو دائیرەی سەرا، کار و فەرمانیان بەجێهێشت، زانایانی ئاینی لە دەوری تەرمەکەی دەگریان و قورئانیان دەخوێند. هەموو چین و توێژەکان بەشدارییان لە ناشتنی تەرمەکەیدا کرد. لەو کاتەدا هەندێك باران باریوە، قایمقام وتویەتی: „وادیارە ئاسمانیش لەگەڵ ئێمە شیوەن دەگێڕێت„. مەلا مەعسوم هەورامی نوێژ و تەڵقینی کردووە. خەم و پەژارەی ئەو ڕۆژەی شاری کۆیە، کە بۆ مەلای گەورەیان کرد، لە مێژووی کۆیەدا نەبینراوە. بە کۆچی دوایی مەلای گەورە، کوردستان زانایەکی کەم وێنەی لە دەستدا[3].

پرسە و ماتەمینی، لە کۆیە و هەولێر بۆ دانرا، کۆمەڵەی ژیانەوەی کورد(ژ. ك)، لە زۆرێك لە مزگەوتەکانی مەهاباد، پرسەیان بۆ دانا، بۆ ماوەی حەوت ڕۆژ زۆربەی دانیشتوانی شارەکە بەشدارییان تیا کرد، پێشەوا قازی محەمەد و ئەندامانی(ژ. ك) بۆ کۆچی دوایی خەمبار و نیگەران دەبن[4]. مەسعوود محەمەدی کوڕی دەڵێت: „حکومەتی عێراقی بەڕەسمی سەرەخۆشی لێ نەکردین، بەڵام سەفیری بەریتانیا نامەی بۆ مامم نارد، هەروەها(ئەدمۆنز) و کاربەدەستە کۆنەکانی دیکەشیان لە لەندەنەوە چەند نامەیەکی پرسە نامەیان گەیشت. کە هەواڵەکە گەشتوەتە شێخی خاڵ، هەستێکی زێدە مەردانەی دەربڕیوە„[5].

---

*- گۆڕستانی دەروێش خدر: دەکەوێتە باکوری شاری کۆیە، لە چوار گردی تەپۆڵکەیی پێکهاتووە، بەناوی دەروێش خدر، کە پیاوێکی هیندی بووە ناونراوە، دەروێش خدر دەروێش و خەلیفەی شێخ ئەحمەدی هیندی بووە، هاتووەتە کۆیە دەستی کردوە بە ئیرشاد، شتی لەکەس نەخواستوەو لە مزگەوت ژیاوە، لە کۆیە مردوەو نێژراوە، ژنان بۆ مراز حاسڵ بوون دەچوونە سەر گۆڕەکەی. تاهیر ئەحمەد حەوێزی: مێژووی کۆیە، بەرگی یەکەم، ل ٥٠؛ نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی شاری کۆیە، ل ١٠٤، ١٠٥.

[1] - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٣.

[2] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٢٥٧.

[3] - عبد الخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ١٧٢؛ ریاز کاکە مەحمود - شکار جەلال، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٠؛ جلال سلیمان خورشید: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١، ٢٢..

[4] - عمر حسین سعید: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١؛ عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ١٧٢.

[5] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٢٥٩.

ئەدیب و بیریارو سیاسییەکانی کورد لە نێو خۆیاندا بە نامە پرسە و سەرەخۆشییان لە یەکتری دەکرد، چەندەها هۆنراوە و پەخشان لەلایەن شاعیران و نوسەرانی کورد بۆ لاواندنەوەی دانرا[1]. بە شیعر و لاواندنەوەکانیان لەو بۆشاییە گەورە دەکۆڵانەوە، کە ئەو زانا و چاکسازە گەورەیە، بە کۆچی دوایی بەجێی هێشت[2].

کۆمەڵەی(ژ. ك) لە سابڵاغەوە ماتەمینیەکی کاریگەر بە مۆری(فەلامورز) ناوێك لەگەڵ پارچە هەڵبەستێکی غەمناك(مرثیة)ی حەڤدە دێر و نیوی، بەبۆنەی کۆچی دوایی مەلای گەورە بۆ بنەماڵەی جەلیزادە نارد*.

شاعیر و ئەدیبی کورد محەمەد توفیق وەردی لە بەغداد پاچە هۆنراوەیەکی بۆ مردنی دانا کە تیایدا دەڵێت: هەزار داخ و هەزار مەینەت لەبەر زانا و زبانی کورد

هەموو کەس پەست و ڕەش پۆشن لە بۆ تۆ قارەمانی کورد

شاعیر ئەحمەد دڵزار چوارینەیەکی بۆ کۆچی دوایی دانا، کە لە داوێنی وێنەی کۆچکردوو چاپکرا، کە دەڵێت: ئەم وێنەیە بێ گیانە وەلێ ناو نیشانی هەر زیندووە تا چەرخی فەلەك هەیبێ گەڕانی

بۆ نووسەر و زانا و شوعەرا قەت نیە مردن مردوو نی یە هاوبیری فەلاتونی یونانی[3]

پیرەمێردی شاعیر لە ڕۆژنامەی(ژین) شیوەن بۆ جەلیزادە دەکات و دەڵێت:

ئۆف نەمردم ئەویشم دی باوجود دووای مەلای کۆیە ئیتر غەم ماتەم ئەلەم هەم با هەمووی بێ

حاجی میرزا عەبدوڵڵا ی شاعیر(خادم) لە پارچە هەڵبەستێکی درێژدا دەڵێت:

فەلەك بۆچی نەڕێژێ خوێن لە هەردوو چاوی گریانی مەلەك بۆچی نەناڵێنێ لە سۆزی جەرگی بریانی[4]

---

[1] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی یەکەم، ل ٢١؛ زامدار ئەحمەد: مەلای گەورەو مەسعوود محەمەد لە چەند دیدارێکدا، ل ٤٥.

[2] - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 115.

* - لە بەشێك لبە هۆنراوەکەدا دەڵێت:

ئەمڕۆ غەوغایەك هەڵستاوە لە دەشت و شاری کۆ ئاسمان سەرسام و ماتە عەرد دەکا دادو بڕۆ
عەرشی ئەعزەم ماتەمینە چەرخی دەوار پڕ غەمە ئەو زەمانی دوون لە حەسرەت چاو بە فرمێسك و تەمە
شین و گریانە لەناو کەژو بیابانی ئاسمان پۆل پۆل خەیلی مەلائیك وا دەکەن ناڵە و فیغان
تەعزیەی کانی کەرامەت ناڵەیی ئەهلی وەفا یەعنی زاتی ئەقدەسی(مەلا محەمەد) بابی عیلم
مەنبەعی زانین و عیرفان و ئەدەب، ئەربابی حیلم ڕوحی وەك تەیرێکی قودسی هەڵفڕی بۆ نێو بەهەشت
کۆمەڵی(ژ. ك) و ئەندامانی شەریکی ماتەمن وا لەگەڵ بازمەندگانی هاودەردو هەم غەمن. کەریم شارەزا: بیرەوەری شاعیری نەمری کورد مەلا محەمەدی کۆیی(مەلای گەورە)، ل ٤٠؛ عبدالخالق علاءالدين: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ١٧٤.

[3] - مغدید حاجي: لمحات من حياة الملا محمد الكويي(مەلای گەورە) 1876- 1943 ولمحات عن شعره، ص 94؛ کەریم شارەزا: هەمان سەرچاوە، ل ٣٩.

[4] - عبد الخالق علاءالدين: مەلای گەورە زاناو ئەدیب و شاعیر، ل ١٧٤، ١٧٧.

بەشی دووەم:
ڕۆڵی مەلای گەورە لە ڕووی فەرهەنگیی و دادوەریی

مەلای گەورە کەسایەتییەکی رۆشنبیرو نوێخوازی کورد، هەروەها ئاگادار و کاریگەر بە قوتابخانەی چاکسازیی ئایینی، بەبێ تەواو لاسایکردنەوەی چاکسازانی تری جیهانی ئیسلامی، توانی بەشێوەی عەقڵانی و رەخنەگرانە، ئاین راڤە بکات، لە رێگەی نوسین و هۆنراوە و وانەوتنەوە و وتار و هەڵوێستەکانی، هەوڵی دا شۆڕشێکی فەرهەنگی لە ناوچەکەی خۆی هەڵبگیرسێنێت. بووە کەسایەتییەکی دیار و کاریگەری ناوچەکەی و کوردستان بەگشتی. دەتوانین لێرەدا ئاماژە بە چەند راستییەك بدەین، کە زەمینەیان بۆ ئەم شایستەیەی مەلای گەورە رەخساند:

١- هەبوونی بڕوای قوڵ و تەواو بە خوداوەند، دەیزانی سوود و زیان تەنها لەلای ئەوە، هەربۆیە لای وابووە سەردانەواندن بۆ غەیری خودا لە تێنەگەیشتنەوەیە[1].

٢- پێکهاتەی کەسایەتی خۆی، کەسێکی حەقپەرست بوو، بڕوای بێسنووری بە خۆی و کەسایەتی خۆی هەبووە[2]، ئەم دیاردەیەش لە سەرەتای ژیانی منداڵییەوە تیایدا دەرکەوتووە، کەسێکی بلیمەت و لە خوێندندا سەرکەوتوو بووە[3]. بوێر و بە جەرگ و تەنانەت روشکێنیش بووە لە سەر حەق. کەسی لە خۆی بەرزترو مەزنتر نەزانیوە، شەرمی لە کەس نەکردوە، ترس و تەمای بۆ هیچ کەسێك لە دڵدا نەبووە[4]. مەلایەتی بەلای ئەوەوە، لەسەرو هەموو پایەیەکەوە بوو. ئاستێکی بەرزی لە زانیارییەکانی سەردەمەکەی، بەتایبەتی زانستی ئایینی هەبوو، بە رەنجە شانی خۆی ژیاوە، تەنانەت وەك فەقێکانی تری هاوەڵی نەچووەتە دەرەوەی کۆیە بۆ خوێندن[5]. هەرچەندە زۆر جار تووشی نەداری بووە، بەڵام ملکەچی هیچ کەسێك نەبووە[6].

٣- ژینگەی خێزانی و پێگەی بەرزی بنەماڵەی جەلی لە رووی ئاینیی و زانستی و کۆمەڵایەتی، بۆ ماوەی چەندین سەدە لە کوردستان، بەتایبەتی رۆڵی باوکی لە درووستکردنی کەسایەتی مەلای گەورە ئاشکرایە[7]، بۆ زیاتر پێگەیاندنی، باوکی لە سەردەمی ژیانی خۆیدا، زۆرێك لە ئەرکە ئاینی و کۆمەڵایەتییەکانی پێدەسپێرێت[8].

٤- ئاگاداربوونی مەلای گەورە، لە بارودۆخی سیاسی و رۆشنبیری ناوەوەو دەرەوەی کوردستان بەتایبەتی رەوتە ئاینییەکان، رەوتی چاکسازیی بەرێبەرایەتی جەمالەدینی ئەفغانی و محەمەد عەبدە و محەمەد رەشید رەزا[9].

٥- بوونی خزمایەتی و ژن و ژنخوازی، لە گەڵ بنەماڵەی حەوێزی و بەتایبەتی حاجی بەکراغا. رێزی بنەماڵەی غەفوری بۆ ئەم بنەماڵەیە، بەتایبەتی حەماغا، کاریگەریی لەسەر هەڵوێستە بوێرانەکانی

---

1 - د. جواد فقی علی الچوم حیدری: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 142.

2 - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٢٤.

٣- مەلا محەمەدی جەلی کۆیی(مەلای گەورە): فڕی فڕی قەل فڕی، ل ٦؛ ممتاز حەیدەری مەلای گەورە(مەلا محەمەدی کۆیی)، ل ١٩.

4 - عبدالخالق علاءالدين: مەلای گەورە زاناو ئەدیب و شاعیر، ل ٢٧؛ مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٢٤.

5 - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 144.

6 - پ. د. جەواد فەقی عەلی: رەنگدانەوەی کەسایەتی مەلای گەورە لە کەسایەتی مەسعوود محەمەد دا، کتێبی((گەشتی ژیانم)) وەك نمونە، ل ٣٣٠.

7 - الملا محمد جلي الكويي: المصقول في علم الاصول، ص13.

8 - مەلا محەمەدی جەلیی کۆیی(مەلای گەورە): فڕی فڕی قەل فڕی، ل ٦.

9 - حسين حەسەن کەریم: سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٩.

هەبووە[1]، چونکە ئەو دوو بنەماڵەیە دیارترین بنەماڵەکانی شاری کۆیە بوون. لە هەردوو بەری دایك و باوکیەوە خاوەن پێگەی بەرزی کۆمەڵایەتی بووە، ئەمە جگە لە تێکەڵاوی بنەماڵەی جەلی بەدرێژایی مێژوو لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ناوچەکە، لەسەردەمی مەلا عەبدولڕەحمانی جەلیەوە[2].
٦- سروشتی شاری کۆیە، کە مەڵبەندێکی ڕۆشنبیری و ئەدەبی دیاری سەردەمەکەی خۆی بووە. چەندین کەسایەتی دیاری تیاهەڵکەوتوە، وەك حاجی قادری کۆیی و حاجی بەکراغای حەوێزی* و ئەختەر و هادی شاعیر و کەیفی جوانڕۆیی و مەلا عەبدوڵلای جەلیزادە[3]. مەلای گەورە لە بەگژداچوونەوەی ستەم و زۆرداریی و دواکەوتن، بە لاسایکەرەوە و تەواوکەری پەیامی نەتەوایەتی حاجی قادر دادەنرێت[4].
کۆیە خاوەن مێژووی دوور و درێژە، دامودەزگای میری لە زۆرێك لە ناوچەکانی کوردستان زووتر تیا دامەزراوە. بە نمونە فەرمانگەی تاپۆ لە ساڵی ١٨٧٥و پۆستە لە ١٨٨٠ و جگە لە بوونی قازی و موفتی لەو شارەدا[5]. لە ڕوی ئابورییەوە، ناوەندی بازرگانی بووە، زۆربەی گوندنشینەکان خاوەنی زەوی و زاری خۆیان بوون و لەلایەن ئاغا و دەرەبەگەکانەوە نەچەوسێنراونەتەوە[6].
لە ڕووی ئاینییەوە، پێکەوە ژیانی ئاینی لە نێوان زۆرینە موسڵمان و کەمینە جولەکە و مەسیحی(دیان) لە کۆنەوە لە کۆیە هەبووە[7].هەروەها لە ڕووی ژمارەی دانیشتوانەوە، بەپێی کتێبی(قاموس الاعلام**) کۆیە وەك شار وا بووە، چونکە ژمارەی دانیشتوانی ١٠٠٠٠ کەس بووە، کە لەوکاتەدا ژمارەی دانیشتوانی هەولێر ٦٠٠٠ کەس بووە. لەبەر بوونی ژمارەیەکی زۆر لە مزگەوت و فێرگەی خوێندن، کۆیە ئەوکاتە بە (دار العلم) دەناسرا[8]. جگە لە بوونی چەندین تەکیە و خانەقا و بازاڕ و سنعەتکار و کاسبکار، بەشێوەیەك جوان بووە، شێخ ڕەزای تاڵەبانی دەربارەی دەڵێت: ،گەر فەلەك لێی بگەڕێ مەنبەعی عەیش و تەرەبە،[9].

---

1 - حمید المطبعي: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٣.
2 - عمر حسین سعید: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٧؛ ا. د. جمال محمد فقي رسول باجلان: مجموعة دراسات جامعية، الجزء الثالث، ص 415.
*- حاجی بەکرئاغای حەوێزی: کوڕی محەمەد ئاغایە، لە ساڵی ١٨٧٥ لە کۆیە لەدایك بووە، کەسێکی بەخشندەو زانای ئاینی و شاعیرو بازرگان بووە، لە ساڵی ١٨٤٣ مزگەوتی گەورەو قەیسەری کۆنی کۆیەی دروست کردوە، ناسناوی شیعری(قاسید) بووە، لە ساڵی ١٨٥٣ لە کۆیە مردوەو نێژراوە. عبدالخالق علاءالدین: کۆیەو... ناودارانی، ل ٩-١١.
3 - کەریم شارەزا: کۆیەو شاعیرانی، بەرگی دووەم، چاپخانەی شەهاب، هەولێر، ٢٠١٣، ل ١٦؛ شیلان جمال محمد: سەرچاوەی پێشوو، ل ٩.
4 - د. مارف خەزنەدار: مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی پێنجەم، ل ٣٨١.
5 - د. جەمال فتح الله طیب: جولەکەکانی کۆیە(١٩١٨- ١٩٥١)، ل ٤٣.
6 - د. ئاراس عبدالرحمان مستەفا: خۆپیشاندانەکانی خەڵکی کۆیە دژی دەسەڵاتە یەك لە دوای یەکەکانی حکومەتی عێراق ١٩٢٠- ١٩٧٨، گۆڤاری زانکۆی کۆیە، ژمارە ٤١، ساڵی ٢٠١٦، ل ٣٦.
7 - مەسعوود محەمەد: حەماغای گەورە، ل ٦٩.
**- قاموس الاعلام:(ئەنسیکلۆپیدیا)، یەکێکە لەو کتێبانەی لە ساڵی ١٨٩٨ لە ئەستەمبوڵ دەرچووە، بەشەش بەرگ بڵاوکراوەتەوە، یەکەم ئەنسیکلۆپیدیای تورکییە لە مێژوودا، لەلایەن شەمسەدین سامی نوسەرو توێژەرو زمان زانەوە نوسراوە. شەمسەدین سامی: کوردو کوردستان لە قامووسولئەعلامدا، و: ئەحمەد تاقانە، بڵاوکراوەی ئاراس، بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتیەکان، هەولێر، ٢٠٠٨، ل ٨.
8 - مەسعوود محەمەد: حاجی قادری کۆیی، بەشی یەکەم، ل ٢٥٦؛ حاجی محی الدین ئەسعەد: سەرچاوەی پێشوو، ل ٨١.
9 - مەسعوود محەمەد: حەماغای گەورە، ل ١٤١.

باسی یەکەم- تێڕوانینی مەلای گەورە بۆ زانست و رۆشنبیری و سەرچاوەی زانیارییەکانی

زاراوەی فەرهەنگی(رۆشنبیری) لە زمانی کوردیدا رەگ و ڕیشەیەکی کۆنی نییە، رەنگە لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم، هاتبێتە ناو زمانی کوردییەوە. زاراوەی(رۆشنبیری) بەرامبەر بە زاراوەی(culture) ی ئینگلیزی و(الثقافة) ی عەرەبیە. رۆشنبیر لە زمانی کوردیدا، وشەیەکی لێکدراوە لە وشەی(رۆشن- بیر) پێکهاتوە. رۆشنبیر(رۆشنفکر): واتە زاناو تێگەیشتووی رۆژگاری خۆی و پێگەیشتوو[1]. بەپێی ئەم پێناسەیە و زمانی رەخنەو نوسین، کە بۆ دیاریکردنی کەسی رۆشنبیر دوو پێوەری سەرەکین، هەڵسەنگاندن بۆ مەلای گەورە بکەین، ئەوا مەلای گەورە لە سەردەمی خۆیدا کەسێکی دیاری ناو کایەی رۆشنبیریی کوردستانی باشوور بووە، چونکە جگە لە بوونی ژمارەیەکی زۆر لە نوسراو، رەخنەگرێکی باش بووە، نەك تەنیا لە بژاردەی توێژەکانی تر، بەڵکو توێژەکەی خۆیشی. لەوانە هەندێك بەناو مەلا و شێخی داوەتە بەر نەشتەری رەخنەکانی، ئەمە جگە لەوەی لەوکاتەدا ئاین سەرچاوەی سەرەکی رۆشنبیریی بووە، گەر نەڵێین تاکە سەرچاوە بووە، تەنانەت لەناو مێژووی رۆشنبیریی و سیاسیی و کۆمەڵایەتیی کوردیدا، مەلاو زانایانی ئاینی ئاڵا هەڵگری رۆشنبیریی بوون[2].

تەوەری یەکەم- تێڕوانینی بۆ پەروەردە و زانست

مەلای گەورە وەك خوێنەرێکی هەمەچەشنی، سەرچاوەکانی زانیاری تەنها بەوەندەوە نەوەستاوە کتێبەکان بخوێنێتەوە، بەڵکو بەچاوی رەخنەوە بۆی روانیوون و بۆچوون و لێکدانەوەی خۆی لەسەر ناوەڕۆکەکانیان دەربڕیوە، بەنوسینی پەراوێز، پێی وابووە توێژەر نابێت تەنها بەدوای ئەو شتانەدا بگەڕێت و سەیری ئەو شتانە بکات، کە خۆشی دەوێت[3].

مەلای گەورە شانازی بە زانست و زانایانی راستەقینەی ئیسلامەوە دەکرد، لای وابووە ئەوان لە سەرووی هەموانەوەن، پێویستە لەو ئاستەدابن، کە پێشەوایەتی و رێنمونی ئومەت بکەن[4]. هەوڵی داوە بەشێوەیەکی عەقڵانیانە لە ئاین بگات، بەتایبەتی لەو دەقانەی پەیوەندی بە ژیانی کۆمەڵگەوە هەیە. پێی وابووە دین لەگەڵ عەقڵ و زانست دەگونجێت، لەو بارەوە دەڵێت: ،،خودایە تۆ بە شاهێد دەگرم هەر دین و مەزهەب و مەشرەبێك لەگەڵ عەقڵ ناکۆك بێت من لێی بێبەریم، دینێکم دەوێت لەگەڵ عەقڵ رێك بکەوێت،،[5]. گەر لە مێژوودا ئاینی نەسرانی، رێگری لە ئەوروپیەکان کردبێت لە ڕووی زانستەوە بەرەو پێشەوە بچن، لە دینی ئیسلامدا وا نەبووە، چونکە زانایانی ئیسلام زانستەکانی گەردووناسی و بیرکاری و سروشتناسییان خوێندوە، لەو بوارانەشدا دانراویان هەیە و هەموو زانستەکانی رۆژئاوا، لە قوتابخانەی وڵاتە موسڵمانەکان دەخوێندرێت، واتە ئاینی ئیسلام دژی پێشکەوتن نییە[6].

---

1 - د. ئاراس محەمەد صالح: هۆیەکانی گەشەکردنی بزافی رۆشنبیری لە شاری سلێمانیدا ١٨٧٨- ١٩٥٨، ل ١١.
2 - د. هێمن عومەر خۆشناو: دەردو دەرمانی زانایان، چاپی دووەم، نوسینگەی تەفسیر، هەولێر، ٢٠٢٠، ل ٨٢-٨٤.
3 - محمد صالح قادر: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٤.
4 - د. جواد فقي علي الجوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 159.
5 - هێمن عومەر خۆشناو: بیرەوەری و روانینەکانی مەلای گەورە، ل ٨٨.
6 - عەلی باپیر: مەلای گەورەی کۆیە و تەفسیرەکەی و چەند سەرنجێك، چاپخانەی نوسینگەی تەفسیر، هەولێر، ٢٠١١، ل ٥٥.

سەبارەت بە پێگەی زانست مەلای گەورە، عەقڵ بە جیاکەرەوەی راستی و ناڕاستی و بەنرخترین دروستکراوەکانی خوداو نەبوونی بە سەرچاوەی هاتنی بیرو بۆچوونی چەوت و پڕوپوچ بۆ بیری ئیسلامی موسڵمانان دادەنێت، هەربۆیە بەرگری لە گروپی موعتەزیلەکان* دەکات[1]، هەرچەندە زیادەڕەوییان لە تەحکیمی عەقڵ کردووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لای وایە نابێت عەقڵ بکرێتە حاکمی رەهاو لەو بارەوە دەڵێت: „هەرچەندە عەقڵ رێ دەباتە بەر چاکە، ئەمما حاکمیەتی زۆر لاوازە ناتوانێت خاوەنی بگێڕێتەوە لە خراپە بەتایبەتی کە مەیل(ئارەزوو) بەهێز بوو، بۆیە واباشە عەقڵی بەهێزی بێ مەیل لەگەڵ پەروەردەی دەروون پێکەوەبن„[2]. لای وایە گەر زانست لەسەر دڵ و ئەخلاقی پاك و چاك دانرا، ئەوا خاوەنەکەی و خەڵکی تریش سوودی لێدەبینن، بەپێچەوانەشەوە راستە**، بۆیە دەبینیت هەندێك لە خاوەن زانستەکان، دەبنە حەکیمی مادی و مەعنەوی. هەندێکیان دەبنە دەجالی مادی و مەعنەوی و زەهری ژیانی کۆمەڵایەتی(عليم اللسان منافق القلب).

مەلای گەورە، پەروەردەی باش دەخاتە پێش هەموو شتێك و ئاغایەکی پەروەردەکراوی لە ئەفەندیەکی بێ پەروەردە لەلا چاکتر بووە[3]، چونکە پێشتر و لەکاتی جەنگی جیهانی دووەمیش، کە بینیویەتی هۆکارەکانی جەنگ بەدەست مرۆڤی باش و پەروەردەکراوەوە نین، حاشا لە مەدەنییەت و پێشکەوتنی ئەوروپییەکان دەکات، کە تەیارە و دەبابە و کەشتییە جەنگییەکان درووست دەکەن، بەڵام ژن و منداڵ و پیری بێتاوانی پێدەکوژن. دەڵێت: „بریا هەموو ئەورووپا لە پێ بکەوتایە و ئەو پێشکەوتنانەی نەبوایە، کە ملیارەها مرۆڤی بێچارە لەناو دەبەن، کەچی دەڵێن ئەمە بۆ پارێزگاری کەمینەو نەتەوە لاوازەکان و بەرژەوەندی مرۆڤایەتییە. لەوەش سەیرتر هەندێك لە مرۆڤە ژێرەکانیش بڕوایان پێدەکەن، بەڵام لەڕاستیدا جەنگەکەیان بۆ چاوچنۆکی و داگیرکارییە، بۆیە داوا لە ئەورووپییەکان دەکات، کە لێمان گەڕێن، چونکە(وەحشەت) ە کەی خۆمان گەلێك خۆشترە، لە مەدەنییەت و پەروەردەکەی ئەوان„[4].

ئەو خەمی بۆ مرۆڤەکانی سەردەمی خۆی خواردوە، بەوەی لەڕووی پەروەردە و رەوشتەوە لایان داوە، مرۆڤ لە ڕووی بایەخدان بەزانست بەسەر دوو جۆردا پۆلێن دەکات، یەکەم: عاقڵی زەندیق ئەوانەن کە هەندێك زانستیان بەدەستهێناوە و پلەوپۆستێکیان هەیە و وازیان لە ئاین و شەریعەت هێناوە و شوێن ئارەزووی خۆیان کەوتوون، کە زۆرینەیان لەبەر مەترسی ژیانە، چونکە وادەزانن گەر لەسەر یاساکانی ئاین بمێنن بێ رزق دەبن. دووەم: موتەدەینی ئەحمەق(بڕواداری نەفام و و نەزان)، ئەوانەی بایەخ بەعەقڵ و زانست نادەن[5]. زانیویەتی نەزان چەندە زیان بە کۆمەڵگە دەگەیەنێت، بەڕادەیەك زیانی

---

*- موعتەزیلە: خاوەن ڕێبازێکی فیکری فەلسەفیئامێزی گۆڕەپانی فیکری ئیسلامی بوون، بیرو هۆشی خۆیان قوفڵ نەدابوو، بۆ تێگەیشتن لە ئاین پەنایان دەبردە بەر عەقڵ، عەمری کوڕی عوبەید و واصلی کوڕی عەتا سەرۆکیان بوون، حەمەکەریم هەورامی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥٥- ٢٥٦.

[1] - د. جواد فقي علي الجوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 272.

[2] - هێمن عومەر خۆشناو: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٧.

**- سەرەڕای پێشکەوتنی زانست، بەڵام هێشتا نهێنیەکانی عەقڵ و دڵ(بیر و سۆز) و مشتومڕەکانی نێوانیان کۆتایی نەهاتووە. لەڕووی تێگەیشتنی کلاسیکیەوە دڵ سەرچاوەی بیر و رەفتارەکانی مرۆڤە، بەڵام لە تێگەیشتنی نوێدا عەقڵ بیر و رەفتارەکانی مرۆڤ ئاراستە دەکات. توێژەر.

[3] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی دەیەم، ل ١٠٠،١٠٢.

[4] - هەمان سەرچاوە، ل ٦٢٠-٦٢٢.

[5] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی پێنجەم، ل ٧٠.

بۆ دار و بەردیش هەیە[1]. زۆر جار ڕووی ڕەخنەی ئاراستەی موسڵمانان دەکرد. بۆ بایەخدان بە زانست و داهێنان هانی دەدان و لای وابووە، گەلێك داهێنان لە گەلێك پەرستش چاکترو خێرترە[2]، هانی موسڵمانانی داوە، کە بزانن بەپێی سەردەم چ کارێك خێر و باشە بۆ دین و نیشتمان ئەوە بکەن. لای وایە، هەوڵدان بۆ زانست لە حەجی تەتەوعی خێرترە[3]، هەندێك داهێنان لە سەد هەزار کەرامات بۆ مرۆڤ بەسوودترە، کەچی هەندێك لە زاناکان بەکاری شەیتان ئەژماری دەکەن، بەڵام دەبوایە ئەو بەناو زانایانە، بەرامبەر زانایانی سروشتی چاویان هەڵنەهێنایە[4]. دەبێت زانست هەبێت، هەتا پەرستش قبوڵ ببێت، چونکە بە نەزانین پەرستش ناکرێت و دەبێت دین و ژین پێکەوە بن[5]. هەروەها رەخنە لە موسڵمانان دەگرێت، کە کارگەی بەهێزیان زووبانە، [6] بایەخ بە پیشەسازیی و زانستی سروشتی نادەن، هەر خەریکی حەکایەت و لێکدانەوەی هۆنراوەی عەرەبی سەختن*. دیدی مەلای گەورە بۆ روداوە سروشتییەکان، جگە لە خودای گەورە بڕوای بە هۆکارو ئەزمونکاری هەبووە، بۆ ئەمەش چەندین نمونە لە تەفسیرەکەیدا دەهێنێتەوە، لەوانە:

یەکەم: بۆ ماوەی دوو هەفتە دوو پرتەقاڵی ئەمریکی لەسەر پەنجەرەی ماڵەوەیان داناوە، تابزانێت کەی خراپ دەبێت، بەڵام لەو ماوەیەدا خراپ نەبوون، بەڵام ئەزمونی میوەی وڵاتی کوردەواری کردوە کە زوو خراپ دەبێت، بۆیە جارێك لە هۆکاری زوو خراپبوونی درەخت و میوەکانی لە جوتیارێکی کوردی پرسیوە، چونکە نەیزانیوە، لە وەڵامدا وتویەتی بە ئەمر و کاری خودایە، ئەویش وتویەتی خودا لێگەڕێ بۆ من، من لە ئێوە باشتر دەیناسم، گەر چارەسەرێك هەیە بیڵێ؟[7].

دووەم: لە سەردەمی ئەندامێتی، مەلای گەورە لە ئەنجومەنی ویلایەتی موسڵ لە ساڵی ١٩١٥، بەڕێوەبەری کشتوکاڵ ئەندامانی ئەنجومەنی لە مەترسی وشکەساڵی و کەمبونەوەی خۆراك ئاگاداركردوەتەوە، بۆیە بڕیاری نوێژە بارانە دراوە. کاتێك(شێخ رضوانی) و کۆمەڵێك خەڵك نوێژەکەیان ئەنجام داوە، مەلای گەورە پێی وتوون:.. ئەی فەرمانڕەوایان و بەڕێوەبەری کشتوکاڵ، گەر چەند ئامێری ماتۆڕی ئاوتان بکڕیایە بۆ دەرهێنانی ئاوی دیجلە بۆ ئاودانی زەوییە کشتوکاڵییەکان، ئەوا دەتانتوانی

---

1 - مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٧٨.
2 - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی چوارەم، ل ١٦٩.
3 - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی شەشەم، ل ٢٠٧.
4 - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دووەم، ل ٣١٨.
5 - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٢.
6 - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی هەشتەم، ل٧٢.
* - لەم بارەیەوە دەڵێت: عیلمی سەنائع لای ئێمە نیە گەر چشتێك هەبێ ئەویش قەولیە. زانیویەتی ئەوانە زانست نین بەڵکو پێشەکین بۆ زانستی بەسود، کە زانستی داهێنان وزانستی سروشتیە بەتایبەتی زانستی سروشتی و کیمیای زۆر لەلا خۆشەویست بووە، دەربارەی دەڵێت:

عیلمی تەبیعەت عیلمی خودایە قال و قولە گشتی هەبایە
عیلمی کیمیات گەر نەخوێندووە بەخوا نازانی خودا چی کردووە
عیلمی حیکایەت گەر کەڵکی هەبا دەبوایە دنیا هەموو بۆ مە با .مەلا حوسێنی گورچی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٦٣،٤٦٤.

7 - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٣، ١٧٣.

چارەسەری ئەم کێشەیە و زۆرێك لە کێشەی جوتیاران بکەن*„[1]. هەروەها کاتێك نەوتی بابەگوڕگوڕ کەوتە سەر باری ئیشی تەواو و بەشەو و ڕۆژ ئاگرەکەی بڵێسەی دەهات، وتویەتی: „رەنگە زۆر نەبات ئەو هەموو دوکەڵە پڕ لە غازە لە هەوادا بڵاوبێتەوە و کاری خراپ بکاتە سەر دەغڵ و دان و درەختی ناوچەکە و ژەنگیان پێهەڵبێنێت„[2].

مەلای گەورە، دەربارەی بەلاڕێدابردنی زانست خەم بۆ یۆنان و نەتەوەی کورد دەخوات، بۆ یۆنان بەوەی، کە دەستیان لە زانستی حەکیم و داناکانیان هەڵگرت و بوونە مەسیحی(یەسوعی) لەڕێگە لادراو. بۆ کورد بەوەی وازیان لە زانا ئاینیەکان و زانستە شەرعییەکان هێنا و روویان کردە شێخەکانی تەریقەت و کەراماتە درۆینەکانیان[3].

لە کۆتاییدا لەلای وابووە، دوو شت رەونەق و عیزەتی زانست نایەڵن، یەکێك دەرون پیسی بێ عیززەتی، یەکێك هەژاریی و نەداریی. بۆ بایەخدارکردنی زانستی شەرعی دەڵێت: „گەر کەسانی دەروون پاك و خانەدان و بەقوەت و بەقودرەت ببنە مەلا، دین و زانست و شەرع بە نرخ و بەبایەخ دەبێت، بەپێچەوانەوە سوك دەبێت„[4].

تەوەری دووەم- هەمەچەشنی سەرچاوەکانی خوێندنەوە لای مەلای گەورە

مەلای گەورە وەك هەندێك لەو مەلایانە نەبوو، کە لایان وایە دوای ئیجازە وەرگرتن و بوون بە مەلا، کاریان تەنها بریتییە لە پێشنوێژی و هەندێك ئامۆژگاری، بۆیە هەندێکیان لەبەر کەم ئەزمونییان، واز لە خوێندنەوە دەهێنن و هەندێك لە کتێبەکان وەلاوە دەنێن لە خوێندنەوە، لەترسی کاریگەریی لەسەریان، بێئاگا لەوەی گەیشتن بە لوتکەی زانایی، بەردەوامییە لەسەر خوێندنەوە[5]،

ئەو بەبێ سڵکردنەوە، بەچاوی رەخنەوە هەموو شتێکی خوێندووەتەوە. کتێبەکانی نوسەرانی ئەوپەڕی راستڕەوی بڕواداری توندڕەوە، هەتا ئەوپەڕی چەپ و زانای بێبڕوای سروشتی، هەربۆیە سەرچاوەی زانیارییەکانی هەمەچەشنە، بە زمانەکانی(کوردی و عەرەبی و فارسی و تورکی)ە[6].

بە خوێندنەوی تەفسیرەکەی دەبینین خوێندنەوە و سەرچاوەکانی زانیاری مەلای گەورە، تەنها لە چواچێوەی کتێبەکانی زانستە ئیسلامییەکاندا نەبووە، چونکە لە نوسینەکانیدا ئاماژە بە چەندین سەرچاوە دەکات، کە خوێندنەوەیان لەلای هەندێك لە زانای ئاینی یاساغ بووە[7]، ئەمەش بەئاشکرا لەو سەردانەی شاندی وەزارەتی پەروەردە لەساڵی ١٩٢٦بۆ شاری کۆیە دەردەکەوێت، کە لە میانەیدا سەردانی مەلای گەورە دەکەن و دەبینن جەمەدانی لەسەردایە، کۆمەڵێك کتێبی فیکری و فەلسەفی و مێژوویی و زانستی

---

*- هەرچەندە خودی مەلای گەورە، لە سەرەتای چلەکانی سەدەی رابوردو هەستاوە بە ئەنجامدانی نوێژەبارانە لە شاری کۆیە، ئەم کارەشی بووەتە جێگەی رەخنەی هەندێك کەس، بەڵام بە بۆچوونی ئێمە و بە سەرنجدان لە هەڵوێست و نوسینەکانی بۆمان دەردەکەوێت ئەو وەك پەرستشێك بەم کارە هەستاوە، حیکمەتەکەی زانیوە کە بریتیە لە ملکەچبوون بۆ خودای گەورە و گوێڕایەڵی پێغەمبەر، هۆکاری ئەنجامدانی زانیوە کە نەبوونی بارانە نەك باران بارین، چونکە زانیویەتی گەر هۆکارە سروشتیەکان فەراهەم نەبێت باران نابارێت وەك ئەوجارەش کە نەباری.

[1] - عمر حسین سعید: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦.

[2] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٢٧.

[3] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی یەکەم، ل ٣٦١.

[4] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ١٩.

[5] - د. هێمن عومەر خۆشناو: دەرد و دەرمانی زانایان، ل ٥٨،٥٩.

[6] - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 14.

[7] - زامدار ئەحمەد: مەلای گەورە و مەسعوود محەمەد لەچەند دیدارێکدا، ل ٧٠.

لەسەر مێزەکەی دانراوە، لەوانە(حياة نابليون// ژیانی ناپلیۆن، روح الاشتراکیە// گیانی سۆشیالیزم، العقل الباطن لفروید// عەقڵی ناوەکی فرۆید، نظریة داروین في التطور// بیردۆزی داروین بۆ گەشەسەندن،علم طبقات الارض// زانستی چینەکانی زەوی، جمهوریة افلاطون// کۆماری ئەفلاتۆن، سر تطور الامم غوستاف لوبون// نهێنی پێشکەوتنی گەلانی غۆستاف لۆبۆن...هتد)، ئەندامانی شاندەکە سەریان سوور دەمێنێت، چونکە چاوەڕوانی ئەوە نەبوون، ئەو کتێبانە لەلای زانایەکی ئاینی ئەو سەردەمە ببینن. مەلای گەورە بە پێکەنینەوە پێی وتوون، ئێوە هەڵەن گەر حوکم لەسەر زانست و جەهلی مرۆڤ بدەن، لەسەر ئەوەی چی لەبەر دەکات، زانست میراتی مرۆڤایەتیە و جیاوازی نییە لە نێوان مرۆڤەکاندا لە داواکردنیدا[1]. مەلای گەورە، بەهەمان شێوە کتێبەکانی(ئیبن تەیمیە) ی خوێندوەتەوە، کە بەهۆکاری بەدگۆیی(زەم) ی هەندێك لەمەلاکان، مەلایانی وڵاتی کوردەواریی، وازیان لە خوێندنەوەی کتێبەکانی هێنابوو، بەڵام مەلای گەورە پێی وایە ئەو یەکەم کەسێکە لە زانایانی کورد ئەو کتێبانەی خوێندبێتەوە [2]. کاریگەری خوێندنەوەی ئەم کتێبانە لە نووسینەکانی مەلای گەورەدا بە روونی دیارە بە تایبەتی لە تەفسیرەکەیدا.

تامەزرۆیی بۆ خوێندنەوە، بەڕادەیەك بووە، تەنانەت بەدەم خوێندنەوە و گوێگرتن لە خوێندنەوەوە دەنوست، بە نمونە لەسەردەمی دادوەریدا، یەکێك لە فەرمانبەرەکانی دادگا بەناوی(ساڵح مام عەوڵا)، کە حیکایەت خوانێکی چاك بوو، شەوانی زستان کتێبەکانی داستانی ئەسکەندەرنامە و ئەمیر ئەرسەلانی بۆ دەخوێندەوە، تا چاوی دەچووە خەو. ئەمە جگە لەوەی مەسعوود محەمەدی کوڕی، کە لە قوتابخانەی میری بوو، راسپاردبوو بەوەی لە زانستە نوێیەکان، ئاگاداری بکات بە نمونە کاتێك لە ساڵی ١٩٣٧ پەیمانگای بەریتانی کتێبێکیان بەزمانی ئینگلیزی بەدیاری پێشکەشکرد کە لەبارەی فەلەکییات بوو. مەلای گەورە، داوای لێکردووە بۆی بکات بە کوردی یا عەرەبی یاخود خۆی بۆی باس بکات، هەتا سوودیان لێوەربگرێت[3]،

مەلای گەورە، هەتا کۆتاییەکانی ژیانی نەیتوانیوە لەو سەدەها کتێب و دەستنوسانە دابېڕێت، کە هاوڕێی تەمەنی بوون، تەنانەت ئەو کاتانەش هەستی بەئازاری نەخۆشییەکەی دەکرد، هەرچەندە پزیشکەکەی رێنمونی کردبوو، کە پشوو بدات، بەڵام ئەو هەر لە خوێندنەوە و نوسین بەردەوام بوو. ئەوەتا پاش تەواوکردنی تەفسیرەکەی، بە چەند مانگێك کۆچی دوایی دەکات[4]. بەکورتی سەرچاوەکانی زانیاری مەلای گەورە لەم چەند خاڵەدا دەخەینە ڕوو:

١- هەوڵدانی خودی(تێڕامانی)، چونکە لە سەرەتای تەمەنییەوە بە عیشق و لێبڕانەوە، چووەتە مەیدانی خوێندنەوە. خۆیشی خاوەنی زیرەکیی و توانستی فێربوونی تایبەت بووە، بەخێرایی قۆناغەکانی خوێندنی

---

[1] - د.جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص ١٤٠،١٤١؛ نەبەز هەورامی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤٩.

[2] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی نۆیەم، ل ١٠٣، ١٠٤.

[3] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ١٢٧، ١٢٨، ١٨١.

[4] - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص ١١٤.

بڕیوه، جگه له زانسته ئاینیەکان، شارەزای زانستەکانی سەردەمەکەی بووه، ئەمەش له نوسینەکانی، بەتایبەتی له تەفسیرەکەی و شیعرەکانیدا رەنگی داوەتەوه[1].

وەك خۆی دەڵێت: ‹‹مرۆڤ ئەو مرۆڤەیه، خۆی ببێته مامۆستای خۆی. گەر مرۆڤ هەموو شتێك له کتێب و لەو قەید و لەو حاشیه بڕوانێت تا شتێك تێبگات نابێت بەهیچ، واباشه به تێڕوانینی خۆی شت بزانێت››(لێرەدا سوودی له ساڵی دابڕان(ئیعتیکافه) زانستییەکەی و مانەوەی له مزگەوت وەرگرتوه)، پێیوایه پێشەنگانی داهێنەران، زۆریان نەخوێندووه، بەڵام ئەزموون و چاودێریی و رامانیان هەبووه. بیریان کردوەتەوەو ئارامیان نەبووه، تا به ئامانج گەیشتوون. پێیوایه بیریار ئەو کەسەیه خۆی تێڕوانینی هەبێت، نەك بەڕێی خەڵکیدا بڕوات[2]. بەنمونه زانایانی یۆنانیی ئەفلاتون و ئەرستۆ و فیساغۆرس و جالینۆس، به بیرکردنەوەو لێکدانەوەی خۆیان زۆر شتی نهێنیان ئاشکراکردوه[3].

مەلای گەوره کەسێك بووه، تێڕامانی زۆر هەبووه. بۆ نمونه له تەمەنی ١٨ ساڵی بابەتێکی شەرعی دێته پێش مەلا عەبدوڵڵای باوکی و دەڵێت: ‹‹تەماشای ئەو کتێبه بکه››، مەلای گەوره دەڵێت: ‹‹بۆچی تەماشای کتێب بکەم، ئێمەش دەبێت بۆچوونی خۆمان هەبێت، منیش تێدەگەم و دەزانم››[4]. دیسان له بارەی تێڕامانی مەلای گەوره لەکاتی نوسینی تەفسیرەکەیدا دەڵێت: ‹‹جاری وا هەبووه هەفته و دوو هەفته وەستاوم، هەمیشه له پێداچوونەوه به فکر و لێکدانەوەمدا بووم و به مەعنای قەوم رازی نەبووم، بەڕادەیەك هەندێك جار بێ ئومێد دەبووم، که تەفسیر به من ناکرێت، بەڵام خودا دەیکرد، مانایەکی باشم بۆ دەهات، شتێك بەڕاستی تێی نەگەم، ناتوانم بەسەریا بڕۆم و تەقلید بکەم››[5]. بۆیه لای وابووه گەر مرۆڤ خودا توانای تێبینیکردنی بداتێ، خۆی شت بزانێت راستەیەکان بدۆزێتەوه زۆر چاکتره له وانه خوێندنی زۆر[6].

٢- سەرچاوەی زانیارییەکانی به پلەی یەکەم قورئان و فەرموده دروستەکانی پێغەمبەر بوو[7]، ئەمه جگه لەوەی شیعری زۆرێك له شاعیرەکانی لەبەر بوو، هەمیشه کۆڕو دانیشتن و وتارو وانەوتنەوەکانی بەشیعر دەڕازاندەوه[8].

٣- خاوەنی کتێبخانەی تایبەت و کەلەپورێکی رۆشنبیری دەوڵەمەندی بنەماڵەکەی بوو، که چەندەها کتێب و دەستنووسی دانسقەی تێدابوو، جگه له پێگەی زانستی کەسایەتیه ناسراوەکانی بنەماڵەکەی[9]. سوودمەندبوونی له ئامۆژگارییەکی باوکی، که پێی وتووه به سوك سەیری هیچ نوسراوێك مەکه، هەرچی هاته بەر چاوت بیخوێنەرەوه، گەر چیرۆك و مەتەڵیش بێت[10].

---

[1] ـ نەبەز هەورامی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤٨.
[2] ـ مەلای گەوره(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی دەیەم، ل ١٠١، ١٠٢.
[3] ـ هەمان سەرچاوه، ل ٥٧٧.
[4] ـ ریاز کاکه مەحمود- شکار جەلال: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٨.
[5] ـ مەلای گەوره(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی دەیەم، ل ٧٢٦.
[6] ـ دڵدار جەلیزاده: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٦.
[7] ـ مەلای گەورەی کۆیه(مەلا محمدی جەلیزاده): عەقیدەی ئیسلامی، پ. د . جمال فقی رسول- باجەلان دیراسەو ساغردنەوه، گۆڤاری زانکۆی کۆیه، ژماره ٢٤، ئەیلولی ٢٠١٢، ل ٢٨.
[8] ـ قانع خورشید: مەلای گەوره، کوێخای دیوەخانی هزرو میوانی دیوانی شیعر، ل ٥٨.
[9] ـ حمید المطبعي: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٧.
[10] ـ مەلای گەوره(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی دەیەم، ل ٥٧٦.

٤- ئاگاداربوونی له بارودۆخی ناوچەکە و تاڕادەیەك جیهان له ڕێگەی رادیۆوە کە بۆ ئەوکاتە شتێکی نوێ بووە[1].
٥- ژینگەی پەروەردەیی دروست و دەستکەوتنی چەندین سەرچاوەی بەپێز له ڕێگەی کتێبخانەی ماڵی(مەلا فەندی) ی هاوڕێ و خۆشەویستی مەلای گەورە، هەرکاتێك سەردانی هەولێری بکردایە، له کۆشکەکەی مەلا ئەفەندی له باداوە دەمایەوە، کەسایەتیەکانی شار دەهاتنە کۆشك و گفتوگۆی زانستی و ئەدەبییان دەکرد، هەر لەو ڕێگەیەوە ئاشنایەتی لەگەڵ زاناکانی سەردەمەکەی له میسر و تورکیا و ئێران و پاکستان و عێراق پەیدا کردوە، گۆڤاری(عروة الوثقى)ی بەدەست گەیشتوە، کە بیروباوەڕەکانی(جەمالەدینی ئەفغانی و محەمەد عەبدە) ی پێگەیشتوە، کە له ئەوروپا دەریان دەکرد، کە بۆ ئەو کاتە شتێکی دانسقە بووە[2].
٦- دەستکەوتنی چەندین سەرچاوەی بەپێز له ڕێگەی کەسانی ڕۆشنبیری شارەکەی، چونکە مەلای گەورە پەیوەندییەکی پتەوی لەگەڵ ڕۆشنبیرانی نوێباوی ناوچەکەی خۆی هەبوو، لەڕێگەی ئەوانەوە بەردەوام کتێبی نوێی بۆ دەهات، چونکە کاتێك دەیانویست سەردانی دەرەوەی شاری کۆیە بەتایبەتی بەغدا بکەن، دەهاتنە لای مەلای گەورە و پرسیاریان لێ دەکرد، کە چی پێویستە؟ ئەویش هەمیشە وەڵامی دەدانەوە بە کتێبی چاك- کتێبی چاك[3]. بۆیە بەردەوام کتێبی بۆ دەهات، بەتایبەتی له ڕێگەی مامۆستایان(نورجان و سابیر ئیسماعیل[4]).
٧- زۆربەی زۆری گۆڤار و ڕۆژنامەکانی وڵاتانی تورکیا و ئێران و میسری بەدەستگەیشتووە، ئاگاداری زۆربەی هەواڵە زانستییە هاوچەرخەکان و کلتورە دێرینەکان بووە، ئەمەش له تەفسیرەکەیدا ڕەنگی داوەتەوە[5]. زۆر بایەخی بە نوسین و بەرهەمەکانی ئەدیب و بیریارانی عەرەب، بەتایبەتی وڵاتی میسر دەدا، لەوانە(عەقاد و محەمەد فەرید وەجدی و محەمەد حسەین هەیکەل و تەها حسێن)[6].
٨- چەند جارێك لەلایەن مەلیك فەیسەڵی یەکەمی پادشای عێراق:(١٩٢١- ١٩٣٣)، چەندین سەرچاوەی بەپێزی بە دیاری بەدەستگەیشتووە، لەوانە(فلسفة الاعضاء التناسلية للذكر والانثى، اصل الانواع) ی داروین خوێندوەتەوە، هەرچەندە لەگەڵ هەموو بۆچوونەکانیدا نەبووە و پەراوێزی لەسەر داناوە[7].

---

1 - ریاز کاکە مەحمود- شکار جەلال: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٤.
2 - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٣.
3 - د.جواد فقي علي الوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 140.
4 - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ١٨٩.
5 - د. هێمن عومەر خۆشناو: دەرد و دەرمانی زانایان، ل ٧٥.
6 - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 140.
7 - هاوکار عبدالله شێخ وەسانی: ژیان و ئەزمونی مەلای گەورە، نوسینگەی تەفسیر، هەولێر، ٢٠١٧، ل ١٧٤.

باسی دووەم - وانەوتنەوە و وتاربێژی مەلای گەورە

تەوەری یەكەم- وانەوتنەوە

مەلای گەورە، دوای وەرگرتنی بڕوانامەی زانستی، زۆربەی ئیش وكاری مەلایەتی، لەجیاتی باوكی گرتە دەست. خاوەنی زیرەكی و توانایەكی وابوو، بەر لەوەی تەمەنی بگاتە نۆزدە ساڵان، وانەی بە هەندێك لە مامۆستا و موستەعیدەكانی باوكی و هاوڕێیانی خوێندنی خۆی وتوەتەوە و ئیجازەی داونەتێ. ناوبانگی شارەزایی و بەتوانایی لە تێگەیاندنی فێرخوازەكانی و گەیاندنی زانیارییەكان بەڕادەیەك بڵاوبوویەوە، فێرخوازانی زانستە ئاینییەكان لەهەموو لایەكەوەroویان تێدەكرد. بۆ وانەوتنەوە، ڕۆژەكانی ژیانی بە دوو بەش دابەشدەكرد، بەیانیان زوو تا نیوەڕۆ لە (مزگەوتی گەورە*) و دوا نیوەڕوان هەتا ماوەیەك دوای نوێژی عەسر لە مزگەوتی(حاجی مەلا ئەسعەد**[1]).

هەرچەندە بارودۆخی ژیان، بۆ بەردەوامبوون لەسەر وانەوتنەوە یارمەتیدەری نەبوون، بەڵام خۆی كەسێكی لێهاتوو بووە، وەك خۆی دەڵێت: „صاحیبی عەزم و جەزمم، بێ ماڵ و تەندروستی و یارو یاوەرم و دڵم پڕ لە غەمە بە داگیركاری دوژمنان، بەم جۆرە بەردەوامم لەسەر وانە وتنەوە و ئامۆژگاری و نوسین، كەسێك بەتەواوی بارودۆخی ژیانم بزانێت، سەرسام دەبێت چۆن بووم بەمەلا و ئارامم گرت لەسەر پیشەی مەلایەتی[2]„، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئارەزووی وانەوتنەوەی بەڕادەیەك بووە، ئاواتەخواز بووە گەر بارودۆخی ئابووری باش بوایە، هەتا بیتوانیایە بە هەمیشەیی لە هاوینەهەواری چنارۆك جێگیر ببوایە***، كۆمەڵێك موستەعیدی زیرەك هەبوایە وانەی پێبوتنایە، بەو شێوەیەی، كە خۆی دەیەوێت پێیان بگەیەنێت بۆ ڕێنموونی خەڵكی، بۆ ئاینی ئیسلامی دوور لە خورافیات[3]. هەردوو مەدرەسەكەی هەمیشە پڕ لە فێرخواز بوون، بەتایبەتی دوای وازهێنان لە فەرمانی دەوڵەتی لەساڵی ١٩٢٨، بەتەواوی خۆی بۆ زانست و نوسین و وانەوتنەوە تەرخان كرد، بەجۆرێك ڕۆژانە ١٦ كاتژمێر پێیانەوە خەریك بووە[4].

---

*- مزگەوتی گەورە: دەكەوێتە ناوەندی شاری كۆیە و لە گەڕەكی بەفری قەندیە، لە ساڵی ١٨٤٣ لەلایەن حاجی مەلا بەكر ئاغای حەوێزی دروست كراوە لە شێوەی مزگەوتی(كەعبە)، دوای كۆچی مەلا مەحمود حاجی مەلا ئەسعەد بووەتە مامۆستا و وتاربێژی پاشان حاجی مەلا عەبدوڵڵا، دوای ئەویش مەلای گەورە، دوای ئەویش شێخ نورەدینی برای هەتا ساڵی ١٩٥٢، دواتر چەند ڕۆژێك مەسعوود محەمەد، پاشان مەلا مەعسوم هەورامی بووەتە مامۆستاو وتاربێژی. طاهر احمد حەوێزی: مێژووی كۆیە، بەرگی دووەم، ل ٢٨٨؛ مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٢.

**- مزگەوتی حاجی مەلا ئەسعەد: لە گەڕەكی بایزاغایە، كاتی خۆی مەلا عەبدوڵڵای كەلی گوڵانی لەسەر بووە، عەبدوڵڕەحمان پاشای بابان بۆ عەبدوڵڕەحمان كاكی جەلی نۆژەن كردەوە، بەم مزگەوتە وتراوە مزگەوتی خوارێ، بە مزگەوتی گەورە وتراوە مزگەوتی سەرێ، مەلای گەورە لە ساڵی ١٩٠٩ بووەتە مامۆستای، دوای ئەویش شێخ نورەدینی برای. طاهر ئەحمەد حەوێزی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٨٣؛ مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٩.

1 - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٧؛ د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 123.

2 - مەلای گەورە(مەلا محمدی كۆیی): تەفسیری كوردی: بەرگی پێنجەم، ل ٢٣٨.

***- شایانی باسە، مەلای گەورە بەهەمیشەیی هاوینان ژمارەیەكی بەرچاو لە فەقێ و موستەعیدی لەگەڵ خۆی دەبرد بۆ هاوینەهەواری چنارۆك، ساڵی وا هەبووە گەشتونەتە ٢٣ كەس ، كە زۆربەی ئەركیان لەسەر خۆی بووە. ئەمە جگە لەوەی بنەماڵەی مەلای گەورە وەقفی تایبەتی فەقێیان زۆر هەبووە، كە جگە لە فەقێكان كەس مافی سوود لێ وەرگرتنیی نەبووە. مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٦٢؛ كەریم شارەزا: بیرەوەری شاعیری نەمری كورد مەلا محمدی كۆیی(مەلای گەورە)، ل ٣٥؛ نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٣٨؛ مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٧٦.

3 - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٦٢؛ د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 107.

4 - مەلا محمدی كۆیی(مەلای گەورە): دیاری مەلا محمدی كۆیی، ل ٢.

مەلای گەورە، وانەوتنەوە و پیشەی مەلایەتی، لە هەموو پیشەیەك بەلاوە بەنرختر بووە*، مەلا و زانایانی ئاینی زۆر خۆشویستووە، بەتایبەتی ئەوانەیان بەرامبەر بە ئاین دڵسۆز بوون. هەوڵیداوە فەقێکان بچنە لای ئەوانە بخوێنن. بۆ نمونە، جارێك لە فەقێکان تورە دەبێت و دەڵێت: „چییە هەرچی راست دەبێتەوە، دێتە لای مەلا محەمەدی کۆیی؟ بۆچی هەرکەس لەلای من بخوێنێت، دەبێتە مەلا محەمەد؟ بڕۆن لای مامۆستاکانی تر بخوێنن، ئەوانیش زۆریان دەبنە مەلا محەمەد„[1]. هەرچەندە لەبەر بەدگۆیی و بوهتانی بەینی مەلاکان، هەندێك لە فەقێکان خۆیان بەدوور گرتووە و ترساون بێنە لای مەلای گەورە بۆ خوێندن، چونکە لایان وابووە کەسێکی تورەیە و بە سووك سەیری فەقێ دەکات[2].

دەربارەی شێوازی وانەوتنەوەی، زیاتر بابەتەکانی کۆتایی قۆناغەکانی خوێندنی فەقێیەتی بە موستەعیدەکان دەووت، لەو کتێبانەی، کە وتونیەتەوە(رسالة الحساب و زانستی فەلەك) بوون، هەندێك جار تاکە تاکە وانەی بە فەقێکانی دەوتەوە، ئەمەش شێوازێکی زۆر خراپ بووە، کاتی زۆر گرتووە، بەڵام بە زۆری دەیکردنە گروپ و حەڵقە، کە زۆربەی جار ژمارەیان لە ٢٠ موستەعید کەمتر نەبووە[3]. هەر دەربارەی شێوازی وانەوتنەوەی، مەسعوود محەمەدی کوڕی دەڵێت: „بە درێژایی تەمەنی، کە وانەی وتبێتەوە یەکسەر بەبێ خۆ ئامادەکردن وانەی وتوەتەوە، دەمدیت، کە دەکەوتە سەر شەرح و تەقدیری وانەکان، وەك تاقگە قسەی لێ هەڵدەوەران، ناوە ناوە لە گەرمەی تەقریردا هەڵوەستەیەکی دەکرد، چاوی دەبڕیە شتێکی نادیار، دەیگوت لەو تەرزە حاڵەتەدا چەند رێبازێکی شەرحم بۆ دەکرێنەوە، لەم هەڵوەستەدا یەکیان پەسەند دەکەم، واش بووە، کە پێویستی بە شەرح نەبووبێت بە چەند قسەو هێمایەك لە وانەکە دەبویەوە„[4].

لەبەر ئەوەی شارەزای زانستە کۆن و نوێیەکان و بزوتنەوە رۆشنبیری و کۆمەڵایەتییەکانی میللەتە پێشکەوتوەکان بوو، هەربۆیە لایەنگری خوێندنی زانستی نوێ بوو لە حوجرەکان، بەتایبەتی زانستی سروشتی[5]. وانەکانی خۆی تێکەڵەیەکی مامناوەندی لە زانستی دینی و زانستی سەردەمی نوێ بوو[6]. لە وانەوتنەوەی وەك زۆربەی مەلاکانی تری نەدەکرد، وشە بە وشە مانای کتێبەکانی لێك نەدەدایەوە، بەڵکو بەخێرایی کاکڵ و جەوهەر و فەلسەفەی زانستەکەی بەدەستەوە دەدا. سەرەتا بیروڕای زانایانی لەسەر بابەتەکە دەوت، گەر پێویستیشی بکردایە، بۆچوونی خۆی دەردەبڕی، خۆی خەریك بەبابەتە کەم بایەخەکان نەدەکرد[7].

شایانی باسە، مەلای گەورە هەمیشە کاتەکانی وانەوتنەوەی بۆ پەندوەرگرتن لە ژیان و سودگەیاندن بە فەقێکانی بە ئامۆژگارییە بەپێزەکانی دەڕازاندەوە، رێنمایی دەکردن، کە پشتگیری لە هەق بکەن و هەق

---

*- هەر ئەمەش بووەتە هۆی لۆکاڵی بوونی مەلای گەورە. توێژەر.

[1] - مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٧٩، ٥٨٠.

[2] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی نۆیەم، ل ١٠٣.

[3] - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 123؛ مەلا حوسێنی گورژی: هەمان سەرچاوە، ل ٥٧٦.

[4] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٢٤.

[5] - عبدالخالق علاءالدين: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٥٧؛ مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦١٥.

[6] - عەلائەدین سەجادی: ترجمەی ژیانی مامۆستا مەلا محمدی کۆیی(مەلای گەورە)، ل ٥٢.

[7] - د. هێمن عومەر خۆشناو: دەرد و دەرمانی زانایان، ل ٢٤؛ مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٧٦؛ هاوکار عبدالله شێخ وەسانی: ژیان و ئەزمونی مەلای گەورە، ل ٢٠٤.

بۆ ریوایات و لەبەر خاتری هیچ کەس و لایەنێك مەگۆڕن، قسەی نەفامانە قبوڵ مەکەن، هەرچەندە لەلایەن زانایەکی گەورەوە کرابێت[1]، چەندین جار ڕێنمونی کردوون، کە ئاگاداری خۆیان بن تەنانەت لە مامۆستاکانیشیان دڵنیا نەبن، بە گومانی باشتان بەرامبەریان لە هەڵەکانیان بێ ئاگا مەبن، لەبەر خۆشەویستییان بۆیان، کوێرانە شوێنیان مەکەون و بە چاولێکەرییان خۆتان کوێر مەکەن، بەڵکو لێیان ورد ببنەوە پاشان وەری بگرن. زۆر جار ئاماژەی بە وتەیەکی جوانی بەرناد شۆ، نووسەری ئینگلیزی داوە، کە ئامۆژکاری قوتابییەکانی کردوە و وتویەتی: „ ئاگاتان لە خۆتان بێت، گەلێك لە مامۆستاکان ئارەزوو دەکەن عەقڵی خۆتان لێ بەرن و عەقڵی خۆیان بخەنە شوێنی„[2].

مەلای گەورە هەتا کۆتاییەکانی تەمەنی خەریکی وانەوتنەوە بووە، بەڵام دوای تێپەڕبوونی تەمەنی، ڕۆژانە تەنها وانەی لەیەك مزگەوت دەوتەوە، وانەی مزگەوتەکەی تری دەخستە ڕۆژی دواتر، مەدرەسەکەی تاڕادەیەك بە ئاوەدانی مایەوە، هەتا ساڵی ١٩٤٠، بەڵام دوای ئەوە، بەهۆی جەنگی دووەمی جیهان و خراپی بارودۆخی ئابووری وەك نیمچە چۆڵی لێهات، چونکە زۆرێك لە فێرخوازەکانی وازیان لە خوێندن هێنا و پەنایان بردە بەر کارکردن لەبەر بژێوی ژیان[3].

تەوەری دووەم- وتاربێژی

ئاشکرایە ئەوەی وتاربێژ بێت، مەرج نییە زانا بێت. ئەوەی زانا بێت مەرج نییە وتاربێژ بێت ، بەڵام لە سەردەمی ئەرستۆی فەیلەسوفی یۆنانی یەکلابوەتەوە، کە وتاردان هونەرە، باشترین وتاربێژ کەسێکە خاوەنی ڕۆشنبیرییەکی فراوان و شێوازێکی هونەریی بەرز بێت، بە مەبەستی ڕوونکردنەوە و قەناعەت هێنان بە گوێگرەکانی[4].

هەتا سەرەتای سەدەی بیستەم، وتار بە کوردی دەگمەن بووە، لەبەر کەمی ڕێژەی خوێندەواری و ژێر دەستەیی تورك و فارس، کە ماوەی ئەوەیان نەداون، هەست بکەن دەتوانرێت بە کوردی وتار بخوێنن، مەگەر جار جار بە مەبەستی هەڵنان بۆ شەڕ، وتار بە کوردی خوێندرابێتەوە، بەڵام لە سەرەتای سەدەی بیستەم و پاشان جەنگی جیهانی یەکەم، چەندین وتاربێژی بەتوانا لە کوردا هەڵکەوتن، بەتایبەتی لە کوردستانی باشووردا[5].

پێدەچێت مەلای گەورە، لەسەردەمی خۆیدا یەکێك بوو بێت لە باشترین وتاربێژەکان، بەهۆی لێهاتوویی خۆی و سوود وەرگرتنی لە کەموکوڕی وتاربێژەکانی تر[6]، ئەوەتا مەسعوود محەمەدی کوڕی دەڵێت: „باوکم وتاربێژ (خطیب) بوو، بەڵام وتاربێژێك، کە بتوانێت بە زمانەکانی(کوردی ، عەرەبی ، تورکی ، فارسی)، تا حەز بکات لەسەر بابەتێك بدوێت، بێ خۆ ئامادەکردن و بێ ئەوەی پێشتر ئاگاداری بووبێت لە چی دەدەوێت„[7].

مەلای گەورە، دوای وەرگرتنی بڕوانامەی زانستی لە جێی باوکی و لەسەر داوای ئەو دەستی بە وتاربێژی کردووە، توانیویەتی لە بڵند گۆی مزگەوتی گەورەی کۆیە و کۆڕ و کۆبوونەوە جەماوەری و

---

[1] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی هەشتەم، ل ٧١، ٨٦.

[2] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی شەشەم، ل ٢٦٠.

[3] - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 124.

[4] - د. هێمن عومەر خۆشناو : دەردو دەرمانی زانایان ، ل 76.

[5] - علاءالدين سجادی : مێژووی ئەدەبی کوردی ، ب. ش، 1952، ل 121 ، 122.

[6] - د. هێمن عومەر خۆشناو : دەردو دەرمانی زانایان ، ل 79.

[7] - مەسعود محەمەد : گەشتی ژیانم ، ل 24.

سیاسییەکان، دانیشتنە تایبەتییەکانی دیوەخانیماڵەوەیان، بەوپەڕی ڕەوانبێژی و بەبەکارهێنانی ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز و فەرموودەکانی پێغەمبەر و شیعری کوردی و عەرەبی و تورکی و فارسی ، سەرنجی گوێگرەکانی ڕادەکێشاو پەیامی خۆی پێدەگەیاندن، چونکە خاوەن بەهرەیەکی وەهابوو، کە دەیتوانی لە هەموو بوارێکدا زانستییانە قسەی خۆی بکات[1]. ئەو، لە هەڵبژاردنی وشەو زاراوە و بابەتەکان کەسێکی سەرکەوتوو بوو، لە هەموو کۆڕ و کۆبوونەوە جۆراوجۆرەکان قسەی خۆی هەبووە، ناوەڕۆکی وتارەکانی لەبارەی ڕەوشتبەرزی و نیشتیمانپەروەری و دانایی و هاندان بۆ زانست و پەند وەرگرتن لە ڕابردوو بوو*، کە وتارەکانی بە ڕووداوی مێژوویی دەڕازاندەوە، بۆ دەرخستنی ڕاستییەکانی ئیسلام، دژایەتی خورافات و کەرامەتی شێخەکانی کردووە، کە لە بەرگی ئاینی چووبونە مێشکی خەڵکییەوە، دەبووە جوڵێنەری ویژدان و دەرون و عەقڵیان. بە نموونە دەڵێت:

بە ڕیشی پان و پرچی پڕ لە ئەسپێ بناغەی ئیشی کوردان چۆن ئەچەسپێ[2]

کەسێکی بڕوا بەخۆ بووە، پیشەی مەلایەتی پێ خۆش بووە، بۆیە زۆربەی زۆری کاتەکانی لە مزگەوت بەسەر بردووە. گەشت و گەڕانی کەم بووە، مەلایەتی لە هەموو پیشەیەك لەلا گەورەتر بووە، چونکە جێنشینی پێغەمبەرانە، لای وا بووە دەبێت خەڵك گوێڕایەڵی مەلاکان بن، نەك ئاڕاستەکەریان[3]. هەندێك جار وشەی مەلای بۆ هەندێك لە هاوەڵانی بەکارهێناوە، لەوانە ئیمامی عەلی و مەعا زی کوری جەبەل، شێخ عەبدولقادری گەیلانی، چونکە وشەی مەلا لای ئەو، واتە خوێندەوار و زانا و ڕۆشنبیر و عاقڵ[4]، لەمەشدا دوچاری گرفت بووە، بەتایبەتی لەلایەن قادرییەکانەوە[5] .

لە ڕاستیدا مەلای گەورە هەموو کەسێکی بە شیاوی ئەوە نەزانیوە ببێتە مەلا، وەك خۆی دەڵێت: „ مەلایەتی ریجالی دەوێت و ئەوانەی قابیلەتیان هەیە بۆ مەلایەتی، لازمە تحصیلی علومی دینی بکەن، ببن بە ریجالی دین و سیاسی، مەبەستیان حەقیقەتی ئاین بێت نەك مەزهەب. دوژمنایەتی لەگەڵ یەك نەکەن، خۆیان و شوێنکەوتوانیان بەشتی لاوەکی سەرقاڵ نەکەن و دین ئاسان بکەن„[6]. ئامۆژگاری مەلاکانی دەکرد، کە زوبانیان بگۆڕن و بە گوێرەی عەقڵ و تێگەیشتنی گوێگرەکانیان و سەردەمیانە بدوێن لەگەڵ خەڵکی[7] .

---

[1] - مغدید حاجی: لمحات من حیاة الملا محمد الکویي (مەلای گەورە) ١٨٧٦- ١٩٤٣ ولمحات عن شعره، ص ٦٠؛ عمر حسین سعید: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٥؛ ریاز کاکە مەحمود- شکار جەلال: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٤.

*- نەجیبە خانی کچی، هەستاوە بە کۆکردنەوەی وتارەکانی مەلای گەورە، هەتا ساڵی١٩٤٠ کە ژمارەیان ٢٧٧ وتارە لە دەستنوسێکی ١٦٦ لاپەڕەیدا و بە خەتی مەلای گەورە، لەسەر هەندێکیان بەروارو شوێنی وتارەکە هەیە، لەوانە وتاری هەینی مزگەوتی گەورەی کۆیە و سەرای کۆیە، کاتی سەردانی گەورە بەرپرسان لەوانە مەلیك غازی. بڕوانە پاشکۆی ژمارە ٢.

[2] - د.جواد فقي علی الچوم حیدري: محمد بن عبدالله الجلي (مەلای گەورە) وجهوده العلمیة، ص 133؛ مغدید حاجی: لمحات من حیاة الملا محمد الکویي (مەلای گەورە)1٨76 – 1943 ولمحات عن شعره ، ص 53 ؛ پ.د. جەواد فەقێ عەلی : رەنگدانەوەی کەسایەتی مەلای گەورە. لە کەسایەتی مەسعود محەمەد دا لە کتێبی((گەشتی ژیان)) وەک نموونە ل 331.

[3] - مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل 626 ، 631

[4] - دڵدارجەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو ، ل 129.

[5] - مەلا محمدی کۆیی (مەلای گەورە) : دیاری مەلا محمدی کۆیی، چاپی چوارەم ، چاپخانەی کوردستان ، هەولێر ، 1969 ، ل 74.

[6] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی : بەرگی چوارەم ، ل 102.

[7] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی) : تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم ، ل 678.

مەلای گەورە لە وتارەکانی و ئامۆژگاریەکانی زیاتر سوودی لە قورئانی پیرۆز، پاشان فەرمووده دروستەکانی پێغەمبەر وەردەگرت، ئەوەتا دەڵێت: „ئەوەندەی ئایەت دەفەرموێ کاری پێ بکەن، گوێ مەدەنە ئەوانەی دەڵێن یجوز لا یجوز„[1]، دژ بە بابەتە خیلافییەکان بووە و بە زیانی داناوە بۆ ئاینی ئیسلام، لای وابووە ئاین بۆ یەکێتی و یەکریزیە، بەڵام مرۆڤ کردیە مایەی دوژمنایەتی[2].

شایانی باسە، مەلای گەورە لە هەموو بۆنەکان وتەی خۆی هەبووە، هەر کەس بەپێی ئاستی خۆی سودی لێ وەرگرتووە، بە نمونە لە ئامۆژگارییەکانی ئێوارانی ڕەمەزان، کە بە ئەندازەی نوێژی هەینی خەڵکی لێ بووە، لەوانەش مەسیحی وجولەکاکان و تەنانەت ئەوانەش کە دیندار نەبوون[3]، چونکە جگە لە بابەتە ئاینیەکان بابەتی زانستی و ئەدەبی و کۆمەڵایەتی بە شێوازە جوانەکەی خۆی باس دەکرد. زۆرێك لە مامۆستا و فەرمانبەر و خوێندەواران گەر بەرۆژوش نەبوونایە بۆ گوێگرتن دەچوون، بە ئاخاوتنەکانی هانی دەدان بۆ ئاوات و ئامانجی بەرز و بەئاگای دەهێنانەوە، هانی دەدان بۆ هاتنە مەیدانی خەبات و تێکۆشان و گەیشتن بەکاروانی گەلانی ئازاد و پێشکەوتوو، وتارەکانی هەمیشە بە گوێرەی کات و پێویستیەکانی خەڵك بووە، هەر وتارێکی جارێك بدایە، دووبارەی نەدەکردەوە[4].

وتارەکانی کاریگەریی ئەرێنییان لەسەر گوێگرەکانی دروست دەکرد، بە نموونە مامۆستا مەلا محەمەدی چروستانی، کە لە ساڵی 1909 لە شاری کۆیە لای یەکێك لە موستەعیدەکانی مەلای گەورە خوێندویەتی، دەڵێت: „ ڕۆژێکی هەینی زۆر بێتاقەت بووم، چووم بۆ نوێژی هەینی بۆ گوێگرتن لە وتاری مەلای گەورە، وتارێکی رەوانبێژی بە زمان پاراوانە خوێندەوە، وتارەکەی لام هونەر بوو، دڵم ئەوەندە بە وتارەکەی سەرقاڵ بوو خەفەت لە دڵما نەما„[5].

مەلای گەورە هەر وتاربێژی سەر مینبەری مزگەوتەکان نەبوو، بەڵکو توانیویەتی بە بێ کاغەز لە کۆڕ و کۆبوونەوە سیاسییەکانی گەورە پیاوان، بەو پەڕی بوێریەوە پەیامی خۆی بگەیەنێت، ئەوەتا خۆی دەڵێت: „ئەمڕۆ لازمە مەلاکان لە علومی نەقلّی وعەقلّی سەردەم موتەبەحیر بن، زاتێ موتەفەکیرو موتەدەبیرو بە سیاسەت و قوەی تەعبیریان چاك بێ، بتوانن حەکیمانە گوێگرەکانیان تێبگەیەنن و لەگەڵ مەلیك و گەورەکان بدوێن. لە کۆڕو کۆبونەوە سیاسییەکان بەپێی کات و پێویستی وتار بدەن و چەندین زمان بزانن و توانای بڕوا هێنان بە بەرامبەرەکانیان هەبێ„[6].

مەلای گەورە لە بواری وتاربێژیدا کەسێکی سەرکەوتوو بووە، بە نمونە لە وتارێکی ڕۆژی هەینی بە بۆنەی تەواوبوونی ڕێگەی شەمەندەفەری شام - مەدینە لە سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم، وتارێکی بەپێزی خوێندەوە، لە میانەیدا ئاماژەی بە ئایەتی (وهدوا الى صراط الحميد*) داوە ،(ئەحمەد ئەفەندی قطب زادە)، کە قازی بووە، پێی وتووە، „ئەگەر زاتی شاهانە گوێبیستی ئەم وتارە ببوایە،

---

[1] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی حەوتەم ، ل 115 – 116.
[2] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم ، ل 96.
[3] - مەسعوود محەمەد : گەشتی ژیانم ، ل 24 ، د. جواد فقی علی الجوم حیدری: محمد بن عبدالله الجلي (مەلای گەورە) و جهوده العلمية، ل 133.
[4] - عبدالخالق علاءالدين: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر ، ل 17، 25.
[5] مامۆستا مەلا محمدی چروستانی: سەرچاوەی پێشوو ، ل 61.
[6] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی دەیەم ، ل 55.
*- وهدوا الى الطيب من القول وهدُوا الى صراط الحميد. الحج : 24

یەکسەر هەزار لیرەی پێدەدایت، بەڵام لێرە بەزایە چوو"[1]. هەروەها لە ڕۆژی سەردانی مەلیك فەیسەڵی یەکەمی عێراق(١٩٢١- ١٩٣٣) بۆ شاری هەولێر، بانگهێشتی زۆرێك لە کەسایەتییەکانی ناوچەکە کرا، لە نێویاندا مەلای گەورە بوو، کە توانی وتارێکی بەپێز پێشکەش بکات، بەشێوەیەك مەلیك پێی سەرسام بووە. پاشان مەلیك بە تورکی وتارێکی پێشکەش کردووە، مەلای جەلیزادە بە ڕەزامەندی مەلیك کردویەتی بە کوردی و هەندێکی لێ زیاد کردووە بۆ ئاسانی تێگەیشتن، دواتر مەلیك پێی وتووە : "ئەشهەدوبیلا وتاربێژی"، مەلای گەورە وتوویەتی: "وەك وتاربێژی سەر مینبەر و مزگەوت، مەلیك وتوویەتی: "نا وەك وتاربێژی مەحافیلی سیاسی"[2]. مەلای گەورە دەربارەی وتارەکەی خۆی دەڵێت: "هەرچەندە واعیزی زۆر نایابم و قسەکانم هەمووی حیکمەتە، بەڵام بەداخەوە با بردی و نەچووە گوێیان"[3].

شایەنی باسە مەلای گەورە بە پێویستی زانیوە لە وتاربێژی بە سود وەرگرتن لە ئەزمونی مرۆڤایەتی چاکسازی بکرێت ئەوەتا دەڵێت: "پێویستە گشتمان موتاڵەعەی کۆماری ئەفلاتون بکەین، تەربیەی فاضلانی لی وەربگرین، بە گوێرەی پلەبەندی(ترقیاتی) مرۆڤ دەستوورێ بۆ وتاربێژان و وانە بێژان دابنێین"[4].

بەهەمان شێوە بە پێویستی زانیوە، چاکسازیی لە بارودۆخی ژیانی زانایانی ئاینی بکات، زانیویەتی بارودۆخ و گوزەرانی باش بۆ ئەهلی چاکساز چەند گرنگە. کەسی هەژار و بێ نەژاد سوکە، گەر زانستی هەموو دنیای هەبێت، کەس گوێ لە قسەی ناگرێت و زانستەکەی بە هەدەر دەڕوات. پارێزگاریی دینی پێ ناکرێت، هەربۆیە بە کورتی دەڵێت: "خودایەتیش لەگەڵ هەژاری ناکرێت"[5]، لەمەشدا نمونە بە (سەید شەریف جورجانی) دێنێتەوە، کە کوڕەکەی لەکاتی وانەوتنەوەدا پێی وتووە: "بابە لە ماڵ ئارد نیە، لە وەڵامیدا وتویەتی: "ئەو قسەیە عیلمی سی ساڵی لەبیربردمەوە". بۆ بایەخدان بە دونیا و ڕەدکردنەوەی فەرمودەیەك، گوایە پێغەمبەرفەرموویەتی، "هەژار پێش دەوڵەمەند دەچێتە بەهەشت"، دەڵێت: "خۆزگە من بارودۆخی ئابووریم باش بوایە، ئەوەی ئارەزووم دەکرد بۆخزمەتی زانست، لەم وڵاتە بمکردایە، با پێنج هەزار ساڵ دوای خەڵکی هەژار بچومایەتە بەهەشت"[6].

ڕووی گلەیی و گازندەی ئاراستەی مەلایانی ئەهلی سونە لە پشتکردنە دونیا دەکات، بە پێچەوانەی هەموو گروپ وئاینزاکانی(مەسیحی و جولەکە و شیعە) کە ئەمەمان پایەی بەرزی تایبەتییان بۆ خۆیان داناوە، بۆیە پێی وایە زانایانی سونە، کەڵکی دین و دنیایان پێوە نەماوە، چونکە لەنێو بازنەی سونەت و تەقلید دا بێهودە دەخولێنەوە. ئەمەش لەمیانەی گفتوگۆیەکی لەگەڵ مەلاکانی کۆیە و دەوروبەری دەردەکەوێت، کە سکاڵایان لە بارودۆخی خراپی ژیانیان لای مەلای گەورە کردووە، ئەویش پێی وتوون

---

[1] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی شەشەم، ل 178.
[2] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ٣٧١.
[3] - هێمن عومەر خۆشناو: بیرەوەری و ڕوانینەکانی مەلای گەورە، ل 23.
[4] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی نۆیەم، ل 643.
[5] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم ل 643؛ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل 28.
[6] - : مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم ، ل 43، ٤٨٠.

: „خەتای خۆتانە، چونکە ئێوە گەورەیی دنیاتان داوەتە ئاغاکان و گەورەیی دینتان داوە بە شێخەکان، بۆیە هەقی سکاڵاتان نیە„[1]. پێی وابوو دەبێت تەریقەت لە خزمەتی شەریعەت بێت، نەك بە پێچەوانەوە[2].

مەلای گەورە، هەوڵی داوە بەرنامە و پرۆگرامی حوجرە و مزگەوتەکان بەرەو مەدەنییەت ببات بە خوێندنی زانستە سروشتییەکان[3]. فێربوونی زمانی ئینگلیزی بە فەرزی کیفایەیە داناوە، ئەمەش شێخ و مەلا و ئاغا نەزانەکانی توڕە کردووە، گوایە لەگەڵ شەریعەتی ئیسلام ناگونجێت[4]. هەروەها داوای گۆڕانکاریی لە زمانی گوتاری هەینی کردووە بە بەکارهێنانی زمانی کوردی لە جیاتی زمانی عەرەبی، وای بەباش زانیوە وتار بە کوردی بێت و ئەرکانەکانی عەرەبی بێت، لای وایە، جگە لە خۆی و باوکی هیچ کەسێك لە ناوچەکەی خۆی وتاری نوێ و سەردەمییانە ناخوێنێت[5].

بە بۆچوونی ئێمە، مەلای گەورە، گەر یەکەم کەس نەبوو بێت لە کوردا کە وتاری هەینی کردووە بە کوردی، ئەوا یەکێکە لە پێشەنگەکانی ئەم بوارە. جگە لەمەش، کۆنیی و سەردەمیانە نەبوونی وتارەکانی سەردەمەکەی تەنها ناخاتە ئەستۆی مامۆستایانی ئاینی، بەڵکو پشکێکی زۆری دەخاتە ئەستۆی دەسەڵاتداران و خوێندەواران، ئەمەش لە میانی بەسەرهاتێك لە تەفسیرەکەیدا ڕووندەکاتەوە، کە جارێك بەڕێوەبەری ئەوقاف لە بەغداد وتار بێژەکان کۆدەکاتەوە و ڕێنمونییان دەکات، لەمەودوا وتاری نوێ و سەردەمییانە بخوێنن، یەکێك لە وتاربێژەکان دەڵێت: „ئەوانەی دێن بۆ نوێژ و گوێگرتن لە وتار توێژی حەماڵ و بەقاڵ و خانەنشین و شێوەی ئەمانەیە، گەر پیاوانی دەوڵەت و فەرمانبەران و وەزیر و پەرلەمانتاران و هتد....بهاتنایە، ئەوا ئەو کاتە وتاربێژ بە سروشتی خۆی وتارەکەی دەگۆڕی„[6].

بەشێوەیەکی گشتی، مەلای گەورە، هەتا درەنگانێکی تەمەنی لەسەر وتاردان بەردەوام بوو، دواتر بۆ شێخ نورەدینی برای وازی لە وتاربێژی هێنا، بەبێ هاوکاری خەڵکی مینبەری مزگەوتی گەورەی کردە قوتابخانەی زانست و ڕووناکبیری، بۆ خەڵکی کۆیە و مەڵبەندەکانی دەوروپشتی[7]. لەبەر خەمخۆری بۆ دین و میلەتەکەی، وانەی چاکسازیی و نیشتمانپەروەری فێردەکردن وەك خۆی دەڵێت:

گریانی من لە بۆ تۆیە وەئیلا تەماعیم پێت نییە حاشا وەکەلا
ئەتۆ چۆنێك دەژی من هەر مەلامە ئیتر بەسە برام خەتمی کەلامە[8]

---

[1] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی)، تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل 19،600

[2] - د. هێمن عومەرخۆشناو: دەرد و دەرمانی زانایان، ل 102.

[3] - هێمن عومەرخۆشناو: بیرەوەری روانینەکانی مەلا گەورە، ل 459؛ عەلائەدین سەجادی: ترجمەی ژیانی مامۆستا مەلا محەمەدی کۆیی، ل 52؛ دلّدا جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو ل 129.

[4] - مەسعود محەمەد: حەماغای گەورە ل 89.

[5] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی نۆیەم، ل 232 ، بەرگی دەیەم ، ل 108.

[6] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی نۆیەم، ل 232، 233.

[7] - الملا محمد جلي زادە: المصقول في علم الاصول، ص 23،١٣؛ کەریم شارەزا: مەلا محەمەدی کۆیی و شیعری سیاسی، رۆژنامەی هاوکاری، ژمارە(١٥٥)، ٢٣- ٢- ١٩٧٣، ل ٢٣.

[8] - کەریم شارەزا: تارمایی شاعیریەتی حاجی قادری کۆیی لەناو شیعرەکانی مەلا محەمەدی کۆیی دا، گۆڤاری نوسەری کورد، ژمارە(١) ساڵی (١) مارتی(١٩٧١)، ل ١٧.

باسی سێیەم- کاریگەری مەلای گەورە و موجاز و بەرهەمەکانی

تەوەری یەکەم- کاریگەری مەلای گەورە

لە ڕاستیدا مەلای گەورە، عەقڵی پێش سەردەمەکەی خۆی کەوتبوو، بە مێشکێکی کراوە و گیانێکی ئازادەوە هاتە مەیدان، لە نێو کۆمەڵگەیەکی نەخوێندەوار و ستەملێکراوی بێگانە پەرست و خۆخۆر. کۆمەڵێکی لە ترسی دەجال و ئومێدی مەهدی دەلەرزی و دەگەشایەوە[1]، بەڵام ئەو بەهۆی بیرە پێشکەوتووخوازییەکەی و هەڵویستەکانی و چالاکییە سیاسی و کۆمەڵایەتی و بەرهەمەکانی، توانی خەڵکێکی زۆر بەئاگا، بەتایبەتی ناوچەی کۆیە و دەوروبەری بەئاگا بهێنێتەوە[2].

مەلای گەورە، خزمەتێکی گەورەی بە ئاینی ئیسلام بە تێگەیشتنی دروستکردووە، لە ڕێگەی وتار و بەرهەمەکانی و بەشداریی لە چالاکییە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان، بە ئامانجی چاکسازیی لە نێو کۆمەڵگەی کوردی و پێکهاتە ئاینییەکانی کوردستان بە گشتی و کۆیە بەتایبەتی[3]. بە تەنها هاتە مەیدان و توانی بە هێزی بیروباوەڕ و زانیاری زۆری و هەڵوێستەکانی، هێرش بکاتە سەر دام و دەزگای شێخایەتی (قادری و نەقشی)، بووە مەشخەڵ و بریسکەی دوای خۆیشی نەکوژایەوە[4].

بەبێ کۆڵدان، بە گژ هەموو جۆرە پروپۆچپەرستی و خورافاتی شێخەکان و دووبەرەکی دا چوویەوە، بە گوفتار و نوسین و هەڵوێستەکانی، گەر هەوڵەکانی ئەو و کەسانی وەك ئەو نەبوونایە، ڕەنگە ئیسلامەتییەکی پڕ لە خورافیات لەناو کوردا بڵاوبوایەتەوە، کە زۆر دوور بوایە لە ئیسلامەتی ڕاستەقینە، بە نموونە زۆر بە توندی دژایەتی شێخەکانی (هەقە)ی شەدەڵەی کردووە، خەڵکی لێ وریاکردونەتەوە و قوتابییەکانی لێ هانداون، کە دژایەتیان بکەن، بە شێوەیەك ئەگەر ئەو نەبوایە، ئەوا بیروبۆچوونەکانیان لە ناوچەکانی کۆیە تا دەگەیشتە دەوروبەری هەولێربڵاو دەبوویەوە، ئەم هەڵوێستەش وای کرد، بکەوێتە بەر خەشم و قینی ئەو گروپە، بە جۆرێك هەوڵی کوشتنیان دا بە تەقەلێکردن، بەڵام زیانی پێنەگەیشت[5].

مەلای گەورە شیعری لەسەر شێخ عبدالکریمی شەدەڵە هەیە، کە دەڵێت:-

هەموو مەمنونی شێخ عبدالکریمین   کە سڕی ئەم طەریقەی ئاشکراکرد
حیجابی بەینی نێر و مێ ی فڕێ دا   هەرامە و هینی پێکدی ئاشناکرد*
لە خەڵوەتخانەی بەزمی مریدان   بەپێ ی خۆی دانس و هەڵپەرکێی پەیا کرد[6]

---

[1] عەلادین سەجادی: ترجمەی ژیانی مامۆستا مەلا محەمەدی کۆیی، ل 48.

[2] ممتازحیدری : مەلای گەورە (مەلا محەمەدی کۆیی)، ل 21.

[3] - عمر حسن سعید: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠.

[4] - مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٠١- ٧٠٤.

[5] د. جواد فقي على الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي (مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 152، 153.

*- هەرچەندە(هەقەکان)، ئەمە ڕەت دەکەنەوە، ڕەنگە ئەمە لەوەوە هاتبێت کە ئافرەتیان لە کۆمەڵگەی کوردی زیاتر سەربەستتر بووە، جیاوازی نێوان پیاو ژنیان نەبووە، چونکە هەردوو ڕەگەزەکە پێکەوە کاریان کردوە، لەڕوی ئابوورییەوە بڕوایان بەشێوە ژیانی هاوبەش هەبووە. دەکرێت زیاتر ئەو بانگەشەی بەرەڵڵاییەی دەخرێتە پاڵ هەقەکان، زیاتر لەڕێگەی گەڕیدەکانی وەك(ئەدموندز و خاتو هێنی هارۆڵد هانسن) هوە بڵاوبوبێتنەوە، کە پێیان وایە یەکێك لە شوێنکەوتوانی ڕێبازەکە بەناوی(حاجی شێخ عارف) ڕێبەری ئەم بەرەڵڵاییە بووە، گەر ئەم بۆچوونە ڕاست بێت ئەوا ئەوکەسە خەتابارە نەك شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە، ڕابەری تەریقەتی هەقە. ڕۆوف محمد زهدی: بۆ لەهەقە کەوتنە تەقە، چاپخانەی الحوادث، بەغداد، 1985، ل122،39،34، 169.

[6] - مەلامحەمەدی کۆیی (مەلای گەورە): دیاری مەلا محەمەدی کۆیی، ل 27.

مەلای گەورە كاریگەریی لەسەر گشت چین و توێژەكانی شارەكەی هەبوو، بەهۆی زانستە فراوانەكەی، گەیشبووە پلەی موجتەهیدی لە هەندێ بواردا. ڕۆڵی هەبووە لە دوور كەوتنەوە ی دانیشتوانی ناوچەكەی لە خورافات، شوێنە دورەكانیش لە ڕێگەی بڵاوبوونەوەی موجازەكانی لە ڕووبەرێكی فراوانی باشوری كوردستان و شوێنەكانی تر[1].

ئەو رۆڵی گرنگی لەكردنەوەی قوتابخانەی میری لەكۆیە لەساڵی 1913[2] هەبوو، رۆڵی پێشەنگی لە پرۆسەی خوێندن و ئاراستەی خوێندكاران بۆ بایەخدان بە زانست و دووركەوتنەوە لە ئەفسانە هەبوو، بە چەندین ئایەت و فەرمودە پشتگیریی خوێندنی كچانی كردووە،[3] تەنانەت نەجیبە خانی كچی لە ساڵی (1925 - 1926)، ناردە قوتابخانەی كوڕان بۆ خوێندن. كە ئەم كارەی بووە جێی سەرسورمانی خەڵكی و بە كارێكی نەشیاویان زانی، چونكە لەو كاتەدا زۆرێك لە خەڵكیی، ئامادە نەبوون كوڕەكانیشیان بنێرن بۆ خوێندن[4]. بەم هەڵوێستەی بووە جێی نارەزایی زۆرێك لە ئاغا و شێخ و زانایانی ئاینی و تەنانەت خەڵكیش، چونكە بەچاوی سووك سەیری ئەو كەسانەیان دەكرد، كە منداڵەكانیان ناردوەتە قوتابخانە، بەتایبەتی گەر كچ بوبێت[5]. بەڵام مەلای گەورە گوێی نەداوەتە لۆمەی لۆمەكاران، بەڵكو بە شیعرەكانی زۆر بەرگری لە ئافرەتان دەكرد و بۆ خوێندن هانی دەدان[6].

ئەو كاریگەری لەسەر پێكەوە ژیانی ئاینی لەناوچەی كۆیە و دەوروبەری هەبوو، چونكە لە خۆشی و ناخۆشیەكانی كەمە ئاینییەكان بەشداری دەكرد، پەیوەندی دۆستانەی لەگەڵ پێشەواكانیان هەبوو، بەتایبەت(حاخام ئیسحاق). هەروەها لە سەردەمی بزوتنەوەی رەشید عالی گەیلانی(١٨٩٢- ١٩٦٥)و لە ساڵی ١٩٤١، كە فەرمانی كۆكوژی جولەكەكان درا، لە كۆیەش جولەكەكان بەچەند شێوەیەك كەوتنە بەر پەلامار و هەڕەشە. مەلای گەورە لە رۆژانی هەینی لە رێگەی وتارەكانیەوە رایگەیاند، كە نابێت هیچ كەسێك بە هیچ پاساوێك پەلامار و ئەشكەنجەیان بدات، ئەمەش بووە هۆكارێكی پاراستنیان[7].

شایانی باسە، هەرچەندە لە كۆیە لە ساڵی 1894وە قوتابخانەی منداڵان، بەشێوەی پچڕ پچڕ هەبووە، بەڵام كەس كچی نەناردووەتە بەر خوێندن، مەلای گەورە یەكەم كەس بووە، خەڵكی تر چاویان لەو كردووە[8]، لە كۆیە ساڵی 1933 خویندنگەی كچان كرایەوە، نەجیبە خان وانەی تیا وتوتەوە، كە ژمارەی خوێندكارەكانی 24 خوێندكار بووە[9]. هەتا چلەكانی سەدەی بیستەم، حوجرەكان شوێنی پەروەردە و فێركردنی كوڕان و تاڕادەیەكیش كچان بوون، بەڵام لە ناوەڕاستی چلەكان بەدواوە پایەی مزگەوت و

---

1 - حمید المطبعي: سەرچاوەی پێشوو، ل 45، 52.
2 - عبدالخالق علاء الدین : مەلای گەورە، زانا و ئەدیب و شاعیر ، ل 18.
3 - نوخشە عەبدول: سەرچاوەی پێشوو ل 69.
4 - مەلا محەمەدی كۆیی (مەلای گەورە): دیاری مەلا محەمەدی كۆیی، ل 74، جەمال فەتحوڵا تەیب :كۆیە 1918 – 1958، ل 134.
5 - حەیدەر عەبدوڵلا: ژن و قورئان و مەلای گەورە، گۆڤاری لەیلا قاسم- لەیلا زانا، ب. ژ، ب. ش. ب. ل.
6 - د. كەمال مەزهەر ئەحمەد: ئافرەت لە مێژوودا، چاپخانەی الحوادث- بغداد، ١٩٨١، ل ٧٨.
7 - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٩، ٥٠.
8 - هەمان سەرچاوە ، ل 72.
9 - نوخشە عەبدول: سەرچاوەی پێشوو، ل 57.

حوجرەکان بۆ پەروەردە و فێرکردن لاواز بوو، تەنها هاوینان خەڵکی منداڵەکانیان بۆ فێربوونی قورئان و زانستی ئاینی دەنارد[1].

مەلای گەورە دوای خۆی کتێبخانەیەکی دەوڵەمەند بە کتێب و دەستنوسی ئاینی و ئەدەبی بەجێهێشت، کە ژمارەی کتێبەکانی کتێبخانەکەی دەگەیشتە هەزار بەرگ(مجلد)، جگە لەو دەستنوسانەی خۆی نوسیبووی، کە دەگەیشتە ١٠ هەزار لاپەڕە، جگە لەوانەی، کە خۆی کڕیبوونی یاخود بە دیاری و میرات بۆی مابۆیەوە. هەرچەندە کتێبخانەکە لە سەرەتای شەستەکانی سەدەی رابردوو سوتا، لەنێویان ژمارەیەکی زۆر کتێب و بەڵگەنامەی دەگمەن هەبوو. خێزانەکەیان پاشماوەی کتێبخانەکەیان کردە دیاری بۆ کۆلێژی شەریعەی زانکۆی کۆیە[2].

هەرچەندە مەلای گەورە بەوپەڕی بوێری و بە زانستی فراوان هاتە مەیدان بە نوسین و وتار و هەڵبەست وهەڵوێست، بە ئامانجی هۆشیارکردنەوەی میللەتەکەی، بەڵام بەهۆی گرانیی ئەرك و گرفتی دواکەوتوویی گشتی لایەنەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی، دەتوانین بڵێین کاریگەریی و هەوڵە چاکسازییەکانی، وەك پێویست نەهاتە بەرهەم[3].

بە بۆچوونی ئێمە، کەمی کاریگەریی وتارەکانی بە نمونە، دەگەڕێتەوە بۆ زوو لەبیرچوونەوەی لەلایەن گوێگرەکانی و کەمی کاریگەریی ئامۆژگاری لەسەر مرۆڤ، بەڵام زیاتر هەڵوێستە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی کاریگەرییان زیاتر هەبوو، چونکە زووتر بڵاودەبوونەوە، کەسە نائاینییەکانیش پشتگیرییان دەکرد، جگە لە کەمی و نەبوونی دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوە لە کۆیە، کە هیچ کام لە بەرهەمەکانی لە سەردەمی ژیانی خۆیدا بڵاونەبوویەوە، بەشێکی کەمیان لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم بڵاوکرایەوە، ئەوانی تر کەمتر لە دوو دەیە لەمەوبەر بڵاوکراونەتەوە.

نوسین و بەرهەمەکانی زیاتر لۆکاڵی بوون، بەتایبەتی تەفسیرەکەی، کە لەدوای 66 ساڵ لە مردنی خۆی چاپکرا، لە کاتێکدا لە ساڵەکانی ١٩40 نوسراوە[4]، پشتگیرینەکردنی بۆچوونەکانی لەلایەن هەندێك لە مەلاکان و دژایەتیکردنی لە کاتی خۆی و تەنانەت ئێستەش[5]. جگە لەوەی لە کۆمەڵگەیەکی دواکەوتووی نەخوێندەوار و لە ناوچەیەکی داخراوی وەك کۆیە* ژیاوە. کە ڕێژەی نەخوێندەواری ٩٠% ی کۆی دانیشتوانی پێکدەهێنا، هەروەها نەبوونی رۆژنامە و گۆڤار، ئاشکرایە ژینگەی وا شتی نوێ پەسەند ناکات، گەر لە شوێنێکی وەك هەولێر و سلێمانی بوایە، کاریگەریی زیاتر دەبوو. هەرچەندە خاوەن مەدرەسە بوو، سەدەها کەس لەلای خوێندویانە و دەیەها کەس ئیجازەی زانستییان لێوەرگرتووە، بەڵام هیچیان توانا و بوێریی ئەویان نەبووە، نەیانتوانیوە بەتەواوی بیر و ئەندێشەکانی بگوازنەوە بۆ ئەو

---

[1] - بەشدار عمر رەفیق: رۆڵی کۆمەڵایەتی و سیاسی ژنی کورد لە باشوری کوردستان ١٩٢١- ١٩٥٨، ماستەر، بڵاونەکراوە، پێشکەش بەبەشی مێژووی زانستە مرۆڤایەتی کۆمەڵایەتیەکانی زانکۆی کۆیە کراوە، ٢٠١٢، ل ٤٥.

[2] - د. جواد فقي علي الچوم حيدری: محمد بن عبدالله الجلي (مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 144.

[3]- عومەر ئیبراهیم عەزیز: لە یادی زانای گەورەی کورد(مەلا محەمەدی کۆیی) دا، رۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (2441) یەکشەممە، 10ئایاری 1996.

[4] - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو ، ل 132.

[5] - جەمال فەتحولا تەیب: کۆیە 1918- 1958 ، ل 123.

*- شایانی باسە، کۆیە لە سەردەمی مەلای گەورەدا جادەکانی خۆڵ بووە، کارەبای نەبووە، هەتا ساڵی ١٩٥٠ تەنها لە چوار گەڕەك پێك هاتبوو، کە بریتی بوون لە: قەڵات و بایزاغا و بەفری قەندی و هەواو، تەنها یەك ناحیەی هەبوو ئەویش تەق تەق بوو، مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ١٥٠؛ جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ٨٧.

شوێنانەی مەلایەتییان تیا کردوە، جگە لە مامۆستا شێخ محەمەدی خاڵ لە سلێمانی و مەلا هادی ئەفقەن زادە لە کوردستانی رۆژهەڵات[1].

بەشێوەیەکی گشتی، ئەو ژینگە و بارودۆخەی بۆ رێبەرانی بزوتنەوەی چاکسازی رەخسا، بۆ مەلای گەورە نەڕەخسا، بۆیە بۆچوون و هەوڵەکانی- وەك ئەوان- لە کاتی خۆیدا رەنگیان نەگرت[2]، وەگەرنا لە رووی شارەزایی و زمانزانییەکەی، گەر لەوان زیاتر نەبوبێت، کەمتر نەبووە[3].

بە بۆچوونی ئێمە، بەشێك لە کەمی کاریگەری مەلای گەورە دەگەڕێتەوە بۆ خودی خۆی، چونکە کەمتەرخەم بووە لە ئاست بڵاوکردنەوەی بەرهەمەکانی لە ترسی مێشك وشکان و رازی نەبووە بە لە چاپدانیان لەوانە(دیوانەکەی) هەتا دوای مردنی خۆی، دەکرێت ئەمەش بە خاڵێکی نەرێنی لە ژیانی چاکسازێکی وەك ئەودا دابنرێت، چونکە دەکرا لە رێگەی بڵاوبوونەوەی بەرهەمەکانی خەڵك زیاتر و زووتر ئاشنای ئایدیاکانی ببونایە و کاریگەری زیاتر دەبوو لەسەر ناوچەکەی و دەوروبەریش.

تەوەری دووەم- موجازەکانی مەلای گەورە

دیاریکردنی ژمارەی ئەو خوێندکارانەی لەلای مەلای گەورە خوێندویانە کارێکی ئەستەمە، بەڵام ئەوانەی ئیجازەی زانستییان لێ وەرگرتوە، لە ٥٠ کەس زیاتر بووە، کە لە ناوچە و وڵاتە جیاجیانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە هاتبوونە کۆیە، لەوانە ئێران و تورکیا و روسیا و عێراق[4]، چونکە فەقێ بەدوای مەلای باشدا دەگەڕا، جگە لە نەبوونی کێشەی هاتوچۆ لەو کاتەدا[5].

گەلێك مەلا و زانای ئاینیی ناودار، لەسەردەستی مەلای گەورە پێگەیشتوون، دوای وەرگرتنی ئیجازە دەبوونە پێشنوێژ و وتارخوێنی بەتوانا و خزمەتگوزاری زانست، لەوانەش[6]: مەلا رەسوڵ شێخ وەسانی، یەکەم ئیجازەدەری مامۆستا، مەلا حەمیدی عەسکەری، مەلا فەتحوڵڵا هەرتەلی، یەکێکە لە زانا بەناوبانگەکانی خۆشناو و دەوروبەری، مەلا سدیق کوڕی مەلا عەبدوڵڵا نازەنینی، کە بووە سەرۆکی دادگای گەورە(المحكمة الكبرى) لە کەرکوك، مەلا عومەر ناسراو بە فەهمی، مەلا مەعسووم هەورامی*، مەلا ئەحمەد کوڕی مەلا عەبدولخالق ئاکرەیی، مەلا عەبدولقادر کوڕی باپیر کانی دەربەندی(یەکێك بوو لە دیارترین قوتابییەکانی مەلای گەورە، زۆر پابەندی بووە، رۆڵی لە پاراستنی شوێنەوارە زانستیەکانی و

---

1 - زامدار ئەحمەد: مەلای گەورە و مەسعوود محەمەد لە چەند دیدارێکدا، ل ٥٥- ٥٩.

2 - نەبەز هەورامی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤٧.

3 - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٣.

4 - د. جواد ففي علي الچوم حيدري : محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 125.

5 - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٦.

6 - مەلا عبدالكريم مدرس: بنەماڵەی زانیاران، ل ٥٦٤.

*- مەلا مەعسوم هەورامی: کوڕی مەلا خدر، لە ساڵی ١٩٠٠ لەدایك بووە، باوکی لە دەڤەری هەورامانەوە هاتوەتە کۆیە لەلای مەلا عەبدوڵڵای جەلیزادە ئیجازەی زانستی وەرگرتوە و نەگەڕاوەتەوە هەورامان، مەلا مەعسوم ئیجازەی لە مەلای گەورە وەرگرتوە وەك نیشانەیەکی خۆشەویستی بۆی مەلای گەورە لەو رۆژەدا جبەکەی خۆی بەخەڵات پێدەبەخشێت، هەندێك جار رایسپاردوە لە جیاتی خۆی وتار بخوێنێتەوە، دوای مردنی شێخ نورەدین بووەتە مامۆستاو وتاربێژی مزگەوتی گەورە، داوای لێکراوە ببێتە دادوەری گشتی بەغداد. بەڵام رەتیکردوەتەوە، شارەزای زمانەکانی کوردی و فارسی و تورکی و عەرەبی بووە لەگەڵ کەمێك ئینگلیزی و فەرەنسی، رەتیکردوەتەوە فتوای ناشەرعیبوون دژ بە شۆڕشی ئەیلول بدات، بۆیە دوچاری زیدانیکردن بووە، پاشان لە ساڵی ١٩٦٣چوەتە پاڵ شۆڕش. لە ساڵی ١٩٦٤ مردوەو لەسەر وەسیەتی خۆی بە جبەکەی مەلای گەورەوە لە کۆیە نێژراوە. عەبدولخالق عەلائەدین: کۆیە...ناودارانی، چاپی یەکەم، ٢٠١٤، ل ٤١-٤٦؛ ا.د.جمال محمد فقى رسول- باجلان: اثر الاجازة العلمية في الترابط الروحي بين المجيز والمجاز وابنائهما(جلي زاده و هورامي زاده في كويه نموذجا)، ص 21-23.

له چاپدانیان هەبووە، کۆتا قوتابی مامۆستا بووەو لە ساڵی ٢٠٠٦ مردووە)، مەلا ئەبوبەکر کوڕی مەلا مستەفا کۆیی هەمەوەندی، مەلا عەلی باداوەی، مەلا سەعید ناومالی، مەلا سدیق ساڵح گەرمکی، مەلا سادق مەلا ئەحمەد، (زانایەکی دیاری ناوچەی کۆیسنجەق بووەو بووەتە موفتی رانیە)، شێخ نورەدین* ، شێخ عەبدولکەریم کوڕی سەید ئەحمەد گردەشینی.

لە کوردەکانی کوردستانی رۆژهەڵات:- مەلا عەلی کوڕی قازی سەردەشت، مەلا محەمەد ئەمین موکری، لە کوردانی باکوری کوردستان، مەلا ساڵح چۆڵەمێرگی، مەلا ساڵح دیاربەکری، لە قوتابیە روسییەکانی مەلا رەحیمی تارش[1]. مەلا محەمەد مودەڕیسی دهۆك، مەلا شێخ محەمەد تاهری شوشی، مەلا ئەبوبەکری کۆیی، مەلا محەمەد شیروانی، مەلا مەحمودی راجی[2]، مەلا کاك عەزیز کوڕی کاك مستەفا کوڕی کاکی هیرانی، مەلا عومەر قرناوی[3]، مەلا قاسم، مەلا ساڵح پەسوێ(دوای وەرگرتنی ئیجازە بۆ خوێندن هاتوەتەوە بۆ لای مەلای گەورە)[4]، مەلا ساڵحی موکریان و مەلا جەلالی شوکاك[5]، مامۆستا شێخ محەمەدی خاڵ[6]**.

شایانی باسە، دەرچووانی ژێردەستی مەلای گەورە، خاوەنی عەقڵی کراوە و بیر ڕوناك بوون، لە چەقبەستوویی خورافات رزگار دەبوون، تەنانەت دوای مردنی مامۆستاکەیان دڵسۆز بۆ نیشتمان و نەتەوەکەیان بوون، بەنمونە: لەسەردەمی دەسەڵاتی عەبدولکەریم قاسم:(١٩٥٨- ١٩٦٣)، دوای دەستپێکردنی خەباتی چەکداری کورد لە دژی قاسم لە ساڵی ١٩٦١، دەوڵەت داوای دەرکردنی بروسکەی پیرۆزبایی لە مەلاکان بۆ(زەعیم) و فتوا دژ بە شۆڕشی ئەیلولی ١٩٦١ کرد کە ناشەرعییە، چەند مەلایەك یەکسەر نووسییان، بەڵام موجازەکانی مەلای گەورە، لەوانە مەلا مەعسووم هەورامی و مەلا

---

*- شێخ نورەدین: کوڕی حاجی مەلا عەبدوڵڵای جەلیزادەیە، لە خاتو زەینەبی کچی شێخ کەریمی بەرزنجیە، لەبەر ئەوەی شێخ زادەیە لە منداڵیەوە پێی وتراوە کاکە شێخ. مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ١٠.

1 - مغديد حاجي لمحات من حياة الملا محمد الكويي(مەلای گەورە) 1976- 1943ولمحات عن شعره، ص 78، 79؛ جلال سليمان خورشيد: سەرچاوەی پێشوو،ل ٢٠، ٢١؛ د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە)وجهوده العلمية، ص 125- 129.

2 - مەلا طاهیر بەحرکەیی: مێژووی زانایانی کورد، بەرگی سێیەم، چاپخانەی ئاراس، لەسەر ئەرکی کۆڕبەندی هزری ئسلامی چاپ کراوە، ٢٠١٠، ل ١٥٠؛ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥.

3 - عمر حسين سعيد: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٦.

4 - مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٧٦.

5 - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٦٢.

6 - نەبەز هەورامی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤٨.

**- شێخ محەمەدی خاڵ: کوڕی شێخ عەلی کوڕی حاجی شێخ ئەمینی خاڵە، لە ساڵی ١٩٠٤ لە سلێمانی لەدایك بووە، لە تەمەنی دەساڵیدا باوکی دەمرێت، باپیری بەخێوی دەکات، سەرەتای خوێندنی لای باپیری دەبێت و زۆربەی خوێندنی لای شێخ عومەری قەرەداغی بووە، لە ساڵی ١٩١٣ بووەتە مودەریسی مزگەوتی باپیری، بووەتە دادوەر بۆ ماوەی ٢٨ ساڵ، دواتر بوووەتە ئەندامی مەحکەمەی تەمیز لە بەغداد و ئەندامی کۆڕی زانیاری عێراق و جێگری سەرۆکی کۆڕی زانیاری کورد، لەبەر ئەوەی خاوەن هەستی بەرزی ئاینی و نەتەوەیی بوو، پۆستی ئەمینی گشتی ئەوقافی سەردەمی بەعسیەکانی رەت کردۆتەوە، خاوەنی کتێبخانەیەکی دەوڵەمەند بووە بە دەستنوس، لە سەرەتای هەشتاکانی سەدەی رابردوو لیژنەیەك لە بەغدادەوە هاتن بۆ کڕینی بەپارەیەکی خەیاڵی، بەڵام ئامادەنەبوو پێیان بفرۆشێت، هەتا کۆتاییەکانی تەمەنی رۆژانە دە کاتژمێر بەخوێندنەوەو نوسینەوە خەریك بووە، خاوەنی نزیکەی چل بەرهەمی چاپکراوە بەزمانی کوردی و عەرەبی، لە ساڵی ١٩٨٩ کۆچی دوایی کردوە. خالید محەمەد خاڵ: ژیاننامەی شێخ محەمەدی خاڵ و بیرەوەری، رۆڤار، ژمارە(٢٩)، ل ٣-٧.

زاهیری مەلا سادق و هاوڕێکانی، کە ژمارەیان ١٠ کەس بوون، بروسکەو فتوایان نەنوسی، حکومەت هەموویانی زیندان کرد، دوای چەندین مانگ مانەوە و ئازاردان، ئازاد کران[1].

تەوەری سێیەم- بەرهەم و هەوڵە زانستییەکانی

مەلای گەورە دوای وازهێنانی یەکجاری لە کاروباری میری لە ساڵی ١٩٢٨، هەموو کاتەکانی خۆی بۆ خوێندنەوە و وانەوتنەوە و دانانی کتێب و شیعرتەرخان کرد، بەڕادەیەك لە شەو و ڕۆژێکدا ١٦ کاتژمێر پێیانەوە خەریك دەبوو. لە ناوەڕاستی پەنجاکانی تەمەنیدا، وەك زانایەکی ئاینیی نمونەیی دەرکەوت. ئەو ساڵە بە ساڵی کامڵبونی فیکریی و فەلسەفیی ئەو دادەنرێت، چونکە بەری هەوڵ و کۆششی چل ساڵەی تەمەنی هاتە بەرهەم. لەو ماوەیە بەدواوە زۆربەی بەرهەمەکانی دانا، لەوانەش تەفسیرەکەی[2]. ئاشکرایە ئەو تەمەنە تەمەنی کامڵبوونی عەقڵە، بۆیە دەبینین بەرهەمەکانی کەمتر سۆز بەسەریاندا زاڵە، بەڵکو زیاتر رونکردنەوەی عەقڵی و وریاکردنەوە و هوشیاری کۆمەڵایەتی و روناکبیرین، جگە لەوەی خۆی کەسێکی عەقڵانی بووە[3].

سەرەڕای بوونی چەندین ئاستەنگ لە بەردەمیدا، بە نمونە شوێنی خوێندنەوە و نوسینەکانی، ژوورێکی بچوکی لە قوڕ دروستکراو بوو، تەنانەت کارەبا و لۆکسیان نەبووە، لەبەر رووناکی چرا(لالە)یەکی بچوکی نەوتیی، زۆربەی بەرهەمەکانی، بە تەفسیرەکەیەوە نوسیوەتەوە[4]، کە ژمارەیان زیاتر لە بیست نامیلکە و کتێبە و بە زمانەکانی(کوردی و عەرەبی) ن. بە لێکۆڵینەوە لە بەرهەمەکانی، دەبینین زۆربەیان لە بواری (فقه و اصول و عەقیدە) یە، ئەویش بە ئامانجی راستکردنەوەی تێگەیشتنی موسڵمانان بە گشتی و کۆیە و دەوروبەری بەتایبەتی[5]. هیچ کام لە کتێبەکانی لەسەردەمی ژیانی خۆیدا چاپ نەکراوە، ئەوەتا خۆی لەو بارەیەوە دەڵێت: „ چەندین نامیلکە و وتارو نامەی بەپێزم هەیە، بەڵام ئاشکرایان ناکەم، لەترسی مێشك وشك و داخراوەکان„[6].

شایانی باسە، مەلای گەورە لە نوسینەکانی، جگە لە زیرەکی خۆی، کەوتبووە ژێر کاریگەریی قوتابخانەی چاکسازیی جەمالەدینی ئەفغانی و محەمەد عەبدە، بەڵام زۆربەیان بەرهەمی تێڕامان و ئاوەزی خۆی بوون[7]. هەوڵیداوە لە ڕێگەی نوسینەکانیەوە چارەسەری دیاردە دزێوەکانی کۆمەڵگە و هۆکارەکانی دواکەوتنی بکات، لە ڕێگەی بایەخدان بە ڕۆڵی کاریگەری ئافرەت، بەوەی گرنگترین ئەرکی لەسەر شانە، کە پەروەردەکردنی نەوەکانی داهاتووە، جگە لە بایەخدان بە زانست و دورکەوتنەوە لە ناکۆکی و دوبەرەکی[8].

بۆ هەڵسەنگاندنی مەلای گەورە لە رووی زانستیەوە، پێویستە هەموو بەرهەمەکانی لەلایەن کەسانی شارەزا و پسپۆڕەوە لێکۆڵینەوەیان لەسەر بکرێت. نابێت تەنها لە یەك لایەنەوە تەماشا بکرێن، چونکە ئەو

---

1 - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم: ل ٤١٠؛ عەبدولخالق عەلائەدین: کۆیەو ناودارانی، ل ٤١- ٤٤.

2 - ممتاز حیدری: مەلای گەورە(مەلا محەمەدی کۆیی)، ل ٧٦.

3 - مەلا محەمەدی کۆیی: فڕی فڕی قەڵ فڕی: ل ١٣.

4 - ریاز کاکە مەحمود- شکار جەلال: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤١.

5 - جلال سليمان خورشيد: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٣، ٣٤؛ ا.د. جواد فقي علي: الصلة العلمية والعائلية بين ملای گەورە وملا ابي بكر افندي، ل 12.

6 - الملا محمد جلي زادة الكويي: المصقول في علم الاصول، ص13.

7 - مەلا محمدی جەلی کۆیی: فڕی فڕی قەڵ فڕی، ل ٤٢.

8 - عمر حسين سعيد: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧.

یەکێکە لە زانا بەرزەکانی ئیسلام، لە بابەتەکانی فەلسەفە و شەرع و تەفسیر و شیعر و فیقهـ دانراوی هەیە، خاوەن بۆچوونی تایبەت بەخۆی بووە و بە ڕێڕەوی چاولێکەرییدا نەڕۆیشتوە[1].

گرنگترین بەرهەمەکانی بە زمانی عەرەبی.

1- (المصقول في علم الاصول): لە بابەتی ئوصول فقه، لە ١٥٩ لاپەڕەی قەبارە ٢٤× ١٦ سم، لە پێشەکییەك و چوار بەش و کۆتایی پێکهاتووە، یەکەم جار لە ساڵی ١٩٨١ چاپ کراوە، لەلایەن د. فائز ابوبکر وەك تێزی دکتۆرا لێکۆڵینەوەی لەسەر کراوە[2].

2- (ابهی المارب في اثبات الواجب): ئەم نامیلکەیە لەبارەی زانستی عەقیدەیە و لە ١٥ لاپەڕەی قەبارە بچوك پێکهاتوە، لە ساڵی ١٩٢٨ نوسیویەتی بۆ سەلماندنی (واجب الوجود)، بە بەڵگەی عەقڵی و نەقڵی، گفتوگۆو بۆچوونی زانایانی زانستی کەلام و فەیلەسوفان و زانایانی ئاینی هێناوە. تیایدا دەڵێت: „ئەم نامیلکەیە بە مەبەستی ئاشکراکردن و دەرخستنی راستی دەرکراوە، دڵنیابن، کە پەند وەرگرتن بە زۆریی مانایە نەك بە گەورەیی قەبارە„، دەستنوسە و لە کتێبخانەی زانکۆی کۆیە پارێزراوە[3].

3- (الاله والطبيعة والعقل والنبوة): ئەم نامیلکەیەی ١٢ لاپەڕەی قەبارە مام ناوەندە، باس لەوە دەکات هەرگەلێك ئیمانی دروستی بە خودا، عەقڵ، زانستی سروشتی، پێغەمبەرایەتی هەبێت، سوود وەردەگرێت و پێشدەکەوێت، لە وەهم و خەیاڵ وشوێنکەوتنی ئارەزوو دوور دەکەوێتەوە، بەختەوەری هەردوو دنیا دەبێت، بەڵام بەداخەوە شوێنکەوتووانی هەمویان ناتەواون. هەیە بڕوای پتەوی بەخودا هەیە، بەڵام ئینکاری سروشت دەکات، هەیە سوود لە سروشت دەبینێت، ئینکاری خودا دەکات، هەیە بڕوای بە عەقڵ هەیەو ئینکاری پێغەمبەرایەتی دەکات، هەیە بڕوای بە پێغەمبەرایەتی هەیە و ئینکاری عەقڵ دەکات[4].

4- (التكميل في وجوب الفرق بين الممكن والمستحيل): ئەم نامیلکەیە لەبارەی زانستی عەقیدەیە. لە ٢٤ لاپەڕەی قەبارە بچوك پێکهاتوە، لە ساڵی ١٩٢٦ دایناوە، بابەتەکانی دەربارەی سیفەتەکانی خودا و دروستبوونی گەردونە. لەلایەن د. جمال محمد فقی رسول باجەلان لێکۆڵینەوەی لەسەر کراوە[5].

5- (الحدس سلم الارتقاء): ئەم نامیلکەیە لە ١٣ لاپەڕەی قەبارە بچوك پێکهاتووە، لە ساڵی ١٩٢٧ دایناوە، داوای شارەزایی و کارکردن و داهێنانمان لێدەکات، نەك پشتبەستن بە فریادڕەس(مەسیح و وەلی)، چونکە چاوەڕوانیکردنی ئەمانە، مرۆڤ بەرەو تەمبەڵی دەبەن. دەستنوسە لە کتێبخانەی زانکۆی کۆیە پارێزراوە[6].

6- (حقيقة الايمان والاسلام والاحسان): ئەم نامیلکەیە لە ٤٤ لاپەڕەی قەبارە بچوك پێکهاتووە، دووەم گەورەترین نامیلکەیەتی دەربارەی زانستی کەلام. تیایدا دژایەتی بیروبۆچوونە خراپەکانی کردووە. داوای پاککردنەوەی عەقیدەی کردووە، باسی وەلی راستەقینەی خودا دەکات، کە کەسێکە، لە قورئان و

---

[1] - عبدالخالق علاءالدين: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٧٧.

[2] - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية؛ عمر حسين سعيد: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧؛ مغديد حاجي: لمحات من حياة الملا محمد الكويي(مەلای گەورە) 1876- 1943ولمحات عن شعره، ص 76.

[3] - عمر حسين سعيد: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩.

[4] - بڕوانە پاشکۆی ژمارە ٣.

[5] - عمرحسين سعيد: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩.

[6] - بڕوانە پاشکۆی ژمارە ٤

فەرمودەکانی پێغەمبەر و نهێنییەکانی شەریعەت شارەزا بێت، شتی زۆری ترهەیە، نایزانێت، وەك نەخۆشکەوتنی مرۆڤ و مردنی[1].

7- (خراب العالم): ئەم نامیلکەیە لە ٧ لاپەڕەی قەبارە بچوك پێکهاتووە و لە ساڵی ١٩٢٧ داینـاوە، لە پێشەکی و چەند بابەتێك پێکهاتووە، لەوانە رۆژی زیندووبونەووە و گەڕانەوەی رۆح بۆ جەستە، بە بەڵگەی قورئانی دەیسەلمێنێت، کە تەنها خودا دەیزانێت، تیایدا دەڵێت نابێت لە مردن بترسین، هەرکەسێك پێی خۆشبێت بە خودا بگات، خوداش پێی خۆشە پێی بگات. دەستنوسە لە کتێبخانەی زانکۆی کۆیە پارێزراوە[2].

8- (ستة الاشخاص): ئەم نامیلکەیە لە ٣٤ لاپەڕەی قەبارە بچوك پێکهاتووە و لە ساڵی ١٩٢٦ داینـاوە، تیایدا باس لە شەش کەسایەتی دەکات، ئەوانیش: عیسا پێغەمبەر، سەلامی خودای لێ بێت، عەلی کوڕی ئەبو تالیب، خدر، ئیلیاس، مەهدی، دەجال. تیایدا هەوڵیداوە ئەو ئیسرائیلیاتانەی دەربارەی ئەو کەسایەتیانە وتراوە رون بکاتەوە و رووی راستەقینەیان دەربخات، بەوەی عیسا پێغەمبەری خودایە،عەلی خەلیفەی راستەقینەی دوای عوسمانی کوڕی عەفانە. رەخنە لە بۆچوونی ئەوانە دەگرێت، کە دەربارەی دەجال و خدر و ئیلیاس و زیندویی مەهدی شتی بێ مانا دەڵێن. تیایدا دەڵێت: „جگە لە خودا هانا بۆ هیچ وەلی و پێغەمبەرێك مەبەن و مەیکەنە هاوبەشی خودا، چاوەڕوانی ئەمانە مەکەن و خۆتان هەوڵ بدەن„. ئەم نامیلکەیە لەلایەن د. جمال محمد فقی رسول باجەلان لێکۆڵینەوەی لەسەر کراوە[3].

9- (ضیاعان- ضیاع الحیاة، وضیاع الدین(دین الاسلام)): ئەم نامیلکەیەی لە ١٤ لاپەڕەی قەبارە بچوك پێکهاتووە و لە ساڵی ١٩٢٧ داینـاوە، باس لەوە دەکات، کە دینی ئیسلام دینی فیترەت و خۆشەویستی و خۆشبەختیە، داوای دورکەوتنەوە لە ناکۆکی و دوبەرەکی دەکات، باس لە سەلاحەدینی ئەیوبی دەکات، کە ماوەی حەوت ساڵ بەرامبەر بە رۆژئاواییەکان جەنگا، هەروەها داوای گەڕانەوە بۆ ئیسلامی راستەقینە دەکات، بەناوی بیدعە و سونەت داهێنان قەدەغە مەکەن. دەستنوسە لە کتێبخانەی زانکۆی کۆیە پارێزراوە[4].

10- (غایتي واملي في علمي وعملي): نامیلکەیەکی قەبارە ٨ لاپەڕەییە لە ساڵی ١٩٢٧ دایناوە، دوای ناوی خودا، لە بەر رۆشنایی فەرمودەی پێغەمبەر(د.خ)(انما الاعمال بالنیات وانما لکل امریء مانوی) ئاوات و ئامانجەکانی روون دەکاتەوە. لە پێشەکیەکەیدا دەڵێت: „ئاوات و ئامانج و تکام بۆ هەموو رەگەزەکانی موسڵمانان لە(عەرەب و فارس و کورد و ئەفریقی و ئەمریکی هتد) کە ژیانێکی شکۆمەندانە بژین، دەست بە دینی خوداوە بگرن و لە دەمارگیری ئاینی و نەتەوەیی و دوبەرەکی دوور بکەونەوە، داوای نوێگەری دەکات بەمەرجی پاراستنی رەسەنایەتی„[5].

---

1 - د. جواد فقی علی الچوم حیدری: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمیة، ل ٢٢١- ٢٢٣.

2 - بڕوانە پاشکۆی ژمارە ٥.

3 - مەلا محەمەدی جەلی کۆیی(مەلای گەورە): فڕی فڕی قەل فڕی، ل ١٢؛ مەلای گەورەی کۆیە(مەلا محمدی جەلیزادە): عەقیدەی ئیسلامی، ل ٢٣؛ عمر حسین سعید: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩؛ د. جواد فقي علي الچوم حیدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمیة، ل ٢٢٦.

4 - بڕوانە پاشکۆی ژمارە ٦.

5 - بڕوانە پاشکۆی ژمارە ٧.

11- (القائد الى العقائد): دەربارەی زانستی کەلام و بیروباوەڕە(عەقیدەیە)، ٥٧ لاپەڕەیە، بۆ پاککردنەوەی بیروباوەڕە لە شك و گومان، لە ساڵی ١٩٢٦ دایناوە، لە پێشەکی و دوو باس و کۆتایی پێکهاتوە، لە لایەن خوێندکاری ماستەر عەبدالخالق زێباری تەحقیق کراوە[1].
12- (الکلام الجدید): ئەم نامیلکەیە لە ٣٢ لاپەڕەی قەبارە بچوك پێکهاتووە، لە ساڵی ١٩٣٠ دایناوە، مەبەست لە نوسینی، بۆ روونکردنەوە و سەلماندنی ئەوەی، کە هەرکەسێك زانستی سروشتی نەزانێت، خودا بە ڕاستەقینەیی ناناسێت. ڕوونی دەکاتەوە، کە هۆکاری پێشکەوتنی وڵاتانی رۆژئاوا، بایەخدانیانە بە سروشت و هۆرکای دواکەوتنی موسڵمانان، بایەخنەدانیانە بە سروشت، لە دە باس پێکهاتووە و دەستنووسە، دوو دانەی لەلایەن کتێبخانەی مۆزەخانەی بەغداد پارێزراوە[2].
13- (کشف الاستار في مسالة الاختیار): ئەم نامیلکەیە لە ٤٥ لاپەڕەی قەبارە بچوك پێکهاتووە، گەورەترین نامیلکەیە لە زانستی کەلام و لە ساڵی ١٩٢٦ دایناوە، تیایدا باس لە ئازادی ئیرادەی مرۆڤ دەکات (الاختیار والجبر)و موسەیەر و موخەیەر، باسی ناکۆکی هەردوو گروپەکە دەکات، کە هەیانە لای وایە مرۆڤ خاوەنی ئیرادەی تەواوە، هەیانە نەفی ئیرادەی مرۆڤ دەکات، مەلای گەورە پشتگیری هیچ کام لەو دوو گرووپە ناکات، بۆچونی سێیەم پەسەند دەکات، کە دەڵێن: „ان الخلق والایجاد لله والکسب للانسان„[3].
14- (المشاهد علی طراز المواقف والمقاصد): ئەمە دووەم کتێبیەتی دەربارەی زانستی کەلام، لە ٨٢ لاپەڕەی قەبارە بچوك و شەش بەش پێکهاتووە، تەنها دوو بەشی تەواوکردووە، بەبێ ئاشکراکردنی هۆکاری تەواونەکردنی[4].
15- (المعجزات والکرامات): ئەم نامیلکەیە لە ٨ لاپەڕەی قەبارە بچوك پێکهاتووە، لە ساڵی ١٩٢٧ دایناوە، لە پێشەکی و دوو بەش پێکهاتووە. تیایدا نمونەیەك دێنێتەوە، گوایە شێخ بەسەر روباری ئاودا پەڕیوەتەوە دەڵێت: „وا باشتر بوو پردێك لەسەر رووبارەکە درووست بکرێت، مرۆڤ و ئاژەڵ بەسەریا بپەڕنەوە، هەزار جار لەوە باشتر دەبوو، کە خاوەن کەرامەت بەسەر ئاودا بڕوات، چونکە ئەمەیان خێری بۆ گشتییە نەك تایبەتی„[5].
16- (رسالة في تحقیق صفة الکلام): نامیلکەیەکە لە ٨ لاپەڕە پێکهاتووە، بۆ رەواندنەوەی شك و گومانە لەسەر بیروباوەڕ[6].
17- (کل مافي کون): لەسەر شێوەی مەقاماتی (بدیع الزمان و حریری) دایناوە[7].
١٨- فتواکان: لە وەڵامی ئەو پرسیارانەیە لە کۆیە و دەوروبەری لە مەلای گەورە کراون، بەتایبەتی لە بابەتی گران، کە دەهاتنە لای مەلاکان، ئەوانیش ئاراستەی مەلای گەورەیان دەکرد، چ بە ئامادەبوونی کەسەکە، کە جاری وا هەبووە لە ئێرانەوە دەهاتن یاخود بەنامە دەنێردران[1].

---

[1] - بڕوانە پاشکۆی ژمارە ٨.
[2] - د. جواد فقي علي الچوم حیدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمیة، ص ٢٤١، ٢٤٢.
[3] - عمر حسین سعید: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠؛ د. جواد فقي علي الچوم حیدری: هەمان سەرچاوە، ل ٢٤٤.
[4] - عمر حسین سعید: هەمان سەرچاوە، ل ٣٠؛ د. جواد فقي علي الچوم حیدري: هەمان سەرچاوە، ل ٢٤٧.
[5] - مغدید حاجي: لمحات من حیاة الملا محمد الکویي(مەلای گەورە) 1876- 1943 ولمحات عن شعره، ص 51.
[6] - عمر حسین سعید: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠؛ د. جواد فقي علي الچوم حیدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمیة، ل ٢٥٤.
[7] - ممتاز حیدری: مەلای گەورە(مەلا محەمەدی کۆیی)، ل ٧٨.

بە زمانی کوردی.

مەلای گەورە شەش بەرهەمی کوردیی هەیە، کە بریتین لە: نوێکەرەوە، عەقیدەی کوردی، دیوانی شیعری(دیاری مەلا محەمەدی کۆیی)، حیکایەت خەون و کەرامەت، فڕی فڕی قەل فڕی، تەفسیری کوردی لە کەلامی خوداوەندی[2]:-

١- (نوێکەرەوە(المجدد)): ئەم کتێبە بزر بووە، هاوینێك لە چنارۆك دایناوە، لەوانەیە تیایدا باسی نوێکردنەوەی فکری ئاینی و مەرجەکانی کردبێت[3].

٢- (عەقیدەی کوردی(العقیدة الاسلامیة)): ئەم نامیلکەیە لە ٨ لاپەڕەی قەبارە گەورە پێکهاتووە، لەسەر داوای دانیشتوانی قەڵادزەو لە وەڵامی کۆمەڵێك پرسیاری دانیشتوانەکەی دایناوە، بنەماکانی عەقیدەی ئیسلامی روون دەکاتەوە، کە بریتین لە بڕوا بە خودا و بە پێغەمبەران و بە رۆژی دوایی. بە بەڵگەی عەقڵی دەیسەلمێنێت، بەڵگە دێنێتەوە تیایدا، کە نابێت دوای محەمەد(د. خ) پێغەمبەری تر بێت، چونکە بەهۆی شوێنکەوتوانی پێغەمبەران موسا و عیسا و محەمەد و دوژمنایەتی نێوانیان جیهان دوچاری چەندەها بەڵا و موسیبەت بوو، گەر چەند پێغەمبەری تر بهاتنایە، دەبوایە چی تر روویبدایە، لە کاتێکدا لە نێوان شوێنکەوتوانی یەك دیندا ئەوەندە ناکۆکی هەیە، لە نێوان شوێنکەوتوانی چەند پێغەمبەری تر دەبوایە چی ببوایە؟[4].

٣- (حیکایەت، خەون و کەرامەت): ئەم کتێبەی بزر بووە[5].

4- دیوانی شیعری(دیاری مەلا محەمەدی کۆیی): مەلای گەورە هەر لە تەمەنی منداڵییەوە ئارەزوی دانانی هەڵبەستی هەبووە، وەك خۆی دەڵێت: „لە تەمەنی منداڵیەوە ئارەزوم لە شاعیری هەبوو، بەڵام شتێك بووە مانیع، ئارەزووم دەکرد لە سەرەتادا شیعری دەقیق و پڕمانا، وەك(کەلیم و سائیب و کەمالی و هیندی) دابنێم ، ئەمەش مومکین نەبوو، مەیلەکەم داکەوت و قووەتی نەسەند، سوپاس بۆ خودا[6]؛ واتە بەهرەی شیعری ژاکاوە، چونکە شتی باشتری دەستکەوتووە، بە ئەندازەی قوڵی فیکری هۆنراوەکانی سادەن[7]، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هۆنراوەکانی هەڵقوڵاوی هەڵچوونی کاتی و سۆزو عاتیفە نەبوون، نەبووەتە یەکێك لە شاعیرە دیارەکان، چونکە بۆ خوێندن و فێربوونی زانست و وانە وتنەوە و نوسین و وتارو ئامۆژگاری یەکلابووەتەوە، بەشێوەیەك ئەوەندە کاتی بۆ دانانی شیعر نەماوەتەوە[8].

---

[1] - مەسعود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٢٦؛ د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص ٢٥٨- ٢٦٢.

[2] - محمد امين زكي: مشاهير الكرد وكردستان في العهد الاسلامي،، الجزاين الاول والثاني، نقله الى العربية: كريمته، طباعة ونشر- توزيع دار التنوع الثقافي، سوريه- ديمشق- حلبوني- 2021، ص 410، 411؛ مير بەسری: ناودارانی کورد، و: عەبدولخالق عەلائەدین، چاپی دووەم، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٩، ل ١١٩.

[3] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی دەیەم، ل ٥٨٩.

[4] - مەلای گەورەی کۆیە(مەلا محمدی جەلیزادە): عەقیدەی ئیسلامی، ل ١٥، ١٦؛ د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص ٢٩٠، ٢٩١.

[5]- د. جواد فقي علي الچوم حيدري: هەمان سەرچاوە، ل 286.

[6] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی حەوتەم، ل ٦٠.

[7] - قانع خورشید: مەلای گەورە کوێخای دیوەخانی هزرو میوانی دیوانی شیعر، ل ٥٤، ٥٥.

[8] - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 296.

واگومان دەبرێت، لە توانایدا بووە هەڵبەستی بەپێز دابنێت، کە بە مەبەستی ئامۆژگاری میللەتەکەی بووە، گرنگترین بەربەست نەخوێندەواریی میللەتەکەی بوو[1]، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم بوارەی فەرامۆش نەکردوە، هەڵبەستی بە کەناڵێکی گرنگی هۆشیارکردنەوەی کۆمەڵگەکەی زانیوە، چونکە لەو رۆژگارەدا دەرکەوتووترین ژانری نوسین، رۆڵی دەزگای راگەیاندنی بینیوە، پوختەی دید و بۆچونەکانی لە هەڵبەستەکانیدا رەنگی داوەتەوە[2].

شایانی باسە، مەلای گەورە لە هەڵبەستەکانیدا بایەخی بە ناوەڕۆکی شیعری، نەك رووخسار داوە، شاعیری گشتی بوو، هەتا هەموان لێی تێبگەن، هەڵبەستەکانی لە ڕووی ناوەڕۆکەوە لە دەوری مەسەلە کۆمەڵایەتی و سیاسیەکان و فێڵ و تەڵەکەی شێخەکان و هەندێك لە پیاوە ئاینیەکان دەسوڕێنەوە، جگە لە بوونی شیعری دڵداری و خۆشەویستی و باسی سروشت، لە ڕێگەیەوە هانی خەڵکی بۆ پێشکەوتن و خزمەتکردنی بیروباوەڕەکەی داوە، ئامانجی بەرزی نەتەوەیی و کێشەی دواکەوتنی گەلەکەی وەستانەوە و رزگارکردنی نەتەوەکەی بووە.[3] شەقڵی شیعری زمانی هەڵبەستەکانی ئاسان و سادە و ساکارن، وشەکانی بە زمانی گشتی و زمانی قسەکردنی ناو خەڵك وەرگیراون، لاسایی شیعرەکانی حاجی قادری کۆیی کردوەتەوە[4]. هەندێك لە هەڵوێستەکانی لە رێگەی هۆنراوەکانیەوە دەری بڕیون، لە هۆنراوەکانیدا پابەندی دوو رێبازی ئەدەبی بوو، ئەوانیش رێبازی رۆشنگەری و رێبازی واقیعی رەخنەگرانە بوو[5].

سەبارەت بە چاپکردنی دیوانەکەی، کە یەکەم کتێبی چاپکراوی مەلای گەورەیە، یەکەم جار چەند هەڵبەستێکی داناوە و ناردویەتی بۆ رەواندوز بۆ لای(حسێن حوزنی موکریانی) و لە ١٤ لاپەڕەدا بە ناونیشانی (دیاری مەلا محەمەدی کۆیی) چاپ کرا، دواتر هەر هەڵبەستێکی دابنایە بە شێخ نورەدینی برایدا بۆ گیو موکریانی لە هەولێر دەینارد، بەمەرجێك هەتا لە ژیاندا بێت بڵاونەکرێتەوە[6]. دیوانەکەی چوار جار چاپکراوە، جاری یەکەم لەساڵی ١٩٢٧ لە چاپخانەی(زاری کرمانجی)، جاری دووەم لە ساڵی ١٩٤٣ لە مەهاباد لە چاپخانەی (گۆڤاری نیشتمانی) کۆمەڵەی(ژ.ك)، کە لە مێژووی خۆیدا سێ کتێبی چاپ کرد یەکێکیان ئەم دیوانە بوو، جاری سێیەم لە ساڵی ١٩٥٨ لە چاپخانەی کوردستان، جاری چوارەم لە ساڵی ١٩٦٩ لە چاپخانەی کوردستان[7].

بەشێوەیەکی گشتی، شیعرەکانی مەلای گەورە نەچوونەتە ریزی شیعرە بەرزەکانی ئەدەبی کوردی، بەهۆی مەلایەتی و زانایەتی، کە بەهرەی بەهێزی ئەو بوون، بەهرە شیعرییەکەی شاردوەتەوە، چونکە

---

[1] - مەلا محەمەدی کۆیی(مەلای گەورە): دیاری مەلامحەمەدی کۆیی، ل ٤.

[2] - نەبەز هەورامی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤٩.

[3] - مغدید حاجي: لمحات من حیاة الملا محمد الکویي(مەلای گەورە) ١٨٧٦- 1943 ولمحات عن شعره، ص 52، 54؛ پ. د. جەواد فەقی عەلی: رەنگدانەوەی کەسایەتی مەلای گەورە لە کەسایەتی مەسعوود محەمەد دا کتێبی((گەشتی ژیانم)) وەك نمونە، ل ١٢؛ د. جواد فقي علي: الصلة العلمیة والعائلیة بین مەلای گەورە وملا ابي بکر افندي، ص 12.

[4] - د. مارف خەزنەدار: مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی پێنجەم، ل ٣٨١، ٣٨٢.

[5] - د.جواد فقي علي الچوم حیدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمیة، ص 296.

[6] - مەلا محەمەدی کۆیی(مەلای گەورە): دیاری مەلا محەمەدی کۆیی، ل ٧٣.

[7] - زامدار ئەحمەد: مەلای گەورە و مەسعوود محەمەد لە چەند دیدارێکدا، ل ٤٥؛ مغدید حاجي: لمحات من حیاة الملا محمد الکویي(مەلای گەورە) 1876- 1943 ولمحات عن شعره، ص 54.

خاوەن زیهنیەتێکی زانایانە و ڕۆحێکی لێکۆڵەرانە بوو، گەرچی بە ڕواڵەت ناوەڕۆکی شیعرەکانی لاوازە، بەڵام عەقڵێکی گەورە و دڵێکی خەمبار و دیدگای دوربینانەیان لە پشتەوەیە[1].

5- (فڕی، فڕی قەل فڕی): ئەم نامیلکەیە پێکهاتوە لە ١٢ لاپەڕەی قەبارە ٢٠× ١٤ سم، لەوانەی لە ساڵی ١٩٢٧ دوای بۆردومانی فڕۆکەکانی ئینگلیز بۆ کۆیە لە ساڵی ١٩٢٢، لە ساڵی ١٩٢٧ دایانبێت، چاپی یەکەمی لە ساڵی ١٩٥٧، چاپی دووەمی لە ساڵی ١٩٦٧ لە چاپخانەی کوردستان بووە[2].

ناوەڕۆکەکەی باسی یاری تایبەتی منداڵان دەکات، کە کۆمەڵێك منداڵ بەیەکەوە دانیشتون، یەکێکیان بووەتە مامۆستا و دەستیان دەنوقێنن، جگە لە پەنجەی شایەتومان، کە لەسەر زەوی دایدەنێن، کاتێك مامۆستا وتی فڕی فڕی، دەبێت دەست بەرز بکەنەوە، گەر بە نمونە وتی فڕی، فڕی، مرۆڤ فڕی هەر منداڵێکیان دەست هەڵبڕێت دەکەوێت و دەردەکرێت[3]، بەڵام کە منداڵەکان گەورە دەبن دەکەونە ژێر کاریگەری بیروباوەڕە دواکەوتوەکان وەك بڕوابون بە فێڵ و تەڵەکەی شێخەکان و هەندێك لە پیاوە ئاینیەکان و بیری پاکیان تێك دەدەن[4]، تیایدا ڕەخنە لە شێخەکان دەگرێت و لەسەر زاری منداڵان کەرامەتەکانیان بەهیچ دادەنێت[5]، گاڵتە بە شێخەکان و کەرامەتە درۆینەکانییان دەکات کە نافڕن، بەڵام گەر بڵێین ئەمڕۆ عەقڵ لەناو موسڵمانان و کوردا فڕی ڕاستە، بەتایبەتی لای شوێنکەوتوانی شێخەکان، بۆیە پێویستە منداڵان لەسەر عەقڵی فیتری گەورە بن و لێیان نەگۆڕن[6].

لەم نامیلکەیەدا ئومێدی بە منداڵان و لاوان و بایەخدان بە دونیا دەکات، شوێنکەوتوانی کەرامات و خورافیات ماڵی دنیا و قیامەتیان کاول دەکات، قسەی گەورەکان روون دەکاتەوە کە پڕوپوچ و چەواشەکراوی شێخەکانن ئەمەش لە میانەی چەندین پرسیار، کە منداڵێك ئاراستەی باوکی دەکات[7].

٦- (تەفسیری کوردی لە کەلامی خوداوەندی): پێشەنگ و نۆبەرەی هەوڵی زانایانی کورد و تەفسیری زانستیە بۆ قورئانی پیرۆز بە زمانی کوردی، باشترین و گەورەترین دانراوی مەلای گەورەیە،[8] دەمێك بوو بەداخ بووە بۆ نەبوونی تەفسیر بە زوبانی کوردی، بەڵام بینیویەتی تەفسیر بە زوبانەکانی تر زۆرە، لەوانە عەرەبی و فارسی، تەنانەت تورك بە تەفسیرنەوەستاون، بەڵکو قورئانیان وەرگێڕاوەتە سەر زوبانی تورکی. [9] تێڕوانینی مەلای گەورە بۆ قورئان لە لای وایە قورئان بێ تەحریف و تەبدیل و زێدە کەریمە، جیل لەدوای جیل بە ئێمە گەیشتوە و کتێبێکی عەزیزو حەکیمە، ئەوەی شوێنکەوتەی بێت بە مەرامی دونیا و دوارۆژی دەگات[10].

لەبارەی چۆنیەتی دانانی تەفسیرەکەی، مەلای گەورە دەڵێت: ,,لەسەرەتای قۆناغی خوێندنم ئارەزوی تەفسیرم هەبوو، هەندێك جار توشی هەندێك مانا دەبووم عەقڵم قبوڵی نەدەکرد، کە زانستم زیاد بوو لە

[1] - قانع خورشید: مەلای گەورە کوێخای دیوەخانی هزرو میوانی دیوانی شیعر، ل ٨١، ٨٧.
[2] - د. جواد فقي علي الجوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 286.
[3] - نەجیبە جەلیزادە: مێژووی شاری کۆیە، ل ١٤١.
[4] - مغديد حاجي: لمحات من حياة الملا محمد الكويي(مەلای گەورە) 1876- 1943 ولمحات عن شعره، ص 81.
[5] - مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٨٩.
[6] - عبدالخالق علاءالدين: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٨٨.
[7] - مەلا محەمەدی جەلی کۆیی(مەلای گەورە): فڕی فڕی قەل فڕی، ل ٥٧.
[8] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی دەیەم، ل ٧٣٧.
[9] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی یەکەم، ل ٢٥.
[10] - مەلای گەورەی کۆیە(مەلا محەمەدی جەلیزادە): عەقیدەی ئیسلامی، ل ١٥.

گەلێك ئایەت مانای باشم بۆ دەهات، پێچەوانەی بۆچوونی جمهوری زانایان بوو، نیازم نەبوو تەفسیری هەموو قورئان بنوسم* هەتا كۆمەڵێك لاوی كۆیە بە تامەزرۆیی داوایان لێكردم، منیش دەستم پێكرد„[1].

لە ساڵی ١٩٣٣ دەستی بە نوسینی تەفسیرەكەی كرد، كە لەوكاتەدا نوسین بە زوبانی كوردی ئەستەم بوو، بوێری دەویست كەسێك بتوانێت تۆمەت و كۆت و بەندەكانی كۆمەڵگە تێكبشكێنێت و ئاین وەك خۆی بە دروستی و زانستی بە كۆمەڵگەكەی بگەیەنێت و راڤەی بكات،[2] چونكە ئەوسەردەمە لەلای خەڵكی موسڵمانی كورد زوبان زوبانی زانست تەنها عەرەبی بوو[3]، بۆیە دەبینین لە تەفسیرەكەیدا وشەی عەرەبی زۆر بەكارهێناوە، هەرچەندە بۆ نوسینی ئەو سەردەمە شتێكی زۆر ئاسایی بوو، چونكە هەتا ئەوكاتە وتار بە عەرەبی بوو، نوسین بە كوردی ئەستەم و جێگەی رەخنە بوو[4]، بۆیە بەناچاری كوردادندنی بۆ وشە عەرەبیەكان كردووە، بە ڕاڤەی ئایەتەكانی قورئانی پیرۆز زمان و شێوازی داڕشتن و پەخشانی كوردی دەوڵەمەند كردوە[5]. هەرچەندە گەلێك جار بێ ئومێد بووە لە تەواوكردنی تەفسیرەكەی، بەڵام لەبەر لێهاتوویی و ورە بەرزی و زانستە فراوانەكەی كۆڵی نەداوە[6].

شایانی باسە تەفسیرەكەی مەلای گەورە لە باشترین تەفسیرە كوردیەكانە، هەندێك بۆچوونی تایبەتی خۆی هەیە، كە دژی كۆی موفەسیرەكانە، بۆ ئاستی توێژی دەستەبژێری كورد نوسراوە و هەموو كەسێك چێژی لێ نابینێت، كەسێك خاوەن رۆشنبیرییەكی فراوان نەبێت، لە هەموی تێناگات[7]. ئاگاداری تەفسیرەكانی پێش خۆی بووە، لەوانە(الطبري، الرازي، الزمخشري، البيضاوي، النيسابوري، آلوسي، محەمەد عەبدە، سەید رەشید رەزا، هتد) سوودی لێوەرگرتوون و بە هەندێكیان سەرسام بووە، بەڵام لە هەركوێدا قەناعەتی تەواوی نەبوبێت، ئازایانە بۆچونی خۆی دەربڕیوە، فیقهی واقیعی میللەتەكەی خۆی خوێندوەتەوە، دەیویست بەو تێگەیشتنە تایبەتیەی خۆی گیروگرفت و نەخۆشیەكانی كۆمەڵگەكەی كەم بكاتەوە، یان نەیانهێڵێت[8].

تەفسیرەكەی هێندە بەهێزە لە هەندێك شوێن بەیەك دێڕ راڤەی ئایەتێكی قورئان دەكات، لاسایی هیچ نوسەرێكی نەكردوەتەوە و زادەی بیری خۆیەتی، رەخنەی لە هەندێك لە هاوەڵانی پێغەمبەر(د.خ) گرتووە، ئەوانەیان ئیسرائیلیاتیان هێناوەتە ناو ئیسلام زۆر ریوایاتی لاواز و فەرمودەیانی ڕەد كردونەتەوە، كە لەگەڵ واقیع ناگونجێت، خۆزگە دەخوازێت، كە هەر موسڵمان نەبوونایە[9]. هەروەها لە

---

*- شایانی باسە، مەلای گەورە خەتی ناخۆش بووە، بۆیە قوتابیەكانی بەتایبەتی مەلا مەعسوم هەورامی بەشێكی زۆری تەفسیرەكەی نوسیوەتەوە، بە نمونە لە دەستنووسێكی ٨٤ لاپەڕەییدا كە لە سورەتی زخروف دەستپێدەكات هەتا سورەتی مرسلات. بڕوانە پاشكۆی ژمارە ٩.

1 - مەلای گەورە(مەلا محمدی كۆیی): تەفسیری كوردی: بەرگی دەیەم، ل ٧٢٣.

2 - د. هێمن عومەر خۆشناو: دەردو دەرمانی زانایان، ل ٩.

3 - زامدار ئەحمەد: مەلای گەورە و مەسعوود محەمەد لە چەند دیدارێكدا، ل ٢٠.

4 - مەلای گەورەی كۆیە(مەلا محەمەدی جەلیزادە): عەقیدەی ئیسلامی، ل ٩.

5 - د. رەووف عوسمان: میتۆدی مەلای گەورە لەمەڕ(تەفسیری كوردی لە كەلامی خوداوەندی)، رۆڤار، ژمارە ٧١، ل ١٠.

6 - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٢.

7 - د. رەووف عوسمان: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤؛ د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 174؛ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٩.

8 - هێمن عومەر خۆشناو: بیرەوەری و روانیەكانی مەلای گەورە، ل ٣؛ عەلی باپیر:مەلای گەورەی كۆیەو تەفسیرەكەی و چەند سەرنجێك، ل ٢٠.

9 - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٠.

تەفسیرەکەیدا خۆی نەبەستوەتەوە بە(سبب نزول)ەوە[1]، دەقە ئاینیەکانی لەگەڵ بارودۆخی کوردەواری گونجاندوە، قسەی خۆش* و شیعری فۆلکلۆری کوردی بۆ راڤەی ئایەتەکان بەکارهێناوە، ئەوەی لە دڵیا بووە، بۆ خوێنەرانی نوسیوە. کەسایەتی راڤەکەر بە جوانی دیارە[2]. لە تەفسیرەکەیدا عەقڵی کردوەتە پێوەر و بەسەردەمیانە راڤەی دەقەکانی کردووە، خوێنەری بە عەقڵی نوێ و کراوەوە دێنێتە ناو کۆمەڵگە[3]. وەك مەلا عەبدولقادر کانی دەربەندی، یەکێك لە مۆڵەتدراوەکانی مەلای گەورە دەڵێت: „خوێنەری تەفسیرەکەی مەلای گەورە هەر بیروبۆچوون و رۆشنبیرییەکی هەبێت، گەر بە تێڕوانینی زانستیانە بیخوێنێتەوە پەروەردەی دەکات و لە کۆیلایەتی تەقلید رزگاری دەکات و بیرو مێشکی پاك دەکاتەوە لە وەهم و خەیاڵ„[4].

مەلای گەورە لە تەفسیرەکەیدا جەختی لە چەند خاڵێکی گرنگ کردوەتەوە، وەك خودا بەیەك زانین، پابەندبوون بە قورئان، گرنگی زانست و زانیاری و پەروەردەی دروست، یەکڕیزی موسڵمانان، دورکەوتنەوە لە لاسایی بێگانە، مافی ئافرەت و هتد[5]. لە کۆتایی تەفسیرەکەیدا دەڵێت: „ئاوات و ئامانجم یەکڕیزی و دورکەوتنەوەیە لە ناکۆکی[6]. هەروەها داوای لێبوردن لە کەموکوڕی تەفسیرەکەی لە خوێنەران دەکات، هەندێکی دەگێڕێتەوە بۆ ئەو زمانەی تەفسیرەکەی پێکراوە، چونکە پێی وایە بە زوبانی عەرەبیش گرانە„[7].

بە بۆچوونی ئێمە لە ساڵانی سییەکانی سەدەی رابردوو زمانی کوردی پێشکەوتوو بووە، بەڵام مەلای گەورە، گشت نوسینەکانی بە تەفسیرەکەشیەوە بەزمانێکی گرانی پڕ لە وشەی عەرەبی و ناوچەییانە نوسیووە.

شایانی باسە، ئەم تەفسیرە، یەکەم تەفسیری زانستی قورئانی پیرۆزە بە زوبانی کوردی، لە ساڵی ١٩٣٣ دەستیپێکردوە[8]، لە ٢٣ی ئایاری ١٩٤٣ تەواو بووە، ئەم ماوە زۆرەش لە بەر چەند هۆکارێك بووە، لەوانە تێرامانی زۆری لە راڤەی دەقەکان، کە هەندێك جار هەفتە و دوو هەفتە لە نوسین وەستاوە، ئازاری گەدە و خراپی گوزەران و دڵتەنگی بە مردنی هەندێك لە خۆشەویستانی[9]. هەرچەندە گەلێك جار پێیان وتووە بە زوبانی عەرەبی بینوسێت، چونکە سودی زیاتر دەبێت، بەڵام ئەو بە کوردی نوسی، هەتا

---

[1] - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 173.

*- لە تەفسیرەکەیدا بە مەبەستی باشتر گەیاندنی پەیامەکەی، چەندەها قسەی خۆش و بەسەرهاتی گێڕاوەتەوە کە چێژ بە خوێنەر دەبەخشێت و وەهای لێدەکات هەست بە ماندوبوون نەکات، ئەمەش بوێری مەلای گەورە، دەردەخات کە ئەوشتانەی نوسیووە بەتایبەتی لە کتێبی تەفسیری قورئانی پیرۆزدا. توێژەر.

[2] - د. رەووف عوسمان: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١، ١٥.

[3] - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٢

[4] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی دەیەم، ل ٧٣٧.

[5] - عەلی باپیر: مەلای گەورەی کۆیە و تەفسیرەکەی و چەند سەرنجێك، ل ٣٣.

[6] - مەلا عبدالکریم مدرس: بنەماڵەی زانیاران، ل ٥٦٤.

[7] - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 173.

[8] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی یەکەم، ل ٨؛ د. هێمن عومەر خۆشناو: دەردو دەرمانی زانایان، ل ٩؛ هاوکار عبداللە شێخ وەسانی: ژیان و ئەزمونی مەلای گەورە، ل ١٧٤.

[9] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی دەیەم، ل ٧٢٣- ٧٢٥؛ الملا محمد جلي الكويي: المصقول في علم الاصول، ص14.

موسڵمانانی کوردزوبان سودی لێ وەرگرن، هەرچەندە گومانی بردووە، هەندێك لە مەلاکان لەسەر هەندێك بابەتی تەکفیری بکەن[1].

ئەم شاکارەی مەلای گەورە، وەك نوسینەکانی تری درەنگ چاپکرا، جزمی یەکەمی لە ساڵی ١٩٦٨، لە دووتوێی ١٦٤ لاپەڕەی قەبارە گەورە، جزمی دووەم و سێیەمی لە ساڵی ١٩٧٠ لە ٢٧٧ لاپەڕە و لە یەك بەرگدا، لە لەلایەن نەجیبە خانی جەلیزادە لە بەغدا لە چاپ دران[2]. دواتر لە ساڵی ٢٠٠٩ لەسەر ئەرکی مام جەلال و بودجەی تایبەتی خۆی، کاتێك سەرۆك کۆماری عێراق بوو، کۆی تەفسیرەکە لە ١٠ بەرگدا لە ژێر چاودێری د. جەواد فەقێ عەلی و هاوکارەکانی لە سلێمانی لەچاپ درا[3].

سەرەڕای رۆڵی شاری کۆیە و دانیشتوانەکەی لەبواری رۆشنبیریدا، بەهۆی بوونی حوجرە و قوتابخانەی میری و چەندین کتێبخانە، لەوانە کتێبخانەی(دایە خەجێ)، کتێبخانەی جەلیزادە، کە عەبدولڕەحمان پاشای بابان لە ساڵی ١٨٠٢ دایمەزراند، چەندین کتێبخانەی تایبەتی تر لە ماڵەکاندا، بەڵام درەنگ چاپکردنی تەفسیرەکەی وایکرد کەمترین کاریگەری لەسەر فیکری توێژی مەلاکانی کوردستان هەبێت. جگە لەوەش دانیشتوانەکەی هونەر و ئاهەنگ دۆست بوون و چەندین مەقام بێژ لەم شارەدا هەڵکەوتوە، لەوانە ئەمین ئاغای ئەختەر، خاڵەسێوە کە رۆڵیان هەبووە لە دانانی چەندین ئاوازی خۆش و پێشکەوتوو، وەك مەلای گەورە لەم بارەیەوە دەڵێت: „لە کوردستانی ئێران گۆرانی کوردی پەیدا بوو، لە سلێمانی تەوش و تراش کرا لە کۆیە لە چەرخ درا"[4]. رۆڵی مەلای گەورە، لە بواری هونەری شانۆ، پشتگیری ئەم کایەیەی کردوە لە کاتی بۆنە و ئاهەنگەکان، کاتێك لە قوتابخانەی کۆیسنجەقی سەرەتایی، دوو شانۆ نمایش کران، یەکێکیان بە ناونیشانی(کچی دامەن پاك) لەساڵی١٩٣٠، دووەمیان بەناونیشانی(نیرون) دوای ساڵێك یان دوو ساڵ„، لە هەردووکیان مەلای گەورە دوو وتاری بەپێزی پێشکەش کرد، بە بەڵگەی شەرعی و عەقڵی سەلماندی هونەری شانۆ پێویستیەکی رۆشنبیری سەردەمە و بە فەرزی کیفایایەی داناوە[5].

---

[1] ـ مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی دەیەم، ل ٧٢٦.
[2] ـ مغدید حاجي: لمحات من حياة الملا محمد الكويي(مەلای گەورە) 1876- 1943 ولمحات عن شعره، ص 81.
[3] ـ مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی یەکەم، ل ٩-١٢.
[4] ـ جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ١٤٠- ١٤٢.
[5] ـ محمد تيمور: تطور تعليم الاناث في دهوك و السليمانية و اربيل، القسم الثاني، جريدة العراق، 30- 8- 1980؛ مغدید حاجي: لمحات من حياة الملا محمد الكويي(مەلای گەورە) 1876- 1943ولمحات عن شعره، ص 76، 77.

باسی چوارەم: ڕەوت و ڕێبازی ئایینداری

سەردەمی مەلای گەورە(١٨٧٦- ١٩٤٣) سەردەمی بەهێزی دەسەڵاتی وڵاتە کۆلۆنیالیەکان و لاوازی و کۆتاییهاتنی دەوڵەتی عوسمانی، تێکەڵبوون بوو بە شارستانیەتی خۆرئاوا و بێ ئاگایی درێژخایەنی جیهانی ئیسلامی و موسڵمانان بوو، لە ئەنجامی کاڵبونەوەی شارەزاییان لە ئاینەکەیان، خورافەیەکی زۆر لەنێویاندا بڵاوبوویەوە. لەم بارودۆخە شپرزەدا سێ ڕەوتی نوێکردنەوە و بە ئاگاهێنانەوە لە جیهانی ئیسلامیدا سەریان هەڵدا، ئەوانیش: ڕەوتی سەلەفی لە حیجاز بە پێشەوایەتی محەمەد کوڕی عەبدولوەهاب، ڕەوتی بانگەواز و ڕێکخستن بە پێشەوایەتی حەسەن بەننا لە میسر ساڵی ١٩٢٨، ڕەوتی ریفۆرمخوازان لە ئەفغانستان و هندستان بە پێشەوایەتی جەمالەدینی ئەفغانی*. ئەم سێ ڕەوتە وردە وردە بوونە سێ قوتابخانە و بەرەو وڵاتە ئیسلامیەکان کشان، یەکێك لەو شوێنانەش کوردستان بوو، هەرچەندە بە ڕێژەیەکی کەمتر بوو لەچاو شوێنەکانی دیکە[1].

یەکێك لە دیارترین ئەو کەسایەتیە کوردانەی کاریگەریی ڕەوتی سێیەمیان کەوتە سەرو بوونە بەشێك لە قوتابخانەی ریفۆرمخوازی لە کوردستان، مەلای گەورە بوو، چونکە بە لێکۆڵینەوە لە شوێنەوارو نوسینەکانی، بەتایبەتی تەفسیرەکەی و چەندین شوێن لە نوسینەکانی، ئاماژە دەکات بەو کاریگەرییە دەکات و بۆمان دەردەکەوێت، کە ئاگاداری بیروبۆچوونی ڕێبەرانی بزاوتەکە بووە، لە ڕەوت و ڕێبازی ئاینداریدا، بۆچوونی بزافە ریفۆرمیەکەی جەمالەدینی ئەفغانی و محەمەد عەبدە و سەید ڕەشید ڕەزای بەلاوە پەسەند بووە[2]**. بەڵام سەرەڕای بە گەورەزانینی ئەو کەسایەتیانە، سنوریان بۆ بیروباوەڕی دانەناوە، بەڵکو هەندێك جار ڕەخنەی لێگرتوون و لەوانیشی تێپەڕاندووە، بەنمونە لە تەفسیرەکەیدا دەستی بۆ بابەتی وەها بردوە وەك خۆی دەڵێت: „محەمەد عەبدە موجەدیدی میسری لێرەدا وەستاوەو کۆڵی داوە

*- جەمالەدینی ئەفغانی: کوڕی سەفدەر، لە ساڵی ١٨٣٨ لە گوندی(سعد ئاباد) ی دەوروبەری کابولی ئەفغانستان لە دایك بووە، هەر لە منداڵییەوە زیرەکی و بلیمەتی پێوە دیار بووە، دوای تەواوکردنی خوێندن گەشتی چەندین وڵاتی ئیسلامی و خۆرئاوایی کردوە، هەوڵی نوێکردنەوەی هزری ئیسلامی داوە، لەساڵی ١٨٨٤ لەگەڵ محەمەد عەبدە گۆڤاری(العروة الوثقی) یان لە پاریس دەرکردوە، چاوی بە فەیلەسوفی فەرەنسی(رینان) کەوتووەو دەربارەی شارستانیەتەکان گفتوگۆیان کردوە، لەسەرداوای ناسرەدین شا بە مەبەستی چاکسازی سەردانی ئێرانی کردوە، دواتر لەسەر داوای سوڵتان عەبدولحەمید سەردانی ئەستەمبوڵی کردوە، بەمەبەستی دروستکردنی جامیعەی ئیسلامی کە ئاواتی ئەفغانی بوو، دواتر پەیوەندی لەگەڵ هەردوکیان تێکچوو. لە تەمەنی ٦٠ ساڵی لەئەستەمبوڵ کۆچی دوایی کرد، دوای پەنجا ساڵ ئێسك و پروسکەکەی بۆ ئەفغانستان برایەوە. ئارام محەمەد: جەمالەدینی ئەفغانی و هەوڵە ریفۆرمخوازیەکانی، بەڕێوەبەرایەتی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی، چاپخانەی شڤان، ٢٠٠٩، ل ٤٩- ٥٨.

[1] - شێخ موحەمەدی خاڵ: لە سەرگوزشتەکانی ژیان، ئەدەبی گاڵتەو گەپ و ڕوداوی مێژوویی، بیرەوەری، کۆمپانیای چاپ و پەخشی نوسەر، لە بڵاوکراوەکانی پرۆژەی(تیشك) زنجیرەی١٤، ٢٠٠٧، ل ٧؛ هاوکار عبدالله شێخ وەسانی: ژیان و ئەزمونی مەلای گەورە، ل ١٩٥.

[2] - نەبەز هەورامی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤٧.

**- لەڕاستیدا ئەم ڕێبەرانەی ڕەوتی چاکسازی، کاریگەری ڕۆژئاوایان لەسەر بووە، هەر بۆیە سور بوون لەسەر پەرەپێدانی زانست و زانیاری لای موسڵمانان، هەروەها داوای گونجاندنی داهێنانە نوێیە شارستانیەکانیان بەتایبەتی ئەوانەی لە ڕۆژئاواوە هاتوونەتە جیهانی ئیسلامی لەگەڵ ئایندا دەکرد، چونکە حەرام نین بۆیە دەبێت لەگەڵ کولتوری ئیسلامدا بگونجێنرێت. توێژەر.

و نەپێکاوە[1]. بەڵام ئەو هەلومەرجەی بۆ ئەوان رەخسابوو، بۆ مەلای گەورە نەڕەخسا، بۆیە بۆچوون و هەوڵەکانی وەك ئەوان لەکاتی خۆیدا رەنگی نەگرت[2].

ئەو لە رووی کەسایەتی و پایەی زانستی لەوان کەمتر نەبوو، تەنانەت خۆی لەو ئاستەدا بینیوە کە ئاواتەخواز بووە، قەدەر لەگەڵ جەمالەدین و محەمەد عەبدە کۆی بکردنایەتەوە، پێکەوە رێگەیان بۆ ناساندنەوەی ئیسلام بە دانانی مەزهەبێکی فیقهی سەرتاسەری بۆ موسڵمانان دابنایە، بەداخەوە ئاواتەکەی نەهاتەدی[3]. گەر ئەوانی بدیایە وەك ئەوان ناوبانگی دەردەکرد[4].

مەلای گەورە کەسێك بوو دژ بە جیاکاری نێوان موسڵمانان بووە و بە زیانی بۆ ئاینی ئیسلام داناوە، بۆیە بە پێویستی زانیوە، چەند زانای ئاینی بێ دەمارگیری مەزهەبێکی فیقهی دابنێن و جیاکاریی نەهێڵن و لەگەڵ سەردەمی نوێ بگونجێت، لە سەرتاسەری جیهانی ئیسلامی کاری پێبکرێت، لای وابووە گەرئەهلی عیلم رێکەون ئومەت رێکدەکەون[5].

ئەمە لە کاتێکدا رێبەرانی رەوتی چاکسازی جیهانی ئیسلامی(جەمالەدینی ئەفغانی و محەمەد عەبدە و سەید رەشید رەزا) لەلایەن چەندین کەسەوە تەکفیر دەکران، بەڵام ئەو هەمیشە خۆشەویستی بۆیان زیاتر دەبوو، بە نمونە کاتێك کتێبەکانی محەمەد عەبدە بەفەرمانی دەوڵەتی عوسمانی قەدەغە دەکران، ئەو دەستی کرد بە خوێندنەوەیان کرد و ئاواتەخواز بووە جیهانی ئیسلامی چەندین زانای وەك ئەوی تیا بوایە[6]. بە نمونە خۆشەویستی بۆ سەید رەشید رەزا بەڕادەیەك بووە، بەبیستنی هەواڵی کۆچی دوایی، هێندە کاریگەر و خەمبار بووە، چەند مانگێك هیچی نەنوسیوە[7]. هەمیشە ئامۆژگاری قوتابیەکانی دەکرد بەڕێزەوە سەیری رێبەرانی رەوتی چاکسازی بکەن، هەرچەندە بێکەموکوڕی نین، لە هەندێك بابەت دەکرێت بە هەڵە چووبن، بۆ بێبەش نەبوون لە زانستەکانیان، باشەکانیان وەربگرن و واز لە خراپەکان بهێنن[8].

شایانی باسە، پێش یەکەمین جەنگی جیهانی، بەهۆی دژایەتی دەوڵەتی عوسمانی بەرامبەر بە قوتابخانەی چاکسازیی، بیروبۆچوونەکانی رێبەرەکانی لە نێو کوردا، زۆر بەکەمی بڵاوبونەتەوە، چونکە رۆژنامەکانی میسر و شوێنەکانی تر بەئاسانی نەدەگەیشتنە کوردستان. بەڵام مەلای گەورە لە رێگەی ماڵی مەلا ئەفەندی هەولێرگۆڤاری(عروةالوثقى)و رۆژنامەکانی تری بەدەست دەگەیشت[9].

سەبارەت بە کاریگەریی و سەرسامبوونی مەلای گەورە بە رێبەرانی قوتابخانەی چاکسازی، مەسعوود محەمەدی کوڕی دەڵێت: ‹‹جیاوازی هەیە لەنێوان ئەو دوانەدا، سەرسام(معجب) بە کەسێك

---

[1] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی یەکەم، ل ١٣؛ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٨.

[2] - نەبەز هەورامی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤٧.

[3] - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 248.

[4] - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٣.

[5] - هێمن عومەر خۆشناو: بیرەوەری و روانینەکانی مەلای گەورە، ل ٣٧٦؛ مغديد حاجي: لمحات من حياة الملا محمد الكويي(مەلای گەورە) 1876- 1943 ولمحات عن شعره، ص 68.

[6] - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 161.

[7] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی حەوتەم، ل ٢٢.

[8] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ٦٤٩.

[9] - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٣.

ماناى لێکچون و شوێن پێهەڵگرتنی ئەو کەسە نیە. کاریگەریی، واتە ئەگەر ئەو کاریگەرییە نەبوایە ئەوا کەسی کارلێکراو بەرەو ئاراستەیەکی تر دەڕۆشت„[1]. مەلای گەورە توانی بۆچوونەکانی ئەوان تەرجەمەی بارودۆخی کوردستان بکات، لە ڕووی زانست و رۆشنبیری ئاینی خزمەتی فەرهەنگی نەتەوایەتی کوردی پێبکات، وەلێ ئەزمونەکانی ئەوانی کتومت نەگواستەوە بۆ کوردستان نەگواستەوە[2]. لاسایی ئەوانی نەکردوەتەوە، بە بیری خۆی شتی نوێی هەڵێنجاوە و رەخنەشی لێگرتوون[3].

مەلای گەورە چاکسازێکی کۆمەڵایەتی گەورە بوو، کێشەی یەکەمی کۆمەڵگەکەی لە نەفامی و نەزانیندا بینیوەتەوە، ویستویەتی لە چەندین بواردا چاکسازیی لە کۆمەڵگەکەیدا بکات، بە نمونە لە ڕێگەی چاکسازی لە گوتاری ئاینی، نەك وازهێنان لە ئاین[4]. بە مێزەرو جبەی مەلایانە و بەتێرامانی خۆی لەژێر سێبەری منارە و گومەزی مزگەوتەکان، کاری رەخنەگرانەی لە بیری خورافی ودواکەوتوی ناو کتێبە ئاینیەکان دەستپێکرد، رەخنەی لە چاوبەستکردنی شێخەکان و کەرامەتەکانیان دەگرت[5]. تێگەیشتنە ئاینیەکەی مەلای گەورە، دەقاودەق لەسەر رێبازی راستەقینەی ئیسلام بوو، لە رێبازی قورئان لاینەداوە، چارەسەری دەردی گەلەکەی تەنها لە ئیسلامدا بینیوەتەوە[6].

دەربارەی هەوڵ و دیدی مەلای گەورە لەسەر ئاین، ئەم بەسەرهاتە بەرچاو دەخەین: جارێك پلەدارێکی سوپای عوسمانی هاتووەتە کۆیە، لەگەڵ مەلای گەورە گفتوگۆی لە بارەی باوەڕی ئاینی بەشێك لە خەڵکی تورکیا دەربارەی فەلەك کردوە، مەلای گەورە ئەو تێڕوانینەی بە ئەفسانەی زانیوە، دواجار پلەدارەکە خەڵکی مەجلیسەکەی بە شایەد گرتووە، کە ئەمڕۆ لەسەر دەستی مەلای گەورە موسڵمان بووەتەوە، چونکە تا ئەو ساتە لە دڵدا باوەڕی نەبووە، چونکە ئەو تێگەیشتنەی زووی لەگەڵ زانستدا نەگونجاوە[7].

مەلای گەورە لای وا بووە ئاین و زانست پێکەوە دەگونجێن، خودای بە شاهێد گرتووە، هەر دین و مەزهەبێك لەگەڵ عەقڵ ناکۆك بێت، خۆی لێ بێبەری کردووە، بە دین و مەزهەبێك رازی بووە، لەگەڵ عەقڵ بگونجێت[8]. دەیویست دین لە قۆناغی چەقبەستوویی رزگار بکات و لێکدانەوەی نوێ و عەقڵانی بۆ بکرێت، دوور لە خورافات و ئەفسانەی شێخەکان، ئەوانەیان دینیان بۆ مەرامی تایبەتی خۆیان بەکار دەهێنا، کە بەهۆی نادادی ئەوانەوە خەڵکی لە ئاینی ئیسلام دوورکەوتونەتەوە، بەڵام کەسێکی وەك مەولانا خالیدی بە مایەی شانازی بۆ کورد دادەناو دەڵێت:

سوێندت بۆ دەخۆم بە خودای بێچوون   بە قسەی شێخولکان کورد لە دین دەرچوون[9]

---

[1] - مغديد حاجي: لمحات من حياة الملا محمد الكويي(مەلای گەورە)1876- 1943 ولمحات عن شعره، ص 68.

[2] - نەبەز هەورامی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤٧.

[3] - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٣.

[4] - هاوکار عبدالله شێخ وەسانی: ژیان و ئەزموونی مەلای گەورە، ل ٢١٦، ٢١٧.

[5] - مەلا محەمەدی کۆیی: فڕی فڕی قەل فڕی، ل ٤١.

[6] - مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٨٩

[7] - نەبەز هەورامی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤٨.

[8] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی یەکەم، ل ١٨٣؛ د. هێمن عومەر خۆشناو: دەردو دەرمانی زانایان، ل ١١.

[9] - ریاز کاکە مەحمود و شکار جەلال: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢١.

بەشێوەیەکی گشتی، مەلاکانی کورد لە نێویان مەلای گەورە هەمیشە بە تێڕوانینێکی کوردانە لە ئاین گەیشتوون، کە لەگەڵ قورئان و رۆحی شەریعەت یەکانگیر بووە[1]. ویستویەتی هەردوو چەمکی دینداری و نەتەوایەتی پێکەوە گرێ بدات، پێی وا بووە بەکارهێنانی زوبانی کوردی عەیب و حەرام نیە، بانگەوازی بۆ خوێندەوارانی کورد کردووە، سوود لە شارستانیەتی نوێی ئەوروپا وەربگرن، داوای کردنەوەی قوتابخانە و ناردنی کچانی بۆ خوێندن کردووە[2].

هەمیشە لایەنی کۆمەڵایەتی بەسەر لایەنی پەرستش و شەریعەتدا پێشدەخست، بە نمونە لە کەفارەتی سزای تاوان(رزگارکردنی کۆیلە، نان دان بە هەژار، بەڕۆژو بوون)، بۆ کەسی دەوڵەمەند دەیوت دەبێت سزای رۆژو بدرێت، لەبەر ئاسانی ئەوانی دیکە لەلای[3]. تێڕوانینی بۆ مەزهەب، مەزهەبی زۆر لەلا گرنگ نەبووە، وتەی هەر ئیمامێك لەگەڵ عەقڵ گونجاو بووبێت، پەسەندی کردووە[4]. بە چاوی رەخنە سەیری فەرمودەکانی پێغەمبەر(د.خ) کردووە، بۆ هەڵسەنگاندنی یەکەم پێوەری قورئان بووە، دواتر عەقڵ و مەنتیق. بە ئاین و دینداریيەك رازی بووە، کە ببێتە مایەی خۆشبەختی و بەختەوەری مرۆڤ، نەك ببێت بە بار بەسەر شانی خەڵکەوە[5].

مەلای گەورە، هەوڵی داوە سەرنجی خەڵك بە لای دنیادا رابکێشێت، لای وا بووە، ئەو کەسەی دنیای نەبێت قیامەتیشی نابێت، دژی ئەوە بووە بە ناوی ئاینەوە پشت لە دنیا بکرێت، داوا دەکات لە موسڵمانان بۆ دەوڵەمەند بوون هەوڵ و کۆشش بکەن، نەبنە بار بەسەر کۆمەڵگەوە[6]، لەو پێناوەشدا بەگژ هەژارییدا چوەتەوە، موسڵمانانی لە مەترسیەکانی هوشیار کردوەتەووەو دەڵێت: „هەستە تێکۆشە بەنیازی فریادڕەس مەبە، گەر خۆت هەوڵ نەدەیت تیادەچیت„[7]. رەخنە لەو جۆرە مەلایانە دەگرێت، کە لایان وایە دەوڵەمەندیی غەزەبی خوایە، دەڵێت: ئەوەی دنیای نەبێت دینی زەعیفە مەلا بێ یا شێخ یا خەلیفە[8]

مەلای گەورە لەسەر رێسایەك رۆیشتووە، کە لە ئیسلامی راستەقینەی وەرگرتووە، پێی وابووە هەر بیروباوەڕێك و کردارێك بەهای مرۆڤ بەرزبکاتەوە و گیانی هەوڵکاری بداتێ ئەوە دینی ئیسلامە، گەر وا نەبێت لە دەرەوەی دینە[9]. بۆیە پێی وابووە نابێت مرۆڤی موسڵمان چاوەڕوانی رزگارکەر(عیسا و مەهدی) بێت، چونکە هیچ سودێکی نیە، جگە لەوەی خەڵکی موسڵمان بەرەو تەمبەڵی و پاڵدانەوە دەبات.

ئەم باس و خواسە هیچ کە لکی نیە ئیمڕۆ بنواڕە حاڵی تۆ چی یە[10]

لە شیعری عیسا لە ئاسمان دەڵێت:

عیسا لە ئاسمان مەهدی لەناو بیر حاڵمان شلۆقە یاران چ تەدبیر

---

[1] ـ ریاز کاکە مەحمود- شکار جەلال، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٩.

[2] ـ هاوکا عبداللە شێخ وەسانی: ژیان و ئەزمونی مەلای گەورە، ل ١٩٧؛ زامدار ئەحمەد: مەلای گەورەو مەسعوود محەمەد لە چەند دیدارێکدا، ل ٥١، ٥٢.

[3] ـ مغدید حاجي: لمحات من حیاة الملا محمد الکویي(مەلای گەورە) 1876- 1943 ولمحات عن شعره، ص 51.

[4] ـ مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیر ی کوردی: بەرگی هەشتەم، ل ٢٢٥.

[5] ـ ریاز کاکە مەحمود و شکار جەلال: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١١- ١١٥.

[6] ـ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٥؛ مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٦.

[7] ـ هاوکار عبداللە شێخ وەسانی: ژیان و ئەزمونی مەلای گەورە، ل ١٩٨.

[8] ـ مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی چوار، ل ٧٨.

[9] ـ مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی هەشتەم، ل ٦٨.

[10] ـ مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٢.

نە ئەو دێتە خوار نە ئەم دێتە دەر　　　　دەجالیش زۆرن گشتی سواری کەر
لە دێ و لە شاری سەربەست دەگەڕێن　　　　بەناوی دینی باش دەلەوەڕێن
ریش پان و درێژ مل قەوی و شان کۆم　　　　دوور بن لە دینی وەك(حایە) و(ناحوم)[1]

دیسان رەخنە لەو بۆچوونە ئاینیە دەگرێت، کە پێی وایە، دەبێت چەوسانەوە قبوڵ بکەن هەتا ئەو فریادڕەسانە بێن و رزگارمان بکەن، چونکە ئەمە تەنها بە سوودی نەیارانی ئیسلامە، با ئێمە ئێستە ئیشی خۆمان بە باشی بکەین ئەوانیش، گەر هاتن، با ئیشی خۆیان بکەن، دەڵێت:

ئێمە پابەندی وەهم و خەیاڵین　　　　ئێمە خەریکی کەری دەجالین
حەزرەتی عیسا چی کرد لە بۆ خۆ　　　　کە هاتە خوارێ چی دەکا بۆ تۆ؟[2]

لای وا بووە هەر سەردەمێك دەجالی خۆی هەیە، دەبێت خەڵکی ئەو سەردەمە دژیان بن، بە نمونە ئەوانەی بەهۆی بوونی هەندێك زانست و فێڵ بەناوی دینەوە، خەڵك دەخەڵەتێنن[3]. بۆیە تکا لە موسڵمانان دەکات بۆ چاکسازی حاڵی خۆیان چاوەڕوانی هاتنە خواری عیسا و هاتنەدەری مەهدی نەکەن، خۆیان تێبکۆشن و لە زیللەت دەرچن، ئەمەش بەکارکردن و داهێنان دەبێت، بۆیە واباشە ئەوەندە خۆیان بە مەعنەویات خەریك نەکەن، بەڵکو زیاتر خۆیان بە مادیات خەریك بکەن، هەتا بەسەر دوژمانیاندا سەربکەون[4].

مەلای گەورە، لە شیعری خۆزیا ئیمامی رازی، هێرشێکی توند دەکاتە سەر مەزهەبی(جەبری)، بەشێوەیەك هەتا سەردەمی ئەو کەس، ئەو بوێریەی نەبووە. تەنها بە پیاوە ئاینیە بێ دەسەڵاتەکانیانەوە نەوەستاوە، بەڵکو هێرشی کردوەتە سەر سەرچاوەی باوەڕەکە و زانا گەورەکانیان دەخاتە بەر تیشکی رەخنەکانی، بەهۆی ئەو ئەنجامە کوشندانەی، کە یەخەگیری پەیڕەوکەرانی ئەم مەزهەبە دەبێت، کە ویست و ئیرادە لە مرۆڤ دەسێنێتەوە و بەرەو ملکەچی وتەوەزەلی دەبات[5].
مەلای گەورە دەڵێت:

خۆزی ئیمامی رازی لەم عصرە زینوبایە　　　　تا لە صنعی بەشەری طیارەی بدیبایە
ئەوجا ئیمانی دێنا بە قودرەتی بەشەری　　　　قەت ئینکاری نەدەکرد بە تقلیدی(ئەشعەری)
چونکی سلبی تاثیریان لە قودرەتی عەبدی کرد　　　　ئومەتی وا بەقودرەت گشتی بە زیندووی مرد[6]

سەبارەت تێڕوانینی مەلای گەورە بەرامبەر بە پێشین(سەلەفیەت)و وەهابییەت، هەرچەندە ئەو لە رووی بیروباوەڕەوە(عەقیدە)، لەسەر رێبازی پێشین بووە، بەلام دەیویست بە سەردەمیانە لە دەقەکان بگات، رەسەنایەتی و سەردەمیانەی پێکەوە گرێدابوو، بوێرانە کتێبەکانی پێشەوایانی سەلەفیەتی خوێندوەتەوە، لەوانە(ئیبن تەیمیە)، کە بەهۆی بەدگۆیی زانایان و دەوڵەت تەکفیر کراوە، زانایانی کورد سەیری کتێبەکانیان نەکردوە، بۆیە دەکرێت مەلای گەورە لەم بوارەدا یەکەم کەسی کورد بوبێت، لە

---

[1] - مەلا محەمەدی کۆیی(مەلای گەورە): دیاری مەلا محمدی کۆیی، ل ٤٠.
[2] - مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٢.
[3] - مەلا محەمەدی جەلی کۆیی: فڕی فڕی قەل فڕی، ل ٣٩.
[4] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی سێیەم، ل ٣٢.
[5] - ممتاز حەیدەری: مەلای گەورە، نموونەی گەورە مرۆڤێکی کوردستان، رۆڤار، ژمارە ٧١، تشرینی دووەم ٢٠١٢، ل ٤٨.
[6] - مەلا محەمەدی کۆیی(مەلای گەورە): دیاری مەلا محەمەدی کۆیی: ل ٤٤.

تەفسیرەکەیدا بە بایەخەوە باسی کردوە، کە بۆ ئەو کاتە شتێکی ترسناك بووە[1]. هەربۆیە لەلای هەندێك لە مەلاکان بە(وەهابی) سەلەفی ناوزەد کراوە، ئەوەتا لە شیعرێکیدا دەڵێت:

مەلا گەر بێ و بڵێ نابێ وەهابی   دەڵێن ئەو فاسیقە بۆتە وەهابی

وەهابیشیان بەجۆرێ کردووە تەڵقین   وەهابی یانی بێ ئاین و دین

سەرەڕای تۆمەتبارکردنی مەلای گەورە بە وەهابی، بەڵام ئەو لەگەڵ هەموو بیروبۆچونەکانیان نەبووەو، بەڵکو رەخنەشیان لێ دەگرێت[2]. چونکە وەك کەسێکی رۆشنبیر، لای وابووە قبوڵنەکردنی رەخنە لە جێگەی خۆیدا کارەسات دەخولقێنێت[3].

عەقڵ لەلای مەلای گەورە، ملکەچی نەقڵ نەبووە، پێی وابووە، دەبێت لەیەك کاتدا هەردوو رەهەندی عەقڵ و نەقڵ تێکەڵ و هاوسەنگ بن، قورئانی پیرۆز و فەرمودەی دروست پێوەری بوون[4]. رووی رەخنەی ئاراستەی مەلایانی سەلەفی(وەهابی) دەکات و دەڵێت: „خۆزگە تۆزێك دەهاتنەوە سەرعەقڵ و بەچاوی ئیعتیبار سەیری سەردەمی ئێستەیان بکردایە، لەبەرلاپەڕەکانی کاغەزی ریوایات مەحروم نەبونایە لە خوێندنەوەی لاپەڕەکانی رۆژ، مەلای سەردەم بونایە نەك سیازدە سەدە پێش ئێستە„[5].

مەلای گەورە، داوا لە پێشەوایانی سەلەفیەت دەکات بەناوی سونەت و بیدعەت ئاین نەکەنە کۆت و بەندو ئامێری بەرتەسککردنەوە، بەخەڵکی مەڵێن گەر قسەی راستیان کرد ئەم قسەیە مەکە حەرامە، بیدعەیە و کافر دەبیت، هەر لەبەر ئەم قسانەشیانە، لەگەڵ رەوتی مێژوو رێك ناکەون[6]. هەر بۆیە مەلای گەورە پێی وایە بەشێك لە هۆکاری دواکەوتنی موسڵمانان، ئەم تێگەیشتنە هەڵەیە لە ئاین، بەداخە چونکە دەبینێت داهێنان و ئایاتی ئیلاهی وهیتر لەسەر دەستی زانا سروشتیەکان دەردەکەوێت، ئیمانداران هیچ داهێنانێکیان نیە، بە بیانوی حەرامە، بیدعەیە و لە زەمانی پێغەمبەر نەبووە[7]. بەنمونە، هەندێکیان لایان وایە پێغەمبەر، چونکە بە شیرو تیر شەڕی کردووە، کەواتە سونەتە و نابێت چاکسازی تیادا بکرێت، هەتا ئەمڕۆش وازیان لەم بەربەستانە نەهێناوە، دەیانەوێت بە ریش و سمێڵ و چۆنیەتی نانخواردن و رۆشتن، نوێنەرایەتی پەیامی ئیسلام بکەن، بەڵام بەلای ئازایەتی و مەیدانداری و بەزەیی و چاودێریی هەتیوو بێچارەکاندا ناچن، لایان وایە تۆپ و کەشتی و روناکی و کارەبا و تەلەفۆن و رادیۆ بیدعەیە، بێ ئاگان لە فەرمودەی پێغەمبەرکە دەفەرموێت هەموو سەد ساڵێك نوێگەرێك پەیدا دەبێت، چونکە بارودۆخی ئەم سەردەمە بۆ سەردەمێکی تر نابێت[8]. بۆیە پێیان دەڵێت:

مەلای نادان بە عینوانی شەریعەت   حەرامی کرد لەتو عیلمی تەبیعەت[9]

---

[1]- مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی نۆیەم، ل ١٠٣، ١٠٤

[2] - عەلی باپیر: مەلای گەورەی کۆیەو تەفسیرەکەی و چەند سەرنجێك، ل ٤٨.

[3] - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٤.

[4] - ریاز کاکە مەحمود – شکار جەلال: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٩.

[5] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی دەیەم، ل ٦٣٥.

[6] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی حەوتەم، ل ٢٠١؛ هێمن عومەر خۆشناو: بیرەوەری و روانینەکانی مەلای گەورە، ل ٣٨٩.

[7] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی نۆیەم، ل ٣٥٩.

[8] - هەمان سەرچاوە، ل ٤٥٥.

[9] - مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٣٦.

تێگەیشتن و تێڕوانی ئاینیانەی مەلای گەورە، بەجۆرێك بووە، چونكە شارەزای زانستەكان بووە، بڕوای بە هۆكاری مادی هەبوو، دەیزانی گۆڕانكارییەكان بە هۆكارەوە بەستراونەتەوە، نەك تەنها خودای گەورە. بە نمونە كاتێك لە شاری موسڵ بووە، لەگەڵ شێخ سەلیم بامەڕنی لەسەر دەبۆی دائیرەی موسڵ پارێزەری بروسكە(سوپەری صاعیقە) یان بینیوە، هاوڕێكەی لە مەلای گەورەی پرسیوە: „ئێمە بۆ شتی وا نازانین„، ئەویش پێی وتووە „خەتای ئێوەیە، ئێوە دەڵێن چاو بنوقێنە، سورەتی،(الم نشرح و اخلاص و چەند سڵاوات) لێ بدە بەسە. بەم شێوەیەش داهێنان ناكرێت„[1]. ئەو بڕوای بە هۆكاری كیمیایی و فیزیایی لە كاركردنە سەر مادەكان هەبوو، زانستی كیمیای زۆر لەلا خۆشەویست بووە و دەڵێت:

پەنیرو ژاژی شیرێژو لوورك نەتیجەی عیلمی كیمیایە بێشك[2].
دیسان دەڵێت: دەزانی ناوی عەردی چی تێدایە؟ وەلێ مەڕقوومی ئەمری كیمیایە
هەتاكو ئەو عیلمە زۆر چاك نەخوێنن دەبێت هەر پاقلەو سڵقان بچێنن
عیلمی كیمیات گەر نەخوێندووە بەخوا نازانی خودا چی كردووە[3]

سەبارەت بە تێڕوانینی مەلای گەورە بۆ پێكەوەژیانی ئاینی، رۆڵی پێشەنگانە و واقیعیانە، رۆڵی دیاری لە پێكەوەژیانی شارستانیانەی پێكهاتە ئاینیەكانی شاری كۆیە(مەسیحی و جولەكە و موسڵمانەكان) هەبووە، هەمیشە لە دیوەخانی مەلای گەورە هەمیشە قەشە و مالوم لە بەشی سەرەوە جێگەیان بۆ دانراوە[4]. بەرگریی لێكردوون، بەنمونە، لە رۆژێكی جەژن ژمارەیەك مەسیحی سەردانی مەلای گەورە دەكەن و لە سەرووی حاجیە موسڵمانەكان دادەنیشن، حاجیە موسڵمانەكان ئەمەیان پێناخۆش دەبێت و لوتیان لێوەردەگێرن، بەڵام كاتێك مەسیحیەكان دەڕۆن مەلای گەورە لە حاجیە موسڵمانەكان توڕە دەبێت كە نەدەبوایە بەرامبەر بە میوانەكانی ئەو واتان بكردایە، ئەی بۆچی لەبەردەم حاكمی سەربازی كۆیە، كە مەسیحی و ئینگلیزە بە پێوە دەوەستن و دەست لەسەر سنگ دەگرن، گەر ئازان و راست دەكەن لەلای ئەو وابكەن[5].

بەشێوەیەكی گشتی، كاریگەریی مەلای گەورە لە پێكەوەژیانی ئاینی بەڕادەیەك بووە كاتێك جولەكەكانی كۆیە بەرەو فەلەستین گەڕانەوە، دوای دامەزراندنی دەوڵەتەكەیان، ئاپۆڕەی جەماوەری خەڵكی كۆیە لەسەر شەقامەكان بۆ بەڕێكردنیان راوەستابوون، فرمێسكی لێكدابڕان لە چاوەكانیان دەباری[6].

سەبارەت بە بۆچوونی مەلای گەورە دەربارەی بەهەشت و دۆزەخ، پێی وابووە، موسڵمان گەر لە دنیادا چەند مانگ و ساڵ گومڕا ببێت، بەڵام چونكە موسڵمانە بەهەمیشەیی لە دۆزەخدا نامێنێتەوە، بەڵام

[1] ـ مەلای گەورە(مەلا محمدی كۆیی): تەفسیری كوردی: بەرگی پێنجەم، ل ٦١.
[2] ـ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٣
[3] ـ مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥٩.
[4] ـ مەسعوود محەمەد: حەماغای گەورە: ل ٦٩.
[5] ـ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٩، ٧٠.
[6] ـ جەمال فەتحوڵا تەیب: كۆیە ١٩١٨ـ ١٩٥٨، ل ٦٠.

ئەوانەی بڕوایان بە دوارۆژ نەبێت، جێگەیان بە هەمیشەیی دۆزەخە، جگە لە خودا کەس نازانێت، کەی قیامەت بەرپا دەبێت، ئەو فەرمودانەی بەناوی پێغەمبەرەوە دانراون لەم بابەتە هەڵبەستراون[1].

بڕوای بە یەکێتی ئاینەکان هەبووە، لەلای وابووە تەنها ئەوانە ناچنە بەهەشت، کە خاوەنی بیروباوەڕی ئیسلامین، بەڵکو ئەوانەش کە خزمەتی مرۆڤایەتی دەکەن، لەوانە کەسی وەك ئەدیسۆن[2]. هەروەها بۆچونی بەرامبەر بە قوتابخانە فەلسەفیە یۆنانیەکان و ئەفلاتون و ئەرستۆ وەها بووە، کە ناکرێت بە کافر دابنرێن، بەڵکو بەرز دەینرخاندن، هەرچەندە لەگەڵ هەموو بۆچونەکانیان نەبووە، بە بەڵگەی مەعقول رەدی کردونەتەوە، واتە نە بەتەواوی پەسەندی کردوون، نە بەتەواوی رەتی کردوونەتەوە. وتەیەکی ئەفلاتون دێنێتەوە، کە بەلایەوە جوان بووە، کە دەڵێت: „حەیفە هەق بکرێتە قوربانی ئیحترامی خەڵکی„، مەلای گەورەش وتویەتی: „حەیفە عەقڵ بکرێتە قوربانی نەقڵی بێمەعنای غەیرە مەعقول„[3].

بەشێوەیەکی گشتی، مەلای گەورە بەپێچەوانەی ناوەندە ئاینیە باوەکەی کوردستان(شێخ و سەید و مەلاکان) نوێنەرایەتی بیری ریفۆرمخوازی ئاینی لە کوردستان دەکرد، رەخنەی توندی لەم توێژانەی کۆمەڵگەی کوردی گرتووە[4]، لەوانە شێخەکانی تەریقەت و شوێنکەوتوانیان، بەتایبەتی هەقەکان کە بە دەرچوو لە دین ئەژماریان دەکات، شوێنکەوتوانی شێخ نەبی ماویلی تەریقیان تێکدا، تەوێڵەیی و بیارەیی هەر نەئیسە*[5]. رەخنە لە پیاوانی ئاینی(مەلاکان) دەگرێت، کە خەریکی خوێندنی بابەتە لاوەکیەکانی رێزمانی عەرەبی بوون، هەروەها رەخنەیان لێ دەگرێت بەوەی بەتوێژینەوەی قورئان خەریك نەبوون بەڵکو خەریك بوون بە ساغکردنەوەی هۆنراوە عەرەبیەکان، تەنانەت پێش ئیسلامیش، کە ئەمانە نەزانستن نە دین، داوای بایەخدان بە زانستی سروشتی دەکات و دەڵێت:

مەلا ئەگەر مەلا با دنیا بۆ وای لێ دەهات ئەوروپایی چی دەکرد لەسەر قیتعەی رۆژهەڵات؟
بڵێنە سیبوەیهی و مازەنی و خاڵوەیهی کانی نەفتیت لەکیس چوو بەرێش نەفتەوەیهی
ئەتۆو خودا پێم بڵێ مامۆستای رووت و برسی هیچ ئیشی تۆ پێك دێنێ شیعری ئمروئول قەیسی[6]

بەهەمان شێوە رەخنە لە ئاغا و دەرەبەگەکان دەگرێت و دژی ستەمەکانیان دەوەستێتەوە، بەتایبەتی کاتێك داوای فتوای لێدەکەن، بۆ ئەوەی ئەو ئاژەڵانەی ئاغاکان لە خاوەن مەڕەکانی دەسێنن، بە زەکاتی شەرعی ئەژمار بکرێت. بە پارچە هۆنراوەیەك وەڵامیان دەداتەوەو دەڵێت:

---

[1] - مەلای گەورەی کۆیە(مەلا محمدی جەلیزادە): عەقیدەی ئیسلامی، ل ١٥، ١٧.

[2] - ریاز کاکە مەحمود- شکار جەلال: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٦.

[3] - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٥، ١٧٤.

[4] - د. ئاراس محمد صالح: مەلای گەورەی کۆیە لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، گۆڤاری رامان، ژمارە(٢٣٨)، ٥-٣-٢٠١٧، ل ٧٧

*- بە بۆچوونی ئێمە مەلای گەورە، لە هەڵوێست و نوسینەکانی بەرامبەر بە هەندێك لە شێخەکانی(قادری و نەقشی)و لەوانەش هەقەکان و تەنانەت حاجیە موسڵمانەکان، بەراورد بە(مەسیحی و جولەکە)کانی کۆیە و دەوروبەری کەسێکی توند و روشکێن بووە، هەندێك لەوانیش بەهەمان شێوە بوون، هەرچەندە هەردوو لایان لەڕووی بیروباوەڕەوە زیاتر لێکنزیك بوون، بەڵام تەنها بۆ جارێکیش نەمانبینیوە گفتوگۆ لە نێوانیاندا بەهێمنی دروست بوو بێت بۆ لێکنزیککردنەوەی بۆچوونەکانیان، بۆیە دەکرێت هۆکاری ناکۆکیەکانیان بۆ ناکۆکی مێژوویی نێوان ئەهلی شەریعەت و تەریقەت لە لایەك و مەترسی لە خێرایی بڵاوبوونەوە و زیادبوونی شوێنکەوتوانی ئەو رێبازانە بگەڕێتەوە لەلایەکی ترەوە.ل ٧٧.

[5] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی نۆیەم، ل ٧١.

[6] - مەلا حوسێنی گورزی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٣٦، ٤٣٧.

زەکاتی مەڕو بزن بۆ زاڵمەکانی مەزن   مەلاش دەستی خۆ گەزن سەیری ئەوێ سەیرانێ
زەکات لە بۆ رەئیسان یا بۆ دەستەی ئیبلیسان مەلاش بمرێ لە برسان سەیری ئەوێ سەیرانێ[1].

مەلای گەورە بەتوندی رەخنە لە بیری چەپگەرایی(شیوعییەت)، دەگرێت کە تازە هاتبووە عێراق و کوردستان، پێیان دەڵێت: „دەکرێت خزمەتی کورد بکەن، بەڵام ناکرێت میللەتی کورد بەرەو لادان و هەڵدێر بەرن و لە شوێنێکی ترەوە دوچاری کارەساتی بکەن„[2]. هەروەها داوای دوورکەوتنەوە لە چاولێکەریی کوێرانەی بێگانەکان دەکات، جارێك لاوێکی کوڕی دیمەن کچانە بەمەبەستی تانەو تەشەردان لە مەلای گەورە، دێڕە هۆنراوەیەکی مامۆستای جەلیزادەی بۆ دەخوێنێتەوە کە دەڵێت:

بەڕیشی پان و پرچی پڕ لە ئەسپێ   بناغەی کاری کوردان چۆن ئەچەسپێ

مەلای گەورە خێرا وەڵامی دەداتەوەو دەڵێت:

بەکوڵمی سوورو پرچی ژنانە   تۆ رزگار دەکەی ئەو کوردستانە؟[3]

لە کۆتاییدا دیدگاو بۆچوونی مەلای گەورە، وەهایە، گەر ئومەت بە ناوەڕۆکی چوار ئایەت کار بکەن، لە دین و دنیا سەرفراز دەبن کە ئەمانەن: (تلك امة قد خلت[4]) بەجێبەجێکردنی ئەم ئایەتە ناکۆکی و دوبەرەکی لەنێو موسڵماناندا هەڵدەگیرا،(ان الله لایغیر ما بقوم حتی یغیروا مابانفسهم[5])، بەمەش رزگار دەبوون لەوەی چاوەڕێی فریادڕەس بن، خۆیان کاریان دەکرد، (وان لیس للانسان الی ماسعی[6])، هەوڵ و تێکۆشان بکەن و مرۆڤی ئەم سەردەمە بن، بەربەستی هەزارو چوارسەد ساڵ لەمەوبەر لەبەردەم خۆیان دانەنێن، (واعدوا لهم مااستطعتم من قوة[7])، پێی وابوە قوەتی ئەمڕۆ لەگەڵ قوەتی شیرو تیرو حوشتر جیایە، قوەتی ئەمڕۆ پێویستە[8].

---

[1] ـ مەسعوود محەمەد: حاجی قادری کۆیی، بەشی سێیەم، ل ٢٤٢.
[2] ـ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٧.
[3] ـ مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٦٤.
[4] ـ البقرة. الایة، 134.
[5] ـ الرعد: الایة، 11.
[6] ـ النجم: الایة، 39.
[7] ـ الانفال: الایة، 60.
[8] ـ مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ٦٩١.

باسی پێنجەم: رۆڵی مەلای گەورە لە بواری دادوەریدا

تەوەری یەکەم- سەرەتای کاری دادوەریی لە دادگای کۆیە

کۆیە لەچاو زۆرێك لە شارەکانی تری عێراق و باشوری کوردستان زوتر دامودوزگای میری لێ دامەزراوە، بەنمونە فەرمانگەی تاپۆ لە ساڵی ١٨٧٥ و پۆستە لە ساڵی ١٨٨٠ دامەزراوە، جگە لە هێڵی تەلەگراف و دەزگای گومرك. هەرچەندە ئەمانە لەژێر دەستی فەرمانبەرەکانی تورکدا بوون. هەروەها قازی و موفتی هەبووە، بەڵام زیاتر خەڵك لە مزگەوت و دیوەخانی ئاغاکان شەرعی خۆیان دەکرد[1]. لە ساڵنامەی عوسمانی ساڵی ١٨٧٥ کۆیە قەزای سەر بە سەنجەقی شارەزوری سەر بە ویلایەتی موسڵ بووە، دەزگای قایمقامیەت و شارەوانی و حامیەی سەربازی هەبووە[2].

شاری کۆیە، بە پێی دیکۆمێنتە مێژوویی و یاساییەکان، لە ساڵی ١٨٧٧ دا دادگای تێدا دامەزراوە، بەر لەو مێژووەش، لە سەردەمی میری سۆران(پاشای گەورە) قازی شەرعی بۆ ئەم شارە دانراوە، لە سەردەمی عوسمانیەکان و لەساڵی ١٨٥٣حاجی مەلا ئەسعەدی جەلیزادە بەفەرمی بووەتە قازی کۆیە[3]. بەڵام بەفەرمی لەساڵی ١٨٩٤ دادگا دامەزراوە، دیکۆمێنتی تەواوی بەڵگەنامە و کۆنوسی بڕیارو دۆسیەکان، کە پێکهاتوە لە سکاڵا(دەعوا و حوجە) نوسراوەکان، لە ئەرشیفێکدا کۆکراونەتەوە، کە دادگای کۆیەی پێکهێناوە، دادوەرەکانی خاوەن مۆری تایبەت بە خۆیان بوون[4]. هەر لەو کاتەدا کۆیە موفتی هەبووە بە ناوی محەمەد ساڵح ئەفەندی، شێخ تەها ئەفەندی و شێخ یەحیا ئەفەندی ئەندامی دادگا بوون، باش کاتب سەید عبدوڵڵا ئەفەندی و لێکۆڵەر محەمەد عارف ئەفەندی بووە[5].

شایانی باسە، دادگای کۆیە ئەرشیفێکی دەوڵەمەندی هەیە، کە ناوی بریکار و دادوەرەکانی بە پێی ساڵی دەستبەکار بوونیان لە سەرەتای دامەزراندنیەوە تیا تۆمارکراوە، هەتا سەردەمی مەلای گەورە بەم جۆرەیە: ئەحمەد عیزەت: ١٨٩٤- ١٨٩٦، محەمەد مەولود ١٨٩٧- ١٩٠٠، خلوصی محمد السید ١٩٠١، یەحیا ١٩٠٢- ١٩٠٣، محەمد صالح الزاجد ١٩٠٤- ، ئەحمەد ١٩٠٥- ١٩٠٧، محەمەد ئەمین ١٩٠٧- ١٩١٣، ئیسماعیل حەقی ١٩١٤- ١٩١٧، مستەفا جەلالەدین ١٩١٨، قازی محەمەد جەلیزادە(مەلای گەورە) ١٩١٩- ١٩٢٨[6].

یەکەمین سکاڵا لە ١٦ کانونی دووەم ١٨٩٤ بووە، لەو ساڵەوە هەتا ساڵی١٩١٩ بۆ نووسینی سەرجەم تۆمارەکان(سجلەکان)ی دادگا، تەنها زمانی تورکی، بە ڕێنووسی عەرەبی بەکارهێنراوە، کە زمانی

---

1 - جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ٤٣.

2 - زبیر بلال اسماعیل: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠٣.

3 - حسێن حەسەن کەریم: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٦.

4 - ئاراس عبدالخالق عبد الحمید: ناوی دادوەرەکانی دادگای کۆیە ١٨٩٤- ٢٠١٩، گۆڤاری کەکۆن، ژمارە ٦١، کانونی دووەمی ٢٠٢٠، ل ٢٠؛ جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ٤٤.

5 - زبیر بلال اسماعیل: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠٣.

6 - عمر حسین سەعید: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٤؛ ئاراس عبدالخالق عبدالحمید: ناوی دادوەرەکانی دادگای کۆیە ١٨٩٤- ٢٠١٩، گۆڤاری کەکۆن، ژمارە ٦١، ل ٢٠.

سەرەکی بووە. جگە لە بەکارهێنانی مێژووی رۆمی و کۆچی، زۆر جار هەردووکیان پێکەوە و هەندێك جاریش یەکێکیان، بەڵام بەکارهێنانی مێژووی زاینی بۆ سەردەمی مەلای گەورە دەگەڕێتەوە[1].

ئاشکرایە بەدرێژایی مێژوو بوونی دادگا پێویستییەکی گرنگی هەموو کۆمەڵگەکانی مرۆڤایەتی بووە، زیاتر هەژاران سودیان لێ بینیووە، بەدرێژایی مێژوو زۆردار دژی دادگا بووە، چونکە دەستی دەکاتەوە بۆ ئەوەی بێ ترس ستەم لە بێدەسەڵات بکات، هەر ئەمەشە وا لە حکومەتی ستەمکار دەکات کە لە پێش هەموو شتێکدا دادگاکان لاواز بکات[2]. لەڕاستیدا هەموو چاکە و دادێك بەدرێژایی مێژوو بە سودی هەژار و بێدەسەڵات تەواو بووە، هەرچی دەسەڵاتدارە، هەم خۆی پێدەپارێزێت هەم سودمەندتریش دەبێت لە نەمانی داد و چاکە، لەبەر ئەوە هەژار و بێدەسەڵات جگە لە یاسا و دادگا و داب و دەستووری سەردەمی خۆی، هیچ پەنای تری شك نەبردووە بۆی بگەڕێتەوە بۆ پارێزگاریی لە مافەکانی[3]. هەربۆیە مەلای گەورە، پێی وا بووە سەرانی سیاسی یاسایان کردە پاشکۆی هەوا و ئارەزووی خۆیان، وەك شێخ رەزای تاڵەبانی دەڵێت:

قانون الهی وار ایکن یعنی شریعت

قانون هذیاندر چ سیاسی چ اساسی[4]

واتە کە یاسای ئیلاهی هەبێت، واتە شەریعەت. یاسا دەسکردەکانی تر چ سیاسی و چ ئەساسی، هیچ نیین.

هەروەها مەلای گەورە پێی وا بووە لە نێو موسڵمانان ئەوانەی، کە بەرگریی لە هەق دەکەن، چ مادی و چ مەعنەوی، کەم و بێهێزن، ئەمەش بەهۆی ئەوەیە، کە موسڵمانان پشت بە هێزی غەیبی دەبەستن نەك مادی، ئەمەش وا دەکات بێ دادگا شتی لاوازی دوور لە عەقڵ و موستەحیلات قبوڵ بکەن، بەتایبەتی گەر لەلایەن کەسێکی بڕواپێکراوی خاوەن کەرامەتەوە بوترێت[5].

دادگا(القضاء): لە ئیسلامدا لەسەر بناغەی چەسپاندنی دادپەروەریی بنیات نراوە، بۆ ئەوەی ئاسایش سەرجەم وڵات بگرێتەوە و بارودۆخی ناوخۆ ئارام بێت، ماف بۆ خاوەنەکەی بگەڕێتەوە، دەسەڵاتی لە سەروو هەموو دەسەڵاتەکانەوەیە بە سەرۆکی وڵاتیشەوە. لە ویلایەتەکانی عوسمانی پۆستی دادوەر لە ڕووی گرنگیەوە لەدوای پۆستی والیەوە هاتووە، چاودێریی کارەکانی والی کردووە هەتا بزانێت پابەندی شەریعەتە، جگە لە یەکلاکردنەوەی کێشەکان. لە ئیسلامدا رەوایەتی دادگە لە قورئان و سونەت و ئیجماع و عەقڵدا سەلمێنراوە[6]، وەك لەم فەرموودەی پێغەمبەر دەردەکەوێت، کاتێك(معاذ)ی بۆ یەمەن نارد پێی فەرموو: ,,بەچی دادوەریی(حوکم) دەکەیت گەر کێشەیەك هاتە لات، وتی بە کتێبی خودا، فەرمووی گەر لە کتێبی خودا نەتبینیەوە، وتی بە سونەتی پێغەمبەری خودا، فەرمووی گەر لە سونەتی پێغەمبەری خودا

---

1 - مافپەروەر ئاراس عبدالخالق عبدالحمید: ئەرشیفی سجلە کۆنەکانی دادگای سەرەتایی کۆیە ١٨٩٤- ١٩٤٠، چاپخانەی رۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠١٥، ل ٩، ٢٤؛ جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ٤٤.

2 - مەسعوود محەمەد: مرۆڤ و دەوروبەر، بەشی یەکەم، ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، چاپخانەی رۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠١٦، ل ١٣٦.

3 - مەسعوود محەمەد: حەماغای گەورە، ل ١٣، ١٥.

4 - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ٥٦٨.

5 - مەلای گەور(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی شەشەم، ل ١٩٣.

6 - عمر حسین سعید: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٣، ٥١.

نەتبینیەوە، وتی بە ئیجتیهاد و رای خۆم„[1]. پێغەمبەر ئەم وەڵامەی پەسەند کردووە، چونکە زانیوویەتی و وەك مەلای گەورە دەڵێت: „قورئان و فەرموده هەموو ئەحکامی شەرعی تیا نیە، هەرکەسێکیش بانگەشەی ئەوە بکات هەڵەیە، هەربۆیە زانایان بە ئیجتیهاد گەلێك شتیان هەڵگۆزیووە، گەر نەبوو بێت بە قیاس چارەسەری کێشەکانیان کردوە„[2].

ئاشکرایە کاری (ئیجتیهاد) و (فتوادان)پیشەی هەموو کەسێك نیە، لەناو ئایندا کارەسات لەوە گەورەتر نیە هەر مامۆستایەك راستبێتەوە و خۆی پێوە خەریك بکات، بۆیە زۆربەی مەلا راستەقینەکان خۆیان لێ لاداوە[3]. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لەنێو کوردا چەندین مەلا بوونەتە موفتی و قازی و شێخولئیسلام، لە پێش سەردەمی مەلای گەورە و لەکاتی ئەو و دوای ئەو، لەوانە ئەبوسعودی ئامێدی، عمادەدین عەبدولڕەحمان ئیبراهیم حەیدەری، قاسم یەحیا شارەزووری، کە لە شام قازی سەلاحەدینی ئەیوبی بووە، مەلا ئیدریسی بەدلیسی، محەمەد فەیزی زەهاوی موفتی بەغداد بووە، لە رۆژهەڵاتی کوردستان قازی میرزا عەلی(مەهابادی)، قازی محەمەد عەلی دامەزرێنەری کۆماری کوردستان. شێخ محەمەدی خاڵ[4].

مەلای گەورە، لە سەردەمی عوسمانیەکان و لە ساڵی ١٩١٢ بووە بە موفتی* کۆیە، بەپێچەوانەی موفتی و قازیەکانی عوسمانیەکان، کە لە فتواکانیاندا تەنها پشتیان بە ئاینزای حەنەفی دەبەست[5]. بەڵام مەلای گەورە، جگە لە مەزهەبەکەی خۆی(شافیعی) بۆ یەکلایکردنەوەی کێشەکان و لەبەر بەرژەوەندی مرۆڤ، پشتی بە هەموو مەزهەبەکان دەبەست[6]. چونکە لای وابووە راست نیە هەرکەسێك وادابنێت، کە مەزهەبی خۆی بە تەنها تەواوی شەریعەتی ئیسلام و بۆ هەموو سەردەمێك و بە هەمیشەیی پیادە دەکرێت، بەڵکو هەر مەزهەبێك پارچەیەکە لە شەریعەتی ئیسلام، نمونە بە مەزهەبی شافیعی دێنێتەوە، لەبەر بەربەستی زاناکان نە نوێژی پێدەکرێت، نە کڕین و فرۆشتن نە نیکاح[7]. بۆیە لای وابووە: „هیچ مەزهەبێك نیە هەمووی هەق بێت، هیچ مەزهەبێکیش نیە هەمووی باتڵ بێت„[8]. بۆیە بە ئاوات بووە زانایانی ئیسلام لە هەموو مەزهەبەکان، بە پێی گیانی سەردەم دەستورێکی نوێ دابنێن و بیکەنە یاسای گشتی[9].

1- سنن ابی داود: سەبارەت بە ئیجتیهاد کردن لە دادوەریدا، و: ناصح ابراهیم سازانی، نوسینگەی تەفسیر، ٢٠١٢، ل ٢٥٧.

2 - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ١٠.

3 - د. هێمن عومەر خۆشناو: دەردو دەرمانی زانایان، ل ١٢٠.

4 - عمر حسین سعید: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٨، ٥٧.

*- موفتی: فەرمانبەرێکی ئاینی بوو، ئەرکی دەرکردنی فتوا بووە لەبارەی مەسەلە شەرعیەکانەوە، وەڵامی پرسیارەکانی خەڵکی داوەتەوە بە تێڕوانینی شەرعیانە، کاتێك قازیەکان توشی دودڵی بونایە داوایان لە موفتی دەکرد فتوایان بۆ بدات و فتواکەیان دەبووە سەرچاوەی شەرعی بۆ قازی، هەروەها راگەیاندنی یەکەم رۆژی رەمەزان و هەردوو جەژنە ئاینیەکە. فەرمانگەکەی لە پایتەخت و قەزاکانیش هەبوو، خەڵك بۆ بابەتی ئاینی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و کارگێری و یاسایی سەردانیان کردوە، چونکە کورد زۆرینەیان پابەندی شەریعەت بوون، بۆیە پێویستیان بە کەسانێك بووە کە رێنمونیان بکات، جیاوازی لە نێوان موفتی و قازی، دەکرێت دادوەر قازی بێت، بەڵام دەکرێت موفتی قازی نەبێت. دبلیو. ئار. هی: سنتان في کردستان 1918- 1920، ترجمة: فؤاد جمیل، الجزء الثاني، 1973، ص 184؛ ئاشتی رەحمان بەکر: سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٣؛ عمر حسین سعید: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٨، ٤٥.

5 - ممتاز حیدری: مەلای گەورە(مەلا محەمەدی کۆیی)، ل ٥٣.

6 - د. هێمن عومەر خۆشناو: دەردو دەرمانی زانایان، ل ٩٨.

7 - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ١٠.

8 - هێمن عومەر خۆشناو: بیرەوەری روانینەکانی مەلای گەورە، ل ٥٠٨.

9 - ممتاز حیدری: مەلای گەورە(مەلا محەمەدی کۆیی)، ل ٥٣.

تەوەری دووەم- مەلای گەورە وەك دادوەری فەرمی دادگای كۆیە و هەندێك لە بڕیارەكانی

دوای هاتنی ئینگلیزەكان بۆ كۆیە و پاش دروستكردنی ئیدارەی شارەكە، دادگایان رادەستی مەلای گەورە كرد، بووە دادوەری فەرمی بۆ ماوەی دە ساڵ(١٩١٩- ١٩٢٨)، جگە لە ماوەی ئەو شەش مانگەی، كە بووە ئەندامی ئەنجومەنی دامەزراندنی عێراق لە ساڵی ١٩٢٤، كە شێخ نورەدینی برای بە وەكالەت بە كارەكانی ئەو هەڵدەستا. لەو ماوەیەی مەلای گەورە دادوەر بووە، دادگا ٧٦ سجل و تۆماری هەیە لە نوسراوە جۆراوجۆرەكان، لیستی مووچەو و پرسیار و وەڵام و كێشە كۆمەڵایەتییەكان، هەموویان ماون بە مۆری مەلای گەورەوە، كە لەسەر هەموویان نوسراوە(محمد عبدالله الجلي[1]). كە تایبەتن بە كێشە و سكاڵا(دەعوا) مەدەنی و شەرعیەكانی شاری كۆیە و دەوروبەری، بەڵام زیاتر بابەتە شەرعیەكانی گرتووەتەوە، وەك مارەكردن و قەسام شەرعی و سەرپەرشتیاری منداڵی بێ باوك، هاوسەرگیریی و تەڵاق و خەرجیی هاوسەر(نەفەقە) و مامەڵە و میرات و وەسیەت[2].

مەلای گەورە، لە كاری دادوەریدا وەك بوارەكانی تری ژیانی، بەوپەڕی لێهاتووییەوە كارەكانی ئەنجام داوە، لە چارەسەری كێشەكانی نێوان خەڵكیدا، جگە لە بوێریی، ئاسانكاریی و نوێگەری و هاوسەنگی پەیڕەو كردووە، لە ئیجتیهاد و فتواكانی دا رەهەندی مرۆیی دەبینرێت، بۆ چارەسەری كێشەكان پشتی بەیەك مەزهەب نەدەبەست، بەڵكو باشترین بۆچوونی لە مەزهەبە جیاجیاكان پەیڕەو دەكرد[3]. لەو ماوەیەدا ناوبانگی بەهەموو لایەكی كوردستانی باشوردا بڵاوبوویەوە، بۆ چارەسەری گرفتە شەرعیەكان روویان تێدەكرد، بەتایبەتی بۆ وەڵامی پرسیارە قورس و گرانەكان، تەنانەت لە كوردستانی رۆژهەڵاتەوە[4].

لە بەدواداچوونی سكاڵاكاندا بۆمان دەردەكەوێت، مەلای گەورە بە پێی فیقهی ئیسلامی و ئەحكامەكانی شەریعەت سكاڵاكانی بینیووە[5]. بەگشتی مەلاكانی كوردستان تەنها بە فیقهی شافیعی كاریان كردوە، چونكە لایان وابووە، ئەوە بەسەو هەمووی راستە[6]، بەڵام مەلای گەورە لە پراكتیزەكردنی كاری دادوەریدا تەنها پەیڕەوی لە ئاینزای شافیعی نەدەكرد، چونكە لای وابوو ئەم مەزهەبە بەتەنها بۆ ئەو سەردەمە كارا نیە لە بواری دادگا[7]، بەتایبەتی لەو بابەتانەی پەیوەندی بە ئافرەتەوە هەیە، پەیڕەوی فیقهی حەنەفی كردوە، چونكە ئەم مەزهەبە كار ئاسانی زۆری تێدایە لە بواری مارەیی و تەڵاق كارئاسانی زۆری تێدایە. هەرچەندە كورد شافیعی مەزهەب بووەو لەسەرتاسەری عێراقدا كار بە مەزهەبی شافیعی كراوە، بەڵام ئەو نزیكەی ٤٠ ساڵ بەر لە هەمواركردنەوەی یاسای ژمارە(١٥) ی باری كەسێتی لە ساڵی ١٩٥٩، كاری بە ناواخنی ئەو یاسا نوێیە كردووە[8].

---

١ - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧، ٦٧؛ د. جواد فقي علي الجوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 111.

٢ - ئاراس عەبدولخالق عەبدولحەمید: حاكمی كوردستان و ئەرشیفی دادگای كۆیە، گۆڤاری رامان، ژمارە(١٣٣)، ٥- ٦- ٢٠٠٨، ل ١١٧؛ عمر حسين سعيد: سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٠.

٣ - عمر حسين سعيد: هەمان سەرچاوە، ل ٣٨، ٦٥.

٤- مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٢٦.

٥ - ئاڵا دارا عبدالمجيد: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٢.

٦ - مستەفا ئیبراهیم زەڵمی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٦.

٧ - مەلای گەورە(مەلا محمدی كۆیی): تەفسیری كوردی، بەرگی دەیەم، ل ١١.

٨ - ئاڵا دارا عبدالحميد: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٣، ٢٩٤، ٣٩٤.

شایانی باسە، لە یەکەمین سکاڵای دادگای کۆیە هەتا سەردەمی مەلای گەورە لە ساڵی ١٩١٩ گشت فەرمانەکانی دادگا بە زمانی تورکی بووە، بەڵام لەکاتی ئەو بۆ یەکەم جار زمانی کوردی لە ٢ نیسانی ١٩١٩ بۆ یەکەم سکاڵا، بە مۆری مەلای گەورە لە مامەڵە و کاروباری دادگا بەکارهێنرا[1]. بەڵام ئەوەی تێبینی دەکرێت لە دەرکردنی فەرمانەکانی دادگا، زمانەکانی تر(عەرەبی، تورکی فارسی) لەگەڵ زمانی کوری بەکار هێنراون، فەرمانەکانی دادگا بە مۆرێکی هێلکەیی مۆر دەکرد کە دەستەواژەی(محمد عبدالله جەلی)، دادوەری شەرع کۆیسنجەقی لەسەر هەڵکەندرابوو[2]. بەڵام لە ساڵی ١٩٣٩ بەیەکجاری بووە زمانی عەرەبی و گشت لاپەڕەکانی تۆمارەکان مۆری(الحكومة العراقية المحكمة الشرعية كويسنجق) یان پێوەیە[3].

بە سەرنجدان لە سکاڵا شەرعیەکانی دادگای کۆیە لە سەردەمی مەلای گەورە، دەبینین دادگا بەشێوەیەکی یاساییانە بەڕێوە چووە، لە تۆمارەکاندا دەبینین، کە چۆن یەکەم جار داواکار قسە دەکات و دواتر داوالێکراو گوفتار دەدات، دوای دەرچوونی بڕیار بەروار و واژۆی باش کاتبی شەرع(محەمەد تۆفیق*) و مۆری حاکم شەرع(محمد عبدالله جەلی) مەلای گەورە بەکار هێنراوە[4].

مەلای گەورە، لە دەرکردنی بڕیارەکانی دادگا بوێرانە و بێ خاترانەی هیچ کەس و دەسەڵاتدارێك بڕیارەکانی دەرکردووە، لە کارەکانیدا زیاتر خزمەتی دوو چینی کردووە، ئەوانیش(ئافرەتان و هەژاران)ن، بەرامبەر ئافرەتان هەوڵیداوە و نەیهێشتوە ستەمیان لێ بکرێت، کارئاسانی بۆ کردوون، لەلای ئەو، ئازادانە توانیویانە گرفتەکانی خۆیان باس بکەن و گوێیان لێگیراوە[5]. بەرامبەر بە هەژاران، هەوڵیداوە ستەمەکانیان لەسەر لابەرێت، تەنانەت رووشکێنی ئەوانەشی کردووە کە هەوڵیانداوە ستەم لە هەژاران بکەن. بە نمونە، جارێك هەژارێك و مام حاجیەکی مەیلە و دەسەڵات کێشەیەکیان هێناوەتە لای مەلای گەورە، ئەویش دوای بیستنی قسەکانیان، پێی وتوون: „ گەر بە پێی(ئیبن و لحەجەر) بێت هەق بەلای هەژارەکەوەیە، بەڵام ئەگەر بەپێی(ئیبن و لخەنجەر) بێت، مام حاجی مەسەلەکە دەباتەوە„، بەڵام هەژارەکە بردیەوە، چونکە بەشەرعی راستەقینە کاری کردووە[6].

لێرەدا چەند نمونەیەك لە بڕیارەکان و فتواکانی مەلای گەورە لە بواری دادوەریدا لەماوەی کاری لە دادگای کۆیە دەخەینە بەرچاو:-

---

1 - عبدالخالق علاءالدن: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٢١؛ عمر حسين سعيد: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٧؛ جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ١١١.

2 - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی یەکەم، ل ٢١؛ د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 110.

3 - مافپەروەر ئاراس عبدالخالق عبدالحمید: ئەرشیفی سجلە کۆنەکانی دادگای سەرەتایی کۆیە ١٨٩٤- ١٩٤٠، ل ١٠، ٩٧؛ جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ٤٤.

*- محەمەد تۆفیق: یەکێك بوو لەو فەرمانبەرو نوسەرانەی کە لە دادگای کۆیە کاری کردوە، لە سەرەتای ساڵی ١٩٠٧- ١٩٣٤. مافپەروەر ئاراس عبدالخالق عبدالحمید: ئەرشیفی سجلە کۆنەکانی دادگای سەرەتایی کۆیە ١٨٩٤- ١٩٤٠، ل ٢٤٢.

4 - مافپەروەر ئاراس عبدالخالق عبد الحمید: هەمان سەرچاوە، ل ٨٠؛ ئاڵا دارا عبدالحمید: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٢.

5 - ئاڵا دارا عبدالحمید: هەمان سەرچاوە، ل ١٩٣.

6 - مەسعوود محەمەد: مرۆڤ و دەوروبەر، ل ١٣٦.

لە تۆماری ژمارە ١٩ ، کە بۆ یەکەم جار بەزمانی کوردی تۆمار کراوە و ناوی حاکمی کوردستان(شێخ مەحمودی حەفید) دەکەوێتە بەچاو، کە مێژووی (ربیع الاول ساڵی ١٣٣٧ ك) بەرامبەر ٢١ کانونی دووەمی ١٩١٩ لەسەر دانراوە. پوختەی کەیسەکە. میراتگرانی(حاجی تەها کوڕی حاجی عەبدولڕەحمان) سکاڵایان پێشکەش بە حاکمی کوردستان کردووە بۆ وەرگرتنەوەی بڕی ٨٢٠٠ قروش لە کارمەندی دادگای کۆیە(مستەفا جەلال ئەفەندی)، ئەویش داواکەی ئاراستەی مەلای گەورە کردووە لە دادگای کۆیە بۆ وەرگرتنەوەی، پاش دادگا، پارەکە تەسلیم سکاڵاکەرەکان کراوەتەوە[1].

سکاڵای (حوجەی) ژمارە ١٨ ی ساڵی ١٩٢٧ لە تۆماری ٢٩، لاپەڕە ٧٦. پوختەی کەیسەکە:- شومانە ئازادی باڵغی ئاقڵ، کە کچی(سیە ئیبراهیم)ە لەسەر ئاینی مەسیحی و دانیشتوی گوندی هەرمۆتەیە، بە ئارەزووی خۆی هاتووەتە دادگای کۆیە و خۆی بەری کردوە لە ئاینەکەی خۆی بەری کردووە و بووەتە موسڵمان، داوای کردووە بنەماکانی ئاینی ئیسلامی پێ بوترێت و شایەتومانی پێ بهێنرێت، بۆ ئەم مەبەستە مەلای گەورە راوێژی بە سەرۆکی رۆحانی مەسیحیەکان(قەس عەتا) کردوە بۆ وەرگرتنی راو بۆچونی، شومانە لە بەردەم دادگا رایگەیاند، ئاینەکەی باتڵە، بۆیە وازی لێهێناوە و هاتووەتە سەر ئاینی ئیسلام، دوای بوونی بە موسڵمان ناوی خۆی گۆڕی بە (فەقێ رەحمە)، ئەنجومەنی کارگێڕیی دادگا لە دانیشتنی فەرمی ٦ی اغسطسی ١٩٢٧ پەسەندی کرد[2].

بە بۆچوونی ئێمە مەلای گەورە، لەم کەیسەدا بڕیاری دادپەروەرانەی داوە، چونکە راوێژی بە پیاوە ئاینیەکانی مەسیحی کردوە، مەلای گەورە پێناچێت زۆر تامەزرۆی موسڵمانبوونی(شومانە) بووبێت، چونکە لە تەفسیرەکەیدا ئاماژە بە موسڵمانبوونی بەچکە(فەرخە) جولەکەیەك دەکات، دواتر چووەتە لای ئاغایەك و دەستی بەدزی کردووە، بۆیە مەلای گەورە پێی وتووە: „هەتا جوو بوویت، موسڵمانان لە شەڕت ئەمین بوون، بەڵام، کە بوویتە موسڵمان، زیانت بۆ موسڵمانان بوو„، جگە لەوەی زانیویەتی هەندێك موسڵمان لە بێباوەڕ و شوێنکەوتوانی ئاینەکانی تر، زیانیان بۆ ئیسلام و موسڵمانان زیاترە[3].

بە تێڕامان لەم بابەتە و بابەتە کۆمەڵایەتیەکانی باری کەسێتی، دەبینین مەلای گەورە لە دادوەرییەکەیدا ورد و دو ربین بووە، چونکە پرس و رای بە کەسانی ئەهلی زانست کردووە لەوانە شارەزایانی ئاینەکانی تر(مەسیحی و جولەکە) و شارەوانی، بۆ زانینی نرخی موڵك و زەویوزارو خەڵکی بازاڕ بۆ زانینی نرخی کەلوپەل و پێداویستی ماڵ[4].

مەلای گەورە، کاتێك کێشەی نەفەقە و سوکنا(خەرجی و شوێنی نیشتەجێبوون) دێتە بەردەستی لەلایەن ئافرەتێکی جولەکەوە، ئەویش نامەی بۆ ئەنجومەنی پیاوە ئاینیەکانی جولەکان نوسیووە، داوای لێکردوون لەبەر رۆشنایی ئاینەکەی خۆیان بە دادگا روونکردنەوە بدەن هەتا دادگا بڕیاری خۆی لەو چوارچێوەیەدا بدات. بە هەمان شێوە لە بارەی دابەشکردنی میرات، کێشە دێتە بەردەم مەلای گەورە لەلایەن مەسیحیەکانەوە، دوای راوێژ بە پیاوانی ئاینی مەسیحی، بڕیار دەردەکات. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت

---

[1] - مافپەروەر ئاراس عبدالخالق عبدالحمید: ئەرشیفی سجلە کۆنەکانی دادگای سەرەتایی کۆیە ١٨٩٤- ١٩٤٠، ل ٢٤٥؛ ئاراس عەبدولخالق عەبدولحەمید: حاکمی کوردستان و ئەرشیفی دادگای کۆیە، ل ١١٧، ١١٨.

[2] - بڕوانە پاشکۆی ژمارە ١٠.

[3] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی شەشەم، ل ٢٨٥.

[4] - عمر حسین سعید: هەمان سەرچاوە، ل ٧٢.

هاووڵاتیانی ناوچەکە بێ جیاوازیی ئاین و نەتەوە باوەڕیان بە حوکمی دادپەروەرانەی مەلای گەورە هەبووە، بە حوکمەکانیشی رازی بوون. تەنانەت زۆر جار داوای لە ئەنجومەنی پیاوە ئاینی(مەسیحی و جولەکەکان) کردووە خۆیان چارەسەری کێشەکانی خۆیان بکەن، گەر خۆیان پێیان نەکرابێت، ئەو بڕیاری لەسەر کێشەکانیان داوە بەپێی شەریعەتی ئیسلام[1].

هەروەها لە کەیسێکی دیکەدا، سکاڵای ساڵی ١٩٢٥/ تۆماری ٢٩/ لاپەڕە ٣٨، ژمارەی دەعوا ٥. وردەکاریی کەیسەکە. دابەشکردنی میراتییە بەسەر شوێنکەوتووانی ئاینی جولەکە، بە پێی شەریعەتی ئیسلامی. حوم کوڕی شلوموی شوێنکەوتەی ئاینی موسایی نیشتەجێی گەڕەکی بەفری قەندی لە کۆیە، میراتبەرەکان لە خێزان و کوڕ و کچەکانی و باوکی(معلم شلومو) پێکهاتبوون، دوای رازیبوونی میراتیبەرەکان بە شەریعەتی ئیسلام، جەلیزادە میراتیەکەی لەنێواندا دابەشکردن، هەریەکەیان چەند سەهمێك[2].

سکاڵای تۆماری ژمارە ٢٩/ ساڵی ١٩٢٧/ لاپەڕە ٧٨، ژمارەی سکاڵا ٢١. وردەکاریی کەیسەکە:- حاجی مەلا تۆفیق کوڕی ئەحمەد(بە چەکمە رەق)، نیشتەجێی گەڕەکی بەفری قەندی، سکاڵای لەسەر(مەلا محەمەد) تۆمار کرد، بە بڕی ٢٠ روپیە، کە قەرزاریەتی. پێش دوو ساڵ، رۆژێك مەلا محەمەد هاتووە بۆ لای و هەندێك جل و بەرگی بەجێهێشتووە و نەگەڕاوەتەوە، داوای لە دادگا کردووە رێگەی بدات ئەو جل و بەرگانە لەبری قەرزەکەی بفرۆشێت، دادگا بڕیاری دا بە فرۆشتنی لەبری قەرزەکە[3].

لە سکاڵای ژمارە ١٠/ تۆماری ژمارە ٢٦، داوا بە ناوی خاتون کچی خالص ئەمین تۆمار کراوە، کە لە تەمەنی پێنج ساڵان مارەکراوە. دوای پێگەیشتنی چووەتە دادگا، مەلای گەورە مارەبییەکەی هەڵوەشاندوەتەوە، کە زانیوویەتی لەڕووی شەرعیەوە تەواو نیە. هەروەها لە دەعوای ژمارە ١/ تۆماری ژمارە ٥٠، هاتووە، کە عائشە کچی عوسمان سکاڵای لە مێردەکەی، بە ناوی(ئەحمەد کوڕی قادر) تۆمار کردووە کە تەڵاقی داوە و مارەبییەکەی ناداتێ، هەرچەندە هیچ گرێبەستێکی هاوسەرگیرییان نەبووە، دوای ئەوەی عائشە سوێند دەخوات، دادوەر بڕوای پێدەکات، بەڵام بە سوێندی پیاوەکە بڕوا ناکات و مافی ئافرەتەکە دەگێڕێتەوە[4].

کەوتنی تەڵاقی جوویەك پێش گواستنەوە لەساڵی ١٩٢٦ لە تۆماری ژمارە ٢٩/ لاپەڕە ٥٨/ ژمارەی دەعوا ١٧. وردەکاریی کەیسەکە:- لؤلؤ کچی فرایم، شوێنکەوتەی ئاینی موسا، کچێکی پێگەیشتووی گەڕەکی بەفری قەندیە، سەردانی دادگای شەرعی کۆیەی کرد بۆ رووبەڕووبوونەوە لەگەڵ(یاهو خومخانەچی)، کە مارەبریەتی، لەسەر چەند شتێك بۆ ماوەی سێ ساڵ و نەیگواستوەتەوە و خەرجیی ناکێشێت، دادوەر مەلای گەورە، کێشەکەی ئاراستەی سەرۆکی لیژنەی ئەنجومەنی جولەکەکان(موعەلیم موش) کرد بۆ چارەسەری کێشەکە، وەڵام درایەوە بەوەی (لؤلؤ) وازی لە مافی خۆی لە مارەیەکەی لە پێشەکی و قەرزەکەی هێنا، بەرامبەر تەڵاقدانی و یاهوش تەڵاقی دا، دادگاش تەڵاقەکەی خست[5].

---

[1] - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٩، ١١٠، ١١١.
[2] - بڕوانە پاشکۆی پاشکۆی ژمارە ١١.
[3] - بڕوانە پاشکۆی ژمارە ١٢.
[4] - ئاڵا دارا عبدالمجید: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩٥، ٣٩٦.
[5] - عمر حسین سعید: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٧.

شایانی باسە، فتوا لە مەلای گەورە دەربارەی قەدەغەی مارەبڕینی کچی منداڵ و قبوڵکردنی شایەدی ئافرەت لەو مەسەلانەدا بەجێماوە کەبەر ئایەتی(ان تضل احداهما فتذكر احداهما الاخرى[1]) دەکەون. بەڵام شایەدی پیاوێك، کە لە مەرجی دادپەروەریدا ناوبانگی باش نەبووە، رەت کردوەتەوە لەسەر کۆتایهاتنی مانگی رەمەزان، بەڵام شایەدی ئافرەتێکی بە ناوی(مریەم)، کە بەناوبانگ بووە بە راستگۆیی و ئەمانەت پارێزی قبوڵ کردووە و کردوویەتی بە رەمەزان[2].

ئافرەتێکی جولەکە بە ناوی(مەعسودە کچی ئیسحاق) سکاڵا لەسەر هاوسەرەکەی بەناوی(باروخ) تۆمار دەکات، کە زەڕنگەرە و خاوەنی دوو منداڵی کچن، باروخ لە خێزانێکی تری سێ کچی هەیە، هەموویانی لە یەك ژووردا داناوە، بۆیە مەعسودە لە سکاڵاکەیدا داوای خانووی سەربەخۆ و خەرجیی دەکات، بەڵام هاوسەرەکەی رازی نابێت، دادگا بابەتەکەی ئاراستەی(معلم موش) کرد بۆ چارەسەری کێشەکە بەپێی شەریعەتی خۆیان، وەڵام درایەوە، بەوەی باروخ باری ئابووری باشە، بۆیە داواکاریەکەی مەعسودە پەسەند کرا، ئەنجومەنی جولەکەکان بڕیاریدا، کچەکان لەلای دایکیان بمێننەوە و ١١ روپیە بۆ دایکیان و ١٩ روپیە بۆ کچەکان ببڕێتەوە، جەلیزادە لەبەر رۆشنایی روونکردنەوەکانی معلم موش و ئەنجومەنی جولەکەکان. لەبەرواری ١١ مایسی ١٩٢٦ بڕیارەکەی پەسەند کرد[3].

مەلای گەورە بۆ ماوەی دەساڵ لە پۆستی دادوەریدا مایەوە، یەکەم بڕیاری لە بەرواری ٤ کانونی دووەمی ١٩١٩ دەرکرد، کە تایبەت بە بابەتی زەویوزار بوو، کۆتا بڕیاری لە ١٢- ٧- ١٩٢٨ دەرکرد، کە تایبەت بە دابەشکردنی میرات بوو[4].

---

[1] - مەسعوود محەمەد: حاجی قادری کۆیی، بەشی دووەم، ل ٢٣٨

[2] - عمر حسين سعيد: سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٢، ٨٣.

[3] - عمر حسين سعيد: هەمان سەرچاوە، ل ١٧٤، ١٧٥.

[4] - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 110.

بەشی سێیەم:

دید و رۆڵ و هەڵوێستی مەلای گەورە لە رووداوە سیاسییەکانی سەردەمەکەیدا

باسی یەکەم: دیدی مەلای گەورە بۆ سیاسەت و هەندێك لە کەسایەتییە سیاسییەکان

زاراوەی سیاسەت، لە زمانی کوردییدا هاوتای وشەی(رامیاری) یە، لە بنەڕەتدا لە وشەی(السیاسة)ی زمانی عەرەبی وەرگیراوە. لە زمانی ئینگلیزیشدا وشەی((politics))ی بۆ بەکاردەهێنرێت[1]. لەڕووی زمانەوانییەوە بنەمای وشەی(سیاسة) لە وشەی(سوس) ەوە هاتووە، کە واتای سەرکردەیی و سەرپەرشتی و رابەرایەتیکردنە[2]، یاخود دەکرێت بڵێین سیاسەت یان زانیاری دەسەڵاتدارێتی، زانستێکە لە رێبەری و کارتێکەرەکانی سەر دەسەڵات و بەڕێوەبردنی کاروبارەکان دەکۆڵێتەوە[3].

لەراستیدا پێناسە و بۆچوونی جیاواز سەبارەت بە چیەتی و کرۆکی سیاسەت لەلایەن بیرمەندان و پسپۆڕانی ئەم بوارە خراوەتەڕوو. سیاسەت لە دیدی فەیلەسوفی یۆنانی،(ئەرستۆ)، واتە ئەو کارەی دەبێتە مایەی خێرو خۆشی بۆ کۆمەڵگە. بەم پێیە سیاسەت دەبێتە بەشێکی سەرەکی سیستەمی ئاکار[4]. لای بیرمەندانی ئیسلامی، وەك،(فارابی و ئیبین سینا)، بریتیە لە ئاکار لەسەر ئاستی گشتی، بەڵام لەسەر ئاستی تاك. ئامانجە سەرەکیەکانی ئاکار و سیاسەت، بەختەوەریی و ژیانی باش و شایستەیە بە مرۆڤ، کە بە هۆی دادپەروەرییەوە بەدەست دێت[5].

سەبارەت بە سیاسەت لە لای مەلای گەورە، وەك یەکێك لە کەسە پێشەنگەکانی سەردەمی خۆی، کە جگە لە پێگە ئاینی و کۆمەڵایەتیەکەی، لە بەشێك لە رووداوە سیاسیەکاندا رۆڵی هەبووە، هەرچەندە بەهۆی بارودۆخی دواکەوتووی کۆمەڵگەکەی، نەبووەتە کەسێکی سیاسی دیار، هەروەها بەوپەڕی ئاگایی و هۆشیاریی چاودێریی روداووەکانی ناوچەکەی بەتایبەتی دەکرد[6].

هەرچەندە مەلای گەورە، هیچ کاتێك نەبووە ئەندامی هیچ حیزبێك، بۆ ئەم کارەش لە سەرەتای سیەکانی سەدەی رابردوو، بەشێك لە رۆشنبیرانی شاری کۆیە لەوانە شاعیران(عەونی و دڵدار و دڵزار)، داوای لێدەکەن، کە بیکەنە رابەری خۆیان بۆ شۆڕش، بەڵام رازی نەبوو[7]. هەروەها زۆر جار ئامۆژگاری فەقێ و موجازەکانی دەکرد، کە نەبنە سۆفی و دەروێش و نەچنە ریزی پارتە سیاسیەکان، چونکە ئەرك و کاری ئەوان، وەك قوتابی و مامۆستای ئاینی لە سەروو هەموو ئەمانەیە[8]. ئامۆژگاری مەلاکانی دەکرد، کە خۆیان نەبەستنەوە بە موچەکانیانەوە، دەبێت سەرچاوەی بژێوی دیکەیان هەبێت، هەتا نەبنە ملکەچی دەسەڵات، داوایان لێدەکات، لە دەسەڵاتی سەردەمەکەیان نزیك نەبنەوە، گەر نزیك بوونەوە ئازایانە بۆچوونی خۆیان بڵێن[9]. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەمیشە کۆڕوو دانیشتنەکانی گەرم بووە بە کەسایەتیە

---

[1] - عابد خالد رسول: دەروازەیەك بۆ زانستی سیاسەت، سلێمانی، ئەکادیمیای هۆشیاری و پێگەیاندنی کادیران، ٢٠١٢، ل ٩.

[2] - د. ئەیوب عەلی زەڵمی: حزبایەتی لە تەرازووی شەریعەتدا، چاپی دووەم، چاپخانەی زانا، ٢٠١٨، ل ٢٣.

[3] - احمد قازی و ئەوانی تر: فرهنگی فارسی- کوردی، ئێران، دانشگای کوردستان، ١٣٨٨، ل ٨٤١.

[4] - د. ئەیوب عەلی زەڵمی: هەمان سەرچاوە، ل ٢٣.

[5] - حسین بشیریە: احیای علوم سیاسی- گفتاری در پیشە سیاستگری، چاپی دوەم، تهران، نشرنی،١٣٩٦، ل ١٩، ٢٠.

[6] - عمر حسین سعید: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١.

[7] - ریاز کاکە مەحمود- شکار جەلال: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٥؛ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٩؛ هاوکار عبداللە شێخ وەسانی: ژیان و ئەزموونی مەلای گەورە، ل ١٧٥.

[8] - د.جواد فقي علي الچوم حیدري: محمد بن عبداللە الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمیة، ص 152.

[9] - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٦.

رۆشنبیروو سیاسیەکان، هەر کاربەدەست(قایمقامێك و دەسەڵاتدار و کەسایەتیەکی سیاسی) سەردانی کۆیەی بکردایە، بە مەبەستی زانینی دیدگا و هەڵوێستی یەکەم جار سەردانی ئەوی دەکرد، دواتر دەچوونە شوێنەکانی تر، ئەویش بە چاوی رێز تەماشای دەکردن، هەریەکەیان بەپێی خۆی لەگەڵی دەدوا[1]. چونکە وەك زانایەکی راستەقینە، پەیرەوی دروشمی(بەدترین زانایان، ئەوانەن لەبەر ردەرکەی میرەکاندان) ی کردبووە دروشمی خۆی، ئەو نەچووەتە سەردانی کاربەدەستان، مەگەر بە بانگهێشتی فەرمی[2]. چەندین کاربەدەستی ئینگلیزی لە خانووە قوڕینەکەی سەردانیان کردووە، سەریان سوڕماوە لە شوێنێکی وادا دەژی، وتویانە: „وامان زانیوە وەك پاپای ڤاتیکان لە خۆشترین شوێن دەژیت„[3]. پێیان وتووە„ تۆ مەلا و پێشنوێژی مزگەوتێکی کۆیەیت تێناگەین ئەم هەموو کەسایەتیەت لەکوێ هێناوە„[4]. پەیوەندی پتەوی لەگەڵ چەندین کەسایەتی و سەرکردەی عێراقی، لەوانە مەلیك فەیسەڵی یەکەم و رەشید عالی گەیلانی و جەعفەر عەسکەری و هتد هەبووە[5].

مەلای گەورە بڕوای بە پێکەوەژیان و سیاسەتی ئاشتیخوازیی لە نێو گەلانی جیهاندا بووە[6]. لای وا بوو، دەبێت سیاسەت بکرێتە مایەی خۆشگوزەرانی نەك ماڵوێرانی، دژی ئەو سیاسیانە بوو، کە سیاسەت بۆ بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان بەکار دەهێنن، لەوپێناوەشدا بەها باڵاکانی مرۆڤ دەخەنە ژێر پێیان[7]. هەربۆیە پێگە و پۆستە ئیداریەکانی، بەتایبەتی لە ماوەی نێوان ١٩١٢ـ ١٩٢٨، هەمیشە بۆ بەرژەوەندی گشتی و داواکردنی مافی گەلەکەی لای کاربەدەست و سیاسیەکان. بەتایبەتی لە دیدار و چاوپێکەوتنەکانی لەگەڵ کەسایەتی و سیاسیەکانی سەردەمی عوسمانی و بەریتانی و عێراق بەکار هێناوە[8].

ئەو بڕوای بە سیاسەتی شەرعی هەبووە، لای وا بووە، پەیامی پێغەمبەران پەیامێکی سیاسی بوو، نمونە بە دەوڵەتی مەدینە دێنێتەوە، ستایشی ئەو مەلایانە دەکات، کە سیاسەت دەکەن، پێی وایە دەبێت ئاین و سیاسەت لە خزمەتی یەکدا بن و هەردوکیان بۆ خزمەتی مرۆڤ بەکاربێن[9]. پێی وایە ئەو حکومەت و کەسایەتیانەی داوادەکەن، کەسایەتی ئاینی نەچێتە ناو کایەی سیاسی لەبەر رێزی ئاین، هەڵەن[10]. بوونی دەسەڵاتی سیاسی و حکومەت بەپێویست دەزانێت، چونکە گەر دین لە دەسەڵات دووربخرێتەوە، لاواز دەبێت و دەسەڵاتی نامێنێت، بوونی هەر دەسەڵاتێك، گەر لەسەر هەق یاخود ناهەق بێت،

---

1 ـ عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٢٢؛ هاوکار عبدالله شێخ وەسانی: ژیان و ئەزمونی مەلای گەورە، ل ١٧٥.

2 ـ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٤.

3 ـ هاوکار عبدالله شێخ وەسانی: ژیان و ئەزموونی مەلای گەورە، ل ١٩٢.

4 ـ عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٣٠.

5 ـ مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ٣٧١.

6 ـ مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دووەم، ل ١٩٨.

7 ـ هاوکار عبدالله شێخ وەسانی: دین و جیهانبینی مەلای گەورە، نوسینگەی تەفسیر بۆ بڵاوکردنەوەو راگەیاندن، هەولێر، چاپی یەکەم، ٢٠١٧، ل ١٧٧.

8 ـ هاوکار عبدالله شێخ وەسانی: ژیان و ئەزمونی مەلای گەورە، ل ٢١٦.

9 ـ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٥.

10 ـ مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی هەشتەم، ل ١٢.

پارێزگاریلێکردنی لەسەر بوونی دەسەڵات بەندە[1]. بوونی حکومەت بۆ پاراستنی ئەمن و ئاسایش و توندوتیژی بەرامبەر بە خراپەکاران بەمەبەستی نەمانی خراپە بە پێویست دەزانێت[2].

هەرچەندە مەلای گەورە، بە پێویستی دەزانێت ئەو مەلایانەی ئاگاداری سیاسەت و کارگێڕیی نین، دەست وەرنەدەنە کاروباری حکومەت، بەتایبەتی ئەوانەیان سیاسەت بە بیدعە دادەنێن[3]، بەڵام پێی وایە زانایانی ئاینی نابێت لە کاروباری دنیایی بێ ئاگابن، پێویستە دید و بۆچوونی سیاسی خۆیان هەبێت ئەهلی سیاسی راپرسییان پێ بکەن[4]، تەنانەت هۆکاری کارنەکردن بە شەریعەت دەخاتە ئەستۆی بێ سیاسەتی زانایانی شەریعەت، بەوەی هەریەکەیان مەزهەبی خۆی بە تەواوی شەریعەتی ئیسلام و بۆ هەموو کات و سەردەمێك بە گونجاو دەزانێت، کە ئەمەش هەڵەیە، نمونە بە مەزهەبی شافیعی دێنێتەوە کە بە هۆکاری پشتگوێخستنی سیاسەت لەکار کەوت[5].

مەلای گەورە، بۆ حاڵی موسڵمانان بەداخ بووە کە لە ئیدارە و سیاسەتی راستەقینەی قورئان بێئاگان، نمونە دێنێتەوە بە بێ ئاگایی و ساویلکەییان بەوەی، کە گوایە ناپلیۆن موسڵمان بووە و لە میسر چووەتە مزگەوت، مۆسۆلۆنی پارێزەری ئیسلامە، یاخود هیتلەر دوای جەنگ دەچێتە سەر گۆڕی پێغەمبەرو موسڵمان دەبێت[6]. هەروەها خەمبار بووە بەوەی حەج لە جەوهەری خۆی خاڵی کراوەتەوە، پێی وایە گەر حەج بە دەستی ئومەتی سیاسی و کەسانی شایستە و لێزان بوایە هەرگیز ئیسلامەتی توشی نوشستی نەدەبوو[7]. بۆ هوشیارکردنەوەی موسڵمانان، خەم و هیوای ئەوە بوو، کە شۆڕشێك لە ناخی مەلاکاندا بەرپا بکات، بەهێنانەدەریان لە کونجی مزگەوت بۆ پێشەنگی لە بوارەکانی ژیان و رابەرایەتی و چارەسەری کێشەکانی کۆمەڵگە، کە زۆر جار سیاسەت رۆڵی پەراوێزخستنی زانایانی ئاینی پەیرەو کردووە. بۆ پەراوێز نەخستنیان، پێی وابووە، دەبێت مەلاکان بتوانن لەگەڵ مەلیك و بەرپرسە باڵاکان بدوێن و لە کۆڕ و کۆمەڵە سیاسیەکان قسەی خۆیان هەبێت، چەند زمان بزانن[8].

ئەو، سیاسەت بە هۆکارێکی گرنگ بۆ پێگەیشتنی کەسایەتی مرۆڤ دادەنێت، دەڵێت: „سبحان الله ئەو زانایانەی لەگەڵ سیاسەتی راست و ئیدارەی دەوڵەت بوبێت، جیاوازی گەورەیان هەیە لەگەڵ ئەوانەی لێی نازانن„[9]. بۆیە پێی وابووە، ئاین و سیاسەت پێکەوە بەستراون، کەسایەتی مرۆڤی باوەڕدار تەواو نیە، گەر بڕوای بە سیاسەت نەبێت.[10] هەربۆیە کاری سیاسی بۆ بەدەستهێنانی دەسەڵاتداری لەسەر زەوی بە

---

[1] ـ اسماعیل شێخانی: الجهود الاصلاحیة للعلامة محمد جلیزادە(مەلای گەورە) في المجالات التربویة، الاجتماعیة، السیاسیة، لقاءاته مع المسؤلین، مطبعة چوارچرا، سلیمانی، ٢٠١٥، ص ٢٠١.

[2] ـ هاوکار عبدالله شێخ وەسانی: دین و جیهانبینی مەلای گەورە، ل ١٨٨.

[3] ـ مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی) تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ٨١، ٥٣٨.

[4] ـ اسماعیل شێخانی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠٦.

[5] ـ مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ١١.

[6] ـ هەمان سەرچاوە، ل ٧١.

[7] ـ هەمان سەرچاوە، ل ٦٤٥.

[8] ـ د. هێمن عومەر خۆشناو: دەردو دەرمانی زانایان، ل ٣٧، ٤٤، ٤٥.

[9] ـ مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی چوارەم، ل ٢٣١.

[10] ـ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٥.

پێویست زانیوە، پێی وابووە دوور لە کاری سیاسی و بە تەنها بە نوێژ و خوێندنی ویرد و زیکرەکان، نابنە دەسەڵاتدار و خاوەن خاك و سەربەخۆیی خۆیان[1].

بە بۆچوونی ئێمە، بۆچونی جیاوازی مەلای گەورە، لەبابەت بەشدارییکردن و نەکردن لە کایەی سیاسی دا، سەرەڕای بەشداریی خۆی بەکرداریی لە قۆناغە جیاجیاکانی ژیانی، بە نزیکەی ١٨ ساڵ لەم بوارەدا، بەڵام رەتکردنەوەی پێشەوایەتیکردنی رۆشنبیرانی کۆیە و ئامۆژگاری فەقێ و موجازەکانی، کە نەچنە ریزی پارتە سیاسیەکان، هەرچەندە ئەم بۆچوونەی دواییان لە کۆتاییەکانی ژیانی بووە، بەڵام هێشتا بڕوای بە کاری سیاسی هەر ماوە، بەتایبەتی بۆ ئەو زانا ئاینیانەی، کە بوێرن و دەتوانن قسەی هەق بەرامبەر کاربەدەستان بکەن، نەك ئەوانەیان، کە بۆ بەرژەوەندی خۆیان فتوای ناڕەوا بۆ دەسەڵاتداران دەدەن.

شایانی باسە، مەلای گەورە لەچەندین شوێنی تەفسیرەکەیدا، دیدگای خۆی بەرامبەر سیاسەتی خۆرئاواو هەندێك لە کەسایەتیە سیاسیەکانی سەردەمەکەی دەربڕیوە، کە بەشێوەیەکی گشتی سەرزەنشتیان دەکات، سیاسەتەکەیان بە ناشەرعی دادەنێت، چونکە پەیڕەوی وتەی یەکێك لە سیاسیەکانی ئیتالیا(مەبەستی نیکۆلا میکیاڤیلیە لە کتێبی میر) دەکەن کە وتویەتی: „مرۆڤ وا دەبێتە مرۆڤی سیاسی، کە بۆ گەیشتن بە ئامانج دین و شەرەف و پەیمان بەلاوە بنێت „، واتە بنەما و بەها رەوشتیەکان لەبەر چاو نەگیرێت. هەرچەندە سەرەتا گەلێك لە ئەوروپیەکان سەرزەنشتیان کرد، بەڵام ئێستە هەموویان ستایشی دەکەن، چونکە سودیان لێ بینیوە[2]. هۆکاری سەرکەوتنی خۆرئاواییەکانی بەسەر وڵاتە ئیسلامیەکاندا بە حاکمی سیاسی ئینگلیز(رەندیل) لە کۆیە وتووە، کە :„ئێوە بە ناوی مەسیح زاڵ نەبوون، بەڵکو بە هۆکاری چەك و کەرەستەی نوێ و پلان و سەروەت بووە، جگە لە بەکارهێنانی ئافرەت بە مەبەستی جاسوسی لە رێگەی خۆنزیککردنەوەیان لە فەرماندەکان و ئاشکرا کردنی پلانەکانیان و ناردنەوەیان بۆ وڵاتەکانی خۆیان„[3]،

هەروەها جگە لە کەمتەرخەمی زانایانی ئاینی مەلای گەورە، موسڵمانان ئاگادار دەکاتەوە، بە لاف و گەزافی سیاسیەکان هەڵنەخەڵەتێن، چونکە ئەوان لە هەموو کەس فێڵبازترن، خاوەنی دینی راستەقینە نین، بەڵکو دینی خۆیان بەپێی ئەو شوێنە دەگۆڕن کە حوکمڕانی دەکەن. هەربۆیە پێی وایە سیاسەتی ئەوڕۆیی دین و خۆشەویستی و دۆستایەتی راستەقینەی نەهێشت، پیاوانی سیاسی هەتا ئیشیان پێت بێت، هەزار پەیمانت پێدەدەن، بەڵام، کە ئیشیان پێت نەما مەرحەبایشت ناکەن[4]. بۆیە دەبینین سەرسام بووە، بەوەی سیاسیەکان و تەنانەت پیاوە ئاینیەکان، سەرەڕای ناڕاستییان لەگەڵ مرۆڤ و بەکارهێنانیان بۆ مەبەستەکانی خۆیان، کەچی لای زۆرێك لە خەڵکی قبوڵکراون، بەڵام کەسی چاك و راستگۆ و ئامۆژگاریکەریان خۆش ناوێت[5].

---

[1] - عمر حسین سعید: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢.

[2] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دووەم، ل ١٨٨؛ بەرگی سێیەم، ل ٢٣٦؛ بەرگی چوارەم، ل ١٩؛ بەرگی نۆیەم، ل ٢٢٦.

[3] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ٧٢،٩٣؛ بەرگی نۆیەم، ل ٢٦٥.

[4] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی دووەم، ل ١٨٢؛ بەرگی شەشەم، ل ٨٥؛ بەرگی نۆیەم، ل ١٨٤؛ بەرگی دەیەم، ل ١١٦.

[5] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ٢٦٩.

مەلای گەورە، زۆرجار بیریکردۆتەوە، هۆکاری بارودۆخی خراپی کۆمەڵگە، خەتای زۆرینەی خەڵکە یاخود دەسەڵاتداران؟، پاشان بۆی دەرکەوتووە، خەتای خەڵکە، کە سەرۆکەکان دروست دەکەن*، ئەوانیش بە ئارەزوی خۆیان بەرەو نەزانی و تاریکییان دەبەن[1].

هەرچەندە مەلای گەورە، سیاسەتی ئینگلیز بەنمونەی خراپی سیاسەت دەزانێت بەرامبەر وڵاتانی تر[2]، بەڵام خراپی مرۆڤ لە نێویشیان موسڵمانان گەیشتوەتە رادەیەك كاری هەندێکیان لە شەیتان خراپترە، بۆیە بەرپەرچی ئەو موسڵمانانە دەداتەوە کە بە عەقڵیەتی پلانگێڕی بیردەکەنەوەو هۆکارەکانی شکست دەخەنە ئەستۆی ئینگلیز، دەڵێت موسڵمان ئەوەندە لەگەڵ یەك ناكۆكن پێویستیان بە ئینگلیزو ئیبلیس نیە[3].

مەلای گەورە، رووی گازندەی خۆی دەکاتە موسڵمانان و سەرەڕای خراپی كاربەدەستەكانیان، خەڵکەکەش وەك هاوڵاتی وڵاتە بێگانەکان نین کە سەرو ماڵی خۆیان بۆ بەرزی حکومەتەکانیان بەخت دەکەن و پشوو لە خۆیان هەڵدەگرن هەتا لە نێو میللەتان دیاربن، لە وڵاتە موسڵمانەکان خەڵك هاوکاری حکومەت ناکەن، کاربەدەستانیش بایەخ بەهەژاران نادەن، هەرخەریکی رابواردن و خزمەتکردنی لایەنگرانی خۆیانن[4]، هۆکاری ئەمەش دەگێڕێتەوە بۆ بێئاگایی موسڵمانان و پەند وەرنەگرتنیان لە مێژوو، بە پێچەوانەی ئەوروپیەکان کە رۆژانی تەنگانە لە بیر ناکەن، بەرامبەر بە ئێمە توندو تیژو بەرامبەر بەخۆیان نەرمونیانن، حکومەت و سەرۆکی حکومەتی خۆیان لەلا گەوریە، نمونە بە وڵاتی یابان دێنێتەوە کە ئیمپراتۆری خۆیان بە کوڕی ئاسمان دەزانن و گوێڕایەڵی بە پێویست دەزانن، بەڵام لای ئێمە پلەوپایەی حوکمڕانی رێزلێگیراو نیە[5].

ئەو زۆرجار، ئامۆژگاری هاونیشتمانیەکانی بەتایبەتی مەلاکان دەکرد، کە بەسیاسیەکان نەخەڵەتێن، تەنانەت بە گۆڕینی دەسەڵاتیش، چونکە دەسەڵاتدارانی نوێ سەرەتا چەندین پەیمان دەدەن، بەڵام دوای دەرکەوتنی جەوهەریان دەردەکەوێت ئەمانیش کۆمەڵێك هەرچی و پەرچین، تەنانەت بۆ نەتەوەکەی خۆشیان باش نین، خەڵکەکە دەکەنە کۆیلەی خۆیان[6]. هەربۆیە رزگار بوون لە ژێردەستەیی بەتەنها بەبێ بوونی دادپەروەری بەرزگاری راستەقینە نازانێت، هەربۆیە دەبینین سەرەڕای ئەوەی بڕوای بە یەك ئومەت و یەك دەوڵەتی موسڵمان هەبوو، بەڵام بڕوای بە دەوڵەتی عوسمانی نەبوو چونکە ستەمکار بوو[7].

بەشێوەیەکی گشتی بەخوێندنەوەی نووسینەکانی مەلای گەورە، بەتایبەتی تەفسیرەکەی، بۆمان دەردەکەوێت، بەرامبەر بە سیاسەتی وڵاتان لە سەردەمی خۆیدا رەشبین بووە، پێی وایە کاری سەرکردە سیاسیەکان، لە نێویشیان کورد، بووەتە خەڵەتاندن و دزیکردن، ئەمەش جیهانی بەرەو خراپە بردووە، تەنانەت سیاسەت، زانستیشی لەکەدار کردووە، چونکە ئەوەی زانست بۆ خزمەتی مرۆڤایەتی بەرهەمی هێناوە، سیاسیەکان دەیکەنە ئامرازی ئازار و نەهامەتی بۆ مرۆڤ. هەر بۆیە سیاسەت شکۆی زانستی

---

*- فەرموودەی پێغەمبەر(د.خ) کیفما تکونوا یولی علیکم.

1 - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی شەشەم، ل ٣٠٧، ٣٠٨؛ بەرگی هەشتەم، ل ٢٥.

2 - مەلای گەورە(لا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی هەشتەم، ل ١٢٣.

3 - هێمن عومەر خۆشناو: بیرەوەری و روانینەکانی مەلای گەورە، ل ٣٣٤.

4 - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی هەشتەم، ل ٢٤٣.

5 - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی نۆیەم، ل ٣٤.

6 - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی حەوتەم، ل ٨٠.

7 - ریاز کاکە مەحمود- شکار جەلال: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٨.

حەکیمەکانیشی بەفیرۆدا[1]، بەتایبەتی لە وڵاتی ئێمە بەهۆی ناسەقامگیریی سیاسی، سیاسەت بووەتە بەربەستی گەشەسەندنی زانست[2]. بۆیە گرنگی پەروەردە لە پێش سیاسەتەوە دادەنێت، چونکە پێی وایە گەر سیاسیەکان خاوەن پەروەردەی باش نەبن، وڵات هەمووی دەبێتە گەندەڵی و بەرتیلخۆری، چونکە ئەو کەسەی یاسا دادەنێت خۆی پێشێلی دەکات[3].

بە بۆچوونی ئێمە، تێڕوانینی مەلای گەورە بۆ هەندێك لە سیاسیەکانی سەردەمەکەی، بەهۆی زوو بڕیاردان لەسەریان، هەندێك جار کەوتووەتە هەڵەوە، هەرچەندە هەندێك جار پەشیمان بووەتەوە لە بۆچوونەکانی و سەرزەنشتی کردون. لەوانەش بە نمونە بە هیتلەر سەرسام بووە، کەچی بۆ گەلی ئەڵمانی کردووە و رەخنە لەوانە دەگرێت بە چاوی بێزێزیی سەیری دەکەن، ئەمەش لەو دیدگایەوە بووە، کە دەبێت دروستکراوەکانی خودامان لەلا گەورە بێت بەتایبەتی پیاوە گەورەکان با لەسەر دینی خۆشمان نەبن[4]، بەڵام دواتر سەرزەنشتی هیتلەر دەکات، بەوەی عەقڵی ٩٠ بۆ ١٠٠ ملێۆن کەسی گەلی ئەڵمانی گۆڕی، عەقڵی بە ئارەزووی خۆی خستە شوێنی، ساڵێك زیاترە ئەو گەلە بەدار و بەردا دەدات، لە وشکانی و دەریایی و ئاسمانی بەکوشتیان دەدات.

بە بۆچوونی ئێمە، دەکرێت ئەم دوو بۆچوونە دژ بەیەکەی مەلای گەورە، لە بەئاگاییەوە بوو بێت بەرامبەر بە ژیانی سیاسی هیتلەر کە بە دوو قۆناغدا تێپەڕیوە. سەرەتا لەچەندین بواری ئابووری و بنیاتنتن و بەهێزکردنی پایەکانی دەوڵەت هەنگاوی گەورەی نا، بەڵام دواتر بەهۆی دووەمین جەنگی جیهانی وڵاتەکەی و بەشێك لە وڵاتانی جیهانی بەرەو ماڵوێرانی برد، واتە دیدی مەلای گەورە بەگوێرەی گۆڕانکاریەکان گۆڕاوە.

شایانی باسە، لە ماوەی دووەمین جەنگی جیهانی، بەپێچەوانەی رێژەیەکی زۆر لە دانیشتوانی کوردستان، کە ستایشی هیتلەریان دەکرد، بەوەی یەك رەگەزن، کاتەکەش لەگەڵ هەواڵی دابەزین بە پەرەشوتی چەتربازەکانی ئەڵمانیا لە کوردستان بە هاوڕێیەتی(رەمزی نافیع *) و گرتنیان هاوزەمان بوو، کەچی مەلای گەورە لەو کاتەدا، هەتا ئەوپەڕی دژی هیتلەر بووە و دەربارەی وتویەتی: „یاخوا هیتلەر بتبینم بە کەوچکان لە کفنت بنێن„[5]. هەرچەندە هەندێك لە نووسەران پێیان وایە، ستایشی بۆ هیتلەر لەبەر

---

[1] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ٦٢، ٨٥.

[2] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٢٧.

[3] - عەلی باپیر: مەلای گەورەی کۆیەو تەفسیرەکەی و چەند سەرنجێك، ل ٣٨.

[4] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی هەشتەم، ل ٢٢٤؛ بەرگی دەیەم، ل ٦٥٨.

*- رەمزی نافیع رەشید: لە ساڵی ١٩١٧ لە هەولێر لە خێزانێکی دەوڵەمەند لەدایك بووە، چووەتە پارتی هیوا، لە بەغدا و بەیروت لە زانستگەی ئەمریکی خوێندوویەتی، لە ساڵی ١٩٤٢(میولەر) دەبینێت کە خەریکی خۆئامادەکردن دەبێت بۆ (کردەوەی مامۆت)، رەمزی پەیوەندییان پێوە دەکات و دەچێتە بەرلین بۆ مەشق کردن و دەبێتە یەکێك لە تیمە چوار کەسیەکەی(مامۆت)، کە ئامانج لەم کردەوەیە داگیرکردنی چاڵە نەوتەکانی کەرکوك و موسڵ بوو لەلایەن ئەڵمانەکان بەتایبەتی دوای ئەوەی زانییان کەمیی سوتەمەنی گرفت بۆ سوپای ئەڵمانیا دروست دەکات، لە بەرامبەردا کورد بە پشتگیری ئەڵمانیا بەمافەکانی خۆی بگات، بۆ ئەم مەبەستە لەساڵی ١٩٤٣ بە پەڕەشووت خۆیان لە کوردستانی باشور لە شوێنێکی هەڵەدا دەخەنە خوار، ئەڵمانەکان دەگیرێن و رەمزی خۆی بەدەستەوە دەدات، سەرەتا بڕیاری لە سێدارەدانیان بۆ دەرچوو، دواتر بە بەندی هەتاهەتایی حوکم دران، دواتر میولەر و هاوڕێ ئەڵمانیەکانی ئازادکران، رەمزی لەبەر راپۆرتی پزیشکی و نەخۆشی کوشندەی (تێکچوون) ئازاد کرا، لە ساڵی ١٩٤٧ لە هەولێر کۆچی دوایی کرد. گوتفرید یوهانز میولەر: لە رۆژهەڵاتی گڕگرتوودا، و: بەدران ئەحمەد حەبیب، دەزگای چاپ و پەخشی ئاراس، چاپی دووەم، ٢٠١٣، ل ٩- ٢٩.

[5] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ١٨٧، ٢٥٤.

ستەمەکەی نەبووە، بەڵکو وەك نمونە هێناویەتیەوە، بەوەی چۆن توانیویەتی گەلی ئەڵمانی یەکبخات، بە مەبەستی ئەوەی کورد و موسڵمانان چاوی لێبکەن و بەهۆی یەکگرتنیان لە زیللەت دەرچن[1].

سەبارەت بە بۆچوونی بەرامبەر غاندی و کەمال ئەتاتورك، هەرچەندە لە هۆنراوەکانیدا ستایشی غاندی دەکات، بەڵام شێوازی خەباتە ئاشتیخوازیەکەی بە کەم سەیر دەکات، بەلایەوە کەمایەتیە، بەوەی بەکلکە تەشی بەرامبەر کەشتی و دەبابەی بەریتانی رابوەستێ، رەخنە لەوانەش دەگرێت، کە پێگەی غاندی دەدەن بەسەر کەمال ئەتاتورکدا[2]. چونکە بە کەمال ئەتاتورك و عیسمەت پاشا سەرسام بووە، بەوەی لە دەستەبژێری چاکی پیاوی سەردەمەکەیانن. هەندێك لە توێژەران پۆزش بۆ بۆچوونەکانی دێننەوە، بەوەی جەوهەریانی بۆ دەرنەکەوتوەو بە فێڵەکانیان لە راگەیاندنەکاندا بەهەڵەدا چووە، لەوانەشە ویستبێتی ورەی رۆڵەکانی گەلەکەی بەرز بکاتەوە بە راوەستان و بەردەوامی تێکۆشانی ئەوان[3].

بە بۆچوونی ئێمە، دەکرێت مەلای گەورە، لێرەدا لەبەر زوو بریاردان لەسەر ئەو کەسایەتیانە(غاندی و کەمال ئەتاتورك)، بەهەڵەدا چووبێت، لە بەکەم سەیرکردنی شێوازی خەباتی غاندی دەکرێت، عوزری هەبێت، بەوەی سەرکەوتنەکانی و سەربەخۆیی گەلی هیندی بە پێشەوایەتی غاندی نەبینی، بەڵام رەفتارە خراپەکانی کەمال ئەتاتورکی بەرامبەر بە کورد و ئیسلام بینیووە، هەرچەندە دەکرێت مەلای گەورە، وەك هەندێك کەس، لەوانە ئەورووپیەکانیش بە ئەتاتورك و کارەکانی بەرامبەر گەلی تورك لە بەدیهێنانی سەربەخۆیی و بەرەو مەدەنیەت بردنیان سەرسام بوو بێت. لەکاتێکدا ئێمە دەزانین مەلای گەورە، دەسەڵاتدارانی دەوڵەتی عوسمانی(ئیتیحادیەکان) بەدڵ نەبووە، لەبەر ستەمکارییان، هەرچەندە رژێمی کەمالی لە گەلێك بواردا لە دەوڵەتی عوسمانی کۆنەپەرستتر بووە.

هەرچەندە فاروقی کوڕی مەلای گەورە پۆزش بۆ باوکی دەهێنێتەوە، بەوەی باوکی دژی هەر کەسێك بووە، دژی کورد بوبێت، پێی وایە میللەتی نەزان و ناکۆك پێویستیان بە دیکتاتورە، بۆ ئەوەی یەکیان بخات، وەك چۆن کەمال ئەتاتورك کردی و ئەو لایەنەی مەبەست بووە، نەك ئەو لایەنەی، کە ستەمی لە کورد کردوە[4]، مەبەستی ئەوە بووە، هاووڵاتیانی ئەو وڵاتانە، نابێت بەخراپە باسی سەرکردە و گەورەکانیان بکەن، چونکە ئەوانە وڵاتەکەیان یەکخستووە[5].

سەبارەت بە بەشداریی مەلای گەورە لە کایەی سیاسی لە ڕووی پراکتیکیەوە، هەموو ئەو تەمەنەی بۆ کاری سیاسی تەرخانیکرد، لە ١٧- ١٨ ساڵ تێپەڕناکات لە ساڵی١٩١٢- ١٩٢٨، هەرچەندە دوای ئەم ماوەیەش، پەیوەندی لەگەڵ کەسایەتیە سیاسیەکان و رۆڵی لە چالاکیە سیاسی و کۆمەڵایەتیەکان تاڕادەیەك هەبووە[6]. لەو ماوەیەشدا(١٩١٢- ١٩٢٨) مەلای گەورە، سێ سەردەم و دەسەڵاتی جیاوازی بینیووە، ئەوانیش کۆتاییەکانی سەردەمی عوسمانی، دەسەڵاتی داگیرکەری ئینگلیز، حکومەتی تازەدامەزراوی

---

[1] ـ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥، ٢٦.
[2] ـ مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی شەشەم، ل ٢٠٠؛ بەرگی نۆیەم، ل ١٥١.
[3] ـ د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 174.
[4] ـ هاوکار عبدالله شێخ وەسانی: ژیان و ئەزموونی مەلای گەورە: ١٧٢.
[5] ـ ریاز کاکە مەحمود ـ شکار جەلال: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٦.
[6] ـ کامەران بابان زادە: رۆڵی سیاسی مەلا موحەمەدی کۆیی(مەلای گەورە)، مەلای گەورەی کۆیی، سێیەمین ڤیستیڤاڵی سەنتەری پەرەپێدانی لاوان، چاپی یەکەم، ٢٠١٢، ل ١٣١.

مەلەکی عێراقی بوو[1]. ئەو ماوەیەش لە دیاریکردنی چارەنوسی گەلی کورد لە ڕووی سیاسیەوە بە گرنگترین ماوە دادەنرێت، چونکە بەهۆی پێشکەوتنی سیاسی و دبلۆماسی، کورد بەهیوا بوو بە یەکێتی نەتەوەیی و سەربەخۆیی شاد بێت [2]. بەڵام بەهۆی پەرتەوازەیی کورد و بەشدا نەبوونی کارای لە ڕووداوە سیاسی و سەربازییەکان، بەتایبەتی و کەمئەزمونی لە پلانە نێوچەیی و نێودەوڵەتیەکان، دەبینین بارودۆخی کوردستان پێچەوانە دەرچوو.

[1] - زامدار ئەحمەد: مەلای گەورەو مەسعوود محەمەد لە چەند دیدارێکدا، ل ٤٠.
[2] - د. سعد بشير اسكندر: من التخطيط الي التجزئة، سياسة بريطانيا العظمى تجاه مستقبل كردستان 1915- 1923، مطبعة شڤان، السليمانية، بنكەی ژین، ص 11.

باسی دووەم: بەشداریی سیاسی مەلای گەورە لە ساڵانی(١٩١٢ـ ١٩١٨)

تەوەری یەکەم- بوونی بە موفتی کۆیە

یەکەم وێستگەی ژیانی سیاسی مەلای گەورە لەساڵی ١٩١٢ دەست پێدەکات، کە لەو ساڵەدا لەسەر داوا و تەکلیفی دەوڵەتی عوسمانی بووەتە موفتی کۆیە[1]، کە زۆر جار پرسیارە شەرعیە قورس و گرانەکان لە ناوچە جیاجیاکانەوە روویان تێدەکرد، ئەویش بەهۆی بیرفراوانی و پشتنەبەستنی بەیەك مەزهەبی فیقهی و هەڵبژاردنی باشترین بۆچوون لە مەزهەبە جیاجیاکان، چارەسەری زۆرێك لە کێشەکانی دەکرد، لەبەر ئەوەی لە ڕووی ئابوورییەوە سەربەخۆ بوو، زۆر بەڕێکوپێکی و بوێرانە فتواکانی داوە، لەبەر خاترانەی هیچ کەسێك نەکەوتووەتە هەڵەوە[2].

شایانی باسە، مەلای گەورە، دەستبەکاربوونی وەك موفتی کۆیە، بۆ دەرخستنی تواناکانی قۆستوەتەوە، کردوویەتییە دەروازەیەك بۆ ئەوەی لای کاربەدەستانی ویلایەتی موسڵ، بەتایبەتی والی(سلێمان نەزیف)، بناسرێت، پەیوەندییەکانی بۆ بەرژەوەندی گشتی بەکارهێناوە[3]. ئەم راستیەش لە میانەی بەشداریی لە بۆنەیەکی فەرمی، بەبۆنەی کردنەوەی یەکەم جادە لە موسڵ، جادەی هێڵی ئاسن لە(مەیدان)، کە مەلای گەورە، لەلایەن والی بانگهێشت کراوە*، پاش ئەوەی والی داوای لە مەلاکان کرد، کە وتارێك لەو بۆنەیەدا پێشکەش بکەن، بەڵام بەهۆی پێشوەخت ئاگادارنەکردنەوەیان ئامادە نابن، پاشان مەلای گەورە وتارێکی باش بە زمانی عەرەبی رووبەڕووی ئاپۆڕەی خەڵکێکی زۆری شاری موسڵ، هەرچی دەستە و دایەرەی حکومی هەیە، بە سەربازی و مەدەنی و گەورە پیاوان، لە شێخ و مەلاکانی شارو دەوروبەری پێشکەش دەکات[4]، دوای ئەم وتارە والی پێی سەرسام دەبێت و رێزی لێنا و بووە سەرەتای پەیوەندی پتەو و دۆسایەتی نێوانیان[5]. دوای تەواوبوونی ڕێوڕەسمەکە، والی بە ئەسپ و گالیسکەی تایبەتی خۆی هێنایەوە بۆ موسڵ و سێ چوار رۆژ لای ماوەتەوە[6].

مەلای گەورە لەم دیدارەیدا لەگەڵ والی موسڵ، حەکیمانە مامەڵەی لەگەڵ رووداوەکاندا کردووە، بەدەرلە دیدگا و بەرنامەی ئیتیحادییەکان، پەیوەندی خۆی لەگەڵ بەرپرسەکانیان پاراستووە و لەو رێگەیەوە ویستویەتی خزمەت بە شارەکەی بکات[7]. والی داوای لێدەکات، هەرچی پێداویستی تایبەتی هەیە، بۆی جێبەجێدەکات، بەڵام ئەو داوای کردنەوەی قوتابخانەی سەرەتایی لە کۆیە دەکات[8]، والی پێی :

---

[1] ـ مەلا محمدی کۆیی(مەلای گەورە): دیاری مەلا محمدی کۆیی، ل ٢؛ عەلائەدین سەجادی: ترجمەی ژیانی مامۆستا مەلا محمدی کۆیی، ل ٤٦.

[2] ـ هاوکار عبداللە شێخ وەسانی: ژیان و ئەزموونی مەلای گەورە، ل ١٣.

[3] ـ کامەران بابان زادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٨

*ـ شایانی باسە، مەلای گەورە، لە رێگای رۆشتنی بە پیادە بۆ جادەی مەیدان، کۆمەڵێك لە خەڵکی کۆیەی دیووە یەکسەر راوەستاون، بەڵام کە بینیویانە خەڵك لەملاولاوە پێش مەلای گەورە کەوتوون توڕە بوون، مەلای گەورە، هێمنی کردوونەتەوە، کە ئێرە کۆیە نیە و خەڵکی نایناسن، دواتر، کە بینیویانە والی رێزی لێناوە، دڵخۆش بوون. نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٢٠.

[4] ـ مەسعود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٢٥؛ تەفسیری کوردی: بەرگی یەکەم، ل ٢٠.

[5] ـ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٩.

[6] ـ ریاز کاکە مەحمود ـ شکار جەلال: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٩.

[7] ـ کامەران بابان زادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٩.

[8] ـ عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ١٨.

„وتووه له مێژەر بەسەران كەسم نەدیوه وەك تۆ موحبی مەعاریف بێت„، هەرچەند مەلای گەوره پێی وتووه: „مەعاریف دەبێت لەسەر ئەخلاقی چاك دابنرێت، بۆیه من دژی مەعاریفی ئێوەم„[1]. بەڵام والی رازی دەبێت به داواكاریەكەی، بروسكەی نارد بۆ كۆیه كه تیایدا نوسرابوو لەسەر شەرەفی مەلا محەمەد ئەفەندی بڕیارماندا به كردنەوەی قوتابخانەیەك له كۆیه[2]*. والی نزیكەی بڕی ۱۰۰۰۰ قروشی بۆ ئەو مەبەسته رەوانەكرد كه بۆ ئەو كاته بڕێكی زۆر بووه[3]. قوتابخانەكه لەسەر رووبەری زەوییەكی وەقفی مزگەوتی گەوره دروست كرا، كه مەلای گەوره، پێشكەشی كرد كه شوێنێكی گونجاوی نزیك بازاڕ و مزگەوت بوو، بەناوی قوتابخانەی كۆیسنجەق(اولی) ناسرا[4]. له وبارودۆخەی ئەوسای كوردستان كردنەوەی قوتابخانه له شاری كۆیه بۆ هێنانه ئارای نەوەیەكی نوێ هەنگاوێكی نوێ بوو، لەلایەن توێژی كۆنەپارێز دژایەتی كرا[5].

شایانی باسه، پەیوەندی مەلای گەوره و سلێمان نەزیف بەڕادەیەك پەره دەسێنێت، كه والی پێی دەڵێت دەزانم خەڵك رووت لێدەنێن بۆ كارگوزاری خۆیان لای من، تۆش هەر ئیشێك بەلاتەوه مەبەست بوو، لەو نامەیەی بۆم دەنێریت بەیتێكی شێخ رەزای تاڵەبانی تێچێنی قسەكانت بكه، هەتا جێبەجێكردنی له گوماندا نەمێنێت، ئەو نامەیەی بەیتی شێخ رەزای تیا نەبێت، دەبێته كاری دوو بەختی[6]، ئەمەش ئەوه دەگەیەنێت، كه والی سەرسام بووه به شیعرەكانی شێخ رەزا[7]. بەڵام ئەوەی جێگەی سەرسامیه كاتی ئەو پەیوەندیه پتەوەی نێوانیان لەگەڵ سەركوتكردنی شۆڕشی شێخ عەبدولسەلامی بەرزانی و له سێدارەدانی له شاری موسڵ له ساڵی ۱۹۱٤ هاوكات بووه، كه لێرەدا هەڵوێستی مەلای گەوره ونه[8]. هەرچەنده فاروقی كوڕی مەلای گەوره دەڵێت: „كه شێخ عەبدولسەلام بەرزانی دەسگیر دەكرێت، والی زانیویەتی نامەی مەلای

---

[1] - جەمال فەتحولا تەیب: كۆیه ۱۹۱۸- ۱۹۵۸، ل ۲۷۹.
[2] - هاوكار عبدالله شێخ وەسانی: ژیان و ئەزموونی مەلای گەوره، ل ۱۷۸.
*- شایانی باسه، له پێش ساڵانی ۱۹۱۳ دیانەكان بەردیان هێنابوو كەنیسەی پێ دروست بكەن، بەڵام دەوڵەتی عوسمانی كەویستی قوتابخانه دروست بكات، بەردی كەنیسەكەیان برد بەناوی بەخشین و بۆ دروستكردنی قوتابخانەكه بەكاریان هێنا. وه بۆ دروستكردنەكەی دەبوایه پاره له ئەستەمبوڵەوه بهاتایه، بەڵام قایمقام بۆ رانەوەستانی كارەكه لیژنەیەكی پێكهێنا بۆ كۆكردنەوەی كۆمەكی، مەلای گەوره، دەكرێته سەرۆكی لیژنەكه، بەپارەی حكومەت و پیتاكی خەڵكی قوتابخانەكه خانوو بۆ مامۆستا دروستكرا له ساڵی ۱۹۱٤، كه له دوو نهۆم پێكهاتبوو، له نهۆمی خوارەوه ژوورێكی هەبوو كه میحرابی تیا بوو بۆ نوێژی جەماعەت، له سەردەمی دەسەڵاتی عوسمانی خوێندن به زمانی توركی و فارسی بوو، لەسەردەمی دەسەڵاتی ئینگلیزەكان له ساڵی ۱۹۲۰ به زمانی كوردی و فارسی بوو. ساڵی ۱۹۵۷ كه قوتابخانەكه بەشێكی بەرجاده كەوت، لەبەشەكەی تری كتێبخانەی گشتی كرایەوه. تاهیر ئەحمەد حەوێزی:مێژووی كۆیه، بەرگی یەكەم، ل ۱۸۹؛ طاهیر احمد حوێزی: بەرگی دووەم، ل ۷۵، ۱۸۵، ۱۸۹؛ دڵدار جەلیزاده: سەرچاوەی پێشوو، ل ۱۱۹، ۱۲۰؛ مغدید حاجي: لمحات من حیاة الملا محمد الكویي(مەلای گەوره) ۱۸۷٦-۱۹٤۳ولمحات عن شعره، ص 66.
[3] - د. نەوزاد یەحیا باجگر: سەرچاوەی پێشوو، ل ۲۸٦، ۲۸۷.
[4] - هاوكار عبدالله شێخ وەسانی: ژیان و ئەزموونی مەلای گەوره، ل ۱٦۸؛ عومەر ئیبراهیم عەزیز: سەرچاوەی پێشوو؛ عەلائەدین سەجادی: ترجمەی ژیانی مامۆستا مەلا محمدی كۆیی، ل ٤٦.
[5] - ممتاز حیدری: مەلای گەوره(مەلا محەمەدی كۆیی)، ل ۱۵؛ عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەوره زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ۱۹.
[6] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ۲۵.
[7] - مغدید حاجي: لمحات من حیاة الملا محمد الكویي(مەلای گەوره) 1876 1943 ولمحات عن شعره، ص 66.
[8] - كامران بابان زاده: سەرچاوەی پێشوو، ل ۱۳۹.

گەورەی پێدەگات، بۆیە بە زوویی و هەر شەو لە سێدارەی دا، دواتر نامەی مەلای گەورەی بەدەست گەیشتوە„[1*].

بەشێوەیەکی گشتی، مەلای گەورە گرنگی و بایەخی تایبەتی بە قوتابخانەکە دەدا و، کەسانی خاوەن بیری توندڕەو و چەقبەستوی لێ دوور دەخستەوە، بەردەوام سەردانی دەکرد و ڕێنمایی و ئامۆژگاری پێشکەش بە فەرمانبەرەکانی دەکرد، بەتایبەتی لە بابەتی هوشیاریی نەتەوەیی و دوورکەوتنەوە لە خورافات، داوای دەکرد، هۆکارە ژیارییە نوێکان بگرنەبەر[2]. پەیوەندی مەلای گەورە بە قوتابخانەکەوە بەڕادەیەك بووە، گەر خوێندکارەکان ئارەزووی سەیرانکردنیان هەبوایە، داوایان لە مەلای گەورە دەکرد، ئەویش بەنووسینی نامە بۆ بەڕێوەبەرمۆڵەتی بۆ وەردەگرتن[3]. هەروەها بە بەردەوامیی چاودێریی خوێندنی منداڵەکانی دەکرد، بە نمونە مێرمنداڵێك بە ناوی(سابیر ئیسماعیل**)، کە یەکێك دەبێت لە خوێندکارەکانی قوتابخانەکە، باوکی لە خوێندن وازی پێدەهێنێت و لەسەر دوکانەکەی دایدەنێت، مەلای گەورە دەچێتە دوکانەکە و بۆ قوتابخانەکە دەیباتەوە، دواتر بووە یەکێك لە مامۆستاو پەروەردەکارە بەتواناکان[4].

تەوەری دووەم- بوونی بە ئەندامی ئەنجومەنی ویلایەتی موسڵ

مەلای گەورە، لە ساڵی ١٩١٥ دەبێتە ئەندامی ئەنجومەنی ویلایەتی موسڵ، پەیوەندی پتەوی لەگەڵ والی هەر بەردەوام دەبێت، لە تەفسیرەکەیدا چەندین جار بەڕێزەوە ناوی دەبات و دەربارەی دەڵێت:„لەپێش یەکەمین جەنگی جیهانی بە خزمەتی موشەڕەف بووم و یەکێکە لە پیاوە یەکەمینەکان[5]„. پەیوەندی دۆستانەی نێوانیان دەگاتە رادەی گۆڕینەوەی کتێبە قەدەغەکراوەکان بۆ خوێندنەوە[6].

دەکرێت بەشداری مەلای گەورە، وەك ئەندامی ئەنجومەنی ویلایەتی موسڵ بە کارێکی ئاقڵانە دابنرێت، لەو بارودۆخە بێسەروبەرەی کۆتاییەکانی حوکمی عوسمانی، لە ڕێگەیەوە لەگەڵ کەسایەتیە ناودارەکانی تری شاری کۆیە، هەوڵی دابینکردنی ئارامی ناوچەکەیان داوە، هەروەها بەهۆی شەڕی نێوان هەردوو هۆزی غەفوری و شێخبزێنی ئارامی لە ناوچەکە نەما، حکومەت گوێی پێنەدەدا، مەلای گەورە و سکاڵای گەیاندە شاری کەرکوك و موسڵ، بەڵام کاربەدەستان بەدەم سکاڵاکەیانەوە نەچوون، بۆیە

---

[1] - هاوکار عبداللە شێخ وەسانی: ژیان و ئەزموونی مەلای گەورە، ل ١٦٨.

[*] - لەڕاستیدا هیچ سەرچاوەیەکی مێژووی جگە لەوەی فاروقی کوڕی باسی ئەو نامەیە ناکات. ئەوەی جێگەی سەرسامیە دوای ئەم ماوەیەش پەیوەندیەکانی مەلای گەورە و والی بەپتەوەی ماوەتەوەو مەلای گەورە هەمیشە لە نوسینەکانیدا بەڕێزەوە ناوی والی دەبات. توێژەر.

[2] - د. راهی مزهر العامری: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢.

[3] - طاهیر احمد حوێزی: مێژووی کۆیە، بەرگی دووەم، ل ١٩٥.

[**] - سابیر ئیسماعیل: لە ساڵی ١٩١٠ لە کۆیە لە دایك بووە، خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی لە کۆیە تەواو کردووە، لە(دار المعلمین العالیة) بڕوانامەی بەدەستهێناوە، کەسێکی نەتەوە پەروەر بووە گەرچی ئەندامی هیچ حیزبێك نەبووە، لە ساڵی ١٩٧٢ لە کۆیە کۆچی دوایی کردوە. عەبدولخالق عەلائەدین: کۆیە... ناودارانی، ل ١١٩.

[4] - هاوکار عبداللە شێخ وەسانی: ژیان و ئەزموونی مەلای گەورە: ل ١٤٤.

[5] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی نۆیەم، ل ١٥١.

[6] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١١٩.

مەلای گەورە بروسکەیەکی بۆ دەربار(بلاط) نوسی، لەوێوە سزای چەند کاربەدەستێك درا، لەوانە قایمقام و موتەسەڕیف و چەند پیاوی سەربازیی و عەشیرەتی شێخبزێنی کە کۆیەیان لەو نائارامیەدا هێشتبووەوە[1].

لەم قۆناغە مێژووییەی ژیانی مەلای گەورە، دەوڵەتی عوسمانی داوا ئاراستەی مەلای گەورە دەکەن، کە ببێتە(شێخ الاسلام)ی دەوڵەتی عوسمانی، بە مەرجێك مەزهەبەکەی لە (شافیعی) یەوە بگۆڕێت بە مەزهەبی دەوڵەت(حەنەفی)، کەچی سەرەڕای ئەوەی دەمارگیریی ئاینی و مەزهەبی نەبوو، بەڵام رازی نەبوو، چونکە لای وابووە، گەر بەوە رازی ببێت، واتە بووەتە تورك*، ئەمە لەکاتێکدا لە سەردەمی عوسمانیەکاندا لەبەر پلەوپایەی بەرزی زانایانی مەزهەبی حەنەفی بەراورد بەزانایانی مەزهەبی شافیعی، گەلێك لە بنەماڵە گەورەکانی کورد بوونە حەنەفی[2]. ئەمە جگە لەوەی سوڵتان رەشادی عوسمانی(١٩٠٩-١٩١٨)(وسام المجیدی) بە پلەی سێیەم بە سوپاس و پێزانینەوە پێ بەخشی، لەبەر جێبەجێکردنی ئەرکەکانی بەباشترین شێوە، ئەمەش بە مەبەستی راکێشانی بەلای سیاسەتی خۆیدا، بەڵام ئەو خۆی بەدەستەوە نەدا[3].

بەشێوەیەکی گشتی، لەو سەرچاوانەی باسی ژیانی مەلای گەورە لەم قۆناغە مێژووییەدا ١٩١٢-١٩١٨ کاتی بوونی بە موفتی کۆیە و ئەندامی ئەنجومەنی ویلایەتی موسڵ دەکەن، کەمترین زانیاری لەسەر بەشداریی ئەو لە کارە سیاسی و کارگێڕیەکاندا دەست دەکەوێت، بەتایبەتی لە کۆتاییەکانی دەوڵەتی عوسمانی کەمتر تێکەڵی بەرپرسان بووە، دەکرێت ئەمەش لەو روانگەیەوە بوبێت، کە زانیوویەتی دەوڵەت بەرەو ڕووخان دەچێت و خێری بۆ جیهانی ئیسلامی و میللەتەکەی نیە[4]. بەتایبەتی سیاسەتی هەڵەی سەرانی ئیتیحادییەکان کە بەئارەزوی خۆیان دەوڵەتیان ئاڵاندە یەکەمین جەنگی جیهانیەوە، کە سەرەتا کوردستانی رۆژهەڵات بووە مەیدانی جەنگی هێزە دژ بە یەکەکان وەك لازاریف دەڵێت: „یەکەم تەقەی جەنگی یەکەمی جیهان لە رۆژئاوای ئێران(کوردستانی رۆژهەڵات) دەستی پێکرد„[5].

لە ساڵی ١٩١٧ کوردستانی باشور دووچاری گرانیەکی سەخت هات، بەهۆی لێشاوی پەنابەرانی ئێرانی و راوڕووتی خەڵك و رووتاندنەوەی فەرمانبەرانی عوسمانی، بەمەبەستی دابینکردنی ئازوقە بۆ سوپاکەیان، بەنمونە دایان بەسەر ماڵی حەماغای گەورەدا و چی دانەوێڵەو دەغڵ و دانی هەبوو، تاڵانیان

---

1 - مەسعوود محەمەد: حەماغای گەورە، ل ٦٢، ٦٣.

*- بە بۆچوونی ئێمە رەتکردنەوەی ئەم داواکارییە لەلایەن مەلای گەورەوە جێگەی سەرسامیە، چونکە ئاشکرایە بە وەرگرتنی ئەم پۆستە باڵایە زیاتر دەناسرا و خزمەتی ناوچەکەی و نەتەوەکەشی زیاتر پێدەکرا، لەکاتێکدا ئێمە دەزانین ئەو لە ساڵی ١٩١٢ پۆستی(موفتی کۆیە)ی لە عوسمانییەکان وەرگرتووە، هەروەها چونکە دەمارگیری ئاینی و مەزهەبی نەبووە هەمیشە لە بڕیار و فتواکانیدا کاری بە هەموو مەزهەبەکان دەکرد لەوانەش(حەنەفی)، لە راستیدا ئەم هەڵوێستە هەمان هەڵوێست و بڕیاری(میر عەبدولڕەحمان پاشای بابان)مان دێنێتەوە یاد کە والیەتی بەغدای رەتکردەوە بۆ میرایەتی بابان.

2 - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٤١؛ هاوکار عبدالله شێخ وەسانی: ژیان و ئەزموونی مەلای گەورە، ل ١٤٤.

3 - د. نەوزاد یەحیا باجگر: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧١؛ د. راهی مزهر العامري: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢؛ نەبەز هەورامی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤٦.

4 - کامەران بابان زادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٩.

5 - کامەران ئەحمەد محەمەد ئەمین(کامەران مەنتك): کوردستان لە نێوان ململانێی نێودەوڵەتی و ناوچەییدا، ١٨٩٠-١٩٣٢، چاپ و ئۆفێستی دەزگای سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٠، ل ٩٤.

کرد[1]. جگە لە بەرتیلخۆری و زیادکردنی باج و سەربازگرتنی بەزۆر،[2] راپێچکردنیان بۆ بەرەکانی جەنگ هەتا تەمەنی شەستساڵی[3]. شایانی باسە، شاری کۆیە لەو ماوەیەدا دووچاری گرانییەکی سەخت بوو، بەهۆی چەندین کەسایەتی وەك (حەماغا*) کە رۆژانە لە ماڵەکەیدا چەند فەردە ئارد دەکرا بەنان، لەگەڵ خواردن دەدرا بە هەژاران[4]، مەلای گەورەش بە پێی توانای خۆی، کە هەتا گرانی بەسەرچوو، هەموو ئێوارەیەك مەنجەڵێکی گەورە ساوەریان کوڵاندووە و لەبەردەرگا دانراوە و لەگەڵ نان بە هەژارانیان داوە[5]، بەهۆیانەوە بە سەدەها و هەزارەها کەس لە مردن رزگار بوون، ئەمە جگە لەوەی بەشێکی زۆری خەڵکی کوردستان، کە رزگار بوون لە مردن بەهۆی کنگرەوە بوو[6]. بۆیە مەلای گەورە، وتوویەتی: „گەر لەدەستم هاتبایە دروشمی کوردم بەوێنەی(کنگر) دەرازاندەوە„[7].

بەشێوەیەکی گشتی، هەموو ئەو بارودۆخە خراپانەی ژێر دەستی عوسمانی و شکانیان لە یەکەمین جەنگی جیهانی، بوونە خاڵی وەرچەرخان لە مێژووی کورددا، لەو بێئاگاییە دوور و درێژە چەندین سەدەیە رزگاری بوو[8]. بۆیە لە لایەن دانیشتوانی کوردستانەوە لە نێویان مەلای گەورە، بیر لە بەدیل کراوەتەوە نزیکترین هێزی جیهانی لە ناوچەکەیان بەریتانیەکان بوو، پاش کشانەوەی عوسمانیەکان لە کۆیە، بە بروسکە (دەبلیو- ئار-های) ئاگادار کراو لە کەرکوك و ئاڵتون کۆپریەوە گەیشتە کۆیە لە ١٥-١٢- ١٩١٨، لەلایەن دانیشتوانەکەیەوە، لەنێویان مەلای گەورە پێشوازی لێکرا[9]**، کە سەرەتا بڕوای پێکردن، چونکە بیستبوی باشوری بەغدا بەهۆکاری خستنەکاری ئامێری ئاو لە سایەی ئینگلیزەکان کەوتوونەتە خۆشگوزەرانی، کە لەو کاتەدا کوردستان لە رووی ئارامی و برسیەتی لەوپەڕی خراپیدا بوو بە ئومێدی ئەوەی لە سایەی ئینگلیزەکان لەو دۆخە رزگاریان بێت[10]. هەر بۆیە مەلای گەورە بەناوی دانیشتوانی شارەوە وتاری بەخێرهاتنی(های) بە زمانی فارسی خوێندەوە و ئامادەی هاوکارییان بوو[11].

---

[1] - مەسعوود محەمەد: حەماغای گەورە، ل ٧٠، ٧٢، ١١٥.
[2] - جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ٤٨، ٥٠، ٥٥.
[3] - تاهیر ئەحمەد حەوێزی: مێژووی کۆیە، بەرگی یەکەم، ل ١٢٧، ١٢٨؛ بەرگی دووەم، ل ١٢١.
*- حەماغا، کوڕی مەحمود ئاغا کوڕی حەماغا کوڕی غەفور ئاغایە، کەسێکی کاسب و دەوڵەمەند و بە خشندە بووە، لە گرانی ١٩١٧ هاوکاری هەژارانی کردوە، ئینگلیزەکان کردیانە قایمقامی کۆیە، رۆڵی هەبوو لە ئارامی کۆیە، لە ٢ ئابی ١٩٢٠ کۆچی دوایی کرد. مەسعوود محەمەد: حەمەغای گەورە، ل ٤٠، ٤١، ٨٠- ٨٢.
[4] - طاهر احمد حەوێزی: مێژووی کۆیە، بەرگی دووەم، ل ١٣٥.
[5] - مەسعوود محەمەد: حەماغای گەورە، ل ٧٥.
[6] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ٣٦.
[7] - مەسعوود محەمەد: حەماغای گەورە، ل ٧٥.
[8] - جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ٥١.
[9] - تاهیر ئەحمد حەوێزی: مێژووی کۆیە، بەرگی یەکەم، ل ١٤٠؛ بەرگی دووەم، ل ١٣٨.
**- کاپتن های، لە کتێبەکەیدا دوو ساڵ لە کوردستان ١٩١٨- ١٩٢٠ باسی مەلای گەورە دەکات و بە (مەتران) ناوی دەبات، بە کەسێکی شارەزای دادەنێت، بەشێوەیەك لە هەر شوێنێك بێت دانیشتنەکەی بۆخۆی پاوان دەکرد. لە پێش هەموو مەندیل بەسەرەکانی کۆیەی دادەنێت، وادەکات زیاتر دڵت پێی بکرێتەوە، هەرچەندە پیاوێکی ئاینیە، بەڵام بایەخ بە ژیانی کۆمەڵایەتی و دنیایش دەدات. دبیلو- ئار. هی: سنتان فی کردستان ١٩١٨- ١٩٢٠، ترجمة: فؤاد جمیل، الجزء الاول، 1973، 161؛ هاوکار عبدالله شخ وەسانی: دین و جیهانبینی مەلای گەورە، ل ١٨٥.
[10] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوری، بەرگی دەیەم، ل ٦٧٠.
[11] - دابلیو- ئار. هێی: دوو ساڵ لە کوردستان، و: لوقمان باپیر، چاپخانەی رۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠١٦، ل ١٢٦، ٣١١.

باسی سێیەم: بەشداری سیاسی مەلای گەورە لە ساڵانی(١٩١٩- ١٩٢٤)

تەوەری یەکەم- هەڵوێستی بەرامبەر بە ئینگلیزەکان

بە تێکشکانی عوسمانیەکان لە یەکەمین جەنگی جیهانی، گەلە ژێردەستەکانی نێو دەوڵەت سەرەتا تاڕادەیەك بووژانەوە، بە ئومێدی شاد بوون بە مافەکانیان لە ڕێگەی بەڵێنەکانی هاوپەیمانەکان، لە نێویان سەرۆکی ئەمریکای ئەوکاتە(وودرو ویلسون): (١٨٥٦- ١٩٢٤)، کە لە مادەی ١٢ مافی تەواوی بە گەلەکانی ژێر دەستی عوسمانیەکان لە دیارییکردنی مافی چارەنوسی خۆیان دا[1]. هەرچەندە مەلای گەورە بەهۆی بێ بڕوایی بە بەڵێنی سیاسیەکان، بڕوای بە بەڵێنەکانی سەرۆکی ئەمریکا نەبوو[2].

دوای پێشڕەویی بەریتانیەکان بەرەو ویلایەتی موسڵ، زۆرێك لە دانیشتوانەکەی روویان لە عوسمانییەکان وەرگێڕا، یەکێك لەو ناوچانە شاری کۆیە بوو* ئەوە بوو بە نزیکبوونەوەی (کابتن های) لە شارەکە عەبدوڵڵا ئاغای حەوێزی بە ٥٠ سوارەوە چووە پێشوازی، بەڵام ئەو دەنگوباسی حەماغای گەورەی پرسیووە، کە پێشتر نامەی ئەوی بەدەست گەیشتووە، دوای گەیشتنی بە شار پێشوازی کەسایەتیەکانی چووەتە سەرا، گرنگترین گرفتی بەردەمی ئاشتکردنەوەی هەردوو بنەماڵەی غەفوری و حەوێزی، ڕێکخستنی کارگێڕیی و دابەشکردنی پۆستەکان لە نێو بنەماڵە گەورەکانی کۆیە بوو[3]. لەو میانەیەدا لە ساڵی ١٩١٩ حەماغای غەفوری کردە قایمقام و جەمیل ئاغای حەوێزی کردە جێگری و مەلا محەمەدی کردە دادوەر(حاکمی شەرع)،[4] فەتاح ئاغای کردە سەرۆکی شارەوانی و مەلا ئەحمەد ئاغا کرایە بەڕێوەبەری پۆلیس[5].

شایانی باسە، مەلای گەورە ڕۆڵی لە پاراستنی کۆیە لە کاولکاری و نەڕژانی خوێن لەکاتی هاتنی ئینگلیزەکان هەبوو، چونکە زانیویەتی ڕووبەڕووبوونەوەیان بێ سوودە، جگە لەمەش لەسەر داوای دانیشتوانی کۆیە، بۆ باشکردنی بارودۆخی ئابووری داوای هاوکاری لەبەرپرسە باڵاکانیان کرد، ئەوە بوو فەقیرخانەیان کردەوە، کە ڕۆژانە ژمارەیەکی زۆر سێ ژەمە خواردنیان دەدرایە، بەمەش هەزاران کەس لە مردن ڕزگار بوون، باری ژیانی خەڵکی بەگشتی باش بوو، بایەخیان بە پاکوخاوێنی و تەندروستی دا، جەردەیی و تاڵانی تاڕادەیەك نەما[6].

---

1 - احمد محمد امين قادر: موقف مجلس النواب العراقي من القظية الكردية في العراق 1925- 1945، مطبعة موسسة سردم، السليمانية، بنكه ى ژين، 2007، ص 16.

2 - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دووەم، ل ١٩٩.

*- شایانی باسە، لە بەجێهێشتنی تورکەکانەوە هەتا هاتنی ئینگلیزەکان بۆ کۆیە، ماوەیەك پاشاگەردانی زیادی کرد، بەگەیشتنی ئینگلیزەکان تاڕادەیەك کۆتایی هات. ڕاپۆرتی کارگێڕی دەربارەی ناوچەی کۆیسنجاق(کۆیە) لە ساڵی ١٩١٩، و: د. شەماڵ حەوێزی، گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، ژمارە ٢٨، ٢٠١٤، ل ١٥٣.

3 - عبدالخالق علاءالدين: مەلای گەورە زاناو ئەدیب و شاعیر، ل ٤٨.

4 - مەلا محەمەدی کۆیی(مەلای گەورە): دیاری مەلا محەمەدی کۆیی، ل ٢؛ کەریم شارەزا: کۆیەو شاعیرانی، بەرگی دووەم، ل ١٤.

5 - ڕەفیق حلمی: یاداشت، بەشی یەکەم، ل ٩١.

6 - د. راهي مزهر العامري: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٣؛ نەبەز هەورامی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤٦؛ جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ٨٠؛ مەسعوود محەمەد گەشتی ژیانم: ل ٣١.

دەکرێت مەبەستی مەلای گەورە لە هاوکاریکردنی ئینگلیزەکان و وەرگرتنی پۆستی دادوەری کۆیە، سەرەتا بە ئومێدی ئەوە بوبێت، لە ڕێگەی ئەوانەوە کورد بە مافەکانی خۆی بگات، چونکە وەك هێزێکی گەورەی جیهانی لەو کاتەدا بەشێکی گەورەی کوردستانیان لە ژێر دەستدا بوو، ئەمە جگە لەوەی بەشێك لە ئەفسەر و کاربەدەستەکانیان، لەوانە(مێژۆرنوئێل) بۆچوونیان بەرامبەر کورد باش بوو، هەتا دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆ[1]. هەروەها لە کۆنفرانسی ئاشتی پاریس لە ١٨ کانونی دووەمی ١٩١٩، بووە مژدەبەخش بۆ گەلی کورد، نوێنەرانی کورد چالاکانە هاتنە مەیدان، کورد سەرەتا لای هەمووان بووە ژمارەیەکی سەنگدار هەتا گەیشتە ئەوەی ئینگلیزەکان لە ساڵی ١٩١٩ پێشنیاری دانانی والیەکی کورد بۆ شاری وان بکەن[2].

دوای ڕێکخستنی کاروباری کارگێریی کۆیە لە لایەن کاپتن های، بارودۆخی ژیان لە سەردەمی قایمقامیەتی حەماغا و هاوکارانی ئاسایی بوویەوە، بازاڕ کرایەوە و نرخی شمەك دابەزی[3]، فەرمانبەرەکان لە کاری خۆیان ئازاد بوون و ئینگلیزەکان دەستیان لە کاروباریان وەرنەدەدا[4]، بەڵام بە مردنی حەماغا، جێگرتنەوەی لەلایەن جەمیل ئاغا*، ئارامیی شار تێکچوو، چونکە غەفورییەکان ئەو پۆستەیان بە هی خۆیان دەزانی[5]. هەرلەو ماوەیەدا و لە ١ تشرینی دووەمی ١٩١٩ هەولێر بووە ناوەندی لیوایەکی نوێ، کۆیە و ڕەواندوزیشی گرتەوە، کاپتن های کرایە حاکمی سیاسی[6].

هەرچەندە کاری مەلای گەورە، لەو کاتەدا دادوەریی بووە و سیاسی نابێت، بەڵام بەشداری لە کاروباری سیاسی ناوچەکەدا کردوە، چەندین بەڵگەنامەی بەریتانیەکان باسی مەلای گەورە دەکەن، وەك یەکێك لە کەسایەتیە دیارەکانی شاری کۆیە، لە ڕاپۆرتی نوێنەری بەریتانیادا هاتووە، کە سەرسام بووە بە پێگەی بەرزی و موفتی هەولێر(مەلا فەندی) پشتگیری کردووە. ئەمە جگە لەوەی یاریدەدەری ئەفسەری سیاسی بەریتانیا لە کۆیە، بەردەوام لەگەڵ مەلای گەورە کۆبووەتەوە و کە لە یەکێك لە بەڵگەنامە نهێنیەکانی ئاماژە بە لیوای هەولیر دەکات، کە ئارامە و هیچ گۆڕانکارییەکیان ناوێت و دژایەتی دەوڵەتی بەریتانیا ناکەن، ئەوەی لە لیوای هەولێر خواستی نیشتمانی و نەتەوەیی هەیە، خەڵکی کۆیە و جەنابی مەلای گەورەیە، کە داوای دەسەڵاتی خۆماڵی کوردی دەکەن[7].

---

[1] - کامەران ئەحمەد محەمەد ئەمین(کامەران مەنتك): سەرچاوەی پێشوو،ل ١٣٧؛ عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٨.

[2] - کەمال مەزهەر: کورد و کوردستان لەبەڵگەنامە نهێنیەکانی حکومەتی بەریتانیادا، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، چاپخانەی گرین گلۆری- لوبنان، ٢٠٠٩. ل ٥١.

[3] - کەریم شارەزا، نازم حەوێزی، عوسمان مستەفا خۆشناو، مەجید ئاسنگەر: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٧.

[4] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٣٦.

*- جەمیل ئاغای حەوێزی: کوڕی ئەسعەد ئاغای کوڕی حاجی بەکر ئاغای حەوێزییە، لە ١٨٧٩ لە کۆیە لەدایك بووە، لە تەمەنی لاویەتیدا دەبێتە سەرۆکی شارەوانی کۆیە، لەکاتی داگیرکاری ئینگلیز بۆ کۆیە لە ساڵی ١٩١٨ دەیکەنە جێگری حاکمی شار، دوای مردنی حەماغا دەبێتە قایمقام، دواتر دەبێتە نوێنەری هەولێر لە پەرلەمانی عێراق لە ساڵی ١٩٣٩- ١٩٤٣، مرۆڤێکی ئاشتیخواز و خزمەتگوزار و بەخشندە بووە، لەگەڵ مەلای گەورە یاداشتیان پێشکەش بە ئینگلیزەکان کردوە بۆ مافەکانی کورد، لە ساڵی ١٩٤٦ مردوە. عەبدولخالق عەلائەدین: کۆیە... ناودارانی، ل ٢٨- ٣٠.

[5] - جەمال فەتحوڵا تەیب:کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ٨٣.

[6] - و: لە ئینگلیزیەوە د. شەماڵ حەوێزی: ڕاپۆرتی کارگێری دەربارەی لیوای هەولێر لە ساڵی ١٩١٩، گۆڤاری ئەکادیمی کوردی، ژمارە ٣٠، ٢٠١٤، ل ١٠٥.

[7] - د. ئاراس محمد صالح: مەلای گەورەی کۆیە لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، ل ٧٦.

ئەوەی جێی سەرنجە لەسەر ئاستی لیوای هەولێر، یەکەمین کەسێك، کە نوێنەری بەریتانیا دەچێت گفتوگۆی لەگەڵ بکات، مەلای گەورەیە، ئەویش زیرەکانە و سیاسیانە داوای مافەکانی گەلەکەی لە حکومەتی بەریتانیا کردووە[1]، بۆ ئەم مەبەستە چەند یاداشتنامەیەکیان لەگەڵ جەمیل ئاغای حەوێزی پێشکەش بە یاریدەدەری ئەفسەری سیاسی بەریتانیا(سی ئای. راندیل) کردووە کە لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیەکاندا هاتووە، لەوانە ناوەڕۆکەکەی بەبیر بەریتانیەکانیان هێناوەتەوە، کە دوای یەکەمین جەنگی جیهانی گەلانی ژێردەستە، لەوانەش کورد ئومێدیان بە بەریتانیەکان هەیە بیانگەیەننە سەربەخۆیی، دەسەڵاتیان لە خۆیان بۆ دابمەزرێنن، ئەگەر شێخ مەحمود بۆ ئەم کارە گونجاو نیە، کەسێکی دیکە لە خۆمان بکرێتە حاکمی کوردستان، گەر بەریتانیەکان لەمەدا هاوکارمان نەبن، کورد هەتا هەتایە دەچەوسێتەوە[2].

لە بەڵگەنامەی ژمارە(٩) ی ٩ ئازاری ١٩٢٠، لە ناوەڕۆکەکەیدا هاتووە، کە مەلای گەورە و جەمیل ئاغا دژی گەڕانەوەی دەسەڵاتی عوسمانین بۆ ناوچەکە، داوای دەسەڵاتی خۆجێی بۆ کورد دەکەن، بە مەرجێك حوکمدارەکەی کورد بێت و پشتاوپشت نەبێت و بەپێی لێهاتووی بێت، بۆ ئەمەش حەمدی بەگ* بە گونجاو دەزانن[3]. لە بەڵگەنامەی ژمارە(٣٧١) ساڵی ١٩٢٠ هاتووە، کە راندیل سەردانی مەلای گەورەی کردووە، بۆ زانینی هەڵوێستی دەربارەی دۆخی ئەستەمبوڵ، کە لای وا بووە شارەکە لەژێر دەستی تورکەکان بمێنێتەوە، بەڵام گەرووەکان لەژێر دەستی بەریتانیەکان بمێننەوە، بەمەبەستی سەلامەتی رێگای بازرگانی[4].

شایانی باسە، مەلای گەورە، سەرەتا حوکمی بەریتانیەکانی لە عوسمانیەکان لا باشتر بووە، چەندین جار وتویەتی، کە ئومێد نیە بەرزگاری کوردستان لەژێر چاودێری بەریتانیا نەبێت[5]. بۆ دروستکردنی پەیوەندی پتەو لەگەڵ بەریتانیەکان، فێربوونی زمانی ئینگلیزی لەلایەن چەند کەسێکی موسڵمانەوە بە فەرزی کیفایە و بەپێویست زانیووە، بۆ ئەوەی پێویستیان بە نێوانجی نەبێت و قسەکانمان نەگۆڕن. جگە لەوەش زانیوویەتی چارەنوسی سیاسی و ئیداری کوردستان لەو سەردەمەدا بەدەسەڵاتداریی ئینگلیز

---

[1] - زامدار ئەحمەد: مەلای گەورەو مەسعوود محەمەد لە چەند دیدارێکدا، ل ٥٣.

[2] - مغديد حاجي: لمحات من حياة الملا محمد الكويي(مەلای گەورە)1876- 1943 ولمحات عن شعره، ص 86؛ کامەران بابان زادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٢.

*- حەمدی بەگی بابان: ١٨٧٠- ١٩٦٠ ئەحمەد حەمدی کوڕی محەمەد رەشید کوڕی سلێمان کوڕی عەبدولڕەحمان کوڕی محەمەد پاشا کوڕی خالید پاشایە، لە ئەستەمبوڵ لە قوتابخانەی(سوڵتانیە) خوێندوویەتی، شارەزای زمانەکانی ئینگلیزی و فەرەنسی و تورکی بووە، بەڵام چونکە لە ئەستەمبوڵ پەروەردە بووە، کوردی بەباشی نەزانیوە. لە سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمید بانگەشەی ئازادی کردووە، بۆیە زیندانی کراوە و لە ساڵی ١٩٠٨ ئازاد کراوە، پاشان هاتووەتە بەغداد بۆ سەرپەرشتی میراتی بنەماڵەکەی، بەهۆی دەوڵەمەندی وەك ئەمیرێك ژیاوە و رەفتاری کردووە، دوای تێکچوونی پەیوەندی ئینگلیز لەگەڵ شێخ مەحمود، ماوەیەك بیریان لە حەمدی بەگ کردوەتەوە، ئەویش رازی بووە، بۆ ئەم مەبەستە سەردانی سلێمانی کرد، بەڵام لەگەڵ ئینگلیز رێك نەکەوتن، پاشان ئینگلیز مەلیك فەیسەڵی هاندا بۆ دەستگرتن بەسەر زۆرێك لە موڵکەکانی لە گەڕەکی(الحارثيە) ی بەغداد، لەسەر ئەو موڵکانە کۆشکەکانی رەحاب و زهور بنیات نرا، تەنانەت مەترسی لەسەر ژیانیشی دروست بوو، بۆیە چووە لەندەن و لەوێ ژیا و کۆچی دوایی کرد. جەمال بابان: اعلام الكرد، ص ٢٧٢- ٢٧٤.

[3] - بۆ بینینی دەقی یاداشتنامەکان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا بڕوانە. د. ئاراس محمد صالح: مەلای گەورەی کۆیە لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، ل ٧٦، ٧٩.

[4] - عبدالخالق علاءالدين: مەلای گەورە زاناو ئەدیب و شاعیر، ل ٦٤.

[5] - مغديد حاجي: لمحات من حياة الملا محمد الكويي(مەلای گەورە) 1876- 1943 ولمحات عن شعره، ص 85.

پەیوەست بووە. لەسەر ئەمەش لەلایەن هەندێك لە مەلاكان توشی لۆمە بووە و لەلای حەماغا سكاڵایان لێ كردووە[1].

ئەو بارودۆخە ئارامەی دوای سەرەتای هاتنی ئینگلیزەكان بۆ كۆیە نەما، بەتایبەتی لە ساڵی ١٩٢١، چونكە لەو كاتەدا توركەكان وەك گروپی بچوك هاتنە كوردستانی باشور، لە ساڵی ١٩٢٢حكومەتی ئەنقەرە(رەمزی بەگ)ی كردە قایمقامی رەواندوز، دواتر سەرهەنگ عەلی شەفیق(ئۆزدەمیر) هات، بە مەبەستی گەڕانەوەی ویلایەتی موسڵ بە یارمەتی هێزی عەشایەری كورد بۆ سەر توركیا[2]. توانیان هێزەكانی ئینگلیز لە رانیە دەربكەن و دەست بەسەر (پشدەرو بیتوێن) دا بگرن، بەشێك لە دانیشتوانی كۆیە پشتگیری توركەكانیان كرد بۆ گەڕانەوە بۆ كۆیە، بەڵام مەلای گەورە دژی ئەمە بوو[3]. حاكمی سیاسی ئەو كاتەی كۆیە(برادشۆ) بوو، كۆییەكان دایان بەسەر(سەرا) داو تاڵانیان كرد[4]، كە بۆلشەویكەكان* لەمەدا رۆڵی بەرچاویان هەبوو. ئینگلیزەكان لە ٢ ئەیلولی ١٩٢٢ كۆیەیان بەجێهێشت. بارودۆخی شار بە تەواوی تێكچوو، بەجۆرێك بە شەو و رۆژێك لەناو شاری كۆیە و دەوروبەری یازدە كەس كوژران[5].

دوای بەجێهێشتنی كۆیە لەلایەن ئینگلیزەكان،(جەمیل ئاغای حەوێزی) بە (عەبدوڵڵا ئاغای حەوێزی**) دەڵێت: „با جەنابی مەلای گەورە بانگ بكەین و ئەنجومەنێك بۆ بەڕێوەبردنی شار دروست بكەین„. سەرەتا عەبدوڵڵا ئاغا رازی نابێت و دەڵێت: „ئەو مەلا دەست و پێ سپیە هەقی بەسەر ئیشوكاری ئیدارەوە چی یە؟„، بەڵام جەمیل ئاغا رازی نابێت، دواتر هەرسێكیان لە مزگەوتی گەورەی كۆیە كۆدەبنەوە و سوێند دەخۆن، كە خیانەت بە نەتەوەكەیان نەكەن. ئەنجومەنەكە بەشێوەی حكومەتێكی كاتی دروست دەكەن و مەلای گەورە دەبێتە سەرۆكی[6]. هەرچەندە لە رۆژی دەستبەكاربوونی مەلای گەورە، ئەندامانی ئەنجومەن داوای لێدەكەن، كە واژۆ بە ناوی سەرۆكی حكومەتەوە بكات، بەڵام رازی نابێت، وەك سروشتی خۆی ناوی جەلیزادە بەكار دەهێنێت، چونكە زانیوویەتی كارەكە سەرناگرێت و كۆیە

---

[1] - مەسعوود محەمەد: حەماغای گەورە، ل ٨٩، ٩٠؛ هاوكار عبداللە شێخ وەسانی: ژیان و ئەزموونی مەلای گەورە، ل ١٨٧؛ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٨.

[2] - سیسیل جۆن ئیدمۆنس: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩٨- ٣٠٥.

[3] - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 146.

[4] - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٨.

*- بۆلشەویكەكان: دەستە سوارەیەكی ٢٠- ٢٥ كەسی بوون، كە بەشێكیان دیلی جەنگ بوون لەلای رووسەكان لە سەردەمی(سیزار)، پاش شۆڕشی ئۆكتۆبەری ساڵی ١٩١٧ ئازاد كران و گەڕانەوە كۆیە. خالید دلێر: ستەمكردن لە حاجی قادری كۆیی تاوانە، چاپخانەی سەفوەت، سلێمانی، ١٩٩٨، ل ٣٠٦.

[5] - مەلای گەورە(مەلا محمدی كۆیی): تەفسیری كوردی، بەرگی دووەم، ل ١٦٠؛ بەرگی سێیەم، ل ١٢٢.

**- عەبدوڵڵا ئاغای حەوێزی: كوڕی تاهیر ئاغا كوڕی حاجی بەكر ئاغای حەوێزییە، لە كۆیە لە دایك بووە و خوێندنی ئاینی خوێندوە، لە سەردەمی عوسمانیەكان و حكومەتی تازە دامەزراوی عێراق ماوەیەك مدیر ناحیەی(تەق تەق) بووە، حەزی بە چارەی ئینگلیزەكان نەدەكرد، مەیلی بەلای توركەكاندا هەبوو، دەیویست ببێت بە قایمقامی كۆیە، بۆیە یەكێك بوو لەوانەی دەیویست توركەكان بگەڕێنەوە كۆیە، بەڵام كە هاتنەوە(رەمزی بەگ) یان كردە قایمقام، دوای گەڕانەوەی ئینگلیزەكان، عەبدوڵڵا ئاغا چووە توركیا، لەوێ بەچاوی رێزەوە سەیر نەكرا و لە كۆیە ماڵ و موڵكی تاڵان كرا، دواتر لەسەر كەفالەتی مەلای گەورە لای كاپتن های لێبوردنی بۆ دەرچوو و دەیكاتەوە بە مدیر ناحیەی تەق تەق. طاهر احمد حەوێزی: مێژووی كۆیە، بەرگی دووەم، ل١٤٧،١٥٩؛ حاجی محی الدین ئەسعەد: سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٦؛ عەبدولخالق عەلائەدین: كۆیە...ناودارانی، ل ٥٨، ٥٩

[6] - حاجی محی الدین ئەسعەد: هەمان سەرچاوە، ل ٨٦؛ طاهر احمد حەوێزی: مێژووی كۆیە، بەرگی دووەم، ل ١٤٨.

ناتوانێت وەك دەسەڵاتێکی سەربەخۆ خۆی بسەپێنێت[1]، بەڵام توانیان ئیدارەی شار هەتا گەڕانەوەی تورکەکان بە باشی بەڕێوە بەرن و ماڵ و دوکانەکانیان لە راووڕووت پاراست، کە زۆر کەس خۆیان بۆ ئامادەکردبوو[2].

هەرچەندە دواتر ناکۆکی لە نێوان ئەندامانی ئەنجومەنەکە دروستبوو، عەبدوڵڵا ئاغا دەیویست ببێت بە قایمقامی کۆیە، بۆیە چوون تورکەکانیان بە سەرۆکایەتی رەمزی بەگ بە ٧٥ کەسەوە هێنایەوە، مەلای گەورە و جەمیل ئاغا بە نابەدڵی پێشوازییان کردن، رەمزی بەگ کرایە قایمقام. ئینگلیزەکان پاش ماوەیەك بە فڕۆکە بەیاننامەیان خستە خوارەوە بۆ چۆڵکردنی شار، وەگەر نا بۆمبارانی دەکەن[3]، هەرچەندە مەلای گەورە هەوڵی دا تورکەکان شارەکە چۆڵ بکەن، بەڵام بە قسەیان نەکرد، بۆیە بە ماڵەوە چووە گوندی پیبازۆك هەتا تورك شارەکەیان چۆڵ نەکرد، نەگەڕایەوە، لەو ماوەیەدا مەلا سەعد لەجێی مەلای گەورە وتاری هەینی خوێندووەتەوە. ئەوە بوو ئینگلیزەکان کەوتنە بۆمبارانکردنی شار بۆ ماوەی حەوت رۆژ، یەکەم بۆمب بەر مزگەوتی گەورە کەوت، دوای کوژران و بریندار بوونی چەند کەسێك، تورکەکان لە ژێر گوشاردا شارەکەیان چۆڵ کرد[4].

ئینگلیزەکان لە ٨ کانونی یەکەمی ١٩٢٢ دا، بۆ جاری دووەم گەڕانەوە کۆیە، جەمیل ئاغا کرایەوە بە قایمقام، لە ماوەی چوار ساڵدا چوار جار کۆیە دەستاو دەستی دەسەڵات لە نێوان تورك و ئینگلیز کرد، لەو ماوەیەدا گەلێك کەس سەرو ماڵیان تیاچوو[5].

شایانی باسە، دوای هاتنەوەی ئینگلیزەکان بۆ کۆیە، چەندین پیاوماقوڵی شار، بەتایبەتی ئەوانەی، کە بوونە هۆی هاتنەوەی دەسەڵاتی تورك بۆ کۆیە، چوونە پیبازۆك بۆ لای مەلای گەورە و داوای گەڕانەیان لێکرد بۆ کۆیە، ئەویش دوای سەرزەنشتکردنیان لەسەر داوای ئەوان گەڕایەوە[6]، خەریکی پیشەی دادوەری بوو، هێشتا بۆچونی وەك زۆربەی کەسایەتیەکانی شار دۆستایەتی ئینگلیزی پێ باش بوو، چونکە لای وابوو هیچ ئومێدێك بە سەربەخۆیی کوردستان نیە لەژێر چاودێری بەریتانیەکان نەبێت، سیاسەتی ئینگلیزەکانی لە رووی ئابوورییەوە بە قازانجی بەرەوپێشچوونی ژیانی خەڵکی کوردستان دەزانی، بۆ ئەمەش دەیویست سودیان لێ وەربگرێت[7].

---

[1] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی کۆیە، ل ١٢٠؛ عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٤١؛ هاوکار عبدالله شێخ وەسانی: ژیان و ئەزموونی مەلای گەورە، ل ١٥.

[2] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٢٠؛ دڵدار جەلیزادە: ل ٢٩.

[3] - رەمزی قەزاز: بزوتنەوەی سیاسی و رۆشنبیری کورد لە کۆتایی چەرخی نۆزدەهەمەوە تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم، ل ١٤٨؛ طاهیر ئەحمەد حەوێزی: مێژووی کۆیە، بەرگی دووەم، ل ١٤٩؛ بەرگی یەکەم، ل ١٥٤.

[4] - د. ئاراس عبالرحمن مستەفا: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٣؛ نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٢٢؛ جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ٨٧.

[5] - عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٤٢؛ تاهیر ئەحمەد حەوێزی: مێژووی کۆیە، بەرگی یەکەم، ل ١٥٥.

[6] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ٣٦؛ نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٢٢.

[7] - مغدید حاجي: لمحات من حیاة الملا محمد الکویي(مەلای گەورە) 1876- 1943 ولمحات عن شعره، ص 85.

تەنانەت مەلای گەورە، لە سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق لە ساڵی ١٩٢١ هێشتا بە ئینگلیزەکان گەشبین بووە، هەربۆیە لایەنگری پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆی عێراق و دانانی فەیسەڵ* بووە بە پاشای عێراق لەلایەن ئینگلیز، ئەمەش بووە جێی ڕێزی فەیسەڵ و غازی کوڕی، ئەوە بوو دوای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق لە بەردەم جەماوەرێکی زۆر وتارێکی پێشکەش کرد، داوای لە خەڵکەکە کرد بەیعەت بە فەیسەڵ بدەن، داوای لە فەیسەڵیش کرد ئاواتەکانی گەلی کورد بەدیبهێنێت، لە عێراق کیانێك(قەوارەیەك) پێکبهێنێت بۆ کورد و عەرەب، کە لە ماف و ئەرکدا یەکسان بن[1].

گەشبینییەکەی مەلای گەورە هەر مایەوە، بەتایبەتی دوای ڕاگەیاندنی هاوبەشی هەردوو حکومەتی بەریتانی و عێراقی لە ساڵی ١٩٢٢، کە تیایدا دانیان بە مافەکانی کوردی باشوردا، بە دامەزراندنی حکومەتی کوردی لە چوارچێوەی سنووری عێراق نا، بۆ ئەمەش داوایان لە کۆمەڵە جیاجیاکانی کورد کرد لە نێوان خۆیاندا لەسەر شێوەی ئەو دەوڵەتە ڕێك بکەون کە دەیانەوێت دروستی بکەن، بۆ ئەمەش داوایان کرد نوێنەری خۆیان بۆ بەغداد بۆ گفتوگۆ کردن لەگەڵ حکومەتی عێراق و بەریتانیا بنێرن[2]. هەرچەندە ئەمە تەنها چاوبەستێکی سیاسی بوو، لە ئەنجامی زیادبوونی مەترسی تورکەکان و دەسەڵاتی شێخ مەحمود بوو[3]. هەرچەندە دوای چەند هەفتەیەك لە ڕاگەیاندنە هاوبەشەکەیان پەشیمان بوونەوە، بەتایبەتی دوای گۆڕینی پەیمانی سیڤەری ١٩٢٠ بە پەیمانی لۆزانی ١٩٢٣، هەستان بە هێرش کردنە سەر حکومەتەکەی شێخ مەحمود لە سلێمانی و داگیرکردنی پایتەختەکەی لە ساڵی ١٩٢٤، لکاندنی بە عێراقەوە بە نائارەزومەندانە[4].

هەموو ئەم ڕووداوانە بوونە سەرەتای ڕەشبینی مەلای گەورە بەرامبەر بە ئینگلیز، هەربۆیە لە (تەفسیرەکەیدا) کاردانەوەی توند بەرامبەریان دەبینرێت، بە جۆرێك بە شەیتان باسیان دەکات[5]. ئەمەش پاش ئەوەی بۆی دەرکەوتووە، کورد وەك کارتی فشار بەکاردەهێنن، بەتایبەتی کاتێك بیانەوێت پەیمانێك بەسەر حکومەتی عێراقدا بسەپێنن، لەو کاتەدا کوردیان بۆ بەرزکردنەوەی یاداشت و کۆکردنەوەی واژۆ بۆ دامەزراندنی قەوارەی سەربەخۆ بۆ ترساندنی عێراق هانداوە، بەڵام هەرکاتێك پەیمانەکەیان دەسەپاند، هیچ ئاماژەیەکیان بە مافەکانی کورد نەدەدا[6]، ڕێگەیان نەدا هیچ قەوارەیەکی سیاسی کوردی دابمەزرێت،

*- مەلیك فەیسەڵی یەکەم: کوڕی حسێن کوڕی عەلی، لە تائیف لە ساڵی ١٨٨٣ لە دایك بووە، هەڵبژێراوە بە ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانی عوسمانی لە ساڵی ١٩١٣و سەرۆکایەتی سوپای باکوری کرد لە شۆڕشی ١٩١٦، لە کۆنگرەی ئاشتی پاریس بەشداری کرد، لە ١٩٢٠ لە سوریا خۆی بە مەلیك ڕاگەیاند، دواتر فەرەنسیەکان دەریان کرد، لە کۆنگرەی قاهیرە پاڵێورا بۆ پاشای عێراق و لە ساڵی ١٩٣٣ لە سویسرا بە نۆبەی دڵ مرد، تەرمەکەی گواسترایە بۆ بەغداد و لەوێ نێژرا. المحامی باقر امین الورد: بغداد، خلفاؤها، ولاتها، ملوکها، رؤساؤها، منذ تاسیسها عام 762م- 1984 م ، دار التربیة للطباعة والنشر والتوزیع، 1984،ص 301، 302.

[1] - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 116.

[2] - د. كمال مظهر احمد: كركوك وتوابعها، حكم التاريخ والضمير، الجزء الاول، مطبعة رينوين، ص 150؛ نەجم سەنگاوی: باشوری کوردستان ڕووداوو دەسکەوتەکان ١٩٠٠ ز- ٢٠١٦ ز، چاپخانەی چوارچرا، ٢٠١٧، ل ١٨١؛ احمد محمد امين قادر: موقف مجلس النواب العراقي من القظية الكردية في العراق 1925- 1945، مطبعة موسسة سردم: السليمانية، بنکەی ژین، السليمانية، ٢٠٠٧، ص ٢٦؛ سیسیل جۆن ئیدمۆندس: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٧٨.

[3] - دیڤید ماکداوڵ: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٥٤.

[4] - جلال الطالباني: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٢٦، ٣٢٧؛ عبدالخالق علاءالدين: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٨

[5] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی هەشتەم، ل ١٢٣

[6] - جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ١١٦، ١١٧.

بەڵکو بۆ بەرژەوەندی سیاسی و ئابووری خۆیان، پرۆژەی ئۆتۆنۆمیان داهێنا بۆ لکاندنی باشوری کوردستان بە عێراقەوە[1].

بەشێوەیەکی گشتی، مەلای گەورە، وەك یەکێك لەو سیاسی و بیریارە زۆرانە، بەبەڵێنەکانی بەریتانیا فێڵی لێکرا و خەڵەتێنرا، بەڵام دوای تێگەیشتنی و فراوانبوونی بیرو فکری لە دنیای سیاسەتدا، سەرنجی بەرامبەر بە ئینگلیزەکان گۆڕا، پاش ئەوەی زانیوویەتی کورد وەك کارتی گوشار بەکار دەهێنن. بۆی دەرکەوت بۆ دیارییکردنی چارەنوسی گەلەکەی، نابێت پشت بە بێگانە، لەوانەش ئینگلیز ببەسترێت، بۆیە دەربارەیان دەڵێت:

سوورەی موزەردی چاوشین نەکەی بە ئومێدی بی* ئەوەڵ بە قوەتی خۆت، دووەم بە عەونی رەبی

هەر بۆیە دوای ئاشکرابوونی دووڕوویيەکانی ئینگلیزەکان، رووی قسەکانی دەکاتە رۆڵەکانی گەلەکەی، لەبەر رۆشنایی ئەزموونەکانی بە ئاگایان دەهێنێتەوە و پێیان دەڵێت: „کە بەریتانیا داگیرکەرە و رزگارکەر نیە، بە بەڵێنەکانیان نەخەڵەتێن و پشت بە خۆیان ببەستن، تەنها بە چەکی زانست و تێکۆشان سەردەکەون„[2].

تەوەری دووەم- دید و هەڵوێستی بەرامبەر شێخ مەحمودی حەفید و حکومەتەکەی

سەرەتا پێویستە ئەوە بزانین، کە هەڵوێست و تێڕوانینی مەلای گەورە، بەرامبەر شۆڕش و حکومەتەکەی شێخ مەحمود، هەڵوێستێکی یەکلاکەرەوە نەبوو، بەڵکو جۆراوجۆریی لە دیدگای دەبینرێت لە پشتگیریی و رەتکردنەوە، ئەمەش دەکرێت لەوەوە سەرچاوەی گرتبێت، کە ویستویەتی کورد بە مافەکانی بگات، گرنگ نیە لەسەر دەستی شێخ مەحمود یاخود هەرکەسێکی تر بێت.

شایانی باسە، دوای تێکشکانی عوسمانییەکان لە یەکەمین جەنگی جیهانی و کشانەوەیان لە سلێمانی، بەناچاری دەسەڵاتیان بە شێخ مەحمود دا، بە هەمان شێوە، کە بەریتانیەکانیش گەیشتنە سلێمانی لە ١٧ تشرینی دووەمی ١٩١٨، ئەمانیش شێخ مەحمودیان وەك(حکومدار**)ناساند و مێژوورنوئیل کرایە راوێژکاری، چەندین بەڵێنیان بە کورد داو شاری کۆیە خرایە نێو چوارچێوەی دەسەڵاتەکەی[3]. بۆ ئەوەش شێخ مەحمود و میژۆرنوئێل دەیانویست شێخ عوسمان ببێتە قایمقامی کۆیە، لەمیانەی فراوانکردنی دەسەڵاتی شێخ مەحمود،(شێخ عوسمان) یان وەك نوێنەری شێخ مەحمود بۆ قایمقامی کۆیە نارد، ئەمەش بووە جێی ناڕەزایی (کاپتن های) و حەماغا، بۆیە داوایان لێکرد شارەکە بەجێبهێڵێت[4]. چونکە (های) لە چوارچێوەی رێکخستنیە کارگێڕییەکەیدا، حەماغای کردە قایمقام و جەمیل ئاغا جێگری و مەلای گەورەش

[1] - کامەران ئەحمەد محەمەد ئەمین(کامەران مەنتك): سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٤.
*- مەبەستی ئینگلیزەکانە، کە لە ئەنجامی ئەزموونی دورودرێژی نائومێد بووە لەوەی لە رێگەی ئەوانەوە کورد بە مافەکانی بگات. عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٩٧.
[2] - کەریم شارەزا: مەلا محمدی کۆیی و شیعری سیاسی، رۆژنامەی هاوکاری ژمارە ١٥٤، ١٦- ٢- ١٩٧٣؛ د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 168.
**- حوکمدار: (عەرەبی- فارسی)، واتە دەسەڵاتدار، بە والی و میر و سەرداری ناوچەکان وتراوە. لیژنەی مێژوو: فەرهەنگی زاراوە مێژووییەکان، گۆڤاری ئەکادیمی، ژمارە ١٧، ٢٠١١، ل ٣٠.
[3] - دبیلو. ئار هی: سنتان فی کوردستان ١٩١٨- ١٩٢٠، الجزء الاول، ص ١٦٦، ١٦٧؛ احمد محمد امين قادر: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١، ٢٢.
[4] - جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ٨٩- ٩٢.

بووە دادوەر(قازی) کۆیە[1][*]، لێرەدا مەلای گەورە پشتگیریی نوینەرەکەی شێخ مەحمودی نەکرد، چونکە لەم قۆناغەدا زیاتر بڕوای بە دۆستایەتی لەگەڵ ئینگلیزەکان هەبوو[2].

سەرەڕای بەربەرەکانێی شێوە نهێنی نێوان شێخ مەحمود و حەماغا و دوورخستنەوەی نوێنەری شێخ مەحمود لە کۆیە، بەڵام ئەمانە نەبوونە هۆی تێکچوونی پەیوەندیەکانیان بە یەکجاری[3]. لەو میانەیەدا شێخ مەحمود دوای تێکچوونی پەیوەندییەکانی لەگەڵ ئینگلیز، داوای هاوکاریی لە حەماغا بۆ راپەڕین کرد، بەڵام رازی نەبوو، سەرەڕای تامەزرۆیی چینی گشتی شار بەسەرکەوتنی شێخ مەحمود[4]، کەچی دوای شەڕی دەربەندی بازیانی ١٩١٩ و بەدیلگرتنی شێخ مەحمود و دوورخستنەوەیی بۆ هیندستان و گەڕانەوەی، مەلای گەورە هەڵوێستی گۆڕاوە، ئەمەش نەك بۆ دژایەتی شێخ مەحمود، بەڵکو نەیتوانی وە ئومێدی کورد لەسەر رێبەرایەتیەکەی هەڵبچنێت، چونکە لەگەڵ ئەوەدا نەبووە دژایەتی ئینگلیز بکرێت و پشت بە تورکیا ببەسترێت[5].

ئەمە جگە لەوەش، دەکرێت مەلای گەورە بە شێوازی کارگێریی حکومەتەکەی شێخ مەحمود رازی نەبووبێت، کە دەسەڵاتێکی هاوچەرخانە نەبوو، چونکە حوکمدار بە خەڵات و بەرات سەرۆك هۆزەکانی لەخۆی نزیك دەخستەوە و زۆر بیری لە دوارۆژ نەدەکردەوە[6]، هەروەها وەك پێویست پشتی بە توێژی رۆشنبیران بەگشتی و ئەفسەرەکان بەتایبەتی نەدەبەست، جگە لە بێتوانایی خۆی لە بواری دبلۆماسی و سیاسی، لە بواری سەربازیش توانای شەڕی ئینگلیزی نەبوو[7]. سەرەڕای تێڕوانینی نەرێنی، بەشێوەیەکی گشتی بەرامبەر بە شێخەکان، بەڵام بەشێکی کەموکوڕییەکانی حکومەتەکەی شێخ مەحمود دەخاتە ئەستۆی ئەوانەی، کە لە دەوروپشتی بوون، بەوەی هەرکەس لە دەوڵەمەند و سەرۆك هۆز دەچوونە لای، داوای موچەیان دەکرد، بەڵام کەس نەبوو شتێك لە پێناو حکومەتدا خەرج بکات، کە ئەبوایە هەموو ماڵ و روحیان لەسەر دەستیان دابنایە، هەتا بە ئامانج دەگەیشتن[8].

لە راستدا مەلای گەورە، بە شێخ مەحمود و شۆڕشەکەی سەرسام نەبووە، ئەوەتا لەکاتی شۆڕشەکەی، رەفیق حیلمی(١٨٩٠- ١٩٦٠)، کە یەکێك لە دۆستە نزیکەکانی شێخ مەحمود بوو، لە کۆیە زیندانی

---

[1] - کەریم شارەزا، نازم حەوێزی، عوسمان مستەفا خۆشناو، مەجید ئاسنگەر، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢١.

[*]- شایانی باسە، کۆیە لە ڕوی کارگێرییەوە هەتا کۆتایی یەکەمین جەنگی جیهانی سەر بە سەنجەقی کەرکوك بووە، دواتر لە سەردەمی حوکمداری شێخ مەحمود لە ١٧- ١١- ١٩١٨ هەتا ١٩- ٦- ١٩١٩ بووە قەزای سەر بە سلێمانی، دواتر لە مانگی ١١ ساڵی ١٩١٩ بووە قەزای سەر بە هەولێر، واتە لەو کاتەدا کۆیە لە روی ئیداریەوە سەربەخۆ بووە نەسەر بە سلێمانی بووە نە هەولێر، لەسەردەمی حوکمداری شێخ مەحمود نە لەسەردەمی مەلیکایەتیەکەی، دەسەڵاتی شێخ مەحمود نەگەیشتوەتە کۆیە، بەڵام لایەنگری هەبوو کە پروپاگەندەیان بۆ دەکردو دەیانویست بەناوی شێخ مەحمودەوە دەست بەسەر شارەکەدا بگرن. سیسیل جۆن ئیدمۆندس: سەچاوەی پێشوو، ل ٢٦٤- ٢٦٦؛ کامەران بابان زادە، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤١؛ جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ٩٤.

[2] - کامەران بابان زادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤١.

[3] - مەسعوود محەمەد: حەماغای گەورە، ل ٨١.

[4] - تاهیر ئەحمەد حەوێزی: مێژووی کۆیە، بەرگی یەکەم، ل ١٤٠- ١٤٤.

[5] - کامەران بابان زادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤١.

[6] - رفیق حلمی: یادداشت، بەشی یەکەم، ل ٨٤.

[7] - د. واحد عومەر محێدین: دانوستانەکانی بزوتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی کوردو حکومەتەکانی عێراق ١٩٢١- ١٩٦٨، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی ٢٠٠٦، ل ٤٥؛ دیڤید ماکداول: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٥٤.

[8] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی نۆیەم، ل ٤٢٥.

ئینگلیزەکان دەبێت و مەترسی لەسەر ژیانی دروست دەبێت، سەرەڕای نوسینی نامە لە بەندیخانەوە بۆ حاکمی شار و جێگرەکەی، بەڵام وەڵام نەدراوەتەوە، هەرچەندە مەلای گەورە، لەو کاتەدا دادوەر بووە لە کۆیە، بەڵام بۆ ئازادکردنی هیچ هەڵوێستێکی نەبووە[1]. ئەمە جگە لەوەی لە ماوەی سەرۆکایەتی ئەنجومەنی شاری کۆیە، دوای رۆیشتنی ئینگلیزەکان هەتا هاتنەوەی تورك، لایەنگرانی شێخ مەحمود لە ئەنجومەنەکەدا پەراوێز خرابوون[2].

شایانی باسە، مەلای گەورە، هەرچەندە وەك پێویست هاوکاری شێخ مەحمودی نەکرد، بەڵام بەرامبەر بە ئینگلیزەکان بەرگری لە خۆی و شۆڕشەکەی کردووە، ئەمەش لە میانی سەردانێکی کاربەدەستە بریتانیەکان بۆ لای مەلای گەورە و زانینی هەڵوێستی بەرامبەر شۆڕشی شێخ مەحمود دەردەکەوێت، کە داوای لێدەکەن، بە شێخ مەحمود بڵێت واز لە شۆڕش بهێنێت، ئەویش پێیان دەڵێت: „گەر شێخ مەحمود وڵاتی ئێوەی داگیر بکردایە ئایا ئێوە بێدەنگ دەبوون؟ ئەوانیش دەڵێن نەخێر، ئەویش دەڵێت کەواتە شێخ مەحمود مافی خۆیەتی بەرەنگاریتان بکات„[3]. بەهەمان شێوە جارێکی تریش لەبارەی شێخ مەحمودەوە پرسیاری لێدەکەن، ئەویش لە وەڵامیاندا دەڵێت: „هەموو نەتەوەیەك مافی خۆیەتی سەربەخۆ بێت، گەلی کوردیش یەکێکە لەو گەلانە، شێخ مەحمود شیاوترین کەسە ببێتە پاشاو سەرۆکی کوردستان„[4]. ئەمە جگە لەوەی لە سەردەمی شۆڕشی شێخ مەحمود، ماوەیەکی زۆر لەشکرێکی گەورەی شێخ، کە بەهۆی شەڕ و فڕۆکەکانی ئینگلیز لە سلێمانی دابڕان، لە چنارۆك لە ماڵی مەلای گەورە ماونەتەوەو هەموویانی خزمەت کردووە.[5] هەروەها لە تۆمارەکانی سەردەمی دادوەرییەکەیدا ناوی شێخ مەحمود بە حوکمداری کوردستان دەهێنێت، ئەمەش بۆ ئەو کاتە بابەتێکی گرنگە[6]، تەنانەت دوای بوونی شێخ مەحمود بە مەلیکی کوردستان، لە وتاری رۆژانی هەینی دوعای بۆ خۆی و حکومەتەکەی کردووە[7].

پاش هێنانەوەی شێخ مەحمود لە هیندستان لە ساڵی ١٩٢٢، لە ئەنجامی ناڕەزایی خەڵکی کوردستان و گوشاری تورکەکان، بە مەرجێك تورکەکان لە رەواندز دەربکات و دەست لە کاروباری هەولێر و کەرکوك وەرنەدات[8]. ئینگلیزەکان لەگەڵ حکومەتی عێراق لە هەمان ساڵدا بەیاننامەیەکی هاوبەشیان سەبارەت بە مافەکانی کورد راگەیاند، بەڵام دواتر پەیوەندییەکانیان تێکچوو، ئەوە بوو شێخ مەحمود کەوتە ژێر کاریگەریی تورکەکان و هاوکاریکردن و خۆی بە مەلیکی کوردستان راگەیاند[9]. ئەوانیش لە پەیمانەکە پاشگەزبونەوە و سنورەکەیان بە تەواوی بچوك کردەوە*. لە ساڵی ١٩٢٣ هێرشیان کردە سەر

---

[1] - رفیق حلمی: یادداشت، بەشی یەکەم، ل ١٤٣.
[2] - کامەران بابان زادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٣.
[3] - د. جواد فقي علي الچوم حیدري: محمدبن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمیة، ل 167.
[4] - عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە، زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٢٥.
[5] - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٦.
[6] - هەمان سەرچاوە، ل ٦٧.
[7] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٢٧.
[8] - سیسیل جۆن ئیدمۆندس: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٨٦.
[9] - محمد مظفر الادهمي: المجلس التاسیسي العراقي، دراسة تاریخیة سیاسیة، جامعة بغداد- 1972، مطبعة السعدون- بغداد، 1974، ص 270.
*- لەڕاستیدا ئینگلیز لەگەڵ شێخ مەحمود لەسەر سنووری دەسەڵاتەکەی رێك نەدەکەوت، تەنها شاری سلێمانییان بۆ هێشتبوەوە، چەندین ئاغا و شێخیان کردە دوژمنی، ناوچەکانی(چەمچەماڵ و هەڵەبجە و رانیە و قەڵادزە وکۆیە و رەواندوز و قەرەداخ و سەنگاو و ماوەت) یان لە سلێمانی جیا کردەوە، داوایان لە شێخ مەحمود دەکرد دەست نەخاتە کاروباری ئەو

سلێمانی و داگیریان کرد، پاشان تورکەکانیان لە ڕەواندوز دەرکرد و سەید تەهای نەهرییان کردە قایمقامی، پاشان لکاندیان بە لیوای هەولێرەوە، ئیترئیشیان بە شێخ مەحمود نەما[1].

لە ڕاستیدا ئینگلیزەکان سیاسەتی دووفاقییان بەرامبەر بە کورد پیادە دەکرد، لەلایەك بەڵێنی سەربەخۆیی و دامەزراندنی دەوڵەتیان بەشێخ مەحمود دەداو، بەڵام دواتر لێی پاشگەز دەبوونەوە، بەتایبەتی دوای کۆنگرەی قاهیرەی ساڵی ١٩٢١. لە لایەکی ترەوە سیاسەتی نوێیان بریتی بوو لە نزیککردنەوی کورد لە حکومەتی عێراق، بۆیە لەگەڵ مەلیك فەیسەڵ پلانیان بۆ لکاندنی باشوری کوردستان بە عێراقی عەرەبییەوە دادەنا[2]. واتە شێخ مەحمود لە ڕەوشێکی ئیجگار دژواردا بوو، بەهۆی سیاسەتی تەمومژاوی ئینگلیزەکان، کە ناوبەناو پشتگیرییان دەکرد، بەڵام زیاتر بەرژەوەندی خۆیان و حکومەتی عێراقیان مەبەست بوو[3].

پێدەچێت لەم کاتەدا مەلای گەورە بە تەواوەتی لە حوکمی شێخ مەحمود و مەلیکایەتیەکەی بێ ئومێد بوو بێت[4]. هەرچەندە لەسەرکەمکردنەوەی سنووری دەسەڵاتی شێخ مەحمود ناڕازی بووە، کاتێك یەکێك لە کاربەدەستە ئینگلیزەکان لێی پرسیوە: „چۆن لە حکومەتی شێخ مەحمود دەڕوانیت„؟، ئەویش وتویەتی: „ئەو سنوورەی بۆتان دیاریکردووە بۆ سوپایەك ناشێت، کە مەشق و مانۆڕی سەربازی تیا بکات[5]، گەر سنووری دەسەڵاتەکەی بەشێك لە کوردستانی ئێران و تورکیای لەسەر بوایە بەشێوەیەك بارودۆخی نێودەوڵەتی ڕێگەی بدایە، ئەوجا شایانی حوکمداریێتی دەبوو و توانای مانەوە و گەشەسەندنی دەبوو، نزیك دەبوو لە هێنانەدی ئاواتەکانی ئێمەی کورد„[6].

بەشێوەیەکی گشتی، مەلای گەورە ئاواتخواز بووە دەوڵەتی کوردی دروست ببێت، بەڵام دوای دەرنەچوونی شێخ مەحمود لە تاقیکردنەوەی ئینگلیز و بیرکردنەوەیان لە جێگرەوەیەك بۆی، کە(حەمدی بەگی بابان) بوو[7]، پێی وابوو لەم قۆناغە بەدواوە، مەرج نیە شێخ مەحمود ئەو سەرکردەیە بێت، کە میللەت لە سایەیدا بحەوێتەوە، هەربۆیە لەگەڵ جەمیل ئاغا یاداشتیان بە ئینگایزەکان دا و پێیان دەڵێن گەر ئێوە دەتانەوێت قەوارە بۆ کورد دروست بکەن ئەوە شێخ مەحمود ڕۆشت، پێشنیار دەکات یەکێك لە

ناوچانەوە، بە فڕۆکەش بەیاننامەیان دەخستە خوارەوەو داوایان لە خەڵکی ئەو ناوچانە دەکرد گوێڕایەڵیی شێخ مەحمود نەکەن. ئەمە جگە لەوەی شارەکانی هەولێرو زاخۆ دوور بوون لە دەسەڵاتی شێخ مەحمود، لە ناو شاری سلێمانیش هەندێك کەس دۆستی تورك و هەندێکی تر دۆستی ئینگلیز بوون و لە شێخ ڕاستبوبونەوە. سەلام ناوخۆش: شکستی حوکمڕانی کورد لە سەدەیەکدا ١٩١٩- ٢٠١٩، لە بەڕێوەبەرایەتی گستی کتێبخانە گشتیەکان، هەرێمی کوردستان، کتێبی خاڵ- ٢٦- ٢٠١٩، ل ٦٧؛ نەجم سەنگاوی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٤.

[1] - احمد محمد امین قادر: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧؛ زبیر بلال اسماعیل: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١٨.

[2] - د. ئاراس عبدالرحمن مستەفا: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٣؛ احمد محمد امین قادر: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١، ٢٢.

[3] - د. واحد عومەر محێدین: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٥.

[4] - کامەران بابان زادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٤.

[5] - عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٢٥؛ کەریم شارەزا، نازم حەوێزی، عوسمان مستەفا خۆشناو، مەجید ئاسنگەر: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٥.

[6] - مغدید حاجي: لمحات من حیاة الملا محمد الکویي(مەلای گەورە) 1876- 1943 ولمحات عن شعره، ص 40.

[7] - رفیق حلمی: یادداشت، بەشی یەکەم، ل ٨٩- ٩٣.

بنەماڵەی بابان بۆ ئەم کارە هەڵبژێرن، کە گومان بۆ حەمدی بەگ چووە. ئەمە جگە لەوەی داوای لە ئینگلیزەکان کردووە کە ژمارەیەکی زۆر فەرمانبەری کورد لە ناوچە کوردیەکان دابمەزرێنێت[1].

لە کۆتاییدا بە بۆچوونی ئێمە، دەکرێت مەلای گەورە شێخ مەحمودی خۆش ویستبێت، هەرچەندە نەیتوانیووە وەك پێویست هاوکاریی بکات، دەکرێت شێخ مەحمودیش لەوە زیاتری لێ چاوەڕوان نەکردبێت. بەڵام کاتێك سەرنجی سەرچاوە مێژووییەکان دەدەین، بۆمان دەردەکەوێت، ئەو سەرچاوانەی باسی پشتگیریی مەلای گەورە بۆ شێخ مەحمود دەکەن، زیاتر لە کەسە نزیکەکانی مەلای گەورەن.

[1] ـ عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە، زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ، ٦٤، ٦٧؛ مغدید حاجي: لمحات من حیاة الملا محمد الکویي(مەلای گەورە) 1876- 1943 ولمحات عن شعره، ص 84، 85، ٨٧.

باسی چوارەم: بەشداریی سیاسی مەلای گەورە لە ساڵانی(١٩٢٤ـ ١٩٢٨)

مەلای گەورە کەسێکی کراوە بوو، لە هەر قۆناغێکدا پەیوەندییە سیاسیەکانی بۆ بەرژەوەندی نەتەوەکەی و سودی گشتی و ئەمن و ئاسایش و بەدەمەوەچوونی خزمەتگوزاریی ناوچەکەی مەبەست بووە، لە بەرامبەر پشتگیریکردنی کەسایەتی و هێزێکی دیاریکراو، لەم قۆناغەشدا دۆستایەتی لەگەڵ مەلیك فەیسەڵ قۆستوەتەوە بۆ خزمەتکردنی شارەکەی، لە بەرامبەردا مەلیك بۆ جێبەجێکردنی ئەجێنداکانی سودی لەو وەرگرتووە[1]. ئەم پەیوەندیەشیان زیاتر دوای بوونی فەیسەڵ بە ریفراندۆمێکی ساختە لە ١٩٢١بە پاشای عێراق دروست بوو[2]، کە لە ئاهەنگی تاج لەسەرنانی نوێنەری گشت لیواکانی عێراق بەشدارییان کرد جگە لە لیوای سلێمانی و کەرکوك[3]. مەلای گەورە بەیعەتی پێداو داوای لێکرد ئەویش مافەکانی کورد بدات[4]، چونکە لەم قۆناغەدا زانیویەتی دروستکردنی حکومەتی سەربەخۆ بۆ کورد کارێکی ئەستەمە، هەربۆیە سیاسەتی بە هونەری تواناداری(فەنی مومکین) زانیوە، چونکە بێئومێد بووە لە ئینگلیز و دەیزانی سیاسەتیان بەتایبەتی(کوکس و کورنوالیس) لەگەڵ عێراقی یەکپارچەن[5]*.

شایانی باسە گرنگترین رووداوی ئەم قۆناغە، کە رۆڵ و هەڵوێستی مەلای گەورەی تیا بەرجەستە بووبێت بریتیە لە پێکهێنانی ئەنجومەنی دامەزراندنی عێراق و یەکلابوونەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ.

تەوەری یەکەم- بوونی بە ئەندامی ئەنجومەنی دامەزراندنی عێراق(المجلس التأسيسي العراقي)

سەرەتای ئەزموونی عێراقیەکان لەگەڵ ژیانی پەرلەمانیی بۆ سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم دەگەڕێتەوە، کە بە فەرمانێکی سوڵتانی لە ساڵی ١٨٧٦ دەستوور و پەرلەمانی راگەیاند، لە خولی یەکەمدا سێ نوێنەر لە بەغدا و دوو نوێنەر لە بەسرە بۆ ئەستەمبوڵ نێردران، بەڵام ئەنجومەنەکە لە ساڵی ١٨٧٨ هەڵوەشایەوە، پاشان سوڵتان لە ساڵی ١٩٠٨ بە گوشاری ئیتیحادییەکان دەستووری گەڕاندەوە، ئەم جارەیان ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرە و موسڵ ١٧ نوێنەریان بۆ پەرلەمان نارد[6]. ئەم بەشداریانە بوونە هۆی هوشیاری سیاسی لای عێراقیەکان بۆ داواکردنی دەسەڵاتی یاسادانان، بانگەشەی ئەمەش زیاتر لە کاتی شۆڕشی بیست باس دەکرا، کە وەك یەکێك لە دەرەنجامەکانی، بووە هۆی گۆڕینی سیاسەتی بەریتانیا لە عێراق، فەیسەڵ لە رۆژی تاج لەسەرنانی رایگەیاند، کە دەبێت حکومەتی دەستووری بێت؛ واتە دەبێت ئەنجومەنی هەڵبژێردراو هەبێت. هەرچەندە دامەزراندی ئەنجومەنەکە هەروا ئاسان نەبوو، بەڵکو

---

[1] ـ کامەران بابان زادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥١.

[2] ـ جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨ـ ١٩٥٨، ل ٩٩.

[3] ـ د. كمال مظهر احمد: كركوك وتوابعها، حكم التاريخ والضمير، ص 141

[4] ـ د. راهي مزهر العامري: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤؛ نەبەز هەورامی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤٦.

[5] ـ شێخ سەلاح شێخ شەرەف: مەلای گەورەو کوردایەتی، رۆڤار، ژمارە ٧١، ل ٣٥.

*ـ لەم قۆناغەدا بەریتانیەکان بۆ زیاتر نزیککردنەوەی کورد لە عێراق سیاسەتێکی نەرمونیانیان بەرامبەر بە کورد گرتەبەر، چونکە هێشتا چارەنوسی ویلایەتی موسڵ یەکلا نەبوبوەوە، کە پەیوەندی راستەوخۆی بە هەڵوێستی کوردەوە هەبوو، هەربۆیە(هنری دوبس) مەندوبی سامی بەریتانیا چەند پێشنیارێکی خستە بەردەم مەلیك فەیسەڵ، لەوانە دانانی دوو ئەستێرە لەناو ئاڵای عێراق وەك رەمزی یەکێتی هەردوو گەلی عەرەب و کورد، دروستکردنی دەستەیەکی بچوك لە ئەفسەرانی کورد بە جلوبەرگی کوردیەوە وەك پاسەوانی مەلەکی، فەیسەڵ هەوڵی فێربونی زمانی کوردی بدات و مانگە گەرمەکانی هاوین لە ناوچە کوردیە شاخاویەکان بباتە سەر. د. كمال مظهر احمد: كركوك وتوابعها، حكم التاريخ والضمير، ص 145.

[6] ـ احمد محمد امين قادر: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٥، ٣٧، ٤٠، ٤١.

دووچاری چەندین گرفت بوو، بەتایبەتی فتوای پیاوانی ئاینی شیعە لە نەجەف و کەربەلا و کازمیە، بە حەرامکردنی بەشداریی لە هەڵبژاردن، جگە لە مەترسی عێراقیەکان لە پاکوبێگەرد نەبوون و سەپاندنی باج و کردنە سەرباز و شۆڕشی شێخ مەحمود[1].

لەڕاستیدا سەرەڕای ئاستەنگەکانی بەردەم هەڵبژاردنی ئەنجومەن، بەڵام دامەزراندنی، ڕووداوێکی گرنگ بوو لە مێژووی عێراق، ڕۆڵ و کاریگەریی لە ڕووی سیاسی و ئابوورییەوە هەبوو، کە بووە هۆی دانانی بناغەی سیستەمێکی حوکمڕانی لە عێراق، کە هەتا ساڵی ١٩٥٨ بەردەوام بوو، ئەنجومەنەکە بووە سەکۆی شانۆی سیاسی، کە بەریتانیا دەیویست زۆرترین دەسکەوتی تیا بەدیبهێنێت، نەتەوەییە عێراقیەکانیش ئاواتیان بوو پەیوەندییان لەگەڵ بەریتانیا، سەربەخۆیی وڵاتەکەیان لەکەدار نەکات. سەرەڕای کەموکوڕییەکانی؛ یەکەم دەزگای نوێنەرایەتی و ژیانی پەرلەمانیە لە عێراق[2].

سەبارەت بە هەڵبژاردنی ئەندامەکانی ناوچە کوردیەکان، هەڵبژاردن لە هەندێك ناوچە نەکرا، بەتایبەتی سلێمانی، چونکە لەژێر دەستی شێخ مەحمود بوو، هەروەها لە ناوچەکانی ڕەواندوز و ڕانیە و ڕۆژهەڵاتی ئەو هێڵانە و بەشێك لە لیوای هەولێر و کەرکوك[3]، بەڵام لە ٢٠ کانونی دووەمی ١٩٢٤ هەڵبژاردن لە دەرەوەی شاری سلێمانی کرا، پێنج کەس لە لیوای سلێمانی بە نوێنەر دەرچوون، کە زۆربەیان لایەنگری دەسەڵات بوون، لەبەر ئەوەی جێی ئومێدی هاووڵاتیان نەبوون، شێخ مەحمود و پیاوماقوڵان لە ڕۆژنامەی(ئومێدی ئیستقلال) ڕایانگەیاند، ئەمانە نوێنەری شار نین[4]، هەرچەندە لە دەستەبژێر و کەسە دیارەکانی ناوچەکانی خۆیان بوون، کە یەکێکیان شێخ قادری برای شێخ مەحمود بوو[5]. هەروەها لە هەولێر و کۆیە هەڵبژاردن کرا و ناوی پاڵێوراوان بە شوێنە گشتیەکاندا هەڵواسران، هەشت ئەندام لە لیوای هەولێر هەڵبژێردران*، کە یەکێکیان مەلای گەورە بوو**. لە لیوای موسڵ دوو کورد و لە لیوای کەرکوك چوار کورد هەڵبژێردران، بەمەش کۆی گشتی نوێنەرە کوردەکان گەیشتە ١٩ کەس لە کۆی ٣٢ نوێنەری هەر چوار لیوای(موسڵ، هەولێر، کەرکوك، سلیمانی)، کە کۆی گشتی ئەندامانی ئەنجومەنەکە ٨٦ ئەندام بوون[6].

---

[1] - سالار عبدالكريم فندي الدوسكي: سەرچاوەی پێشوو، ل 29؛ محمد مظهر الادهمي: احمد محمد امين قادر: سەرچاوەی پێشوو، ل 46- 48.

[2] - محمد مظهر الادهمي: هەمان سەرچاوە، ل ٦٥٤، ٦٥٥.

[3] - هەمان سەرچاوە، ل ٢٧٠.

[4] - سالار عبدالكريم فندي الدوسكي: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١؛ احمد محمد امين قادر: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٩.

[5] - محمد مظهر الادهمي: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٧٥.

*- ئەندامە هەڵبژێراوەکانی لیوای هەولێر: مەلای گەورە، ئیبراهیم حەیدەری، سەبیح نەشئەت، داود بەگی حەیدەری، عەبدوڵڵا موخلیس بەگ، محەمەد شەریف بەگ، حاجی پیرداود ئاغا، حوسێن مەلا. عبدالخالق علاءالدين: مەلای گەورە، زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ١٩، ٢٠.

**- سەبارەت بە هەڵبژاردنی مەلای گەورە، مامۆستا مەسعوود محەمەد دەڵێت: „باوکم لەسەر داواو تەکلیفی قسە ڕۆیشتوانی کۆیە ئەندامێتی قبوڵ کرد، بەوپەڕی ڕێزو شکۆداریەوە بەڕێیان کرد بۆ هەولێرو بەغداد، لەکاتی گەڕانەوەش بەپیریەوە چوون بۆ هەولێر، قەرەباڵغی خستۆتە کۆیە، کرا بە شایی و زەماوەند„. مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ١٠١، ١٠٢.

[6] - احمد محمد امين قادر: سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٠.

مەلیك فەیسەڵ، بە ئامادەبوونی جەعفەر عەسكەریی سەرەك وەزیران*، عەبدولموحسین سەعدون**كرایە سەرۆكی ئەنجومەن. لە ٢ ئابی ١٩٢٤ كۆتایی بە كارەكانی هات. مەلیك لە رۆژی كردنەوەی ئەنجومەنەكە وتارێكی پێشكەش كرد، مەبەستە سەرەكیەكانی ئەنجومەنەكەی خستەڕوو، كە بریتی بوون لە[1]:

١- پەسەندكردنی پەیمانی عێراقی- بەریتانی ساڵی١٩٢٢، پاش چەندین وتوێژی دوور و درێژ، لە كۆبوونەوەی(٢٤) ی رۆژی سێشەمە ١٠حوزەیرانی ١٩٢٤ لەلایەن ٣٧ ئەندامی رازی بوو پەسەند كرا[2]؛

٢- دانانی دەستووری عێراقی، بۆ دڵنیایی لە مافەكانی تاك و كۆمەڵ و چەسپاندنی دەسەڵاتی دەوڵەت لە ناوخۆ، لە كۆبوونەوەی ژمارە(٤١) ١٠ تەموزی ١٩٢٤ پەسەند كرا، كە لە ١٢٥ مادددە پێكهاتبوو، لە هیچكامیان ئاماژە بە مافەكانی گەلی كورد نەكرابوو[3]؛

٣- دەركردنی یاسای هەڵبژاردنی پەرلەمان، لە كۆبونەوەی ژمارە(٤٩) ی ٢- ئابی ١٩٢٤ پەسەند كرا[4].

سەبارەت بە ڕۆڵی مەلای گەورە، لە ئەنجومەنی دامەزراندن، كە ماوەكەی نزیكەی شەش مانگی خایاند، لەو ماوەیەدا چووەتە بەغداد و وازی لە كاری دادوەریی كۆیە هێناوە، سپاردوویەتی بە شێخ نورەدینی برای هەتا گەڕاوەتەوە[5]. لە سەرەتا هەتا كۆتایی خولەكە مەلای گەورە، بەشداریی كارامەی لە كۆبونەوەكانی ئەنجومەنەكەدا كردوە[6]، لەو ماوەیەدا لە نوێنەرەكان چەندین كەسی بەتوانا دەركەوتن، كە خاوەن كەسایەتی بەرزو هۆشیاری سیاسی و رۆشنبیری فراوان بوون، هەرچەندە ژمارەشیان كەم بوو، چونكە زۆربەی ئەندامەكان خاوەن موڵك و زەویوزار و سەرۆك هۆزەكان بوون، زۆرینەیان نەخوێندەوار

*- جەعفەر عەسكەری: لە ساڵی ١٨٨٥- لە بەغداد لە دایك بووە، لە ساڵی ١٩٠١ لە قوتابخانەی سەربازی ئەستەمبوڵ دەرچووە، بووەتە مامۆستا لە قوتابخانەی روشدیەی سەربازی لە بەغداد، بەشداری شەڕی بەڵقانی كردوە، پەیوەندی كردوە بە شۆڕشی حیجاز و بووە راوێژكاری سەربازی ئەمیر فەیسەڵ، رۆڵی هەبوو لە دامەزراندنی سوپای عێراق، لۆمەی زۆر كرا لەسەر پەسەندكردنی پەیمانی عێراقی- بەریتانی ساڵی ١٩٢٢ لەلایەن ئەنجومەنی دامەزراندن ، دوو جار وەزارەتی پێكهێناوە ، لە ٢٢ تشرینی دووەمی ١٩٢٣ هەتا ٢- ئابی ١٩٢٤، ٢١ تشرینی دووەمی ١٩٢٦ هەتا ٨ كانونی دووەمی ١٩٢٨، لە هەردوكیان دەستی لەكار كێشاوەتەوە. لە كاتی كودەتای بەكر سدقی لە ساڵی ١٩٣٦ كوژراوە. میر بصري: اعلام السياسة في العراق الحديث، الجزء الثاني، دار الحكمة، لندن، 2004، ص 225- 228؛ عبدالرزاق الحسني: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩١.

**- عەبدولموحسین سەعدون: لە ساڵی ١٨٧٩ لەدایك بووە، ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانی عوسمانی بووە لە ساڵی ١٩٠٨- ١٩١٨، هاوكاری خەڵكی زۆر كردوە، دوای یەكەمین جەنگی جیهانی، گەڕاوەتەوە بەسرە. كراوە بە وەزیری داد لە وەزارەتی دووەمی عەبدولڕەحمانی نەقیب، دواتر گواستراوەتەوە بۆ وەزارەتی ناوخۆ، رۆڵی گرنگی هەبوو لە هەڵبژاردنی ئەنجومەنی دامەزراندنی عێراق و ئارامی عێراق، لە ساڵی ١٩٢٩ خۆی كوشت. میر بصري: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٣، ٢٢٤.

[1] - السيد عبدالرزاق الحسني: تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الاول، في المطبعة السابعة الموسعة والمزيدة، طباعة ونشر، دار الشؤون الثقافية العامة(افاق العربية) - العراق – بغداد، الاعظمية، 1988، ص 213.

[2] - د. مصطفي عبدالقادر النجار: عهد الانتداب، العراق في التاريخ، دار الحرية للطباعة- بغداد، 1983، ص 670.

[3] - كامەران ئەحمەد محەمەد ئەمین(كامەران مەنتك): سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢١.

[4] - عبد الخالق علاءالدين: مەلای گەورە، زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٢٠؛ احمد محمد امين قادر: سەرچاوەی پێشوو، ل ٥١؛ محمد مظهر الادهمي: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٨٥- ٤٨٧.

[5] - كەریم شارەزا، نازم حەوێزی، عوسمان مستەفا خۆشناو، مەجید ئاسنگەر: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠١.

[6] - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 110.

بوون[1]، بەڵام مەلای گەورە، یەکێك بووە لە ئەندامە لێهاتووەکان، زۆربەی سەرچاوەکان باس لە رۆڵی کاریگەری دەکەن، بەهەموو توانایەکەوە ماف و بەرژەوەندی گەلی عێراق بە گشتی و نەتەوەکەی بەتایبەتی خستۆتە بەرچاو، لە کاتێکدا ئەو باسی مافەکانی گەلەکەی دەکرد، کە کەس لەو کاتەدا نەیوێراوە باسی بکات[2]. هەندێك لە وتەکانی بە عەرەبی لە کتێبی(مذكرات المجلس التاسيسى) تۆمار کراوە، کە بوێرانە و زانایانە بیروڕاکانی خۆی بەرامبەر کاربەدەستان دەربڕیوە[3]، چونکە بە هەقگۆیی و نیازپاکی دەدوا، بە گوفتار و راوبۆچوونەکانی ئەندامەکانی ئەنجومەنەکەی دەهەژاند[4].

مەلای گەورە، لە ماوەی ئەندامێتی لە ئەنجومەن و مانەوەی لە بەغدا پەیوەندی لەگەڵ چەندین کەسایەتی زانستی دروست کرد، لەوانە شێخ(نعمان الاعظمي)، کە زانایەکی ئاینی بە توانا بووە و زۆر جار سەردانی کردووە[5].هەروەها پەیوەندی لەگەڵ چەندین کەسایەتی سیاسی هەبوو، لەوانە مەلیك فەیسەڵ، پەیوەندییەکەیان بەڕادەیەك بووە، مەلیك پێی وتووە: „وەرە لە کۆشکی پاشایەتی بژی و هەموو پێداویستیەکانت بۆ دابین دەکەم„، بەڵام ئەو رازی نەبووە[6].

بەهۆی بەشداریی جدی مەلای گەورە، لە کۆبونەوەکانی ئەنجومەن و هەڵوێستە بوێرانەکانی، بووەتە جێی سەرنجی مەلیك فەیسەڵ[7]. بە ڕادەیەك پێی سەرسام بووە، کە مەلیك پێی وتووە دێمە لات بۆ دەرس خوێندن[8]. مەلای گەورە ئامادەیی دەربڕیووە، مەلیك بۆ ئەم مەبەستە، چەند هەزار روپیەیەکی بۆ دروستکردنی قوتابخانە نارد، کە بڕیار بوو سێ مانگی ساڵی داهاتوو تیای بخوێنێت و ناونرا قوتابخانە، شوێنێکی تایبەت بە مانەوەی مەلیك کە ناونرا(قەسر)، هەردووکیان لە کۆیە لەسەر پارچە زەوییەکی مزگەوتی حاجی مەلا ئەسعەد دروستکران، لە ساڵی ١٩٢٥ تەواو بوون، بەڵام مەلیك نەیتوانی ئامادەبێت بەهۆی سەرقاڵی بە کاروبارەکانی دەوڵەت، لەوانە گیروگرفتی ویلایەتی موسڵ، بۆیە نامەی پۆزش و کۆمەڵێك کتێبی بۆ مەلای گەورە نارد، بەڵام مەلای گەورە، ئەم نەهاتنەی لە بیر نەکرد و دڵگران بوو[9]*. هەر لە ماوەی ئەندامێتی لە ئەنجومەن، جارێك مەلیك نیوەڕۆیەك بۆ کۆشك بانگهێشتی دەکات، مەلیك فەرمانی نان خواردن دەدات، بەڵام مەلای گەورە توڕە دەبێت و دەڵێت: „بۆچی مەگەر رەمەزان نیە؟ لام

---

[1] - محمد مظفر الادهمي: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٧٨، ٤٧٩، ٦٥٤.
[2] - عمر حسين سعيد: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٦.
[3] - عەبدولخالق عەلائەدین: کۆیە... ناودارانی، ل ٣٣؛ تاهیر ئەحمەد حەوێزی: مێژووی کۆیە، بەرگی یەکەم، ل ١٥٥.
[4] - حسين حەسەن کەریم: سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٨.
[5] - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 132.
[6] - ریاز کاکە مەحمود - شکار جەلال: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٨.
[7] - نەبەز هەورامی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤٧.
[8] - مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٤.
[9] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ١٠٣، ١٠٥، ١٩١؛ د. راهي مزهر العامري: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥، ٢٦؛ د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 120.
*- کاتێك مەلیك فەیسەڵ لە ساڵی ١٩٣٠ سەردانی هەولێری کرد، لە ماڵی مەلا ئەفەندی دابەزی، مەلای گەورەش بانگهێشت کرا، لەکاتی نان خواردن مەلیك و مەلای گەورە لەسەر سینییەك دەبن، مەلیك دەست دەکات بە ئاخاوتن و ئامۆژگاری و پێویستە وابکرێت و وابکەین، مەلای گەورە قسەکانی پێ بڕیوە پێی وتووە جەنابی مەلیك ئەو قسانەی تۆ دەیکەیت ئێمەش دەیزانین، بەڵام کەس گوێمان لێ ناگرێت، جا پێی ناوێت، فەرموو بانانەکەمان بخۆین هەتا سارد نەبوەتەوە، مەلیك بێدەنگ دەبێت، دەکرێت ئەمە تۆڵەی نەهاتنەکەی مەلیك بێت. عبدالخالق علاءالدين: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٣٢؛ هاوکار عبدالله شێخ وەسانی: ژیان و ئەزموونی مەلای گەورە، ل ١٢٧، ١٢٨.

وایە ئێوەی عەرەب ئیسلامەتیەکەتان هەر بە ملی کورداندا هێشتوەتەوە و خۆتان باوەڕتان پێی نیە، خۆ ئێوە بە سایەی ئیسلامەوە توانیووتانە خۆتان بەسەر ئێمەدا بسەپێنن„[1].

لەو کەسایەتیە سیاسیانەی تر، کە لەو کاتەدا بە مەلای گەورە سەرسام بوون، سەرەك وەزیران جەعفەر عەسکەری بوو، کە کەسایەتیەکی کوردە و بە کوردی پێکەوە قسەیان کردوە، سروشتیان لە یەك نزیك بووە و یەکتریان خۆشویستووە، هەمیشە لە دەعوەتەکانی مەلای گەورەی بانگهێشت دەکرد. بەشدارییە بوێرو راستگۆکانی مەلای گەورەی لە دانیشتنەکانی ئەنجومەنی دامەزراندن پێخۆش بووە[2]. هەروەها پەیوەندی پتەوی لەگەڵ سەرۆکی ئەنجومەن عەبدولمحسن سەعدون هەبوو، بەتایبەتی لە کات و رۆژانی گفتوگۆ لەسەر پەسەند کردنی پەیمانی ساڵی ١٩٢٢، کە چەندین ئەندامی ئەنجومەن بۆ دوای یەکلابوونەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ بە سوودی عێراق داوای دواخستنیان دەکرد[3].

سەبارەت بە بۆچوونی نوێنەرە کوردەکان، نوێنەرانی سلێمانی دەنگیان لە بەرژەوەندی پەیمانەکە دا، سەرەڕای ئەوەی لە پەیمانەکەدا بەهیچ شێوەیەك ناوی کورد نەهاتبوو. لە هەڵوێستە نەتەوەییەکانی مەلای گەورە، بایکۆتی دانیشتنی پەسەندکرنی پەیمانەکەی کرد و مۆری نەکرد[4]. هەرچەندە زۆربەی ئەندامە کوردەکانی هەولێر و کەرکوك لەگەڵ بۆچوونی جەعفەر عەسکەری بوون، بە مەرجێك بەریتانیا لە مەسەلەی موسڵ پشتگیریی عێراق بکات[5].

شایانی باسە، زۆربەی ئەندامەکان لە دانیشتنەکانی سەر بەم پەیمانە ئامادە نەدەبوون، هەندێکیان داوای وازهێنانیان دەکرد، مەلای گەورە، هۆکاری ئەمەی ئاشکرا کرد، کە مەترسی بوو لەسەر تیرۆرکردنیان[6]. لەیەکێك لە دانیشتنەکان کە بۆ پەسەندکردنی پەیمانەکە بەسترا، خۆپیشاندانێکی گەورە لەبەردەم ئەنجومەن رێکخرا، بە هوتاف کێشان داوای سەربەخۆیی و پەسەندنەکردنی پەیمانەکە دەکرا، دوای دروستبوونی تەقە، ئەندامەکان هەریەکەیان بەلایەکدا هەڵهاتن، بەڵام مەلای گەورەو، لەجێی خۆی ناجوڵێت، دواتر سەرۆکی ئەنجومەن لێی دەپرسێت: „چۆن مایتەوە؟„ ئەویش دەڵێت: „لەبەر سێ شت، کە هەریەکەیان تەنها بەسە بۆ ئەوەی لە جێی خۆم نەبزوم. ئەوانیش یەکەم موسڵمانم. موسڵمانیش دەبێت ئازا بێت. دووەم، مەلام، مەلاش دەبێت لە هەموو موسڵمانێك ئازاتر بێت. سێیەم. کوردم، کوردیش هەرگیز نابێت بترسێت„[7].

---

1 - مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٥٦.
2 - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٢٣؛ د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 120.
3 - السيد عبدالرزاق الحسني: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٧.
4 - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٢٣؛ مغديد حاجي: لمحات من حياة الملا محمد الكويي(مەلای گەورە) 1876- 1943 ولمحات عن شعره، ص 40؛ هاوکار عبدالله شێخ وەسانی: ژیان و ئەزمونی مەلای گەورە، ل ١٥٤.
5 - کامەران ئەحمەد محەمەد ئەمین(کامەران مەنتك): سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢١؛ رفيق حلمی: یاداشت، بەشی دووەم، جزمی پێنجەم، چاپخانەی رۆشنبیری و لاوان، ١٩٨٨، ل ٤٦٥.
6 - محمد مظفر الادهمي: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٩٨، ٥٣١.
7 - عبدالخالق علاءالدين: مەلای گەورە، زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٢٠، ٢١؛ نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٢٣، ١٢٤؛ السيد عبدالرزاق الحسني: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤١.

بەشێوەیەکی گشتی، زۆربەی سەرچاوەکان، کە باس لە مەلای گەورە دەکەن، ئاماژە بە رۆڵی کارای لەو ماوەی ئەندامێتییەی لە ئەنجومەنی دامەزراندن بۆ داواکردنی مافەکانی میلەتەکەی دەکەن، بە نمونە لە دانیشتنی ٢٦ حوزەیرانی ١٩٢٤، کە تایبەت بە بابەتی خوێندن بە زمانی کوردی بوو* دوای ئەوەی سەرۆکی ئەنجومەن و نوێنەری موسڵ دانیان نا بە رەوایەتی خوێندن بە زمانی کورد، مەلای گەورە وتارێکی بەپێزی پێشکەش کرد کە چەند جارێك بە چەپڵە پێشوازیی کرا، رایگەیاند(نەتەوەی کورد کەمەنەتەوە نیە، زۆرینەی کورد عەرەبی نازانن)، داوا لە برا عەرەبەکان دەکات، وەك چۆن ئێمە رێزیان دەگرین ئەوانیش رێزمان بگرن، بەکارهێنانی زمان بە پێویست دەزانێت و بەهۆکاری مانەوەی دادەنێت، وەك چۆن زمانی عەرەبی زمانی ئاینە و گرنگی خۆی هەیە، زمانی کوردیش گرنگی خۆی هەیە، داوای لە سەرۆك و ئەندامان کردووە، بۆ خوێندن بە زمانی کوردی، وەگەر نا میللەتەکە بە لەناوچوونی زمانەکەی لەناو دەچێت[1]. هەروەها لە هەوڵەکانی لە کاتی ئەندامێتی ئەنجومەن، جارێك بە عەرەبییەکی رەوان بەشێوەیەکی رێزمانی وتارێك پێشکەش دەکات، چەند ئەندامێکی عەرەب بە تەوسەوە دەڵێن: „دەڵێی سیبەوەیهیە„. ئەویش دەست بەجێ وتارەکەی دەکات بە تورکی و پێیان دەڵێت: „وام دەزانی ئێوەش وەك ئێمە زمانەکەتان لا پیرۆزە، چونکە زمانی قورئانە„. ئەوانیش شەرمەزار دەبن و داوای لێبوردن دەکەن[2].

شایانی باسە، ئەنجومەنی دامەزراندن لە ٢- ئابی ١٩٢٤ بە دەسەڵاتێکی کارگێریی مەلەکی هەڵوەشایەوە دوای تەواوکردنی کارەکانی، لە دانیشتنی ژمارە ٤٩ دوای دەنگدان بە یاسای هەڵبژاردن، عێراق چووە ناو ژیانی دەستووری[3]. مەلای گەورە، دوای تەواوبونی ماوەی ئەندامێتیەکەی، بەپێی ئەو مەرجانەی بۆ ئەندامانی نوێنەرانی دانابوو**. چاودێریی پەرلەمانتارە کوردەکانی کردووە، کە زۆرینەیانی بە شایستەی ئەو شوێنە نەزانیووە، بە نمونە لە ساڵی ١٩٢٥ هەڵبژاردن کرا، زۆربەی نوێنەرەکانی لایەنگری حکومەت و مەلیك دەرچوون، رۆژنامەی(ژین) باسی نوێنەرە کوردەکان دەکات بەوەی، کە زۆربەیان مەرجەکانی ئەندامێتیان تیا نیە[4]. هەرچەندە هەندێکیان لێهاتوو بوون و هەوڵیان داوە خەباتی سیاسی بکەن، بە نمونە لە ساڵی ١٩٢٨نوێنەرە کوردەکان داوایان کرد، یەکێتیەکی کارگێریی لە کوردستان دابمەزرێت لە شارەکانی هەولێرو کەرکوك و سلێمانی، لەگەڵ ئەوەی لیوایەك لە قەزا کوردیەکانی موسڵ دروست بکرێت، کاروباری کارگێریی لەژێر فەرمانی پشکنەرێکی کوردا بێت، جگە لە داوای زیادکردنی بودجەی پەروەردە، بەڵام وەڵامی داواکاریەکەیان نەدرایەوە[5]. بەبوونی عێراق بە ئەندامی کۆمەڵەی گەلان

---

*- شایانی باسە لە ساڵی ١٩٢٣ کۆمەڵەی گەلان بریاری دا بە بەکارهێنانی زمانی نەتەوەیی(کوردی) لە خوێندن و نوسین بۆ ئەو ناوچانەی کە زۆرینەی دانیشتوانەکەی کوردن، کە پێشتر بە زمانی فارسی و تورکی بوو. جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ١٣٦.

[1] - د. كمال مظهر احمد: كركوك وتوابعها، حكم التاريخ والضمير، ص 201، 202.

[2] - عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٢١.

[3] - سالار عبدالكريم فندي الدوسكي: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٣؛ محمد صالح قادر: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧؛ محمد مظفر الادهمي: سەرچاوەی پێشوو، ل 652.

**- زمان زانبێت، ئاگاداری یاساکان بێت، ئازاو بوێرو بەرەوشت و ئەدەب بێت، دەمارگیری حیزبایەتی نەبێت، فەقیر نەبێت، ئاگای لە بەرژەوەندی باڵای نەتەوەکەی بێت. مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی: بەرگی نۆیەم، ل ٤٤.

[4] - سالار عبدالكريم فندي الدوسكي: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٤.

[5] - کامەران ئەحمەد محەمەد ئەمین(کامەران مەنتك): سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٨.

و سەربەخۆبونی گورزێکی کوشندە لە هیواکانی کورد درا، لەم کاتەشدا یاداشتی پەرلەمانتارە کوردەکان پشت گوێ دەخرا[1].

بەشێوەیەکی گشتی، مەلای گەورە لە بەدیهاتنی مافەکانی کورد لەڕێگەی ئەنجومەنی نوێنەران و ئەعیان گەشبین نەبوو، کە حکومەتی عێراق بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی خۆی بە ناوی وەزیر و نوێنەر چەند کوردێکی دەرچواند، ئەوانیش چوونە پاڵ حکومەت بۆ ساردکردنەوەی میللەت لە خەبات[2].

تەوەری دووەم- دید و هەڵوێستی لە کێشەی ویلایەتی موسڵ

کاتێك یەکەمین جەنگی جیهانی کۆتایی هات، سوپای بەریتانیا ١٢ کم لە دووری شاری موسڵ بوو، دوای چەند رۆژێك لە ئاگربەستی مۆدرۆس، هێزەکانی بەریتانیا چوونە ناو شاری موسڵ و بە زۆر داگیریان کرد، ئەمەش بووە هۆی دروستبوونی کێشەیەك لە نێوان تورکیا و بەریتانیا، کە بە کێشەی ویلایەتی موسڵ ناسرا*، کە هەریەکەیان ویلایەتەکەی بە مافی خۆی دەزانی[3]. بۆ ئەم مەبەستە تورکەکان لە ساڵی ١٩٢١(رەمزی بەگ) یان کردە قایمقامی رەواندوز. دواتر لە ساڵی ١٩٢٢عەلی شەفیق(ئۆزدەمیر)، بە مەبەستی گەڕانەوەی تەواوی ویلایەتەکە بە هاوکاریی عەشیرەتە کوردەکان بە هێز بۆ سەر تورکیا گەیشتە رەواندز[4]. هەروەها لە عێراق ئەنجومەنی دامەزراندن بەمەرجێك لەسەر پەیمانی ساڵی ١٩٢٢ رازی بوو کە بەریتانیا پارێزگاریی لە مافی عێراق لە تەواوی ویلایەتی موسڵ بکات[5].

مەلیك فەیسەڵ لە چەندین بۆنەدا رایدەگەیاند، کە واز لە موسڵ ناهێنن، موسڵ بۆ عێراق وەك سەر وایە بۆ لەش[6]، کێشەی موسڵ کێشەی هەموو عێراقە[7]. هەر بۆیە گشت هەوڵەکانی خستەگەڕ بەمەبەستی لکاندنی ویلایەتەکە بە عێراقەوە. لەو میانەیەدا، مەلیك بە مەبەستی هاندانی دانیشتوانەکەی یەکەم سەردانی بۆ شاری هەولێر کرد و لە کۆشکی مەلا ئەفەندی لە باداوە دابەزی، گەورە پیاوانی لیواکە

---

[1] - واحد عومەر محێدین: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤، ٤٧.

[2] - کەریم شارەزا: مەلا محمدی کۆیی و شیعری سیاسی، هاوکاری، ژمارە ١٥٥، ٢٣- ٢- ١٩٧٣.

*- ویلایەتی موسڵ زۆربەی ناوچەکانی کوردستانی باشوری دەگرتەوە، لە ساڵی ١٩١٨ لە چوار پارێزگا پێك هاتبوو ئەوانیش(موسڵ، هەولێر، کەرکوك، سلێمانی) بوو، گرنگی زۆری هەبوو لەڕووی ستراتیجی و بوونی نەوت، لە ڕووی پێکهاتەی نەتەوەییەوە بەپێی راپۆرتی بەریتانی ساڵی ١٩٢١ ژمارەی کورد ٤٢٣٧٢٠، عەرەب ١٨٥٧٦٣، تورکمان ٦٥٨٩٥ کەس بووە، لە راستیدا کێشەی ویلایەتەکە وەك مام جەلال تاڵەبانی لە پێشەکی کتێبی کێشەی ویلایەتی موسڵدا دەڵێت: „کێشەکە لە بنەڕەتدا کێشەی باشوری کوردستان بوو، کە بەریتانیا هەر لە سەرەتاوە پلانی لکاندنی بە عێراقی عەرەبییەوە هەبوو„. د. فاضل حسین: کێشەی ویلایەتی موسڵ، و: محەمەد شاکەلی، چاپی دووەم، چاپخانەی رۆژ، کەرکوك، ٢٠٠٧، ل ١؛ نجم عمر السورچي: مصير ولاية الموصل(كردستان الجنوبية) مابعد عام 2000، الطبعة الثانية، السليمانية، 1999، ص 3؛ مريم بفورة: التواجد البريطاني في العراق 1914- 1932، ماجستير، غير منشورة، جامعة محمد خضير- بسكرة، 2015، ص 60.

[3] - شهرزاد بن عربية: السياسة البريطانية في العراق 192٠- 1945ماجستير، غير منشورة، جامعة محمد بوضياف، قسم التاريخ، ص ٣٤.

[4] - احمد محمد امين قادر: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥.

[5] - ادين و ائى، ايف، بين روز: العراق في علاقاته الخارجية وتطوراته الداخلية 1915- 1975، ترجمة: عبدالمجيد حسيب القيسي، الجزء الاول، الدار العربية للموسوعات، 1989، ص 116.

[6] - جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ١٠٦.

[7] - د. فاضل حسين: سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٣.

بانگهێشت کران. سەرۆکی شاندی کۆیە مەلای گەورە بوو، لە میانی کۆبونەوەکەدا، مەلیك وتارێکی پێشکەش کرد و داوا لە جەلیزادە کرا بیکاتە کوردی، لەبەر ئەوەی جەلیزادە راشکاوانە لەگەڵ ئەوە بوو، ویلایەتەکە بخرێتە سەر عێراق. هەر بۆیە(سەبیح نەشئەت*)، لەبەر ئەم هەڵوێستە بە مەلای گەورە دەڵێت: ,,قوربان چی داواکارییەك و ئارەزوویەك بفەرمویت مەلیك جێبەجێی دەكات، فرسەتە و هەموو جارێك ناگەڕێتەوە,,، لە وەڵامدا مەلای گەورە دەڵێت: ,,هیچم ناوێت,,[1].

شایانی باسە، هەردوو لایەنی ناکۆك لەسەر ویلایەتەکە،(بەریتانیا و تورکیا)، لە دوای رێکەوتنی لۆزانی ١٩٢٣ لەسەر ئەوە رێکەوتن گەر لەماوەی نۆ مانگدا رێکنەکەوتن، ئەوا کێشەکە بخەنە بەردەم کۆمەڵەی گەلان. ئەوە بوو دوای رێکنەکەوتنیان کێشەکە خرایە بەردەم کۆمەڵەی گەلان، کە لەڕاستیدا بە پلانی ئینگلیز و سەرکەوتنی پلانیان بەسەر تورکیا بوو، چونکە کۆمەڵەی گەلان لەم مەسەلەیەدا پشتگیری بەریتانیای دەکرد[2]. بۆ ئەم مەبەستە کۆمەڵەی گەلان لیژنەیەکی سێ کەسیان نارده ویلایەتەکە، لە ٢٧ کانونی دووەمی ١٩٢٥ گەشتنە موسڵ و ماوەی دوو مانگ مانەوە، بۆ وەرگرتنی راو بۆچونی دانیشتوانی ویلایەتەکە، سەردانی زۆرێك لە چین و توێژەکانیان کرد، لەمیانەیدا، سەردانی (هەولێر و سلێمانی و کەرکوك و کۆیە و کفری و سۆران) یان کرد، کە زۆربەیان دژی لکاندنی ویلایەتەکە بە عێراقەوە بوون، لە ڕاستیدا گەر رەگەز لەبەرچاو بگیرایە، دەبوایە دوڵەتێکی کوردی سەربەخۆی تیا درووست بکرایە[3].

لە سەردانی لیژنەکە بۆ هەولێر، لە باداوەی مەلا ئەفەندی دادەبەزین، مەلای گەورە بە سەرۆکایەتی شاندێك بانگهێشت دەکرێت، کە پێکهاتبوون لە جەمیل ئاغا و ئەحمەد ئاغا و چەندانی تر. سەرۆکی لیژنەکە لە ڕێگەی سەبیح نەشئەت لە مەلای گەورە دەپرسن: ,,ئایا ئێوە تورکیاتان دەوێت یاخود عێراق؟,,، مەلای گەورە لە شێوازی پرسیارەکە توڕە دەبێت و دەڵێت: ,,من وەڵامی پرسیاری وا نادەمەوە، بۆ ئێمە ئافرەتین و بە مێردمان دەدەن؟ ئەبێت ئاوا بپرسن ئایا دەتانەوێت لەگەڵ گەلی تورك لە کۆماری تورکیا، یان لەگەڵ برا عەرەبەکان لە عێراق بژین، چونکە ئێمەش وەك ئەوان میللەتین مافمان هەیە بەڕێزەوە بژین,,. سەرۆکی لیژنەکە داوای لێبوردن دەکات و دەڵێت: ,,هەقتانە,,[4].

مەسعوود محەمەد سەبارەت بەم باسە دەڵێت: ,,کە گفتوگۆ دەستپێکرد لە نێوان لیژنەکەو مەلای گەورە، سەرەتا بڕیار بوو بە خێرایی تەواو بێت، چونکە بابەتەکە پرسیار و وەڵام بوو، بەڵام کە بۆچونی مەلای گەورە زانرا، بڕیار درا ئەو رۆژە دابنرێت بۆ گفتوگۆ لەگەڵ مەلای گەورە، کە چەند کاتژمێرێکی خایاند,,[5]. لە کۆتایی کۆبوونەوەکە مەلای گەورە (رایگەیاند، کە پەیوەندی مێژوویی و کۆمەڵایەتی و ئابووری ئێمە وەها گونجاوەو باشترە لەگەڵ برا عەرەبەکان لە عێراق بە یەکسانی لە ئەرك و مافدا بژین).

---

*- سەبیح نەشئەت: کوردێکی خەڵکی هەولێرو یەکێك بوو لە ئەندامانی ئەو شاندەی لەگەڵ مەلیك هاتبوونە هەولێر، بووەتە وەزیری ئەشغاڵ و ئەندامی ئەنجومەنی دامەزراندن لە حکومەتی عێراق. عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٣٥.

[1] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ١١٥، ١١٦؛ نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٢٨.

[2] - د. فاضل حسین: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢.

[3] - ستیڤن همسلي لونکریك: العراق الحدیث من 1900- 1950: ترجمة: سلیم طه التكریتي، الجزء الاول، بغداد 1988، ص 253؛ جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ١٠٤.

[4] - اسماعیل شێخاني: سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٧، ٥٨؛ عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٣٥.

[5] - مغدید حاجي: لمحات من حیاة الملا محمد الكویي(مەلای گەورە) 1876- 1943 ولمحات عن شعره، ص 40.

سەرۆکی لیژنەکە وتی: „لە ڕاستیدا ئەم کەسایەتیە شایستەی ئەوەیە بکرێتە ئەندامی دادگای (لاهای)، هەرچەندە خاوەن بڕوانامەی زانکۆیی نیە„[1]. شایانی باسە مەلا فەندی لەمەدا پشتگیری مەلای گەورەی کردووە[2].

دوای ئەوەی لیژنەکە لە هەولێردەگەڕێنەوە بەغدا، چاویان بە مەلیك فەیسەڵ دەکەوێت، کاتێك مەلیك هەواڵی وەڵامی مەلای گەورە بۆ لیژنەکە دەبیستێت، زۆری پێخۆش دەبێت، بۆیە(تەفسیری بیضاوی وچوار جەڵد کتێبی عقد الفرید) ی بە دیاری بۆ دەنێرێت، لەگەڵ سوپاسنامەیەك، کە تیایدا دەڵێت: „بەهۆی خزمەتەکانی مەلا محەمەد ئەفەندی بۆ یەکێتی عێراق هیچ شتێکم نەبینی شایانی ئەوە بێت بە دیاری بینێرم جگە لەم کتێبانە„[3].

بەشێوەیەکی گشتی دانیشتوانی باشوری کوردستان سەربەخۆییان دەویست، بەڵام شێوەی پرسیاری لیژنەی کۆمەڵی گەلان دوو لایەنی دیاری کردبوو، بواری بۆ بۆچوونی سێیەم نەهێشتبوەوە، تەنها بۆچوونی کەسایەتیەکان لە زانای ئاینی و شێخ و سەرۆك هۆزەکانیان وەرگرتووە، کە یەکێك لەوانە مەلای گەورە بوو، ئەویش لەبەر ئەزمونی تاڵی لەگەڵ تورك، عێراقی پێ باشتر بووە[4]. جگە لەوەی ئینگلیزەکان هەموو هەوڵێکیان خستە گەڕ بۆ ئەوەی لیژنەکە چاویان بە نوێنەری ڕاستەقینەی کورد، لەوانە (شێخ مەحمود) نەکەوێت، جگە لەوەی کورد بەشە سەرەکیەکەی ویلایەتەکە بوو[5].

لە کۆتاییدا لیژنەکە لە ساڵی ١٩٢٥ ڕاپۆرتی خۆی پێشکەش بە کۆمەڵەی گەلان کرد، کە ڕایانگەیاند لەبەر بەڵگەی ئابووری، جوگرافی و هەستی زۆربەی دانیشتوانی ویلایەتەکە لەگەڵ ئەوە بوو، سەرزەویەکانی باشوری هێڵی برۆکسل بە عێراقەوە بلکێنرێت بە دوو مەرج بە عێراقەوە.

یەکەم: بۆ ماوەی ٢٥ ساڵ ویلایەتەکە لەژێر ئینتیدابی بەریتانیا بێت؛

دووەم: بایەخ و گرنگی بە ویستی کورد بدرێت بە دانانی کاربەدەستی کورد لە دادگا و قوتابخانە، زمانی کوردی فەرمی بێت.

ئەوە بوو لە ١٦ کانونی یەکەمی ١٩٢٥ ویلایەتەکە بە عێراقەوە لکێنرا، تورکیا ڕازی بوو، بەرامبەر بە وەرگرتنی بەشێکی نەوتی موسڵ، پاش پەیمانی ساڵی ١٩٢٦ ی نێوان بەریتانیا و عێراق و تورکیا، تورکیا ٠/١٠ ئیمتیازی نەوتی عێراقی پێدرا، دواتر بەشەکەی خۆی بە بڕە پارەیەك گۆڕیەوە[6]. حکومەتی عێراق دوای سێ ڕۆژ لە پەسەندکردنی پەیمانی ساڵی ١٩٢٦ بەڵێنی پاراستنی مافەکانی کوردی دا، چونکە بڕیاری کۆمەڵەی گەلان عێراقی بە دامەزراندنی کارگێڕییەکی کورد لە ناوچە کوردیەکان پابەند دەکرد،

---

[1] - د. کمال مظهر احمد: کرکوك وتوابعها، حکم التاریخ والضمیر، ص 194؛ نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٢٦؛ عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٣٦؛ نەبەز هەورامی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤٦.

[2] - ا. د. جواد فقي علي: الصلة العلمية والعائلية بين مەلای گەورە و ملا ابی بکر افندی، ص ١٦.

[3] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٢٧؛ د. راهي مزهر العامري: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦؛ د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص166.

[4] - جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، ل ١٠٥.

[5] - د. کمال مظهر احمد: کرکوك وتوابعها، حکم التاریخ والضمیر، ص 194.

[6] - د. کمال مظهر احمد: کرکوك وتوابعها، حکم التاریخ والضمیر،ص 222؛ د. فاضل حسین: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٩، 438؛ ا.د. محمد سهیل طقوش: تاریخ العراق الحدیث والمعاصر، دار النفائس للطباعة والنشر، بیروت، لبنان، 2015، ص 147.

بەڵام جێبەجێ نەکرا، بۆیە لە قۆناغی دواتر، حکومەت لە ژێر گوشاری داواکاریەکانی گەلی کورد و رێکخراوی کۆمەڵی گەلان، یاسای زمانە خۆجێییەکانی لە ٢٣- ٥ ١٩٣١ دەرکرد، کە ئەویش بە شێوەی نیوەناچڵ جێبەجێ کرا، کورد لە رووی دەستووری و کردارەکیەوە لە مافەکانی بێبەشکرا[1].

بە بۆچوونی ئێمە، بە کۆتاییهاتنی قۆناغی سێیەم و دوورکەوتنەوەی مەلای گەورە لە پۆستی دادوەری لە ساڵی ١٩٢٨، لە کایەی سیاسی دوور نەکەوتەوە بەڵکو هەتا کۆتاییەکانی ژیانی پەیوەندی لەگەڵ هەندێك لە سیاسیەکان بەردەوام بوو، دەیویست لە رێگەیانەوە سوود بە ناوچەکەی بگەیەنێت، ئەوانیش مەبەستیان بووە، بۆ بەجێهێنانی ئامانجەکانیان بەکاریبهێنن. لێرەدا بە چەند نمونەیەك روونی دەکەینەوە:

لە ساڵی ١٩٣١ مەندوبی سامی بەریتانیا هاتووەتە هەولێر، مەلای گەورە بۆ دیدەنی بانگهێشت کراوە، لەو دیدارەدا داوای کردنەوەی قوتابخانەی کچانی لێکردووە، ئەویش رەزامەندی نیشان داوە و لە ساڵی ١٩٣٢ یەکەم خوێندنگەی کچان لە کۆیە کرایەوە[2]. هەروەها لە سەردانێکی مەلیك غازی بۆ هەولێر، مەلای گەورە و مەلا ئەفەندی بۆ پێشوازی بانگهێشت کران، مەلای گەورە بۆ مەلا ئەفەندی پێشنیاری کردووە کە خۆیان نەچن و لە جیاتی خۆیان کوڕەکانیان، عیزەدین و مەسعوود بنێرن[3]. هەر لە سیەکانی سەدەی رابردوو مامۆستایانی قوتابخانە عەبدوڵڵا سامی و زەکی ئەحمەد پرۆگرامی(جەمعیەی عیلم و عیرفان) یان بۆ ماڵی مەلای گەورە برد، ئەویش واژۆی کرد و کردیانە سەرۆکی کۆمەڵەکە، بەڵام دواتر لە سەردەمی سەعید قەزاز، کە وەزیری ناوخۆ بوو، لە بەر شڵۆقی بارودۆخ داخرا[4].

مەلای گەورە، پەیوەندی لەگەڵ چەندین کەسایەتی سیاسی عێراقی و کوردی هەبووە، لە وانە رەشید عالی گەیلانی کە لە ساڵی ١٩٣٤ لەگەڵ یاسین پاشا و ئەمین زەکی بەگ هاتوونەتە کۆیە، نوێژی هەینیان لەلای مەلای گەورە کردوە، دواتر مەلای گەورە لە پێشیانەوە رۆشتوە و ئەوانیش بەدوایدا هاتوون[5].

لە بزوتنەوەی رەشید عالی گەیلانی ساڵی ١٩٤١، حکومەت لە رێگەی قایمقامی ئەوسای کۆیە، کە چەند جارێك سەردانی مەلای گەورەی کرد، بەمەبەستی ئەوەی فتوایەك بۆ پشتگیری لە حکومەت بدات، بەوەی شەڕکردن لەگەڵ ئینگلیز جیهادە، بەڵام جەلیزادە ئەوەی نەسەلماند، چونکە لای وابوو، مەرجی جیهاد لەو شەڕەدا نیە، چونکە پیاوانی میری گوێیان نەدەدایە یاساکانی شەریعەت[6]. هەرچەندە لە چەندین شوێن و ناوچەی عێراق و کوردستان بە بروسکە و پشتگیریی لە بزوتنەوەکە کرا، لەوانەش شاری کۆیە لەلایەن حەوێز ئاغا و کاکە زیاد، چەندین شێخ و مەلا پشتگیریی و جیهادیان راگەیاند، دانیشتوانی کۆیە پشتگیرییان لە خۆپیشاندانی شاری هەولێر بۆ پشتیوانی شۆڕش کرد، چونکە پشتگیری بوو لە ئەڵمان و بە سەرکردەکەی سەرسام بوون و بە دۆستی کورد دەزانرا، بەوەی ئارین و لە بنەڕەتدا یەك رەگەزن[7].

---

[1] - د. واحد عومەر محێدین: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٨، ٥٠.

[2] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٢٨؛ هاوکار عبدالله شێخ وەسانی: ژیان و ئەزموونی مەلای گەورە، ل ١٤٤.

[3] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ١٨٣؛ ا. د. جواد فقي علي: الصلة العلمية والعائلية بين مەلای گەورە و ملا ابی بكر افندي، ص ١٠.

[4] - طاهر احمد حەوێزی: مێژووی کۆیە، بەرگی دووەم، ل ٢٤٠.

[5] - مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ١٨٥، ١٨٦.

[6] - هەمان سەرچاوە، ل ٢١٧.

[7]- د. ئاراس عبدالرحمن مستەفا: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٦.

شایانی باسە، لەکاتی بزوتنەوەکەی رەشید عالی بازاڕ و قوتابخانە لە کۆیە داخرا، قوتابیەکان بە ڕۆژ لە جیاتی وانەخوێندن هاوکاریی شارەوانی شاریان دەکرد، بەشەویش بۆ پاسەوانی و نۆبەت گرتن یارمەتی پۆلیسیان دەدا[1].

[1] - طاهر احمد حەوێزی: مێژووی کۆیە، بەرگی دووەم، ل ١٧٣.

باسی پێنجەم: دیدی مەلای گەورە دەربارەی نەتەوایەتی و دەوڵەتداری

تەوەری یەکەم- دیدی مەلای گەورە دەربارەی نەتەوایەتی

نەتەوایەتی(ناسیونالیزم) بریتیە لە خۆشەویستی تاك بۆ نیشتمان و نەتەوەکەی و رۆڵەکانی و هەستکردن بە هاوبەشیەکانی نێوان ئەم تاکانە و(انتماء) بۆ نەتەوە و دەوڵەتی نەتەوەیی، ئامادەیی بۆ خزمەتکردنی گەل و رێزگرتن لە دروشم و هێما مێژوویی و سەروەریەکانی و قوربانیدان لە پێناو سەربەرزی و شکۆمەندی لەکاتی پێویستدا[1]. سۆزی نەتەوایەتی و نیشتمان پەروەری وەك هەستێکی سروشتی مرۆڤ بەدرێژایی مێژوو لای مرۆڤ هەبووە، کە جیایە لە نەتەوە پەرستی و نیشتمان پەرستی[2].

نەتەوایەتی دیاردەیەکی نوێیە و لەلایەن هەندێکەوە بە بەرهەمی مۆدێرنە دەبینرێت، رۆژئاوا ژینگەی سەرهەڵدانیەتی، تەمەنی لە دوو سەد ساڵ تێپەڕ ناکات، زیاتر دوای شۆڕشی فەرەنسی ئەم پرەنسیپە دەستی بە بڵاوبوونەوە کرد[3]. ئەو ئایدیایەی کە دەوڵەت دەبێت خزمەتی نەتەوە بکات، یەکەمینجار لە کۆنگرەی ڤیەنناوە لەساڵی ١٨١٥ هێنرایە بەر باس و گفتوگۆ[4]. نەتەوایەتی وەك یەکێك لە دیاردە زەقەکانی جیهانی مۆدێرنە، زادەی گۆڕانکارییە ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی و فەرهەنگی و وەرچەرخانە مێژووییەکانە، کە بەتەنیا وڵاتانی رۆژئاوای نەگرتەوە، بەڵکو وەك دیاردەیەکی جیهانگەرایی دنیای مۆدێرن، پەلی بۆ وڵاتانی دیکە کێشا، لەوانەش وڵاتە دواکەوتووەکانی ئاسیا و ئەفریقا[5]. نەتەوایەتی بنەما و بڕوایەکە، گەوهەرەکەی لەسەر ئەو بیرە راوەستاوە، کە هەموو نەتەوەیەك دەبێت دەوڵەتی خۆی هەبێت، ئەم بیرە لە سەدەی هەژدە پشکوت و لەسەدەی نۆزدە گەشەیکرد و بووە هێزێکی سیاسی سەرەکی، لە سەدەی بیستەم بووە فاکتەرێکی زاڵ لە سیاسەتدا[6].

سەدەی نۆزدە بە چاخی زێرینی نەتەوایەتی دادەنرێت، بەهۆی دەرکەوتنی چەندین بیریار لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیست، کەم و زۆر تێکەڵاوی فەرهەنگ و ئەدەبیاتی رۆژهەڵات بەگشتی و کورد بوو[7]. لەڕاستیدا بیری نەتەوایەتی رەگەزپەرستی لە رێگەی ئەوروپیەکانەوە هاتووەتە جیهانی ئیسلامی، بەمەبەستی نەخشە و پلانەکانییان، وەك بەشێك لە سیاسەتی پەرتکە و زاڵ بە(فرق تسد) بەکاریان هێناوە، هەتا گەیشتە ئەوەی خەلافەتی عوسمانیان لەم رێگەیەوە ڕووخاند[8].

مەلای گەورە، پێی وایە سیاسیەکان راستگۆ نین و راستیەکان دەگۆڕن، بۆ ئارەزووەکانی خۆیان مێژوو ئاوەژوو دەکەنەوە، نمونە بە وڵسنی سەرۆکی ئەمریکا دەهێنێتەوە، کە بە هۆی ئەوەی بیری نەتەوایەتی خستە ناو جیهانی ئیسلامی، پەیوەندی ئیسلامی کەمێکی مابوو بەهۆی ئەوەوە بپسێت، ئەو

---

[1] - ئەبوبەکر عەلی: ئیسلام و ناسیونالیسم، هەولێر، بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتیەکان، ٢٠٠٨، ل ١٩.
[2] - عەلی باپیر: سۆزی نەتەوایەتی، چاپی دووەم، ب. ش، ١٩٩١، ل ١٣٨.
[3] - ئەبوبەکر عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٢.
[4] - سۆفیا ئیزابیلا وانچ: پەرەسەندنی شوناسی نەتەوایەتی کوردو ئەگەرەکانی دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان، و: لە ئینگلیزیەوە پ. ی . د یاسین سەردەشتی، لەبڵاوکراوەکانی دەزگای رۆشنبیری جەمال عیرفان، ٢٠١٤، ل ١٠٧.
[5] - پ. د. یاسین سەردەشتی: موسا بەگی موتکان، بەدناوکراوترین دەرەبەگ و سەرۆکخێڵی کورد لە جیهان، زانکۆی سلێمانی ، ٢٠١٩، ل ٩.
[6] - سۆفیا ئیزابیلا وانچ: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٣.
[7] - ئەبوبەکر عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١.
[8] - عەلی باپیر: سۆزی نەتەوایەتی، ل ١٣٨.

نەتەوایەتیەش کە لای ئێمە باس دەکرێت، نەتەوایەتی ڕاستەقینە نیە. کە مەبەست لێی یەکگرتنە، بۆ ئەمەش نمونە بە عەرەب دێنێتەوە، کە هەرچەندە بوونە دەوڵەت و حکومەت، بەڵام یەکناگرن، بەشێکێیش لە هۆکاری ئەم یەکنەگرتنە دەخاتە ئەستۆی پێشەوایانی ئاینی، بەوەی ڕاستیەکان دەگۆڕن و لەگەڵ یەك ناکۆکن و نایەڵن نەتەوە یەك بگرێت، بۆیە ئیستیعازە(خۆپاراستن) لەوانە پێویست بووە، دوای ڕووخاندنی خەلافەت یەکڕیزی نەما، ئێستەش گەندەڵەکان واز لە خراپەکاری ناهێنن، خەڵکیش شوێن ئەوان دەکەون و کەسی پاك و ئامۆژگاریکەریان ناوێت[1].

بەشێوەیەکی گشتی، سەرهەڵدانی نەتەوایەتی لەگەڵ مۆدێلی(دەوڵەت* - نەتەوە**) دا هاوشان بوو. هەرلەو کاتەدا بووە بەشێك لە شوناسی فیکریی بەشێك لە ڕۆشنبیرەکان. لە ڕۆژئاوا هەتا ڕادەیەك ئەو بۆشاییە ڕوحیەی پڕکردەوە، کە لە دوای پەراوێزخستنی ئاین هاتە کایەوە، بووە مایەی گەشەی لیبراڵی سیاسی و دیموکراسی، بە پێچەوانەی ڕۆژهەڵات و کوردستان، ڕەوتی سروشتی خۆی نەبڕی و بە ئاکامە سروشتیەکانی خۆی نەگەیشت[2].

سەبارەت بە ئاشنابوونی کورد بە چەمکی نەتەوایەتی، مامۆستا محمد امین زەکی بەگ پێی وایە لە سەرەتای سەدەی بیستەم بووە، چونکە هەتا ئەو کاتە(جامعەی عوسمانلی) هەستی نەتەوایەتی هەموو گەلەکانی عوسمانی خاو کردبووەوە، بەڵام کە تورکەکان بانگەشەی تورانیان کرد، ئەوانیش هەستیان بە جیایی خۆیان کرد، لەو کاتەوە منیش لە هەموو فرسەتێکدا هەستی خۆم ئاشکرا دەکرد کە هەتا ئەو کاتە لە بنەچەو مێژووی گەلەکەم هیچم نەدەزانی[3]. لەڕاستیدا هەتا چلەکانی سەدەی ڕابوردوو، پێکهەڵپێکانی ئاین و نەتەوایەتی لەنێو کۆمەڵگەی کوردی شتێکی نامۆ بوو[4].

شایانی باسە، بیری نەتەوایەتی لە سەردەمی مەلای گەورەدا، یەکێك لە بابەتە گەرمەکانی سەردەمەکە بوو. هەستی بە مەترسیەکانی کردووە، زانیوییەتی عەرەب و تورك هەریەکەیان لەسەر بنەمای نەتەوەو زمان دەوڵەت دروست دەکەن. ئەویش داوای دەکرد کورد لەو پێناوەدا هەنگاوی جدی بنێت، هەوڵیداوە لە ڕێگەی شێعرەوە پرۆسەیەکی سیاسی بخاتە گەڕ بخاتە سەر زاری گەورە و بچوکی نەتەوەکەی، بە بیری نەتەوەیی گۆشیان بکات[5].

سەردەمی مەلای گەورە، کاتی بەدەستهێنانی مافی نەتەوەیی گەلان بوو، بۆیە ئەویش هاتە مەیدان، چونکە لە واقیعی کۆمەڵگەکەی بە باشی گەیشتبوو، بڕوای بە ئیسلامەتیەکی پاك و بێگەرد هەبوو،

---

[1] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ٦٤٦، ٧١٣.

*- دەوڵەت: یەکەیەکی سیاسیە کە دەسەڵاتێکی سەربەخۆی لەڕووی دەرەکی و لە ناوخۆش دەسەڵاتی هەیە. سۆفیا ئیزابیلا وانچ: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٢.

**- نەتەوە: بریتیە لە کۆمەڵە خەڵکێك کە ئەندامەکانی پێکەوە لەڕێگەی هەست و هاوسۆزیی کەلتووری هاوبەش و هۆشی نەتەوایەتیەوە گرێدراون. لە دەوڵەت نەتەوەدا وەفاداری بۆ نەتەوە هاوجووت دەبێت لەگەڵ وەفاداری بۆ دەوڵەت. هەمان سەرچاوە، ل ١١٢٢.

[2] - ئەبوبەکر عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١، ١٢، ٢١.

[3] - محەمەد ئەمین زەکی: خولاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان، جەڵدی ئەوەڵ، پێداچونەوەو پەراوێز نوسینی د. حسامەدین نەقشبەندی، د. زرار سدیق توفیق، د. کۆزاد محەمەد ئەحمەد، سدیق ساڵح، ، تاران، ٢٠٢١، ل ١٩.

[4] - د. عومەر عەبدولعەزیز: کۆماری کوردستان و پێشەوا قازی محەمەد، نوسنگەی تەفسیر، هەولێر، ٢٠١٦، ل ١٤.

[5] - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٦.

ویستویەتی خەمی ئاین و نەتەوە لە دڵی ڕۆڵەکانی نەتەوەکەیدا پێکەوە گرێ بدات[1]*. هەر بۆیە هەردوو چەمکی دینداریی و کوردایەتی ئاوێتە کرد، دەیویست لە ڕوانگەی دینەوە داوای مافەکانی میلەتەکەی بکات، ئەمەش بە ڕوونی لە شیعرەکانی و تەفسیرەکەیدا دەبینرێت[2]. لە هۆنراوە و ئامۆژگاریەکانی هاوشان بایەخی بە دوو شت دەدا، ئەوانیش موسڵمانێتی و کوردایەتی[3]. ئەمە جگە لەوەی لە راڤەی ئایەتەکاندا، هەستی نەتەوایەتی دەجوڵێت، داوای رزگاری نەتەوەکەی دەکات و پلانی داگیرکەرانی کوردستان دەخاتە روو، رایدەگەیەنێت، کە ئەم زەویە خودا تەنها بۆ بەریتانیا و ئیسرائیل و فورسی قەدیمی دروست نەکردوە[4].

ئەو هەمیشە بە قسە و وتارە بە پێزەکانی لای کاربەدەستان، داوای مافی میللەتەکەی کردووە، چونکە لای وا بووە، کوردیش هەمان مافی نەتەوەکانی دیکەی هەیە[5]. ئەمە جگە لەوەی، لە ناخی دەروونیەوە بۆ هوشیارکردنەوەی ڕۆڵەکانی نەتەوەکەی هاواری دەکرد، بیری لە ڕێگەی رزگارکردنیان لە ژێر دەستی و هەژاری و نەخوێندەواری و دوبەرەکی دەکردەوە، دەیبینی زۆرێك لە نەتەوەکان بە مافی خۆیان گەیشتن و بوونە خاوەنی قەوارەی سیاسی، بەڵام ڕۆڵەکانی نەتەوەکەی هیچ جوڵەیەکی نەتەوەیی وایان نەبووە و پێش یەکەمین جەنگی جیهانی دوو بەش بوون، دواتر کرایە چوار بەش. لەم بارەیەوە دەڵێت:

ئەم میللەتە گەورەیە و عەزیمە — سێ پارچە کراوە بۆتە قیمە
قسمێکی لە جەوری تورکی غەددار — هاواری دەگاتە چەرخی دەووار
قسمێکی لە ژێر نیری ئێران — سووتاوەهەناوی بۆتە بریان
قسمێکی لە ترسی(سووری چاوشین) — کەوتۆتە لیباسی ماتەم و شین

دەکرێت لە یادی نەبووبێت، کە بەشێکی کوردستان خراوەتە سەر سوریا، یاخود هێشتا دابەش نەکرابێت، یان ئەو کاتە بوبێت، کە بەسەر تورکیا و ئێران و عێراقی ژێر دەستی ئینگلیز دابەش کرابوو[6]. هەمیشە بۆ نەتەوەکەی بەداخ بووە و لە هۆنراوەی ئاهو ناڵە بۆ ژیانی میللەت دەڵێت:

هەتا دەمرم لە بۆ کوردان دەناڵم — عیلاجیان چۆن بکەم هاوار بەماڵم
فەقیرو جاهل و نەخوێندەوارن — لەلای نەوعی بەشەر بێ قەدرو خوانن

---

[1] - هاوکار عبدالله شێخ وەسانی: ژیان و ئەزموونی مەلای گەورە، ل ٨.
*- لەڕاستیدا شۆڕش و ڕاپەڕینەکانی کورد لە شێخ عوبەیدوڵڵای نەهرییەوە هەتا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم، بە هەناسەیەکی تێکەڵی میللی ئیسلامیەوە بەرپا بووە، بەڵام ئەم بەیەکەوە بوونە هەتا سەر نەبوو، لەگەڵ دەرکەوتنی ئایدۆلۆژیا هاوچەرخەکانی وەك مارکسیزم و کودەتای سەربازی و ئایدیۆلۆژیای نوێی ئیسلامی، ئیسلام و نەتەوایەتی بوونە دوو جەمسەری دژ بەیەك، مرۆڤی موسڵمان خرایە بەردەم دوو ریانێك، کە دەبێت یا ئیسلام یا نەتەوایەتی بە شوناس هەڵگرێت، کە ئەمەش شکستی نەتەوایەتی و ئیسلامە. ئەبوبەکر عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٣.
[2] - زامدار ئەحمەد: مەلای گەورە و مەسعوود محەمەد لە چەند دیدارێکدا، ل ٥٤؛ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٧.
[3] - مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤٦.
[4] - د.رەووف عوسمان: میتۆدی مەلای گەورە لەمەڕ(تەفسیری کوردی لە کەلامی خوداوەندی)، رۆڤار، ژمارە، ٧١، ل ١٦.
[5] - هاوکار عبدالله شێخ وەسانی: دین و جیهانبینی مەلای گەورە، ل ١٣٥.
[6] - کەریم شارەزا: (مەلای گەورە) و شیعری سیاسی، رۆڤار، ژمارە ٧١، ل ٢٠

کەسێ قەدری لەلای خزمان نەمێنێ   لەلای بێگانە قەدری چی دەمێنێ[1]

مەلای گەورە، لە خۆخۆریی کورد و بێگانە پەرستی دڵی خەمبار دەبێت، دەڵێت: „خەم و خەفەتی کوردان زۆرە؛ چاکبوونیان وەختە بڵێم مەحاڵە، ئەمڕۆ گەلی کورد لە هەموو سەردەمێك بێ پیاوترن، ئەمە موسیبەتی گەورەیەو ئەنجامی خراپە"[2]. هەندێك جار بۆ حاڵی میللەتەکەی ئەوەندە خەمبار بووە، بەشێوەیەك وتوویەتی: „ئیتر با بەس بێت دڵم سەغڵەت بوو و دڵم وەختە بتەقێ"[3]. خەمەکانی تەنها بۆ ناوچەکەی خۆی و کوردستانی باشور نەبووە، بەڵکو خەمی پارچەکانی تری کوردستان بەهەمانشێوە هەبووە و پشتگیریی خەباتە رەواکانیانی کردووە، ئەوەتا بە گشتی روو لە رۆڵەکانی میللەتەکەی دەکات و دەڵێت:

ئەم خاکە دایکی تۆیە کەوتە دەستی ئەجنەبی   ئەی کوردی ساحەب غیرەت تۆ چلۆن رازی دەبی؟

بۆ خۆت ئەوا دەبینی دوژمن ئەرزت دەکێڵێ   پاشی چەندساڵێکی دی هیچت بەدەست ناهێڵێ[4]

هەرچەندە زیاتر کاریگەریی لەسەر ناوچەکەی خۆی و کوردستانی باشور هەبوو، تاڕادەیەکیش بەهۆی نوسینەکانی، بەتایبەتی شیعرەکانی، کە بەزمانێکی سادە بوو هەموو کەس تێیگەیشتووە کاریگەریی لەسەر کوردستانی رۆژهەڵات هەستی پێدەکرێت، چونکە کومەڵەی ژ.ك دیوانەکەیان چاپکردووە[5]. مەلای گەورە، لە ناوچەکەی هەمیشە رووداو و بۆنەکانی بۆ ئاشتەوایی و چارەسەری کێشەکانی نێوان رۆڵەکانی نەتەوەکەی دەقۆستەوە، کە زۆر جار لەسەر شتی بچوکی مادی بوون، لۆمەی دەکردن و بە ئاگای دەهێنانەوە، کە بۆچی لەسەر شتی کەم بایەخ دێنە دەنگ، بەڵام لە بەتاڵانبردنی بەنرخترین سامانی نیشتمانی، کە نەوتە بێدەنگ دەبن. چونکە ئەو بەهای نەوتی زانیووە و چاوچنۆکیی رۆژئاواییەکانی بینیوە، کە نەوتی باباگوڕگوڕیان بە تاڵان بردووە، میللەتی کوردیش سوودی لێ نەبینیووە، دەربارەی دەڵێت:

ئەی کاکی نەفامی گەوجی مل هوڕ   بنواڕە لە دەوری بابەگوڕگوڕ[6]

بەشێوەیەکی گشتی، مەلای گەورە پشتگیریی لە شۆڕش و شۆڕشگێرانی کوردستان کردووە، بە نمونە لە ساڵی ١٩٢٦ بە بۆنەی کارەساتی لە سێدارەدانی سەرکردەکانی شۆڕشی١٩٢٥، شێخ سەعید و دکتۆر فوئاد وهاوڕێکانی، مامۆستا و قوتابیانی کۆیە بە شێوەی خۆپیشاندان روو دەکەنە ماڵی مەلای گەورە، ئەویش پارچە هەڵبەستی(من یەخەی خۆم بۆیە دادەدرم) دەخوێنێتەوە، کە تیایدا دەڵێت:

من یەخەی خۆم بۆیە دادەدڕم   ئێوە نابن بەهیچ من دەمرم

---

[1] - نوسەری کۆمەڵەی ژ. ك: گوڵبژێرێك لە دیوانی جەنابی مەلا محمدی کۆیی و حاجی قادری کۆیی، کوردستانی موکریان- لاجان، ١٣٢٢- ١٩٤٣، ل ٤؛ مەلا محمدی کۆیی(مەلای گەورە): دیاری مەلا محمدی کۆیی، ل ١٠؛ ممتاز حیدری: مەلای گەورە(مەلا محەمەدی کۆیی)، ل ٢٢.

[2] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی نۆیەم، ل ٢١٨.

[3] - هاوکار عبداللە شێخ وەسانی: دین و جیهانبینی مەلای گەورە، ل ١٣٥.

[4] - مەلا محمدی کۆیی(مەلای گەورە): دیاری مەلا محمدی کۆیی، ل ٥٦.

[5] - زامدار ئەحمەد: مەلای گەورە و مەسعوود محەمەد لە چەند دیدارێکدا، ل ٤٤.

[6] - عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە، زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٩٥.

دەبێ من کەیفی چیم بە دنیا بێ   قەومی من وا رەزیل و رسوا بێ
بێ کەس و بێ دەرو فەقیر و هەژار   بێ سەرو سەرفرازو بێ سەردار
ئەوی رێگای لە کوردەکان گۆڕی   نەعلەتی خودا لە ئەلحەدو گۆڕی[1]

هەروەها مەلای گەورە پشتیوانی لە شۆڕشگێڕانی کوردستان کردووە، لەوانە (مەلا خەلیل گۆرەمەری[*])، کە دوای شکستی راپەڕینەکەی، پەنای هێنایە باشوری کوردستان لەگەڵ کۆمەڵێك لە دەستو پێوەندەکانی و ماوەیەك لەلای مەلای گەورە ماوەتەوە، پاشان حکومەت لێبووردنی بۆ دەرکرد و دوازدە گوندی ناوچەی(نەڵێی) پێ بەخشی[2]. بە بۆچوونی ئێمە، دەکرێت مەلای گەورە رێنمونی مەلا خەلیلی کردبێت بۆ وازهێنان لە خەباتی چەکداریی و رێکەوتن لەگەڵ حکومەتی ئێرانی.

مەلای گەورە بەوپەڕی بوێریەوە پشتگیریی لە شۆڕشی یەکەمی بارزان ١٩٣٢ کردووە، هەڵوێستی نیشتمانی و نەتەوەیی خۆی دژ بە هێرشی سوپای عێراق و هێزی هەوایی ئینگلیز دەربڕیووە، لەوانەیە یەکەم شاعیر بوبێت، کە هەڵوێستی سیاسی سەبارەت بە شۆڕشی بارزان وەرگرتبێت، کە هێشتا شەڕەکە کۆتایی نەهاتبوو، لە هۆنراوەی(ژیانی وا) باس لە وێرانکردنی بەشێك لە کوردستان دەکات و دەڵێت:

ژیانی وا بەئالام و بە میحنەت   بە لەعنەت بێ بە لەعنەت بێ بە لەعنەت
سەما ئیمساڵ لە جێی بارانی رەحمەت   دەبارێنێ قوڕو خۆڵی مزەلەت
بەهاریش ئەلبیسەی شینی لەبەر کرد   نە گوڵ پشکوت نە بولبول چەهچەهەی کرد[3]

مەلای گەورە لای وابووە، گەر کوردێك لە دەرەوەی کوردستان ستەمی لێبکرێت، دەبێت هەموو کورد بێتە جۆش و خرۆش، ئەوەتا دەڵێت:ئەگەر کوردێك ئیهانەت کەن لە بەسرە   هەموو بێنە خرۆش و نەعرە

[1] - کۆمەڵەی ژ. ك: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧؛ مەلا محمدی کۆیی(مەلای گەورە): دیاری مەلا محمدی کۆیی: ل ٣٠، ٣١؛ عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٩٢.

[*]- مەلا خەلیل گۆرەمەری: لە ساڵی ١٨٧٦ لە گوندی کۆرمەر(گۆر عومەر) لەدایك بووە، لە حوجرەکانی کوردستان خوێندوویەتی، لەلای شێخی بورهان ئیجازەی وەرگرتووە، بووەتە مەلای مزگەوتی گوندەکەی خۆی، کەسێکی شارەزا و چەندین فەقێی هەبووە، کاتێك حکومەتی پەهلەوی لە ساڵی ١٩٢٨ بڕیارێکی دەرکرد بە مەبەستی یەکخستنی روخساری گەلانی ئێران، بە قەدەغەکردنی پۆشینی جل و بەرگی میللی، لەوانە(کوردی)، لەبری ئەمانە تەپلەو دولینگی پەهلەوی بپۆشرێت، مەلا خەلیل دژ بەم بڕیارە راپەرینێکی چەکداری دەست پێکرد، کە ماوەی ساڵێکی خایاند، ناوچەکانی(سەردەشت و مەنگوڕو و کەورك و دیبوکری و مامەش و مەهاباد) ی گرتەوە، هەموو عەشیرەتی مەنگوڕی پشتگیرییان کرد، بەڵام هەردوو عەشیرەتی مامەش و دیبوکری دژایەتیان کرد، دوای چەندین سەرکەوتن بەشێوەیەکی دڕندانە راپەڕینەکەی سەرکوتکرا، بۆ یەکەم جار هێزی هەوایی ئێرانی بۆ قڕکردنی خێزانەکانی مەنگوڕ خرایە گەڕ، زۆربەیان بەناچاری رویان کردە ناوچە سنوریەکان، مەلا خەلیل پەنای هێنایە کوردستانی باشور، داوای هاوکاری لە شێخ مەحمود کرد، بەڵام نەیتوانی یارمەتی بدات، دواتر بەهۆی شێخ محەمەدی بورهان لێخۆشبونی بۆ دەرچوو، گەڕایەوە ئێران و بە نەخۆشی کۆچی دوایی کرد. د. یاسین سەردەشتی: کوردستانی ئێران، لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی لە جوڵانەوەی رزگاریخوازیی کورد(١٩٣٩-١٩٧٩)، چاپخانەی سیما، چاپی دووەم، سلێمانی، ٢٠١١، ل ٥٢؛ محمود احمد محمد: مێژووی هۆزی بڵباس لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ، چاپخانەی تاقگە، سلێمانی، ١٩٨٩، ل ٢٤٥- ٢٥٠؛ مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩٢- ٢٩٤.

[2] - حسین مەدەنی: کوردستان و ستراتیجی دەوڵەتان، بەرگی دووەم، چاپخانەی رۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠٠٩، ل ١٤٢-١٤٦؛ طاهر احمد حەوێزی: مێژووی کۆیە، بەرگی دووەم، ل ١٦٧.

[3] - مەلا محمدی کۆیی(مەلای گەورە): دیاری مەلا محمدی کۆیی، ل ٦٠؛ ممتاز حیدری: مەلای گەورە(مەلا محەمەدی کۆیی)، ل ٢٧، ٢٨؛ هاوکار عبدالله شێخ وەسانی: ژیان و ئەزموونی مەلای گەورە، ل ١٨٢.

هەروەها ساڵێك لە بەغدا ئازاری خوێندكارانی كوردیان داوە، بە شیعری (ئێمە كوردین شافیعی مەزهەب) هەستی خۆی دەربڕیوەو دەڵێت:

ئێمە كوردین شافیعی مەزهەب　　(اشعری العقیدة) خۆش مەشرەب

بەسە تەحقیری میللەتی كوردی　　لای خودا ئێكە تورك و كورد و عەرەب

ئیمتیازی بەشەر لەسەر یەك نیە　　ئیلا بە عیلم و عەقڵ و ئەدەب

دڵشكێنی قوتابی كوردان　　بەزوبانی ئەساتیزەی مەكتەب

هەردوو عونسرلەسایەی عەلەمێ　　دەدرەوشێنەوە بە دوو كەوكەب

ئەستێرەكیان نیشانی فەتح و زەفەر　　ئەستێرەكیان نیشانەی شەوق و تەرەب[1]

مەلای گەورە، بەشداریی بۆنە و جەژنە نەتەوەییەكانی وەك، نەورۆزی دەكرد، سەرەڕای ئەوەی بە بەردەوامی یادی جەژنی نەتەوەیی نەورۆز لە نێو كوردا لە دوای هاتنی ئیسلامەوە كراوەتەوە*، بەڵام هەتا ساڵەكانی چل و پەنجاكانی سەدەی رابردوو، زۆرێك لە مەلا و شێخ و بازرگان و كاسبكاران بەلایدا نەدەچوون، بە ئاگرپەرستی و گوناهیان داناوە، بەڵام لە شوێنێكی وەك كۆیە، مەلا و پیاوە ئاینیەكان هانی خەڵكیان داوە بۆ بەشداریكردن تیایدا، پاشان ئاهەنگەكە بە خوێندنەوەی چەند ئایەتێك لە قورئانی پیرۆز دەستی پێ دەكرد و مەلایەك روونی دەكردەوە، كە بۆچی ئاگر دەكەنەوە[2]. بە نمونە بەشداریی و بوێریی و بە جەرگی مەلای گەورەی مێژەر بەسەر بە بێ گوێدانە تیر و توانجی كۆلكە مەلا و شێخەكان لەگەڵ چین و توێژە جیاجیاكان لە نەورۆزی ساڵی ١٩٣٨ی بەردەركی سەرای كۆیە، وتارێكی خوێندەوە، كە تیایدا دەڵێت: „ئەمڕۆ رۆژێكە پڕ لە نوور، دونیا ماڵە ماڵە لە سروور، ژاڵە دەدرەوشێتەوە، لالە دەگەشێتەوە، دارو درەخت دەپشكون، بەرو سەمەر دەردەكەون، نزیكە بڵێم ئەرزو سەما كەوتیتە رەقس و سەما، بەڵێ ئەمڕۆ رۆژی مرادە، نەورۆزی گەلە هەقە، رۆژێكی زۆر موبارەكە، ئەوەڵی بەهارە، ئیعتیدالی لەیل و نەهارە، جەژنە جەژنی ئومەتە، جەژنی موحەبەت و ئولفەتە*„.

[1] - نەجیبە خانی جەلیزادە: مێژووی جەلیزادە، ل ١٤٤؛ عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ١٦١.

*- نەورۆز(رۆژی نوێ)، سەری ساڵی كوردییە، هەموو ساڵێك گەلانی ئاری نەژاد پێكەوە لە ٢١ ی ئازار ئاهەنگی جەژنی نەورۆز دەگێڕن، كەزیاتر پەیوەندی بە گۆڕانی باری سروشت و ئاوو هەواو و ژیانی مرۆڤەوە هەیە، هیچ مەترسیەكی لەسەر ئاین نییە. هەرچەندە عومەری كوڕی خەتاب، نەورۆزی قەدەغە كرد، بەڵام عەلی كوڕی ئەبو تالیب، لە مزگەوتی كوفە بە بۆنەی نەورۆزەوە رێگەیدا بەدابەشكردنی شیرینی بەسەر نوێژخوێنان، بەلام رێگەی ئاهەنگ گێڕانی نەدا، لەسەردەمی ئومەویەكان، جگە لە عومەری كوڕی عەبدولعەزیز، هەروەها سەردەمی عەباسیەكان و عوسمانیەكان رێگە بەیادكردنەوەی نەورۆز دراوە، كە زیاتر مەبەستیان دەستخستنی باج بووە. حسن محمود حمەكریم: كاوە و نەورۆز لە نێوان ئەفسانە و ئایندا، چاپخانەی كتێبخانەی رۆشنبیری، سلێمانی، ١٩٩٨، ل ٥٣- ٥٦.

[2] - حاجی محی الدین ئەسعەد: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩.

* - بڕوانە پاشكۆی ژمارە ١٣.

شایانی باسە، هەرچەندە حکومەتی عێراق لەساڵی ١٩٤٨ بە فەرمی بڕیاری بەکردنەوەی یادی نەورۆز دەکرد[1]، بەڵام هەتا ئێستەش لای هەندێك کەس کردنەوەی ئاگر لە نەورۆز و ٢١ ئادار، کە سەرەتای ساڵی کوردییە، بە ئاگرپەرستی دادەنرێت، دیارە ئەمەش بەهۆی نەزانین و تێنەگەیشتنەوەیە[2].

لەبارەی دیدگا و خزمەتەکانی بە نەتەوەکەی لە بواری زماندا، مەلای گەورە هەندێك لە زمانەکان بە زیندوو دادەنێت و هەندێکیان بە لاواز و بێ ڕێزمان، سوپاسی ئەوروپییەکان دەکات، کە زمانی کوردیان بە زیندوو داناوە، لای وایە زمانی پوخت لای لادێییەکان ماوە[3]. بەلایەوە ئاساییە نەتەوەیەك هەندێك وشەی نەتەوەی تر وەربگرێت، بەڵام نابێت پاشکۆ بێت، پێی وایە بەهۆی لاوازیی و شکستی کورد لە ڕووی سیاسیەوە، زمانەکەشی بەراورد بەزمانی گەلانی دراوسێ توشی لاوازی بووە[4].

نوسینی تەفسیرەکەی بە زمانی کوردی، کە لەوکاتەدا زمانی ئاینی و قورئان تەنها عەرەبی بوو، بە خوێندنەوەیەکی کوردانە، کە لە نێو کۆمەڵگەی کوردی هەڵقوڵاوە، هەستی نەتەوەیی مەلای گەورە دەگەیەنێت[5]، چونکە لە کاتێکدا بوو، کە نوسین بە زمانی کوردی، قسە لەسەر دروستی و نادروستیەکەی دەکرا[6]، بە جۆرێك نوسینی شتی ئاسایی بە کوردی بوێریی دەویست چ جای تەفسیرێکی کوردانە، کە تیایدا باسی کێشەکانی کوردی کردووە، هەوڵی چارەسەرکردنی داون[7]. بەخوێندنەوەی، هەست دەکەیت قورئان بۆ کۆمەڵگەی کوردی هاتووەتە خوارەوە، نمونەکان بە واقیعی کۆمەڵگەی کوردی دەهێنێتەوە، گەر زوو چاپ بکرایە، تێگەیشتنی لاوی کورد و جوڵانەوە ئیسلامیەکانی کوردستان بە شوێنەکانی تر سەرسام نەدەبوون و ئاراستەیەکی دیکەی وەردەگرت[8]. هەتا ئەو کاتە گەر تەفسیر بە کوردی هەبووبێت، چاپ نەکراوە، ناونانی تەفسیرەکەی بە (تەفسیری کوردی لە کەلامی خوداوەندی)؛ دەلالەت و هەستی نەتەوایەتی دەگەیەنێت[9]. سەرەڕای ئەوەی لە زۆر شوێنی تەفسیرەکەیدا، بەدەست نەبوونی وشە و زاراوەی کوردییەوە، بۆ دەربڕینی بیروڕاکانی گرفتار بووە[10].

مەلای گەورە، لە تەفسیرەکەیدا لە چەندین شوێن بەرگریی لە نەتەوەکەی دەکات، بەرامبەر بۆچوونی ڕاڤەکارانی تر، بە نمونە، لە ڕاڤەی ئەو ئایەتەی، کە کێ ئیشارەتی کرد بە سوتاندنی ئیبراهیم پێغەمبەر، کە هەندێکیان پێیان وایە بە یارمەتی ئەعرابی فارس؛ واتە کوردەوە بووە، مەلای گەورە، دەڵێت وانیە، ئەی ئەوانەی تۆمەتیان بۆ خێزانی پێغەمبەر دروست کرد، کورد بوون، یاخود ئەوانەی یەحیا و زەکەریا و حسێنی کوری عەلی و حەمزەیان کوشت، کورد بوون، خراپەی کوردان بەراورد بە گەلانی دیکە شایانی باس نیە. هەروەها بەرپەرچی زانا عەرەبەکانی داوەتەوە، کە وتوویانە مەلای باش لە کوردستان نیە، لە

1- عبدالخالق علاء الدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٧٠؛ هاوکار عبدالله شێخ وەسانی: ژیان و ئەزموونی مەلای گەورە، ل ٢٢٨.

2 - مستەفا ئیبراهیم زەڵمی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠٥.

3 - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی حەوتەم، ل ١٩٢.

4 - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی هەشتەم، ل ٢٣١.

5 - زامدار ئەحمەد: مەلای گەورەی کۆیەو هەوڵە ریفۆرمخوازیەکانی، ل ١٣٨.

6 - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی حەوتەم، ل ٥٤.

7 - زامدار ئەحمەد: مەلای گەورە و مەسعوود محەمەد لە چەند دیدارێکدا، ل ٦٥، ٧٤.

8 - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٥.

9 - زامدار ئەحمەد: مەلای گەورە و مەسعوود محەمەد لە چەند دیدارێکدا، ل ٥٤.

10 - ئاڵا دارا عبدالحمید: ئافرەت لە دیدی مەلای گەورە، نوسینگەی تەفسیر، هەولێر، ٢٠٢١، ل ٣٩٧.

بارەی شەرع و تەفسیرو فەرمودەوە، هەر خەریکی زانستی یۆنانی و عەقڵین، پێی وتوون کەسێك بیەوێت لە قورئان بگات، دەبێت ئاگاداری ئەو زانستانە بێت[1].

ئەو، یەکەم کەس بوو وتاری ئاینی بە کوردی و عەرەبی خوێندوەتەوە و تەڵقینی بە کوردی کردووە، وتوویەتی کورد لە عەرەبی ناگات، کەمرد فێر دەبێت. تەنانەت ئەوانەی فەقێی ئەو بوون، هەرگیز لە رێبازی نەتەوایەتی لایان نەداوە[2]. هەروەها یەکەم کەس بووە لە سەردەمی دادوەریەکەیدا ١٩١٩ـ ١٩٢٨، بۆ نووسینی دەعواکان، زمانی کوردی بەکار هێناوە، کە هەتا ئەمساڵ بەشێك لە کاروباری فەرمی دادگا و نوسراوەکانی بەزمانی عەرەبی بوون[3]. لە هەڵوێستە نەتەوەییەکانی دیکەی بەبۆنەی بریاری کۆمەڵەی گەلان کە هەر نەتەوەیەك مافی هەیە بە زمانی خۆی بخوێنێت و بنوسێت، رۆژێك بەرێوەبەر و مامۆستا و قوتابیان بە خۆپیشاندان روو دەکەنە بەردەمی سەرای قایمقامیەتی کۆیە، کە قایمقام و پشکنەر(موفەتیش)ی ئیداری ئینگلیزو خەڵکێکی زۆر لەوێ دەبن، لەو کاتەدا مەلای گەورە بەرامبەریان دەوەستێت و بە پارچە هۆنراوەیەك جۆش و خرۆش دەخاتە دڵی خەڵکەکە، قایمقام و کاربەدەستە ئینگلیزەکەش پەست دەبن، کە تیایدا دەڵێت:

هەستە پێشکەوە ئەی لاوی کۆیی	ئاگات لە خۆ بێ کاروان رابردی
بەنوری علم رێگا وەدەرخە	بەزۆری باسکان بارێ وەسەرخە
بە باڵی علم بفڕە وەك طەیران	بە قوەتی علم هەرو بن بەحران[4]

شایانی باسە، هەر ئەم بایەخدانەی دانیشتوانی کۆیە بە زمانی کوردی وای کرد، کە هەتا ناوەڕاستی چلەکانی سەدەی بیستەم، نامەی نێوان زۆرێك لە فەرمانگەکانی حکومەت بە زمانی کوردی بێت، جگە لەوەی زمانی خوێندنی سەرەتاییش کوردی بووە[5].

مەلای گەورە پشتگیری و هاوکاری هەر کەسێك بووە، کە خزمەتی ئاینی ئیسلام و نەتەوەکەی کردبێت، لەوانە حسێن حوزنی موکریانی(داماو*)، کاتێك لەگەڵ(گیو) ی برای لە ساڵی ١٩٢٥ هاتنە رەواندز، کە زۆر نەبوو، ئۆزدەمیر لەوێ دەرکرابوو، هێشتا زۆریك لە دانیشتوانەکەی لەژێر کاریگەری خەلافەتی عوسمانی کەوتنە دژایەتیان، تەنانەت بە کافر دانانیان، بەتایبەتی لەلایەن هەندێك لە مەلاکان،

---

1 ـ مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی شەشەم، ل ٢٦، ١٤٣، ١٤٤،
2 ـ هاوکار عبدالله شێخ وەسانی: ژیان و ئەزموونی مەلای گەورە، ل ١٨٧، ٢٠٧.
3 ـ ئاڵا دارا عبدالمجید: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩٧.
4 ـ عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە، زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٥٦؛ کۆمەڵەی ژ. ك: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠.
5 ـ کەریم شارەزا: کۆیەو شاعیرانی، بەرگی دووەم، ل ١٥.

*- حسێن حوزنی موکریانی(داماو): لە ساڵی ١٨٨٣ لە گوندی بوغدەکەندی سەر بەشاری سەقز لە دایك بووە، لەتەمەنی ١٢ ساڵیەوە زێدی خۆی بە جێهێشتوە، بەدوای خوێندندا گەڕاوە، بە دامەزرێنەری یەکەمین چاپەمەنی کوردی دادەنرێت، چاپخانەکەی بەکۆڵ و شان و ملی خۆی لە حەڵەب بۆ خزمەتی کورد هێنایە رەواندز، یەکەمین کتێب لە چاپخانەکەی چاپیکرد(مەموزینی) ئەحمەدی خانی بوو، کۆی چاپکراوەکانی ٤٧ نوسراوی زانراوی هەیە، جگە لە دەرکردنی رۆژنامەو گۆڤار، بە کولەمەرگی بە ئەرکی سەر شانی خۆی ژیا، رۆڵی هەبوو لە زیندوکردنەوەی مێژووی نەتەوەکەی. بەهۆی دڵسۆزبوونی بۆ کورد لەلایەن هاوزمانەکانیەوە لەبری پاداشت ئازاری زۆر درا، تەنانەت تۆمەتبار کرا بەدزی، بۆیە دڵی لە رەواندوز هەڵکەندراو چووە بەغداد، لە ٢٠ـ ٩ـ ١٩٤٧ کۆچی دوایی کرد. شاکر فەتاح: داماوی موکریانی، رۆڤار، ژمارە ١٩، ل ٣، ٩؛ مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ل ١٧٨

کاتێك دەستیان کرد بە چاپکردنی گۆڤار و کتێب بە زمانی کوردی، چۆن دەبێت بە زمانی زەندەقە کتێب بنوسرێت، فتوا درا، کە هەرکەسێك کتێبی کوردی بکڕێت و بیسوتێنێت خێرو غەزایە و دواڕۆژی بەهەشتە، بۆیە ڕۆژ هەبوو سەد کتێب و گۆڤار دەکڕدراو دەسوتێنرا. هەر بۆیە کاتێك حسێن حوزنی کتێبی(منهاج و فتح القريب) ی وەرگێڕایە سەر زمانی کوردی، پێش چاپکردنی، ناردیە لای مەلا ئەفەندی، بۆ ئەوەی گەر هەڵەی تیا بوو، بۆی ڕاست بکاتەوە، لەو کاتەدا مەلای گەورەش لەوێ دەبێت، هەردووکیان دوای سەیرکردنی پەسەندیان کرد و لەسەریان نوسی و مۆریان کرد، دەستخۆشییان لێکرد بۆ خزمەتەکانی بە ئاینی ئیسلام و زمانی کوردی. بەمەش لەبەردەم سەید تەهای نەهری، دەمکوتی ئەوانەی کرد، کە چاپکردنی کتێبیان بە زمانی کوردی بە شیاو نەدەزانی[1].

بەشێوەیەکی گشتی، هەرچەندە مەلای گەورە سەرکردەیەکی سیاسی ناسیونالیست نەبوو، حیزبایەتیشی نەکرد[2]، بەڵکو کەسێکی نەتەوەیی و نیشتمانی بوو، بەڵام هەرگیز ڕەگەزپەرست نەبوو[*]، چونکە خۆی ڕەگەزپەرستی بە بەڵای گەورە دادەنێت، کە چووەتە دڵی موسڵمانان و بەهۆیەوە پارچەپارچە بوون، دوژمنایەتی خستوەتە نێوانیان، بێگانەکان بەهۆیەوە هیوا و ئاواتی درۆ لە دڵی خەڵدا دەچێنن، هەر ڕۆژەی دوژمنایەتیەکی نوێ دەخەنە نێوانیان، ئەوانیش لەبەر بێئاگاییان بەگوێیان دەکەن[3].

ئاشکرایە مەلای گەورە، وەك زانایەکی ئاینی شارەزا، لە ماناى ئایەتی(يا ايها الناس انا خلقناكم من ذكروانثى وجعلناكم شعوبا وقبائل لتعارفوا[**]) بێ ئاگا نەبووە، پێی وایە مانای ئەم ئایەتە گوتارە بۆ مرۆڤایەتی بە گشتی، بنەچەی مرۆڤایەتیش لە نێر و مێیەکە، بوونەتە هۆز و تیرەی جیا جیا بۆ یەکتر ناسین نەك دوژمنایەتی، کەچی پاش دروستبونی دەوڵەتی نەتەوەیی، سیاسەت و جیاوازیی مەزهەب ناکۆکی زیاتر کرد.

بنی ادم اعضای یەکدیگەرەند کی دەر افەرینەش زویەك گەوهەرەند[4]

واتە: گشت ئەندامەکانی مرۆڤایەتی تەواوکەری یەکترن، لە دروستبوونیاندا لەیەك گەوهەرن.

لە ڕاستیدا ئیسلام هاوسەنگ و ڕەسەنە، چونکە هەموو فکر و ڕێباز و دەسەڵاتێك ڕەت دەکاتەوە لەسەر بناغەی ڕێزداری نەتەوەیەك بەسەر نەتەوەیەکی تردا دانرابێت، فەرمودەی، یەکسانی مرۆڤەکان وەك دانەکانی شانەیە، نەك یەکسانی لە نێو موسڵمان و باوەڕداران، بەڵکو خەڵك بە گشتی[5]. هەروەها ئیسلام بەرگریی لە نیشتمان بە پیرۆز دەزانێت، بە بەڵگەی فەرموودەی(چاکترین کەستان ئەو کەسەیە لەسەر

---

[1] - مەلا محمدی کۆیی(مەلای گەورە): دیاری مەلا محمدی کۆیی، ل ٦، ٧؛ مەلا حوسێنی گورژی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٤٨؛ سالار عبدالكريم فندي الدوسكي: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٣.
[2] - شێخ سەڵاح شێخ شەرەف: مەلای گەورەو کوردایەتی، ڕۆڤار، ژمارە ٧١، ل ٣٣.
[*] - ڕەگەزپەرست: واتە دەمارگرژی نەتەوەیی، ژێرخانی توندڕەوی نەتەوەیی و نەتەوەپەرستیەکی کوێرانەیە، دژی لێبوردەیی و پێکەوە ژیانە، نەتەوەی خۆی بەباش دەزانێت و ئەوانی دیکە بە پاشکۆ و دەیانچەوسێنێتەوە. ئەبوبەکر عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٢.
[3] - د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 235، 236.
[**] - الحجرات: اية 13.
[4] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی نۆیەم، ل ٢٦٨.
[5] - ئەبوبەکر عەلی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩، ٤٠.

خزم و هۆزی خۆی بکانەوە بەمەرجێك نەکەوێتە گوناهـ و تاوانەوە[1]). مەلای گەورە پێی وا بووە پێغەمبەر هی هەمووانە، و جیاوازی کورد و عەرەبی لا نەبووە، شەریعەت و دینی ئەو ئاڵای نەتەوەیی و حیزبی نەبووە[2]. ئەویش لەبەر ئەوەی زانایەکی راستەقینە بوو، بۆیە بە چاوی خۆشەویستی و مرۆییانە سەیری خەباتی میللەتانی موسڵمان و جیهانی دەکرد، دڵسۆزی و رێزی بۆ نەتەوە و ئاینە جیاوازەکانی جیهان هەبووە، پێی خۆش بووە، هەموو نەتەوەیەك بە مافەکانی خۆی بگات، ئەمەش لە هۆنراوەکانیدا بە ڕوونی رەنگی دابوویەوە. وەك لە هۆنراوەی تەقدیری (زەعیم غاندی*) دەڵێت:

منیش هەروەکوو غاندی   هەناسە ساردو ماندی

لە قەومی کورد و هیندی   هەرچی خێر بوو نەماندی

لە هۆنراوەی شیوەن بۆ سەعد زەغلول دەڵێت:

عەرەب و کورد و هیند و قەومی مەغۆل   هەموو مەحزونە بۆ سەعد زەغلول

هەرچەندە سەعد زەغلول خەباتی بۆ نەتەوەی خۆی کردووە، بەڵام مەلای گەورە پێی سەرسام بووە، بۆ مردنەکەی پرسە دادەنێت، مردنەکەی بە مردنی درەختی هیوای ئاسیا و ئەفریقا داناوە و دەڵێت:

ئەو لە (مصر) و ئەمن لە شاری (کۆ)   بۆی دەگێرم بەدەنگ و بانگ و رۆ

بۆی دەگرێم بە خاترێکی مەلول   دەکوو لاڵ بم لە بۆ سەعد زەغلول[3]

بەم هۆنراوانەدا دەردەکەوێت، مەلای گەورە ئاگای لە خەباتی گەلان بووە، رزگاریی ئەوانی بە هی خۆی زانیوە، سەرەڕای جیاوازیی و دووری نێوانیان لە رووی جوگرافی و بیروباوەڕەوە[4]، بەهۆی خراپی بارودۆخی گەلانی ژێر دەستەی ئیستیعمار ئازاری کێشاوە، بەراوردی ژیانی کوردی عێراقی دەکرد، بە ژیانی غاندی و سەعد زەغلول[5]، کە لەو رۆژگارەشدا کورد ژێردەستی ئینگلیزەکان بوو، چەندین شۆڕشی شکستی هێنابوو[6]. هەر بۆیە لە هۆنراوەکەی بۆ غاندی، ستایشی سەلاحەدینی ئەیوبی دەکات، داوا لە

---

[1] - سونەنی ئەبو داود: سەرچاوەی پێشوو، بەرگی پێنجەم،ل ٦٣٢.

[2] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ٥٦٨.

*- غاندی: پیتۆڵ و خەباتگێڕی هیندی لە ساڵی ١٨٦٩ لە هندستان لەدایك بووە، لە بەشی ماف خوێندویەتی و زیاتر لە بیست ساڵ بۆ رزگاری هند خەباتی کرد، بە شێوەی دور لە توندوتیژی وەك رۆژو گرتن، رێگە بڕین، مانگرتن. لە ساڵی ١٩١٤ سەرکردایەتی بزوتنەوەی نیشتمانی کرد، لە ساڵی ١٩٤٧ وڵاتی هیندی بە سەربەخۆیی گەیاند، لە ماوەی شۆڕش توشی ئازاری سەخت هات و لە زیندان مانی لە خواردن گرت، لە ساڵی ١٩٤٨ لەلایەن گەنجێکی براهمای هیندی دەمارگیرەوە کوژرا، لەبەر ئەوەی نەرمو نیان بووە بەرامبەر موسڵمانەکان، سەرسام بووە بە پێغەمبەر(محمد)، دژی جیاکاریی رەگەزی بووە. نەتەوە یەکگرتوەکان رۆژی لەدایکبوونی کردە رۆژی جیهانی دژ بە توندوتیژی.عصام عبد الفتاح: مەهاتما غاندی، و: عبدالله گەرمیانی، چاپی سێیەم، چاپخانەی رۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠١٣، ل ١١- ١٣٣؛ مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩٣، ٣٠٠.

[3] - مەلا محمدی کۆیی(مەلای گەورە): دیاری مەلا محمدی کۆیی، ل ٤٣، ٦٢؛ عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٩٦؛ د. جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 146.

[4] - ممتاز حیدری: مەلای گەورە(مەلا محەمەدی کۆیی)، ل ٤٨.

[5] - مغدید حاجي: لمحات من حياة الملا محمد الكويي(مەلای گەورە) 1876- 1943 ولمحات عن شعره، ص 64.

[6] - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٢.

ڕۆڵەکانی میللەتەکەی دەکات، ژیانی بکەنە سەرمەشقی خۆیان،[1] بۆ ئەوەی لەو ڕێگایەوە ئامانجەکەی بێتەدی کە سەربەخۆیی کورد و پێکەوە ژیانی دۆستانە لەگەڵ نەتەوە دراوسێکانی بوو[2].

تەوەری دووەم- دیدی مەلای گەورە بۆ دەوڵەتداری

ئاشکرایە مەلای گەورە، لە ڕۆژگارێکدا ژیاوە، کە بیروبۆچوونی نەتەوایەتی و ململانێی نێوان گەلان بۆ گەیشتن بە سەربەخۆیی لە برەودا بووە، هەستی کردووە مانەوەی گەلی کورد لە مەترسیدایە، بەڵام چونکە بنەماکانی تایبەتمەندی نەتەوایەتی تێدایە ئەویش مافی خۆیەتی داوای سەربەخۆیی بکات لە دەوڵەتی عوسمانی بکات، بەتایبەتی دوای ئەوەی بەرگە ئیسلامیەکەی لەخۆی داڕنی و بە بیری نەتەوایەتی تورانی گۆڕیەوە[3]. هەروەها خاوەن هەستێکی بەرزی نیشتمانی و نەتەوەیی بوو، کە لە سۆز و عاتیفەی کوێرانەوە سەرچاوەی نەگرتبوو، بەڵکو لە سەرچاوەی زانستی و عەقڵی و بەئاگا بوونەوە بوو[4].

مەلای گەورە، هەوڵی داوە گەلەکەی ببێتە خاوەن قەوارەی خۆی، سەرەتا تەنها ئومێدی بە ئینگلیز بوو، جا لە ڕێگەی شێخ مەحمودەوە بێت، یاخود هەرکەسێکی تر، چونکە زانیوویەتی کورد بەتەنها بە دەسەڵاتی خۆی ناتوانێت بگاتە سەربەخۆیی[5]. بۆ ئەم مەبەستەش لەگەڵ جەمیل ئاغا چەند جارێك یاداشتیان داوەتە بەریتانیەکان[6]. هەرچەندە هەرکەس لەو کاتەدا بۆچوونی وەها بوایە و داواکاری ئاراستەی ئینگلیزەکان بکردایە، بە بەکرێگیراو دادەنرا[7]، بەڵام دواتر پێی وابوو، بۆ گەیشتنی کورد بە سەر بەخۆیی، دەبێت تەنها پشت بە هێزی خۆی ببەستێت و بە چەکی زانست و کردار بێتە مەیدان[8].

لەڕاستیدا ناکرێت بڵێین مەلای گەورە سەد ساڵ پێش ئێستە چارەسەری بۆ کێشەی کورد پێ بووە، بەڵام دەستی خستوەتە سەر برینەکان، هەرچەندە لە دواڕۆژەکانی ژیانی توشی نائومێدی بوو[9]. گرفتی نەبوونی دەوڵەتی کوردی دەخاتە ئەستۆی کورد خۆی، نمونە بە حکومەتی شێخ مەحمود دەهێنێتەوە، کە کەس هاوکاری نەکرد و هەمووان دەیانویست بۆ سوودی تایبەتی خۆیان کەڵکی لێوەرگرن[10]. پێی وایە یەکێك لە گەورەترین کەموکوڕیەکانی کورد، بێ مێژووییە، بۆیە عەرەب دەڵێن لە ئێمەن، فارس هەروەها، تەنانەت ئەڵمان، بۆیە گەر گەلانی تر خەباتیان و شەڕیان لەسەرموڵکیان بێت، ئەوا خەبات و شەڕی کورد لەسەر موڵك و ماڵ و بنەچەیانە[11].

مەلای گەورە پێی وا بووە، هەرچەندە کورد ناکۆکی دینی و مەزهەبی کەم بووە، بەلام بەهۆی پارچەپارچە بوونی پیاوی سیاسی و مەلای سیاسی نییە، ئاگایان لە رابردوو نیە و لە بیری دەکەن و هەوڵ

---

[1] - د. جواد فقي علي الجوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 304.
[2] - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٥.
[3] - عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٧.
[4] - عەلائەدین سەجادی: ترجمەی ژیانی مامۆستا مەلا محمدی کۆیی، ل ٤٦.
[5] - عبد الخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٦٢.
[6] - زامدار ئەحمەد: مەلای گەورە و مەسعوود محەمەد لە چەند دیدارێکدا، ل ٣٤.
[7] - دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٤.
[8] - ریاز کاکە مەحمود - شکار جەلال سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٠.
[9] - هاوکار عبدالله شێخ وەسانی: ژیان و ئەزموونی مەلای گەورە، ل ١٩٩.
[10] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دووەم، ل ١٣٩.
[11] - هاوکار عبدالله شێخ وەسانی: دین و جیهانبینی مەلای گەورە، ل ١٣٨.

بۆ دواڕۆژ نادەن، بۆیە حاڵیان وایە[1]، ئەمەش لەبەر ئەوەی نەزان و نەخوێندەوارن و تێنەگەیشتنیانە لە دین و دونیا و نەگەشتوونەتە شارستانیەت و پێشکەوتن، بۆیە کار بۆ خۆیان ناکەن و ناتوانن دەوڵەت دروست بکەن[2]، لەبەر ناکۆکی و خۆخۆریی بونەتە ژێر دەستەی داگیرکەران، وەك دەڵێت:

تا ئێوە لە حەقی یەك خراپن بەدخواهو حەسودو ناتەبابن

تا ئێوە لەحەقی یەك بەکەیدن هەر ژێر چەپەڵۆکی عەمر و زەیدن[3]

ئەو، کۆلکە مەلاکان و بە تایبەتی کۆلکە شێخەکان، بە گرفتی سەرەکی، ئۆباڵی نەگەیشتنی کورد بە مافەکانی دەزانێت، چونکە سەرچاوەی خورافە و دواکەوتوویی و چینایەتی و نۆکەری ئیستیعمارن و خائینن بە میللەت، چونکە هەر ئەوان بە نەقشی و قادری دانیشتوانی کوردستانیان دابەشکرد. هەرچەندە لەمەشدا کوردە نەزانەکان هاوکارییان کردوون. لەم بارەیەوە دەڵێت:

بە کۆلکە شێخ و بە کۆلکە مەلا دین و ژینی گەل تاڵانەو ئەسیر

لە شیعری ڕێگای ئێوەدا دەڵێت:

خالیدی شارەزووری سەر لە قەبری بێنە دەر تەماشاکە قەومی تۆ چ دەردێکیان هاتە سەر؟

بوونە سەد قۆڵ و دەستە بە نێوی تەریقەتێ بەو جۆرە تەوەلا بوون لە دین و شەریعەتێ[4]

دەربارەیان دەڵێت: لەبەر تەزویری وان شێخانی بەدبەخت گەلی کورد نابنە ساحیبی رایەت و تەخت

ئەمەش بە ئەنجامی دورکەوتنەوەی کورد لە ئیسلامی ڕاستەقینە دەزانێت، چونکە خەڵك لە باتی مزگەوت و مەلای باش ڕوویان کردووەتە تەکیە و خانەقاو شێخەکان، بۆ ئەمەش ڕۆڵەکانی میللەتەکەی ئاگادار دەکاتەوە، کە بۆ سەرچاوە ڕەسەنەکەی ئیسلام بگەڕێنەوە، کە قورئانە و دەڵێت:

دەسا کوردە هۆشت بێ، هۆشی خەڵك و خۆشت بێ تا کەنگێ ئەم قورئانە هەروا فەرامۆشت بێ؟[5]

مەلای گەورە، بۆ چارەسەری گرفتەکانی نەبوونی دەوڵەتی کوردی، خاوەنی پرۆژە بوو، ئەیویست چاکسازی لە ژیانی مرۆڤی کوردا بکات، بە دیاریکردنی نەخۆشیەکانی، لەوانە کێشەی ژنان و فەرامۆشکردنیان، هەژاری، نەخوێندەواری، پەرتەوازەیی، نەبوونی بیری نەتەوایەتی. ویستویەتی بیانهێنێتەوە سەر ڕێگەی ڕاست. پێی وا بووە بە هەوڵ و خەباتی ڕۆڵەکانی نەك بە پاڕانەوە بە ئامانج دەگەن.

فائیدەی گەر بدایە زیکر و دوعا دەبووە قاروون گەدای سەر ڕێگا[6]

بۆ بەدەستهێنانی سەربەخۆیی دەبێت هەموو ڕێگاکان بگیرێتەبەر بە خەباتی چەکداریشەوە، ئەوەتا دەڵێت:

---

[1] ـ مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی نۆیەم، ل ١٦٤.
[2] ـ دڵدار جەلیزادە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٨١.
[3] ـ مەلا محمدی کۆیی(مەلای گەورە): دیاری مەلا محمدی کۆیی، ل ٥٦؛ عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ١٣١.
[4] ـ مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٧١، ٦٥٦، ٣٢٤.
[5] ـ ریاز کاکە مەحمود ـ شکار جەلال: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢١؛ مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٢٥.
[6] ـ عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٥٤.

تفەنگ و تۆپ و تەیارە پەیاکەن   بەعەزمی دین و دنیا روو لە خواکەن

وەك شێر وەرنە مەیدانی جەرارەت   بەغیرەت بن بەغیرەت بن بەغیرەت[1]

بۆ ئەم ئامانجە پیرۆزە، لاوان بەهێزی دڵ و ئاواتی ژیان دادەنێت، داوایان لێ دەکات لە کاروانی خەبات دوا نەکەون، بایەخ بە زانست بدەن، تەنها پێشکەوتن بەوە بەدەست دێت، ئەمەش لە پەروەردەیی منداڵیەوە دەست پێدەکات و دەیخاتە ئەستۆی دایك، بۆیە لە هۆنراوەی(لای لایەی دایك) دایکان هۆشیار دەکاتەوە و دەڵێت: ئەوەڵ شتێ دەچێتە گوێی منداڵ لە ناو لانکی   ئەگەر چاکە گەر خراپە لای لایەی دایکی[2]

دیسان دەڵێت:

دەماغی منداڵەکان فێرکەن لە حوبی وطن   تەربیەتیان باش بدەن میللیەتیان فێر بکەن

هەرچی سەرخۆشی بدات مەیخۆن و مەیخۆنەوە   ئێوە لە عەقڵ و ماڵ زۆر فەقیرو بێ نەوان[3]

یەکێتی و یەکڕیزیی بە کارێکی گرنگی رێی سەربەخۆیی دەزانێت، نمونە بە عەشیرەتی (میراودەلی) دێنێتەوە، کە بەگژ سێ دەوڵەتی(تورك و ئێران و ئینگلیز) دا چوون و کاری مەردانەیان بەرامبەریان نواندووە. دەربارەیان دەڵێت:

تەماشای عەشرەتی میراودەلی*کەن   بەسێ جارسەتوەتی سێ دەوڵەتی کرد[4].

داوای یەکگرتن و پێکهێنانی بەرەی نەتەوەیی لە نێوان کۆمەڵ و دەستەکانی میللەتەکەی بۆ یەکخستنی خەباتیان و پشتی یەکگرتن دەکات.

ئەگەر عیزت دەوێ، هەستی بە هیممەت   بەفیکرو سەبرو تەدبیر و کیاسەت

ئەبێ میللەت هەموو یەك بن لەگەڵ یەك   لە ئەربابی قەڵەم تا خاوەنی چەك[5]

بابەتی ئابووری و نەوتی کوردستان، وەك بابەتێکی گرنگ و چارەنوسساز دەبینێت، کە پەیوەندی بە بەرژەوەندی باڵای ئاسایشی نەتەوەیی و سەربەخۆیی کوردستانەوە هەیە، یەکەم کوردە کە ناڕەزایی لە قۆرخکردنی نەوتی عێراق لەلایەن بەریتانیاوە دەربڕیووە، بەشداری لە ناڕەزایی و رێکەوتنی بەریتانی - عێراقی دەربارەی نەوتی کەرکوك کردووە، لە هۆنراوەی(هەناسە هەڵکێشان و پاڕانەوە)دا دەڵێت:

خاکێکی هەیە وڵاتی کوردی   ئەکسیرە** وەلێ لە چەنگی مردی

---

1 - قانع خورشید: مەلای گەورە، کوێخای دیوەخانی هزر و میوانی دیوانی شیعر، ل ٦٨.
2 - ممتاز حیدری: مەلای گەورە(مەلا محەمەدی کۆیی)، ل ٥٤، ٥٥، ٥٦.
3 - مەلا محمدی کۆیی(مەلای گەورە): دیاری مەلا محمدی کۆیی، ل ٥٨.
*- عەشیرەتی میراودەلی: بەشێکن لە عەشیرەتی پشدەر، هۆزێکی ئازان لە قەڵادزەو دەوروبەری دەژین. عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە، زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٩٨.
4 - هەمان سەرچاوە، ل ٩٨.
5 - نەبەز هەورامی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٨؛ کەریم شارەزا: مەلا محمدی کۆیی و شیعری سیاسی، رۆژنامەی هاوکاری ، ژمارە(١٥٥).
**- ئێکسیر: لە فەلسەفەی یۆنانی کۆندا بنەچەی کیمیا زانینە، پێیان وابووە مادەیەك هەیە ناوی ئێکسیری ژیانە هەرکەسێك دەستی بکەوێت نامرێت، لە کاتی مۆمیاکردنی تەرمی مردو ناهێڵێت تەرمەکە بۆگەن بکات، مەلای گەورە زانیویەتی نەوت بڕبڕەی پشتی هەموو پیشەسازییەکە، بۆیە دەکرێت ببێتە ئێکسیری ژیانەوەی کورد و بەخشینی ژیانێکی نوێ بە کورد،

ئەو نەوتە چیبوو ژیانی تۆ بوو   وەی خۆڵ بەسەرت ئەویش ئەوا چوو

ئەم نەوتە لە خاك و مڵکی کوردی   کێ خستیە دەست و هات و بردی[1]

شایانی باسە، مەلای گەورە چارەسەریی راستەقینەی کێشەی نەتەوەکەی لە ئیسلامدا دیوەتەوە، چونکە کورد خاوەنی زمان و نیشتمانی خۆیەتی، نابێت بکرێتە پاشکۆی گەلان و هاوڵاتی پلە دوو، وەك ئەوان مافی هەیە دەوڵەتی سەربەخۆی هەبێت، وەگەر دەوڵەتی بەرفراوانی ئیسلام لە سەرتاسەری ئومەتی ئیسلام و نیشتمانی ئیسلامی دروست بوو، ئەوا گەلی کورد بەشێك دەبێت لەو ئومەتە و نیشتمانەکەش دەبێتە یەکێك لە ویلایەتەکان[2]. لەم هۆنراوەیەیدا هانا دەباتە بەر خودای گەورە و لێی دەپاڕێتەوە، کە چارەسەری کێشەی گەلی بێکەسی کورد بکات و دەڵێت:

یارەبی بە لوتف و وجودو ئیحسان   روحمێکی بکە لە حەقی کوردان

قەومێکی فەقیرو ناتەوانا   بێ پەروەردەو پیاوی دانا

بێ مورشیدو عالمی سیاسی   بێ سطوەت و قاعدەی ئەساسی

رەبی هەرکەسێ کە دوژمنی کورد بێ   چاوی با دەرپەڕێ و ملی ورد بێ

ئەوی رێگەی لە کوردان گۆڕی   لەعنەتی خودا لە ئەلحەد و گۆڕی[3]

کاتێك پرسیار لە مەلای گەورە کراوە بەچی رزگار دەبین؟ لە وەڵامدا وتویەتی: „بە سێ شت„. ئەوانیش: کۆمەڵێك پیاوی سیاسی و کۆمەڵێك مەلای پارێزەری جەوهەر و رۆحی ئیسلامیەت، کۆمەڵێك داهێنەر بەتایبەتی لە بواری چەك و بەرهەمی سروشتی[4]، بەڵام دواتر گەشتووەتە ئەو ئەنجامە لە کوردا، ئەمانە پەیدا نابن، „چونکە میللەتێکی بێ هەستن و هەست بە ئازاری زیللەت ناکەن„[5].

لە کۆتاییدا، بۆچوونی مەلای گەورەدا دەربارەی دەوڵەتی کوردی، بۆمان دەردەکەوێت، کە بۆچوونەکانی بە پێی سەردەمەکان گۆڕاون بە کورتی دەیانخەینە روو:-

یەکەم: لە سەرەتای داگیرکردنی عێراق و کوردستانی باشور لە لایەن ئینگلیز، ئومێدی ئەوەی هەبوو، قەوارەیەك بۆ کورد لە ژێر سایەی ئینگلیز دابمەزرێت، لێرەدا نە وەك شێخەکان و مەلاکان، لەبەر سۆزی ئاینی شوێنکەوتەی عوسمانیەکان بوو، نەوەك کەسە نەتەوەییە توندەکان، بەناوی دژایەتی ئیمپریالیزم،

زانیویەتی سیاسەت لەسەر ژێرخانی ئابوری دادەنرێت. رێزان ساڵح مەولود: پێگەی زانست لای(مەلای گەورە)، رۆڤار، ژمارە ٧١، ٤٠.

[1] - مەلا محمدی کۆیی(مەلای گەورە): دیاری مەلا محمدی کۆیی، ل ٥١، ٥٢، ٥٣؛ عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، ل ٩٥، ١٣١؛ د. جواد فقي علي الجوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، ص 53، 55.

[2] - عەلی باپیر: سۆزی نەتەوایەتی: ل ١٧٠.

[3] - مەلا محمدی کۆیی(مەلای گەورە): دیاری مەلا محمدی کۆیی، ل ٥١؛ مەلا حوسێنی گورژی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩٠-٣٩٢.

[4] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی پێنجەم، ل ٥٧.

[5] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی نۆیەم، ل ٢١٣.

نەکەوتە بەرەی دژایەتی ئینگلیزەکان، بەڵکو بۆچوونی سێیەمی هەڵبژارد، کە ویستویەتی بۆ سەربەخۆی کوردستان سود لە ئینگلیز وەربگرێت[1].

دووەم: دوای بێ ئومێدبوونی لە ئینگلیزەکان، رۆڵەکانی میللەتەکەی بە ئاگاهێناوەتەوە، کە تەنها پشت بە خۆیان ببەستن، بەڵام لەبەر کۆمەڵە هۆکارێکی ناوخۆی کورد بۆی دەرکەوتووە، ئەمە بە کورد ناکرێت، گەشتوەتە ئەو ئەنجامەی، چەندین جار لە تەفسیرەکەیدا بڵێت: کورد نابن بەهیچ[2]. هەروەها لە دێرە هونراوەیەکیدا دەڵێت:ئومێد و قەت نەبێ کورد بێتە دەوڵەت لەبەر بەدبەختی ئەوێستا بۆتە سێ لەت[3]

سێیەم: لە چارەسەری کۆتایی کێشەی کورد، گەشتووەتە ئەو بڕوایەی، گەلی کورد نە لە ڕێگەی زلهێزەکانی دنیا و نە لە ڕێگەی کورد خۆیەوە نابێتە خاوەنی دەوڵەت، بۆیە باشترین چارەسەر بۆ کورد، یەکگرتنە لەگەڵ عەرەب و تورك و ئێران، بە مەرجی مانەوەی زمانەکەیان و هەندێك مافی کلتوری نەتەوەیی، ئەو دەوڵەتانەش نابێت گوشاریان بخەنە سەر، بۆ بە عەرەب و بە فارس و بە تورککردنیان، بۆ پابەندی هەردوو لا، گەر ویژدان بکەن پەیوەندی ئاینی بەسە، بیکەنە گەرەنتی پێکەوە ژیانی ئاشتیانە لە نێوانیان، چونکە هەموویان موسڵمانن[4].

بە بۆچوونی ئێمە ئەم بۆچوونەی سێیەمیش ئەستەمە لە ماوەیەکی نزیکدا بێتەدی، لەبەر بڕوانەبوونی هەردوو لایەنە سەرەکیەکەی کێشەکە بەیەکتری لە لایەك، رۆڵی نەرێنی دەستی دەرەکی و لایەنی سێیەم لە چارەسەر نەبوونی ئاریشەکە کە خۆی دەبینێتەوەلە وڵاتە داگیرکەرەکانی کوردستان لە رێگەی دەستوەردان لە گفتوگۆکانی لایەنەکان بەمەبەستی سەرنەکەوتنی، هەروەها ئاستەنگەکانی وڵاتە زلهێزەکان کە لەبەر بەرژەوەندییەکانی خۆیان رێگە نادەن گەلی کورد لەگەڵ دەسەڵاتە داگیرکەرەکانی کوردستان رێکبکەون و بە ئاشتیانە پێکەوە بژین، ئەوەندەش هاوکاری کورد ناکەن بگاتە سەربەخۆیی، هەربۆیە بارودۆخەکە هەتا ماوەیەکی دوور و درێژ بە چارەسەرنەکراوی دەمێنێتەوە.

---

[1] - عمر حسین سعید: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١.
[2] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی یەکەم، ل ٢٤٥؛ بەرگی سێیەم، ل ٣٢٢.
[3] - مەلا محمدی کۆیی(مەلای گەورە): دیاری مەلا محمدی کۆیی: ل ٧٦.
[4] - مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی، بەرگی دەیەم، ل ٩٠.

دەرئەنجام

له نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە، هەلومەرجی نێوخۆیی ئیمپراتۆریی عوسمانی گۆڕانکاریی بەخۆوەبینی، کە وەرچەرخان و دەرکەوتنی بیری نوێ و رێکخراوی سیاسی و رۆشنبیریی بوو، لەوانە کۆمەڵەی(ئیتیحاد و تەرەقی) کە ڕۆڵی کاریگەریی لە لادانی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم لە دەسەڵات هەبوو، کەچی دواتر بەهۆی بەشدارییان لە جەنگی یەکەمی جیهان دەسەڵاتی خۆیان و ئیمپراتۆریەتەکەش هەڵوەشایەوە.

بارودۆخی کوردستانی عوسمانی لە دوای نەمانی میرنشینە کوردیەکان بەرەو خراپتر چوو، کوردستان کەوتە ژێر دەسەڵاتی راستەوخۆی ئەفسەر و فەرمانبەرە تورکەکان و بەناوەندەوە بەسترایەوە، سەرداریێتی کورد بۆ ماوەی نزیکەی نیو سەدە کەوتە دەست پیاوە ئاینیەکان، رابەرایەتی چەندین شۆڕش و راپەڕینان کرد، کە سەرجەمیان بە شکست کۆتایی هات. لەو ماوەیەدا لە نێو کورد دا چەندین رێبازی هزری و سیاسی پەیدا بوو، وەك رۆژنامەنووسی کوردی(کوردستان) لە تاراوگە، لە ناوخۆش، لە پاش کودەتاکەی(ئیتحاد و تەرەقی)، لە ساڵی ١٩٠٨دا، خوێندەوارانی کورد چالاکی سیاسی و رۆشنبیریان دەستپێکرد و چەندین پارت و رێکخراویان دروستکرد. ئا لەم هەلومەرجەدا، مەلای گەورە لە ساڵی ١٨٧٦ لە بنەماڵەیەکی دیاری زانستی و ئاینی کوردستان لەدایکبوو، کە ژینگەی خێزانیی، بەتایبەتی باوکی(مەلا عەبدوڵلا) و خوێندنی حوجرەی مزگەوتەکان کاریگەریی ئەرێنی و دیاریان لەسەر ئاستی هوشیاری زانستی و پەروەردەی هەبووە.

شتێکی ئاشکرایە خوێندنی سونەتی لەو کاتەدا، هەتا رادەیەکی زۆر لە دۆخێکی سروشتی و خۆماڵیدا بوو، دوور لە سەپاندنی ئایدیۆلۆجیایی ناسیونالیستی بووە، تەنها پێوەر(ئومەی ئیسلامی) بووە، ئەرکی پەروەردەو فێرکردن وابەستە بە مۆرك و کولتوری کوردییەوە بووە. لەو ماوەیەدا بواری فەرهەنگی و ئاستی خوێندەوارانی کوردستان، هاوشانی وڵاتە داگیرکەرەکانی کوردستان رۆشتووە، موفتی و شێخولئیسلامەکانی کورد لە بەغدا و ئەستەمبوڵ بەڵگەی ئەم راستیەن، بەڵام لە سەردەمی خوێندنی فەرمی(مۆدێرنە)، دوای هەڵوەشاندنەوەی خەلافەتی عوسمانی و دروستبوونی چەند دەوڵەتێکی نوێ لەسەر بنەمای نەتەوە و زمان و دابەشبوونێکی تری کوردستان بەسەر ئەو دەوڵەتانەدا، کەوتنە سڕینەوەی تایبەتمەندییەکانی کورد، هەروەها ئاستی خوێندەوارانی کورد نەدەگەشتە ئاستی نەتەوە سەردەستەکانی کوردستان.

شایانی باسە، زانایانی بنەماڵەی جەلیزادە، سەرەڕای زۆری شارەزاییان لە زانستە ئاینیەکان و خزمەتە زۆرەکانیان لە بوارە جیاجیاکانی ژیان بە دانیشتوانی کوردستان لە سەردەمی خۆیان، بەڵام ئەمانیش، وەك زۆرێکی تری زانایانی ئاینی کورد، جگە لە نووسینی پەراوێزی دەوری کتێبەکان و چەند کتێبێکی کەم، هیچی وایان لەدوای خۆیان بۆ بەجێ نەهێشتوین، کە دەکرێت ئەمەش بەهۆی خاکیبوون و ئارەزوونەکردن بۆ خۆدەرخستن و خەریکبوونیان بە وانەوتنەوە بووبێت، بەڵام مەلای گەورە وێرای سەرقاڵبوونی بە وانەوتنەوە وتاربێژی و پۆستی کارگێڕیی، لە بواری نوسینیش جێ دەستی دیار بووە، پتر لە بیست کتێب و نامیلکەی بە زمانەکانی کوردی و عەرەبی نوسیووە، کە دیارترین شاکاری (تەفسیرە)کەیەتی، کە نزیکەی چوار هەزار لاپەڕەیە، بەڵام بەهۆی درەنگ چاپکردنی کتێبەکانی، لەوانەش(تەفسیرە)کەی و دوای ٦٦ ساڵ لە مردنی خۆی و لە ساڵی ٢٠٠٩، بووەتە هۆی کەمی کاریگەریی مەلای گەورە لەسەر رەوتی ئاینی و رۆشنبیری کوردستان بەگشتی و توێژی مەلاکان

بەتایبەتی، دەرکەوتنی کاریگەرییەکەی پتر لەسەر ناوچەی کۆیە و فەقێ و موجازەکانی بووە. بە بۆچوونی ئێمە گەر بەرهەمەکانی مەلای گەورە لە سەردەمی خۆیدا چاپ بکرانایە، رەوت و رێبازی ئاینداری لە کوردستان لە ئێستەدا جیاوازتر دەبوو، یاخود زۆتر خۆماڵییانە دەبوو.

مەلای گەورە، وەك چاکسازێکی کۆمەڵایەتی رێبازێکی ئاینی نوێگەرانەی گرتەبەر، راڤەی دەقە ئاینیەکانی بەسەردەمیانە دەکرد، نەك بە چاوی مردوەکان، بە بێ دەمارگیریی ئاینی و مەزهەبی نەتەوەیی، چونکە جەوهەری ئاینی، مەبەست بووە کە خزمەتە بە مرۆڤ، ئەمە جگە لەوەی بە وتار و هەڵوێست و هۆنراوەکانی خەڵکی لەو کەسانە وشیار دەرکردەوە، کە بە پۆشینی بەرگی ئاینی لەسەر ئاین، نەك بۆ ئاین دەژیان.

ئەو لە بواری دادوەریدا کە ماوەی دە ساڵ دادوەر بووە، توانیوویەتی بەوپەڕی دادگەریەوە وەڵامی پرسیارە گرانەکانی داوەتەوە، کەلە ناوچە جیاجیاکانەوە رویان تێدەکرد، جگە لە چارەسەری کێشەکانی گشت چین و توێژەکان لە بابەتە جۆراوجۆرەکان، چونکە کەسێکی تێگەیشتوو و کراوە بووە لە دادگا تەنها پشتی بەیەك مەزهەبی فیقهی نەدەبەست، بۆیە توانی خزمەتێکی بەرچاو لەم بوارەدا پێشکەش بە هەموو لایەك بکات، بەتایبەتی هەژاران، کێشەکانی ئافرەتان و پێکهاتە ئاینیەکان(مەسیحی و جولەکەکان)، جگە لە خزمەتی زمانی نەتەوەکەی لە بواری نووسین و وتاردان بە کوردی، هەروەها لە بواری دادوەریدا لەگەڵ دەستبەکاربوونی، وەك دادوەر لە ساڵی ١٩١٩دا، فەرمانی دەرکرد، لە یەکەم سکاڵاوە بە زمانی کوردی بنووسرێت.

مەلای گەورە، هەرچەندە هیچ کاتێك ئەندامی هیچ پارتێك نەبوو، بەڵام هەمیشە کۆڕ و دانیشتنەکانی گەرم بووە بە کەسایەتیە سیاسی و رۆشنبیرەکان، پەیوەندیەکانی لەگەڵ کاربەدەستەکان بۆ خزمەت بە نەتەوەکەی و ناوچەکەی بەتایبەتی دەقۆستەوە، بڕوای بە سیاسەتی شەرعی و پێکەوە گونجانی ئاین و سیاسەت هەبوو، بە پراکتیکی ماوەی نزیکەی ١٨ ساڵ بەشداریی لەکایەی سیاسیدا کرد (لە ساڵی ١٩١٢-١٩٢٨)، ئەمەش لە رێگەی ئەو پلە و پۆستانەی لە سەردەمی عوسمانی و ئینگلیزەکان و حکومەتی پاشایەتی لە عێراق وەریگرتووە.

هەروەها دیدگای سیاسی بەپێی سەردەمەکان و زیادبوونی ئاستی هۆشیاری سیاسی گۆڕاوە، دەبینین لە سەرەتاوە، زۆر بڕوای بە دەسەڵاتدارانی عوسمانیەکان(ئیتیحادیەکان) نەبووە لەبەر ستەمکاریەکانیان، بەڵام لەگەڵ گەیشتنی ئینگلیزەکان بە کۆیە، ئامادەیی دەربڕی بۆ هاوکاریان بە ئامانجی سوود وەرگرتن لێیان، چونکە پێی وابووە، کورد تەنها لە رێگەی زلهێزەکانەوە، بەتایبەتی بەریتانیا دەتوانێت بە مافەکانی بگات، بۆ ئەمەش بووە دادەوری کۆیە و چەند یاداشتێکی لەگەڵ جەمیل ئاغای حەوێزی پێشکەش کردن، بەڵام دواتر لێیان بێ ئومێد بوو، بۆچوونی هاتە سەر ئەوەی، کورد تەنها لە رێگەی رۆڵە دڵسۆزەکانی خۆیەوە بە مافەکانی دەگات، بەڵام بەهۆی دووبەرەکی و ناکۆکی ناوخۆیی نێوانیان، لەم بۆچوونەش بێ ئومێد بوو، لە کۆتایدا بۆچوونی وا بوو کورد ناگەنە سەربەخۆیی، بۆیە وا باشترە بۆیان لە هەر پارچەیەکی کوردستان لەگەڵ حکومەتەکانی خۆیان رێکبکەون، بە مەرجی پارێزگاریی لە مافە کولتووریەکانیان. بۆ ئەمەش خودی مەلای گەورە، پشتگیریی لە دامەزراندنی دەوڵەتی پاشایەتی لە عێراق و هەڵبژاردنی خودی فەیسەڵ بە پاشا و لکاندنی باشوری کوردستانی بە عێراقەوە کردووە.

هەرچەندە مەلای گەورە، وەك زانایەكی چاكسازی ئاین و كۆمەڵایەتی خاوەن زانیاریەكی فراوان بوو، بەڵام هەوڵە چاكسازیەكانی، كە لە سەردەمی خۆیدا خستیەگەڕ، نەیتوانی لە دوای خۆی بەردەوام بێت، چونكە هیچ كەسێك لە خانەوادەكەی و موجازەكانی ئەو توانا و بوێرییەی ئەویان نەبوو، هەتا درێژە بە كاروانەكەی بدەن و بیگەیەننە مەنزڵ، هەر بۆیە لە كۆتاییەكانی ژیانی لە هەوڵەكانی خۆی بۆ بووژانەوەی حاڵی دواكەوتووی میللەتەكەی و موسڵمانان خەمبار و بێ ئومێد بووە و دووچاری رەشبینی عەقڵانی بووە، بەتایبەتی كاتێك دەیبینی خەڵكی زیاتر ئارەزووی شوێنكەوتنی خورافیات و وەهمی شێخ و مەلا مێشك وشكەكان دەكەن، بۆیە بە ئومێدی وشیار بوونەوە و سوود لێبینینی نەوەكانی داهاتوو دەستی بە نووسین كرد.

پشتگیرییەنەكردنی رەوت و رێبازە ئاینییە عەقڵانیەكەی مەلای گەورە و هەوڵە چاكسازییەكانی و دژایەتیكردنی لەلایەن ناوەندە ئاینییەكەی كوردستان(كۆلكە مەلا و شێخەكان)، بووە هۆی سەرهەڵدانی چەندین تێگەیشتن و بزاوتی ئاینی نامۆ و پەڕگیر لە كوردستان، دەركەوتنی چەندین كەسایەتی بەناو ئاینیی لەوانەی، كە ئاینیان بۆ بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان بەكار دەهێنا.

كەمتەرخەمی بزاڤە نەتەوەییەكانی كورد و رۆشنبیران بەگشتی، بەتایبەتی رۆشنبیرانی ئاینیی لە ناساندنی ئایدیاكانی مەلای گەورە بە ناوەوە و دەرەوەی كوردستان، بەتایبەتی دیدی دەربارەی نەتەوایەتی و دەوڵەتی كوردی، ئەنجامی ئەمەش تاڕادەیەكی زۆر بووە هۆی پێكەوە نەگونجانی بزاڤە ئاینی و نەتەوەییەكانی كورد و هەریەكەیان بوونە هەڵگری شوناسی تایبەت بە خۆیان، كە بە زیانی ئاین و مەسەلە نەتەوایەتیەكان كۆتایی هات، هۆكارێكیش بوو بۆ پەرتكردنی تواناكان و بەئاكام نەگەیشتنی كورد بە مافە رەواكانی.

مەلای گەورە كەسایەتیەكی ئاینی نەتەوەیی بوو، ئاوات و ئامانجی شاد بوونی نەتەوەكەی بوو بە مافەكانی، هەرچەندە ئەم ئاواتەی نەهاتەدی، بەڵام لەدیدی سیاسیدا بڕوای بە پێكەوەژیانی ئاشتیانەی نەتەوەكان هەبوو، ئەو كەسێكی رەگەزپەرست نەبوو، پشتگیری گەلانی چەوساوەی جیهان و خەباتە رەواكانیانی بە هەڵوێست و هۆنراوەكانی لەوانە هەردوو گەلی میسر و هیند دەكرد.

ئەو جودایی و پەرتەوازەییەی لە ئێستادا تووشی ئومەتی ئیسلامی لە نێویشیان كوردستان بووە، بەهۆی فرە میمبەری و بوێری قسەكردنە زۆرە دەربارەی ئاین و زۆر بوونی موفتیەدا، بەبێ بوونی هیچ بنەمایەكی زانستی و مەنهەجی، بەڵكو زۆربەی لە نەزانین و نەبوونی زانایانی كامڵ و پێگەیشتووەوە سەرچاوەی گرتووە، لەبەرامبەردا سەرهەڵدانی چەند كەسانێكی نەشارەزا كە دین و ژینی خەڵكیان گیرۆدە كردوە، بە جۆرێك رەوتی ئاینی تاڕادەیەك كەوتووەتە گێژاو و گەڕەلاوژە و بێسەروبەریەوە، بۆ بەرگرتن لەمە بایەخدان و پشتگیریكردنی رەوت و رێبازە ئاینییە ئەقڵانیەكەی مەلای گەورە بۆ ئێستای كوردستان و تەنانەت جیهانی ئیسلامی بە گرنگ و پێویست دەزانین.

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم: قورئانی پیرۆز:

دووەم: فەرموده:

1.سنن ابی داود: ئیجتیهاد کردن لە دادوەریدا، و: ناصح ابراهیم سازانی، بەرگی چوارەم، نوسینگەی تەفسیر، ٢٠١٢.

2.سنن ابی داود: ئیجتیهاد کردن لە دادوەریدا، و: ناصح ابراهیم سازانی، بەرگی پێنجەم، نوسینگەی تەفسیر، ٢٠١٢.

سێیەم: بەڵگەنامە:

آ- بەڵگەنامە بڵاونەکراوەکان:

3.بەشێك لە وتارەکانی مەلای گەورە

4.الاله والطبيعة والعقل والنبوة

5.الحدس سلم الارتقاء

6. خراب العالم

7. ضياعان عظيمان

8. غايتي واملي في علمي و عملي

9. تەفسیری سورەتی احقاف بە خەتی مەلا مەعسوم هەورامی

10. وتاری مەلای گەورە لە نەورۆزی ساڵی ١٩٣٨

ب- بەڵگەنامە بڵاوکراوەکان:

11. وەقفنامەی عەبدولرەحمان پاشای بابان

12. القائد الى العقائد

13. موسڵمان بوونی کچە مەسیحیەك بەناوی شومانە

14. دابەشکردنی میراتی بەسەر خانەوادەیەکی جولەکەدا

15. فرۆشتنی شمەك لەبری قەرز

چوارەم- نامە و تێزە زانکۆییەکان:

بە زمانی کوردی تێزێ دکتۆرا.

16. محەمەد عەبدوڵڵا کاکەسور: گەشەکردنی خوێندنی فەرمی لە لیواکانی کوردستانی عێراق دا ١٩٢٠- ١٩٥٣ لێکۆڵینەوەیەکی مێژووییە، دکتورا- پێشکەش بە کۆلیجی ئادابی زانکۆی سەلاحەدین – هەولێر کراوە، 2003.

بە زمانی عەرەبی.

17. عمر حسين سعيد: الاحكام القضائية الفقهية لمحمد جليزاده دراسة مقارنة، اطروحة دكتوراه مقدمة الي مجلس فاكلتي التربية في جامعة كويه، 2019.

18. محمد صالح قادر: منهج الشيخ محمد بن عبدالله الجلى فى التفسير، اطروحه دكتوراه، مقدمه الى مجلس كليه الامام الاعظم الجامعة(بغداد)، 2012.

بە زمانی کوردی نامەی ماستەر.

19. بەشدار عمر رفيق: رۆڵی کۆمەڵایەتی و سیاسی ژنی کورد لە باشوری کوردستان ١٩٢١- ١٩٥٨، نامەی ماستەر لە مێژووی نوێ و هاوچەرخ، پێشکەش بە بەشی مێژووی فاکەڵتی زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتیەکانی زانکۆی کۆیە کراوە، ٢٠١٢ .

بە زمانی عەرەبی نامەی ماستەر.

20. جلال سليمان خورشيد: اراء ملا محمد الجلي(المشهور ب ملای گەورە ١٨٧٦- ١٩٤٣) حول قضايا المراة- دراسة فقهية من خلال تفسير، رسالة ماجستير مقدمة الي مجلس فاكلتي التربية في جامعة كويە قسم الشريعة الاسلامية، شباط 2015.

21. شهرزاد بن عربية: السياسة البريطانية في العراق 1920- 1945، رسالة ماجستير، جامعة محمد بوضياف، قسم تاريخ، 2020.

22. شيلان جمال محمد: الملا محمد الجلي(مەلای گەورە) واراؤه العقدية في باب(السمعيات)، رسالة ماجستير، جامعة السليمانية، فاكلتي العلوم الانسانية، كلية العلوم الاسلامية، قسم اصول الدين، 2016.

23. مريم بفوره: التواجد البريطاني في العراق 1914- 1932، رسالة ماجستير، جامعة محمد خضير- بسكرة، قسم تاريخ، 2015- 2016.

24. هادي محمد لطيف حمه: العلامة الملا محمد الكويي(مەلای گەورە) واراؤه في(النبوات) من خلال التفسير لكلام الله، رسالة ماجستير في قسم اصول الدين، جامعة السليمانية، فاكلتي العلوم الانسانية، سكول العلوم الاسلامية – قسم اصول الدين، 2016.

پێنجەم: کتێب

أ- بە زمانی کوردی:

٢٥. د. ئاراس محەمەد صالح: هۆیەکانی گەشەکردنی بزافی رۆشنبیری لە شاری سلێمانیدا ١٨٧٨-١٩٥٨، چاپخانەی سەردەم، ٢٠١٥.

٢٦. مافپەروەر. ئاراس عبدالخالق عبد الحميد: ئەرشیفی سجلە کۆنەکانی دادگای سەرەتایی کۆیە ١٨٩٤-١٩٤٠، چاپخانەی رۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠١٥.

٢٧. د.ئارام عەلی: کورتەیەك لە مێژووی نوێی کورد، چاپخانەی کاروخ، سلێمانی، ٢٠١٨.

٢٨. ئارام محەمەد: جەمالەدینی ئەفغانی و هەوڵە ریفۆرمخوازیەکانی، بەڕێوەبەرایەتی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی ، چاپخانەی شڤان، ٢٠٠٩.

٢٩. ئاشتی رەحمان بەکر: هەولێر لەسەردەمی عوسمانیەکاندا(سەدەکانی١٨- ١٩)، دەزگای چاپ و ناوەندی کوردستان بۆ دۆکیۆمێنت و لێکۆڵینەوەی ئەکادیمی لە زانکۆی سلێمانی، چاپخانەی ناوەندی سارا، سلێمانی، ٢٠١٩.

٣٠. ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: شاری سلێمانی ١٩١٨- ١٩٣٢، چاپخانەی زانست، سلێمانی، ٢٠٠٢.

٣١. ئاڵا دارا عبدالحميد: ئافرەت لە دیدی مەلای گەورە، نوسینگەی تەفسیر، هەولێر، ٢٠٢١.

٣٢. ئاوات ئەبوبەکر ئەحمەد: گەورە بانگخوازی کورد کاك ئەحمەدی شێخ، چاپی یەکەم، وەزارەتی رۆشنبیری، سلێمانی ، ٢٠٠٨.

٣٣. ئەبوبەکر عەلی: ئیسلام و ناسیونالیزم، چاپ هەولێر، بەرێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتیەکان، ٢٠٠٨.

٣٤. پ.ی.ئەڤیر یانۆڤ: کورد لە جەنگی روسیا لەگەڵ ئێران و تورکیادا، و: د. ئەفراسیاو هەورامی، لە بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری(ی. ن. ك)، سلێمانی، ٢٠٠٤.

٣٥. د.ئەیوب عەلی زەڵمی: حیزبایەتی لە تەرازوی شەریعەتدا، چاپی دووەم، چاپخانەی زانا، ٢٠١٨.

٣٦. ئیسماعیل مەحموودی، سابیر مورادی: ئاسانەی تازەگەری کوردی و چۆنیەتی مامەڵەکردنی لەگەڵ نەریت، شەشەمین کۆنفرانسی نێودەوڵەتی پلاتفۆرمی دابڕان و چوارەمین کۆنفرانسی فێمێنیزمی رۆشنگەری، سلێمانی ٢٧- ٢٨- ١١- ٢٠٢١.

٣٧. بلەچ شێرکۆ: کێشەی مێژینەو ئێستای کورد، و: محەمەد حەمەباقی، چاپی سێیەم، کوردستانی عێراق، ١٩٩٢.

٣٨. پۆل دۆمۆن: سەردەمی تەنزیمات ١٨٣٩- ١٨٧٨، و: نەجاتی عەبدوڵڵا، بڵاوکراوەی ئاراس، لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتیەکان، هەولێر، ٢٠٠٨.
٣٩. تاهیر ئەحمەد حەوێزی: مێژووی کۆیە، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، چاپخانەی کاروان، ٢٠٠٧.
٤٠. جەلیلی جەلیل: ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و کولتووری کورد لەکۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، و: ئەنوەر قادر محەمەد، ستۆکهۆڵم، ١٩٩٣.
٤١. جەلیلی جەلیل، م. س. لازاریف، م.ا. حەسرەتیان، شاکرۆ محۆیان، ئۆلگا جیگالینا: شۆڕشەکانی کورد لەسەردەمی نوێدا، و: بەهادین جەلال مستەفا، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی رۆژهەڵات، چاپخانەی رۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠١٣.
٤٢. جەمال فەتحوڵا تەیب: کۆیە ١٩١٨- ١٩٥٨، چاپی دووەم، چاپخانەی شەهاب، هەولێر، ٢٠٠٨.
٤٣. پ.د.جەواد فەقی عەلی: رەنگدانەوەی کەسایەتی مەلای گەورە لە کەسایەتی مەسعوود محەمەد دا کتێبی((گەشتی ژیانم)) وەك نموونە، دووەمین کۆنفرانسی ناودارانی کۆیە، بەرگی یەکەم، ب.ش، ب.س.
٤٤. حسین مەدەنی: کوردستان و ستراتیجی دەوڵەتان، بەرگی دووەم، چاپخانەی رۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠٠٩.
٤٥. حوسێن موحەمەد عەزیز: ٢١ کەسایەتی کورد، چاپخانەی چوارچرا،سلێمانی، ٢٠٢٠.
٤٦. حسن محمود حمەکریم: کاوەو نەورۆز لەنێوان ئەفسانەو ئایندا، چاپخانەی کتێبخانەی رۆشنبیری، سلێمانی، ١٩٩٨.
٤٧. حەسەن ئەرفەع: کوردەکان لێکۆڵینەوەیەکی مێژووی سیاسی، و: سامان عەبدوڵڵا، چاپخانەی گەنج، سلێمانی، ٢٠٠٩.
٤٨. حەمەکەریم هەورامی: مێژووی پەروەردەو خوێندن لە حوجرەکانی کوردستان،بەرگی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٨.
٤٩. حەیدەر لەشکری: واهیمەی شێخەکان و خەیاڵدانی حاجی دژە سۆفیبوون و یادەوەری لەلای حاجی قادری کۆیی، ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، ٢٠٢١.
٥٠. مەلاحوسێنی گورژی: کوڵی دڵی مەلای گەورەی کۆیی، چاپ و بڵاوکردنەوەی نوسینگەی تەفسیر، هەولێر، ٢٠٠٩.
٥١. مەلا کاکە حەمەی بێلو: دیوانی ناری، کۆکردنەوەو لێکدانەوەو لێکۆڵینەوەی عوسمان عارف ناری زادە، چاپی دووەم، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی، ٢٠١٤.

٥٢. خالد مەحمود كەریم: باشوری كوردستان لە كۆتاییەكانی سەردەمی عوسمانیدا، چاپخانەی كارۆ، سلێمانی، ٢٠١٩.
٥٣. خالید دلێر: ستەمكردن لە حاجی قادری كۆیی تاوانە، چاپخانەی سەفوەت، سلێمانی، ١٩٩٨.
٥٤. خەسرەو گۆران: كورد لە پارێزگای موسڵ، دەزگای چاپ و بڵاوكردنەوەی ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٢.
٥٥. دابلیو. ئار. هێی: دوو ساڵ لە كوردستان، و: لوقمان باپیر، چاپخانەی رۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠١٦.
٥٦. دارا توفیق كاكە ئەمین: ناوچەی پشدەر لەسەردەمی پاشایەتیدا ١٩٢١- ١٩٥٨، بڵاوكراوەكانی سەنتەری لێكۆڵینەوەی ستراتیجی كوردستان، سلێمانی، ٢٠١١.
٥٧. دڵدار جەلیزادە: مەلای گەورە موحەممەدی كوڕی مەلا عبداللە ی كوڕی مەلا ئەسعەدی جەلیزادە، ،چاپخانەی كتێبخانەی تەفسیر، پرۆژەی كتێبی 4 nrt، هەولێر، ٢٠١١.
٥٨. دیڤید ماكداوڵ: مێژووی هاوچەرخی كورد، و: ئەبوبەكر خۆشناو، بەرگی یەكەم، چاپخانەی روون، سلێمانی، ٢٠٠٢.
٥٩. د.راهی مزهر العامری: رۆڵی سیاسی مەسعوود محەمەد لە عێراقدا ١٩١٩- ١٩٦٨، و: محەمەد تاتانی، چاپخانەی لاس سەنتەر- كۆیە، ٢٠١٨.
٦٠. رزگار كەریم: فەرهەنگی دەریا، چاپی سێیەم،بەرگی یەكەم، كتێبخانەی تیشك، ٢٠١٧.
٦١. رفیق حلمی: یاداشت كوردستانی عێراق و شۆڕشەكانی شێخ محمود، لە چاپكراوەكانی ئەمینداریێتی گشتی رۆشنبیری و لاوان، بەشی یەكەم، چاپخانەی رۆشنبیری و لاوان، ١٩٨٨.
٦٢. رفیق حلمی: یاداشت كوردستای عێراق و شۆڕشەكانی شێخ محمود، لە چاپكراوەكانی ئەمینداریێتی گشتی رۆشنبیری و لاوان، بەشی دووەم، چاپخانەی رۆشنبیری و لاوان، ١٩٨٨.
٦٣. رووف محمد زهدی: بۆ لەهەقە كەوتنە تەقە، چاپخانەی الحوادث، بەغداد، ١٩٨٥.
٦٤. ریاز كاكە مەحمود – شكار جەلال: دیداری گەورەكان گفتوگۆی گروپی گوڵنار لەگەڵ گەورە كوردانی سەدەی بیست، كتێبخانەی گوڵشەن، كتێبی یەكەم، ٢٠٢١.
٦٥. رەمزی قەزاز: بزوتنەوەی سیاسی و رۆشنبیری كورد لە كۆتایی چەرخی نۆزدەهەمەوە تا ناوەڕاستی سەدەی بیست، ب.ش، ب.س.
٦٦. زامدار ئەحمەد: مەلای گەورەو مەسعوود محەمەد لە چەند دیدارێكدا، چاپخانەی شەهاب، هەولێر، ٢٠٢١.

٦٧. سۆفیا ئیزابیلا وانچ: پەرەسەندنی شوناسی نەتەوایەتی کوردو ئەگەرەکانی دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان، و: لە ئینگلیزیەوە پ. ی. دکتۆر یاسین سەردەشتی، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای رۆشنبیری جەمال عیرفان، ٢٠١٤.

٦٨. سیسیل جۆن ئیدمۆنس: کورد تورك عەرەب، و: حامید گەوهەری، چاپی سێیەم، لە کتێبەکانی بەڕێوەبەرایەتی گشتی رۆشنبیری و هونەر، ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر، ٢٠٠٤.

٦٩. سەردار حمید میران، کەریم مستەفا شارەزا: دیوانی حاجی قادری کۆیی، پێداچونەوەی مەسعوود محەمەد، چاپکراوەکانی ئەمینداریێتی گشتی رۆشنبیری و لاوان ناوچەی کوردستان، ١٩٨٦.

٧٠. سەلام ناوخۆش: شکستی حوکمڕانی کورد لە سەدەیەکدا ١٩١٩- ٢٠١٩، لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتیەکان، هەرێمی کوردستان، کتێبی خاڵ- ٢٦- ٢٠١٩.

٧١. شەمسەدین سامی: کوردو کوردستان لە قامووسولئەعلام دا، و: ئەحمەد تاقانە، بڵاوکراوەی ئاراس، بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتیەکان، هەولێر، ٢٠٠٨.

٧٢. طاهراحمد حەوێزی: مێژووی کۆیە، بەرگی دووەم، بەشی یەکەم، چاپخانەی نمیر، بغداد، بێ ساڵی چاپ.

٧٣. مەلا طاهیر مەلا عبدالله بەحرکەیی: مێژووی زانایانی کورد، بەرگی دووەم، چاپخانەی ئاراس،٢٠١٠.

٧٤. مەلا طاهیر مەلا عبدالله بەحرکەیی: مێژووی زانایانی کورد، بەرگی سێیەم، چاپخانەی ئاراس،٢٠١٠.

٧٥. عابد خالید رەسوڵ: دەروازەیەك بۆ زانستی سیاسەت، سلێمانی ئەکادیمیای هۆشیاری و پێگەیاندنی کادیران، ٢٠١٣.

٧٦. عبدالخالق علاءالدین: مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، چاپی دووەم، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٩.

٧٧. د.عبدالرحمن قاسملو: کوردستان و کورد، لێکۆڵینەوەیەکی سیاسی و ئابووری، و: عبدالله حسن زادە، ١٩٧٣.

٧٨. مەلاعبدالکریم مدرس: بنەماڵەی زانیاران، محمد علی قەرەداغی ئامادەو سەرپەرشتی چاپی کردوە، چاپخانەی شەفیق، بەغداد، ١٩٨٤.

٧٩. عصام عبدالفتاح: مەهاتما گاندی رزگارکەری هەژاران، و: عبدالله گەرمیانی، چاپی سێیەم، چاپخانەی رۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠١٣.

٨٠. علاءالدين سجادی: مێژووی ئەدەبی کوردی، ب.ش، ١٩٥٢.

٨١. د.عوسمان عەلی: چەند لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی بزافی هاوچەرخی کورد: و: کامەران بابان زادە، بەرگی یەکەم، چاپخانەی ڕێنوێن، لە بڵاوکراوەکانی پەیمانگای جیهانی فیکری ئیسلامی، ژمارە ٨، ٢٠١٠.

٨٢. عوسمان نووری(ڕێبین): دەوڵەت و ئایدیۆلۆژیا(دابڕانی کۆمەڵی کوردستان لە حوجرەو خانەقاوە بۆ مەدرەسە، لە دوو وڵاتی تورکیا و ئێراندا)، شەشەمین کۆنفرانسی نێودەوڵەتی پلاتفۆرمی دابڕان و چوارەمین کۆنفرانسی فێمێنیزمی ڕۆشنگەری، سلێمانی، ٢٧- ٢٨/ ١١/ ٢٠٢١.

٨٣. د. عومەر عەبدولعەزیز: کۆماری کوردستان و پێشەوا قازی محەمەد، چاپخانەی نوسینگەی تەفسیر، هەولێر، ٢٠١٦.

٨٤. عەبدولخالق عەلائەدین: کۆیە... ناودارانی، لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتیەکان، هەولێر، ٢٠١٤.

٨٥. مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس: یادی مەردان، بەرگی دووەم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغداد، ١٩٨٣.

٨٦. مەلا عبدالکریم مدرس و فاتح عبدالکریم و محمدی مەلا کریم: دیوانی نالی، انتشارات صلاح الدین ایوبی، چاپی سێیەم، ١٣٦٤.

٨٧. د.عەبدوڵلا عەلیاوەیی: کوردستان لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی دا لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا جەنگی یەکەمی جیهان، چاپی دووەم، کتێبخانەی ئاوێر، ٢٠٠٤.

٨٨. عەتا قەرەداخی: گوتاری ناسیۆنالیزمی کوردی، بەرگی یەکەم، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی، ٢٠٠٧.

٨٩. عەلائەدین سەجادی: مێژووی ڕاپەڕینی کورد، چاپی دووەم، چاپخانەی ئێران- شاری کورد- ئینتیشاراتی محەممەدی- لە سەقز، ١٩٩٦.

٩٠. عەلی باپیر: سۆزی نەتەوایەتی، چاپی دووەم، ب.ش ، ١٩٩١.

٩١. عەلی باپیر: مەلای گەورەی کۆیەو تەفسیرەکەی و چەند سەرنجێك، چاپخانەی نوسینگەی تەفسیر، هەولێر، ٢٠١١.

٩٢. د.فاضل حسین: کێشەی ویلایەتی موسڵ، و: محەمەد شاکەلی، چاپی دووەم، چاپخانەی ڕۆژ، کەرکوك، ٢٠٠٧.

٩٣. قانع خورشید: مەلای گەورە کوێخای دیوەخانی هزرو میوانی دیوانی شیعر، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠١٤.

٩٤. کـــامەران بابـــان زادە: رۆڵـــی سیاســـی مەلا مـــوحەممەدی کـــۆیی(مەلای گەورە)، مەلای گەورەی کۆیی(سێیەمین فیستیڤاڵی سەنتەری پەرەپێدانی لاوان)، سلێمانی، ٢٠١٢.
٩٥. کـامەران ئەحـمەد مـحەمەد ئەمین(کـامەران مەنتـك): کوردسـتان لەنێـوان ململانێـی نێـودەوڵەتی و ناوچەییدا، ١٨٩٠- ١٩٣٢، چاپ و ئۆفێسی دەزگای سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٠.
٩٦. د.کاوس قەفتان: چەند لێکۆڵینەوەیەك لە مێژووی بابان- سۆران- بۆتان، چاپخانەی الحوادث- بەغداد، ١٩٨٥.
٩٧. کلۆدیۆس جیمس ریچ: گەشتنامەی ریچ بۆ کوردستان ١٨٢٠، و: محەمەد حەمە باقی، دەزگـای چـاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپی سێیەم، چاخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٢.
٩٨. کۆمەڵەی ژ. ك: گوڵبژێرێك لە دیوانی جەنابی مەلا محمدی کۆیی و حاجی قادری کۆیی، کوردستانی موکریان، لاجان، ١٣٢٢- ١٩٤٣.
٩٩. کەریم شارەزا: کۆیەو شاعیرانی، بەرگی دووەم چاپخانەی شەهاب، هەولێر، ٢٠١٣.
١٠٠. کەریـم شـارەزا، نـازم حەوێـزی، عوسـمان مسـتەفا خۆشـناو، مەجیـد ئاسـنگەر، کـۆیە لەرەوتـی شارستانیەتدا، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٩.
١٠١. د.کەمـال مەزهەر ئەحـمەد: کوردسـتان لە سـاڵەکانی شـەڕی یەکەمـی جیهانـدا، چاپخـانەی کـۆڕی زانیاری کورد، بەغداد، ١٩٧٥.
١٠٢. د.کەمال مەزهەر ئەحمەد: ئافرەت لە مێژوودا، چاپخانەی الحوادث- بغداد، 1981.
١٠٣. کەمال مەزهەر: کورد و کوردستان لە بەڵگەنـامە نهێنیەکـانی حکومەتی بەریتانیـادا، بەرگـی یەکەم، چاپی دووەم، چاپخانەی گرین گلۆری- لوبنان، ٢٠٠٩.
١٠٤. گوتفریـد یوهـانز میولەر: لە رۆژهەڵاتـی گڕگرتـودا، و: بەدران ئەحـمەد حەبیـب، دەزگـای چـاپ و پەخشی ئاراس، چاپی دووەم، ٢٠١٣.
١٠٥. مـارتین ڤـان برونەسـن: ئاغـا و شێخ و دەوڵەت، و: کـوردۆ عەلـی، بەرگـی یەکەم، دەزگـای چـاپ و پەخشی حەمدی، لە بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری(ی. ن. ك)، ٢٠١٠.
١٠٦. د.مـارف خەزنەدار: مێـژووی ئەدەبـی کـوردی، بەرگـی پێـنجەم، چـاپی دووەم، چاپخـانەی ئـاراس، هەولێر، ٢٠١٠.
١٠٧. د.مـارف خەزنەدار: مێژووی ئەدەبـی کـوردی، بەرگـی چـوارەم، چـاپی دووەم، چاپخـانەی ئـاراس، هەولێر، ٢٠١٠.

١٠٨. د.مارف خەزنەدار: مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی سێیەم، چاپی دووەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠١٠.
١٠٩. د.محمد حرب: سوڵتان عبدالحمیدی دووەم دوا سوڵتانە گەورەکەی عوسمانی، و: د. ابراهیم احمد شوان، چاپی دووەم، نوسینگەی تەفسیر، ٢٠٢٢.
١١٠. مامۆستا مەلامحمدی چڕوستانی: یاداشتەکانی منالّی و بەشێکی سەردەمی فەقێ یەتی، ساغکردنەوەو پێشکەشکردنی محمدی مەلا کریم، چاپخانەی(الحوادث)- بەغداد، ١٩٨٤.
١١١. شێخ محمدی خاڵ: موفتی زەهاوی ١٧٩٣- ١٨٩٠، لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری زەهاوی بۆ لێکۆڵینەوەی فیکری ژمارە ٦٦، ناوەندی ڕێنوێن، ٢٠١٨.
١١٢. محمود احمد محمد: مێژووی هۆزی بڵباس لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ، چاپخانەی تاڤگە، سلێمانی، ١٩٨٩.
١١٣. محەمەد حەقمورادی: ئەزموونی کورد لە مۆدێرنیتی لە دۆخی دابڕاندا، شەشەمین کۆنفرانسی نێودەوڵەتی دابڕان و چوارەمین کۆنفرانسی فێمێنیزمی رۆشنگەری، سلێمانی، ٢٧-٢٨-١١-٢٠٢١.
١١٤. شێخ محەمەد خاڵ: لە سەرگوزشتەکانی ژیان ئەدەبی گاڵتەو گەپ و روداوی مێژوویی، بیرەوەری، شوێنی چاپ کۆمپانیای چاپ و پەخشی نووسەر، لە بڵاوکراوەکانی پڕۆژەی تیشك، زنجیرە ١٤، ٢٠٠٧.
١١٥. د.محەمەد سوهەیل تەقوش: عوسمانیەکان لە دامەزراندنی دەوڵەتەوە تا کودەتا بەسەر خەلافەتدا، و: د. نەریمان خۆشناو، مستەفا سەید مینە، چاپی سێیەم، لە بڵاوکراوەکانی کتێبخانەی ئاوێر، ٢٠١٤.
١١٦. محەمەد عەلی قەرەداغی: بوژانەوەی مێژووی زانایانی کورد لەڕێگەی دەستخەتەکانیانەوە، بەرگی یەکەم، چاپخانەی(ومیض)، بەغداد، ١٩٩٨.
١١٧. محەمەد قزڵجەیی: ناساندنێکی مزگەوتەکانی سلێمانی و خوێندنگە ئاینیەکانی، و: د. ئاراس محەمەد صالح، چاپخانەی شڤان، ٢٠١٣.
١١٨. محەمەد ئەمین زەکی: خولاصەیەکی تاریخی کوردو کوردستان، جلدی ئەوەڵ، پێداچونەوەو پەراوێز نوسینی د. حوسامەدین نەقشبەندی، د. زرار سدیق توفیق، د. کۆزاد محەمەد ئەحمەد، سدیق صالح، تاران،٢٠٢١.
١١٩. مەلامحمدی کۆیی(مەلای گەورە): دیاری مەلا محمدی کۆیی، چاپی چوارەم، چاپخانەی کوردستان، هەولێر، ١٩٦٩.
١٢٠. مەلای گەورە(مەلا محمدی کۆیی): تەفسیری کوردی لە کەلامی خوداوەندی، دە بەرگ ، چاپخانەی حەمدی، سلێمانی، ٢٠٠9.

١٢١. مەلامحەمەدی جەلیی کۆیی(مەلای گەور): فڕی فڕی قەل فڕی، قانیع خورشید پێشەکی بۆ نوسیوە، رێکی خستوە، پەراوێزی بۆ داناوە، چاپی دووەم، ناوەندی رێنوێن، ٢٠١٧.
١٢٢. محەمەدی عەلیاوەیی: ژیانی فەقێیاتی لە کوردستان دا لە سەدەی ١٣ و ١٤ کۆچی دا، ئامادەکردن و رێکخستنی د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی، سلێمانی، ٢٠٠٣.
١٢٣. مستەفا ئیبراهیم زەڵمی: کاروانی ژیانم، بەرگی یەکەم، لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتیەکان، ٢٠١٤.
١٢٤. سەید مستەفا مەحمودیان(زمزیرانی): فەقێ و فەقێیەتی لە کوردستان، چاپخانەی مەهارەت، تاران، ١٣٨٢ هەتاوی کۆچی.
١٢٥. ممتاز حیدری: مەلای گەورە(مەلا محەمەدی کۆیی)، چاپخانەی شارەوانی، هەولێر، ١٩٧٥.
١٢٦. میر بەسری: ناودارانی کورد، و: عەبدالخالق عەلائەدین، چاپی دووەم، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٩.
١٢٧. مەسعوود محەمەد: حاجی قادری کۆیی، بەشی یەکەم، چاپی دووەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر،٢٠١٠.
١٢٨. مەسعوود محەمەد: حاجی قادری کۆیی، بەشی دووەم، چاپی دووەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر٢٠١٠.
١٢٩. مەسعوود محەمەد: حاجی قادری کۆیی، بەشی سێیەم، چاپی دووەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر،٢٠١٠.
١٣٠. مەسعوود محەمەد: حەماغای گەورە، چاپی دووەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠١٠.
١٣١. مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، ستۆکهۆڵم، ١٩٩٢.
١٣٢. مەسعوود محەمەد: لە پەرۆشەکانی ژیان، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠١١.
١٣٣. مەسعوود محەمەد: مرۆڤ و دەوروبەر، بەشی یەکەم، ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، چاپخانەی رۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠١٦.
١٣٤. مەولانا خالیدی نەقشبەندی: نامە عەرەبیەکانی، و: ئیبراهیم فەتاح، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٩.
١٣٥. ن. لازاریف: مێژووی کوردستان، و: وشیارعەبدوڵڵا سەنگاوی، چاپخانەی رۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠٠٨.
١٣٦. نادر ئینتیسار: ئیتنۆ نەتەوایەتی کورد، و: عەتا قەرەداغی، چاپخانەی تیشك، ٢٠٠٣.

١٣٧. نوخشـه عەبدول: رۆڵـی ژن له ژیـانی كـۆمەڵایەتی سیاسـی باشـوری كوردسـتان ١٩١٨- ١٩٤٥، چاپخانەی روون، سلێمانی، ٢٠٠٧.

١٣٨. نەبەز هەورامـی: مـحەمەد جەلـی زاده(مەلای گەوره)، ئینسـكلۆپیدیای كـورد و كوردسـتان، ئامادەكردنی لیژنەیەك، بەرگی یەكەم، رێكخراوی زانست بۆ باس و توێژینەوه، ٢٠١٨.

١٣٩. نەجـم سـەنگاوی: باشـوری كوردسـتان رووداوو دەسـكەوتەكان ١٩٠٠ز- ٢٠١٦ز، چاپخـانەی چوارچرا، بەڕێوەبەرایەتی گشتی كتێبخانە گشتیەكان، ٢٠١٧.

١٤٠. نەجیبە جەلیزاده: مێژووی شاری كۆیە، سەنتەری لێكۆڵینەوەی كۆیە، چاپخـانەی شـەهاب، هەولێر، ٢٠٠٩.

١٤١. نەجیبە خانی جەلیزاده: مێژووی جەلیزاده، لە بڵاوكراوەكانی سەنتەری لێكۆڵینەوەی پەخشی كۆیە، ٢٠١١.

١٤٢. نەوزاد جەمال: دیدو جیهانبینی مەسعوود محەمەد لەبەر رۆشنایی بەرهەمەكانیدا، هەولێر، ٢٠١٣.

١٤٣. د.نەوزاد یەحیا بـاجگر: كۆی سـانجەق لە بەڵگەنامەكـانی عوسمانی دا ١٢٦٨- ١٣٣٨ ك- ١٨٥٢- ١٩٢٠، و: ئاشـتی رەحمـان، بەرگـی شەشـەم، بڵاوكـراوەی زانكـۆی جیهان(خـانەی بەڵگەكـان)، هەولێر، ٢٠١٨.

١٤٤. هاوكـار عبـدالله شـێخ وەسـانی: دیـن و جیهـانبینی مەلای گەوره، چـاپی یەكەم، نوسـینگەی تەفسـیر، هەولێر، ٢٠١٧.

١٤٥. هاوكـار عبـدالله شـێخ وەسـانی: ژیـان و ئەزمـوونـی مەلای گەوره، نوسـینگەی تەفسـیر، هەولێـر، ٢٠١٧.

١٤٦. هێمن عومەر خۆشناو: بیرەوەری و روانینەكـانی مەلای گەوره، لە بڵاوكراوەكـانی دەستنوسـخانەی زانكۆی سۆران بۆ ساغكردنەوەی دەستنووس، چاپخانەی Grafik، دیاربەكر- ٢٠١٧.

١٤٧. د.هـێمن عـومەر خۆشـناو: دەردو دەرمـانی زانایـان، چـاپی دووەم، نوسـینگەی تەفسـیر، هەولێـر، ٢٠٢٠.

١٤٨. هیوا عەزیز سەعید: رەنگدانەوەی بیری لیبراڵ له باشوری كوردستان ١٩٠٠- ١٩٥٨، چاپخـانەی یاد، سلێمانی، ٢٠٠٦

١٤٩. هەردی صابر: پوختەیەك لە ژیاننامەی قازی و زانـای گەوره شـێخ محمدی خـاڵ، بەڕێوەبەرایەتی گشتی كتێبخانە گشتیەكان، ٢٠١٨.

١٥٠. د.واحد عومەر محێدین: دانوستانەکانی بزوتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی کوردو حکومەتەکانی عێراق ١٩٢١- ١٩٦٨، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٦.
١٥١. پ.د.یاسین سەردەشتی: ساڵی کچە هەرمەنی لە رۆژنامە ئەوروپی و ئەمریکیەکاندا گێراوەیەکی بەڵگەنامەییە، سلێمانی، ٢٠٢٠.
١٥٢. د.یاسین سەردەشتی: کوردستانی ئێران لێکۆڵینەوەیەکی مێژووی لە جوڵانەوەی رزگاریخوازیی نەتەوەیی کورد(١٩٣٩- ١٩٧٩)، چاپخانەی سیما، چاپی دووەم، سلێمانی، ٢٠١١.
١٥٣. پ.د.یاسین سەردەشتی: کوشتنی ریزوان پاشا و کەوتنی بەدرخانیەکان لە ئەستەمبوڵ، بەدواداچونێکی دیکۆمێنتارییە، سلێمانی، ٢٠٢٠.
١٥٤. پ.د.یاسین سەردەشتی: موسا بەگی موتکان بەدناوکراوترین دەرەبەگ و سەرۆکخێڵی کورد لە جیهان، زانکۆی سلێمانی، ٢٠١٩.
١٥٥. پ.د.یاسین سەردەشتی: میر عوسمان پاشا بەدرخان دوو تەقەلا لە پێناو ژیانەوەی میرنشینی بۆتان و دامەزراندنی دەوڵەتی دەستوری سەربەخۆیی کوردستان، زانکۆی سلێمانی، ٢٠٢٠.

ب- کتێب بە زمانی عەرەبی:

١٥٦. د.احمد عثمان ابوبكر: الاثار الكاملة، اعداد: ازاد عبيد صالح، الجزء الاول، مطبعة شڤان، السليمانية، 2009.
١٥٧. احمد محمد امين قادر: موقف مجلس النواب العراقي في القظية الكردية في العراق 1925- 1945، مطبعة مؤسسة سردم، السليمانية، بنكەی ژين، السليمانية، 2007.
١٥٨. ادين و ائى، ايف، بين روز: العراق في علاقاته الخارجية وتطوراته الداخلية 1915- 1975، ترجمة: عبدالحميد حسيب القيسي، الجزء الاول، الدار العربية للموسوعات، 1989.
١٥٩. اسماعيل شيخاني: الجهود الاصلاحية للعلامة محمد جليزاده(ملای گەورە) في المجالات التربوية، الاجتماعية، السياسية، لقاءاته مع المسؤلين، مطبعة چوارچرا، سلێمانی، ٢٠١٥.
١٦٠. المحامى. باقر امين الورد: بغداد خلفاؤها، ولاتها، ملوكها، رؤساؤها منذ تاسيسها عام 145 هجري (762) م الى عام 1404 هجري- (1984) م، دار التربة للطباعة والنشر والتوزيع، 1984.
١٦١. جلال الطالباني: كردستان والحركة القومية الكردية، الطبعة الثانية، دار الطليعة للطباعة والنشر، بيروت، 1971.
١٦٢. جمال بابان: اعلام كرد العراق، مطبعة شڤان، 2006.

١٦٣. أ.د.جمال فقي رسول- باجەلان: اثر الاجازة العلمية في الترابط الروحي بين المجيز والمجاز وابنائهما(جلي زاده و هورامی زاده، في كوية نموذجا، جامعة كوية، كلية العلوم الاجتماعية قسم الدراسات الدينية، 2009.

١٦٤. أ.د.جمال محمد فقي رسول باجلان: مجموعة دراسات جامعية، الجزء الثالث، في مديرية العامة للمطبوعات السليمانية، 2020.

١٦٥. د.جواد فقي علي الچوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي(مەلای گەورە) وجهوده العلمية، سلسلة رسائل جامعية 3، طبع ونشر مكتب التفسير، مطبعة وزارة التربية، اربيل- 2006.

١٦٦. حميد المطبعي: موسوعة المفكرين ورلادباء العراقيين، الجزء السابع: مسعود محمد، طبع في مطابع دار الشؤون الثقافية العامة- بغداد، 1988.

١٦٧. دبيلو. ار. هي: سنتان في كردستان 1918- 1920، ترجمة فؤاد جميل، الجزء الاول، 1973.

١٦٨. دبيلو. ار. هي: سنتان في كردستان 1918- 1920، ترجمة فؤاد جميل، الجزء الثاني، 1973.

١٦٩. زبير بلال اسماعيل: تاريخ اربيل دراسة تاريخية عامة لاربيل وانحائها منذ اقدم العصور حتى الحرب العلمية الاولى، مطبعة الثقافة- هەولێر، ١٩٨٦.

١٧٠. سالار عبدالكريم فندي الدوسكي: دور نواب السليمانية في المجلس النيابي العراقي 1945- 1958، مطبعة خاني، دهوك- كردستان، 2008.

١٧١. ستيڤن همسلى لونكريك: العراق الحديث من 1900- 1950، ترجمة: سليم طه التكريتي، الجزء الاول، بغداد، 1988.

١٧٢. د.سعد بشير اسكندر: من التخطيط الى التجزئة سياسة بريطانيا العظمى تجاه مستقبل كردستان- 1915- 1923، مطبعة شڤان، بنكەی ژین، ٢٠٠٧.

١٧٣. السيد عبدالرزاق الحسني: تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الاول، في الطبعة السابعة الموسعة والمزيدة، طباعة ونشر دار الشؤون الثقافية العامة(افاق العربية)، العراق- بغداد- الاعظمية، 1988.

١٧٤. د.عبدالستار طاهر شريف: الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكوردية في نصف قرن 1908- 1958، الطبعة الثانية،سلسلة كتب دار(سردم)، كردستان- السليمانية، 2007.

١٧٥. عبدالعظيم عباس نصار: بلديات العراق في عهد العثماني 1534- 1918دراسة تاريخية وثائقية، الناشر المكتبة الحيدرية، المطبعة شريعت، 1427- 1385.

١٧٦. عبدالكريم مدرس: علماؤنا في خدمة العلم والدين، عني بنشره محمد علي القرداغي، دار الحرية للطباعة، بغداد، 1983.

١٧٧. د.كمال مظهر احمد: كركوك وتوابعها، حكم التاريخ والضمير، الجزء الاول، مطبعة رينوين، د. ت.
١٧٨. محمد امين زكي: مشاهير الكرد وكردستان في العهد الاسلامي، الجزاين الاول والثاني، ونقله الى العربية: كريمته، طباعة ونشر- توزيع دار التنوع الثقافي سورية- دمشق- حلبوني، 2021.
١٧٩. الملا محمد جلي الكويي: المصقول في علم الاصول، تحقيق: عبدالرزاق بيمار، سلسلة الكتب الحديثة 22، مؤسسة المطبوعات العربية، بيروت، 1981.
١٨٠. العلامة محمد جلي زاده: رسالة ستة اشخاص، تحقيق و تعليق و ودراسته: د. جمال محمد فقي رسول باجەلان، د. ت، د. ط.
١٨١. أ.د.محمد سهيل طقوش: تاريخ العراق الحديث من 1900- 1950، ترجمة: سليم طه التكريتي، الجزء الاول، بغداد، 1988.
١٨٢. محمد مظهر الادهمي: المجلس التاسيسي العراقي دراسة تاريخية سياسية، مطبعة السعدون، بغداد، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٤.
١٨٣. مصطفى عبدالقادر النجار: عهد الانتداب، العراق في التاريخ، دار الحرية للطباعة، بغداد، 1983.
١٨٤. مغديد حاجي: لمحات من حياة الملا محمد الكويي(مەلای گەورە) ١٨٧٦- 1943 ولمحات عن شعره، الطبعة الثانية، مطبعة وزارة الثقافة، اربيل، 2008.
١٨٥. مير بصري: اعلام السياسة في العراق الحديث، الجزء الثاني، دار الحكمة، لندن، 2004.
١٨٦. نجم عمر السورچي: مصير ولاية الموصل(كردستان الجنوبية) مابعد عام 2000، الطبعة الثانية، السليمانية، 1999.

ج- کتێب بەزمانی فارسی:

١٨٧. حسين بشيريه: احیای علوم سیاسی- گفتاری در پیشه سیاستگری، چاپ دوەم، تهران، نشرتی، ١٣٩٦.
١٨٨. احمد قازی و ئەوانی تر: فرهنگ فارسی- کوردی، ئێران، دانشگای کوردستان، ١٣٨٨.

شەشەم : گۆڤار:

أ- گۆڤار بەزمانی کوردی:

١٨٩. م.ی.ئەحمەد محەمەد ناسر: دورخستنەوەی ڕێبەرانی کورد لە دەوڵەتی عوسمانی ١٨٤٧- ١٩١٤، گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، ژمارە ٢٥، ٢٠١٣.
١٩٠. د.ئاراس عبدالرحمن مستەفا: خۆپیشاندانەکانی خەڵکی کۆیە دژی دەسەڵاتە یەك لە دوای یەکەکانی حکومەتی عێراق ١٩٢٠- ١٩٧٦، گۆڤاری زانکۆی کۆیە، ژمارە ٤١- ٢٠١٦.

١٩١. ئاراس عەبدولخالق عەبدولحەمید: حاکمی کوردستان و ئەرشیفی دادگای کۆیە، گۆڤاری رامان، ژمارە ١٣٣، ٥- ٦- ٢٠٠٨.

١٩٢. ئاراس عەبدولخالق عەبدولحەمید: ناوی دادوەرەکانی دادگای کۆیە ١٨٩٤- ٢٠٠٩، گۆڤاری کەکۆن، ژمارە ٦١، کانوونی دووەم ٢٠٢٠.

١٩٣. پ.ی.د.ئاراس محمد صالح: مەلا محەمەدی(ئیبن و ئادەم) ی باڵەکی سەرەتاکانی بیری نوێکردنەوەی ئاینی لە کوردستان، گۆڤاری زانکۆی کۆیە، ژمارە ٣٤- ٢٠١٤.

١٩٤. د.ئاراس محمد صالح: مەلای گەورەی کۆیە لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، گۆڤاری رامان، ژمارە ٢٣٨، ٥- ٣- ٢٠١٧.

١٩٥. د.ئامانج ئەحمەد مستەفا: خزمەتگوزارییە گشتیەکانی شاری رەواندز لە نێوان ساڵانی ١٩٢٣- ١٩٥٨، گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، ژمارە ٣٧- ٢٠١٧.

١٩٦. د.جمال فتح الله طیب: جولەکەکانی کۆیە ١٩١٨- ١٩٥١، گۆڤاری زانکۆی کۆیە، ژمارە ٢٣- حوزەیرانی ٢٠١٢.

١٩٧. ا.د.جواد فقي علي: الصلة العلمية والعائلية بين مەلای گەورە و ملا ابی بکر افندي، گۆڤاری زانکۆی کۆیە، ژمارە ١٧- ٢٠١٠.

١٩٨. حسین حەسەن کەریم: کاریگەری زانایانی جەلیزادە لە گەشەپێدانی شارستانیەتی کۆیە دا، گۆڤاری بنکەی ژین، ژمارە ١٠- ٢٠١٩.

١٩٩. حەیدەر عەبدوڵڵا: ژن و قورئان و مەلای گەورە، گۆڤاری لەیلا قاسم- لەیلا زانا، ژمارە ٦،ب.س.

٢٠٠. خالید محەمەد خاڵ: ژیاننامەی شێخ محمدی خاڵ و بیرەوەری، رۆڤار، ژمارە ٢٩.

٢٠١. رێزان سالح مەولود: پێگەی زانست لای(مەلای گەورە)، رۆڤار، ژمارە ٧١.

٢٠٢. د.رەووف عوسمان: میتۆدی مەلای گەورە لەمەڕ(تەفسیری کوردی لە کەلامی خوداوەندی)، رۆڤار، ژمارە ٧١.

٢٠٣. زامدار ئەحمەد: مەلای گەورەی کۆیە و هەوڵە ریفۆرمخوازیەکانی، گۆڤاری خاڵ، ژمارە (٧) تشرینی یەکەمی ٢٠١٦.

٢٠٤. سەلاح شێخ شەرەف: مەلای گەورەو کوردایەتی، رۆڤار، ژمارە ٧١.

٢٠٥. شاکر فەتاح: داماوی موکریانی، رۆڤار، ژمارە ١٩.

٢٠٦. عەلائەدین سەجادی: ترجمەی ژیانی مامۆستا مەلا محمدی کۆیی، گۆڤاری گەلاوێژ، ژمارە ١١، ٥- تشرینی دووەمی ١٩٤٤.

٢٠٧. كـامەران تـاهير سـەعيد: شـيكردنەوەيەكى جـوگرافى بـۆ توانەكـانى پيشەسـازى لە قەزاى كـۆيە، گۆڤارى زانكۆى كۆيە، ژمارە ٩- ٢٠٠٨.

٢٠٨. كەريم شارەزا: (مەلاى گەورە) و شيعرى سياسى، رۆڤار، ژمارە ٧١.

٢٠٩. كەريم شارەزا: بيرەوەرى شاعيرى نەمرى كورد مەلا محمدى كۆيى(مەلاى گەورە) ١٢٩٣ كۆچى ١٩٤٣ زاينى، گۆڤارى هەولێر، ژمارە(٤، ٥)، ساڵى(١) ١٩٧١.

٢١٠. كەريم شارەزا: تارمايى شاعيريەتى حاجى قادرى كۆيى لە ناو شيعرەكانى مەلا محمدى كۆيى دا، گۆڤارى نووسەرى كورد، ژمارە ١، ساڵى ١، مارتى ١٩٧١.

٢١١. ليژنەى مێژوو: فەرهەنگى زاراوە مێژووييەكان، گۆڤارى ئەكاديمى كوردى، ژمارە ١٩- ٢٠١١.

٢١٢. ليژنەى مێژوو: فەرهەنگى زاراوە مێژووييەكان، گۆڤارى ئەكاديمى، ژمارە ١٦- ٢٠١٠.

٢١٣. ليژنەى مێژوو: فەرهەنگى زاراوە مێژووييەكان، گۆڤارى ئەكاديمى، ژمارە ١٧- ٢٠١١.

٢١٤. مغديد حاجي: من الاسر التي خدمت العلم والثقافة في كردستان اسرة جلي زادە، گۆڤارى كاروان، ژمارە ١٣- تشرينى يەكەمى ١٩٨٣.

٢١٥. حاجى محى الدين ئەسعەد: لاپەڕە گرنگە باسنەكراوەكانى مێژووى كۆيە، گۆڤارى رۆشنبيرى نوێ، ژمارە ١٠٨ كانونى يەكەمى 1985.

٢١٦. مەلاى گەورەى كۆيە(مەلا محمدى جەليزادە): عەقيدەى ئيسلامى، ديراسەو ساغكردنەوەى: پ. د. جمال فقى رسول- باجەلان، گۆڤارى زانكۆى كۆيە، ژمارە ٢٤- ئەيلولى ٢٠١٢.

٢١٧. م.م.نجلاء على اكبر: واقع الرعاية الاجتماعية على الاسرة الكوردية دراسة اجتماعية ميدانية في مدينة كويە(كويسنجق)، گۆڤارى زانكۆى كۆيە، ژمارە، ٣٩- ٢٠١٦.

٢١٨. و: لە ئينگليزيەوە: د. شەماڵ حەوێزى: راپۆرتى كارگێڕى دەربارەى ليواى هەولێر لە ساڵى ١٩١٩، سەرچاوە؛ ئەرشيفى وەزارەتى دەرەوەى بەريتانيا، گۆڤارى ئەكاديمياى كوردى، ژمارە ٣٠- ٢٠١٤.

٢١٩. و: لە ئينگليزيەوە: د. شەماڵ حەوێزى: راپۆرتى كارگێڕى دەربارەى ناوچەى كۆيسنجاق(كۆيە) لە ساڵى ١٩١٩، گۆڤارى ئەكاديمياى كوردى، ژمارە ٢٨- ٢١٤.

ب- گۆڤار بەزمانى عەرەبى:

٢٢٠. د.احمد عثمان ابوبكر: كردستان في عهد السلام بعد الحرب العالمية الاولى، (القسم الرابع و عشرون)، مجلة الفكر العلمي التقدمي، عدد 2- 1983.

حەوتەم- رۆژنامە:

آ- بە زمانی کوردی:

٢٢١. عومەر ئیبراهیم عەزیز: لە یادی زانای گەورەی کورد مەلا محەمەدی کۆیی دا، رۆژنامەی هاوکاری، ژمارە(٢٤٤١) یەکشەممە، ١٢ ئایاری ١٩٩٦.

٢٢٢. کەریم شارەزا: مەلا محمدی کۆیی و شیعری سیاسی، رۆژنامەی هاوکاری، ژمارە(١٥٤) ١٦- ٢- ١٩٧٣.

٢٢٣. کەریم شارەزا: مەلا محمدی کۆیی و شیعری سیاسی، رۆژنامەی هاوکاری، ژمارە(١٥٥) ٢٣- ٢- ١٩٧٣.

ب- بە زمانی عەرەبی:

٢٢٤. محمد تيمور: تطور التعليم في دهوك وسليمانية و اربيل، القسم الثاني، جريدة العراق، 3- 8- 1980.

پاشکۆ

پاشکۆی ژماره ١

وەقفنامەی عەبدولرەحمان پاشای بابان

عبد الرحمن

پاشا

سەرچاوە: مەسعوود محەمەد : حاجیٚ قادری کۆیی

پاشکۆی ژمارە 2

وتەی نەجیبە خان و بەشێك لە وتارەکانی مەلای گەورە

یادگارە
بو کور
شکر لە سایەی خوداوە
ئەو اگەلی قطعەکانی جنابی
ملا محمدم کوکردوه
انشا الله اسلام
کورد خیری لی
دەبینن
بشوی دوشمو
١٥ شوال ١٣٥٨
٢٧ تشرینی دوم ١٩٣٩
فصل پاییز
نجیبە ملا محی
خان

نجیبە لوی

١٩٣٨م ١٣٥٧هـ

هەتا ئەوڕۆکە ڕۆژی جمعەیە ٢٦ نیسانی ساڵی
هەشتی ١٩٤٠ میلادی یە ١٨ ڕبیع یەکەم ساڵی ١٣٥٩ ١٢٥٩
هجری یە ٧٧ خطبەم لەم کتێبەی چەسپاندییە
کە هەموی خطبەی جلی زادە جناب ملا محمد افندییە
کە بەناوبانگە بە ملای گەورە، هەموشی خطی خۆیە
تی .

نوسەری جلی زادە کچی ملا محمد
نجیبە لوی

هەر تاریخێ کە ناوی غزی قطبەکان دای
ئەوەیە ڕۆژە داناوە ئەوەی ناوی غزی
کتێبەکە دای لەم ڕۆژە چەسپاوە

بۆ ناوی بنووسم دکتر هەر خطبەکان دەشاری
کوی لەگەڵ ڕەگی بەرێز آغا تەم قطبانەم
لەم کتێبە چەسپاندووە چونکی شتێکی
آشکرایە

لە حزانی ڕۆژێک لەڕۆژان بەماڵەوە
دەبینە بە غدای بەرە خوردە چمەوە شاری
کویە لە ملکتبەی بابم لەناو کتێبان دەگەڕم
خطبەی بابم دەبینمەوە دەیهێنمە
شاری بەغدای لەوێ دەفتەرەکی قایم
دەکەم لە ساڵی ١٩٦٥ ماڵمان هاتە بەغدا
نوسەری نجیبە ١٩٧٩ ، ١٤٠١

خلق السموات والارض وسخر الشمس والقمر يدبر الامر وما امر الا كلمح بالبصر ينشئ السحاب ويرسل الرياح وينزل المطر له الايات والعجب والزيادة لمن شكر منه الهيبة والعزة المتقين سيد الخلائق والبشر ما اتصلت عين بنظر

اما بعد فيا عباد الله العاقل من بغيره اعتبر وعلم ان الدنيا عبرة لمن عبر والعالم من علم ان لا ملجأ من الله الا اليه والحكيم من يشتغل باصلاح نفسه وينتظر مبادرة السفر والموت من تيقن ان الله خبير بما بطن منه وما ظهر والمنافق من اذا حدث كذب واذا وعد اخلف واذا أتمن خانه واذا خاصم فجر وان صلى وصام وحج واعتمر فاتقوا الله ومن اتقى فانه بجنات ونهر كلا لا وزر الى ربك يومئذ المستقر ينبؤ الانسان يومئذ بما قدم واخر أمن من الفزع الاكبر يوم الحشر

رب العالمين وله الحمد في الاولين والاخرين وهو ارحم الراحمين واكرم للشاكرين محمد الذي يهدي الى الحق المصدوق الامين الى يوم الدين

اما بعد فيا عباد الله عليكم بالاحسان في كل شيء والله يحب المحسنين وعليكم بالصدق والجنة لان الصادقين واحذروا الكذب والنفاق ولعنة الله على الكاذبين والمنافقين وكونوا عباد الله اخوانا ولا تكونوا من الخائنين والفاسقين واصلحوا شأن دينكم ودنياكم واعلموا ان الله يعلم سركم ونجواكم فلا تتبعوا خطوات الشيطان واتقوا الله والعاقبة للمتقين

وقل رب اغفر وارحم وانت خير الراحمين

يوم الدين خاتم الانبياء والمرسلين

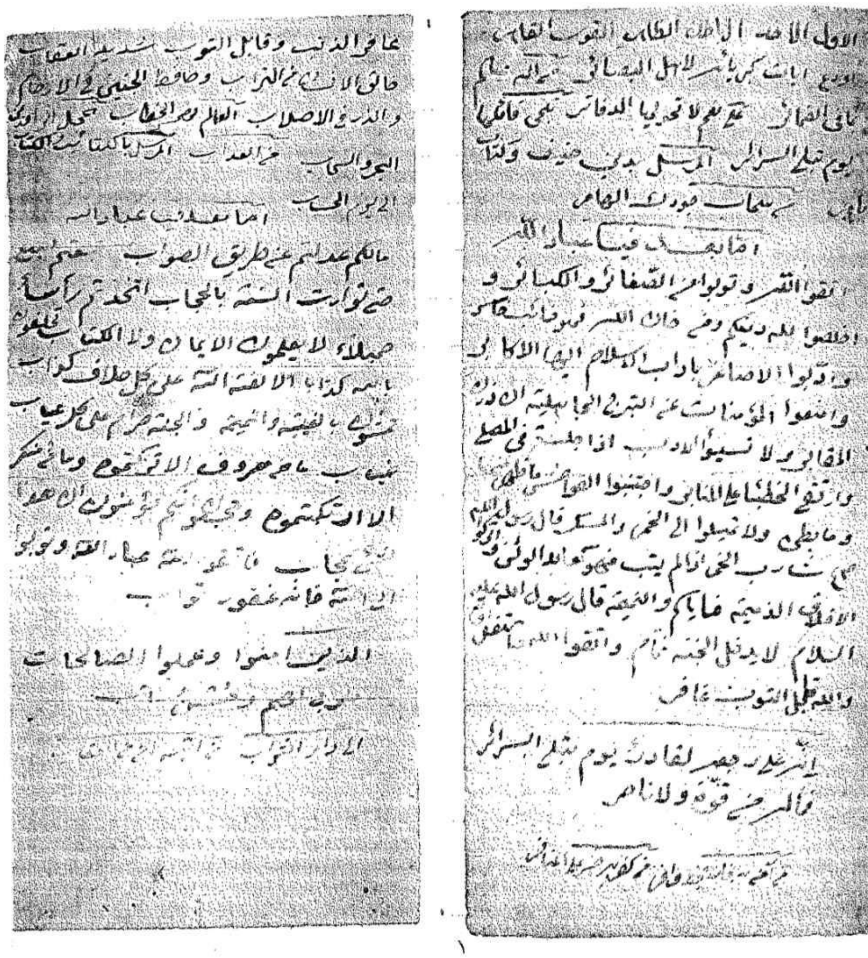
الاول الاخر الباطن الظاهر التواب القاهر
ابدع ايات كبريائه الازل البدائي [illegible] عالم
بما في الضمائر [illegible] لا تحويها الدفاتر [illegible]
يوم تبلى السرائر المرسل بدين حنيف وكتاب
باهر [illegible] بمعجزات [illegible] الظاهر
اما بعد فيا عباد الله
اتقوا الله وتوبوا من الصغائر والكبائر و
اخلصوا الله دينكم [illegible] ذات الله [illegible]
وادبوا الاصاغر باداب الاسلام ايها الاكابر
وانصحوا المؤمنات عن التبرج [illegible] ان ذلك من
الكبائر ولا تنسوا الادب اذا جلستم في المصلى
وارتقوا الخطيئات [illegible] واجتنبوا الفواحش ما ظهر منها
وما بطن ولا تميلوا الى الخمر والميسر قال رسول الله صلى الله عليه وسلم
[illegible] لم يتب منه فهو [illegible] الولي و
[illegible] الذميم فاياكم والنميمة قال رسول الله صلى الله عليه وسلم
لا يدخل الجنة نمام واتقوا الله [illegible]
والله قابل التوب غافر
ان اعدى عدو [illegible] يوم تبلى السرائر
[illegible] قوة ولا ناصر
[illegible]
١

١
غافر الذنب وقابل التوب شديد العقاب
خالق الانسان من التراب وحافظ الجنين في الارحام
والذرية في الاصلاب العالم [illegible] الخطاب [illegible]
البحر والسحاب [illegible] المرسل بالكتاب [illegible]
الى يوم الحساب
اما بعد فيا عباد الله
ما لكم عدلتم عن طريق الصواب [illegible]
حتى تركتم السنة بالحجاب اتخذتم [illegible]
جهلاء لا يعلمون الايمان ولا الكتاب [illegible]
[illegible] الا [illegible] على كل [illegible] كذاب
[illegible] بالغيبة والنميمة والجنة حرام على كل عياب
[illegible]
[illegible]
[illegible] فاتقوا الله عباد الله وتوبوا
الى الله فانه غفور تواب
الذين آمنوا وعملوا الصالحات
طوبى لهم وحسن مآب
[illegible]

الحق المبين وفضل برهانه وارسل الرسول ليبين
لكم الاسلام وشيد اركانه الملك الحق المؤمن سبحانه
طهرنا من عصيانه اكرمنا برضوانه بالصلاة والايمان
والقرآن اما بعد فيا عباد الله
تعاونوا على البر والتقوى وكونوا انصار الله ناشرا
لصوته وعليكم بالوفاق والانفاق في سبيل
الله وانصروا دين رسول الله بالاموال والانفس
الاعانة يا معشر الاسلام هذا رسول الله يأمركم بعض
المعاملة والاعانة يا معشر الاسلام الى متى التهاون بأمر
الدين الى متى الخيانة مع الله ورسوله وائمة المسلمين
يا معشر الاسلام وناس الاسلام يا معشر الاسلام تطاول
على بلاد الاسلام الكفرة اللئام اترضون ان يغلب عليكم
الكفار ويقابلون دينكم بانواع الاهانة
الغيرة يا امة محمد الحمية الحمية لحياة ملة محمد
وقت الامداد يا امة محمد هذا زمان الوداد والاتحاد
فاتقوا الله عباد الله وانيبوا اليه اجمعين احسانه
وغفرانه

فاذا قرأناه فاتبع قرآنه ثم ان علينا بيانه

للمؤلف غرامه فاز بالكرامة والاعانة

قربلك

الذي يرى في الوجه احوال القلوب وابان
سرائر ذوي البصائر بانوار اسرار الغيوب
ثم الحمد لنا دينا خاليا عن كل عيوب
وشهودا كل مربوب ثم نقوم والنبي الحبيب
المصطفى الخليل الحبيب المحبوب القائل على منبره
سنن الرسول بلا لغوب
اما بعد فيا عباد الله
توبوا الى الله والله يحب من يتوب واستغفروا
الله وسبحوه ولا تقنطوا من رحمته ان الله
يغفر الذنوب ولا ترغبوا عن سنن الرسول
من واجب ومندوب فمن تمسك بسنة
رسول الله نال المطلوب واعتصموا بكتاب
تعصموا من كل خطوب الا كل عمل يخالف سنة
رسول الله وكتاب الله فهو مردود لانه
معيوب فقولوا لمن يميل عن سنة رسول الله
معنى ان رسول الله قال من رغب عن سنتي
فليس مني فاتقوا الله واتبعوا سنن رسول الله
وسبحوا ربكم قبل طلوع الشمس وقبل الغروب

يوم يجمع الله الرسل فيقول ماذا اجبتم
قالوا لا علم لنا انك انت علام الغيوب
المبعوث بكتاب حكيم الاسلوب
بدليل محبوب مرغوب

خلق الانسان من صلصال كالفخار والصلوة على مخرج الوجود محمد الذي لم يزل في ارحام [illegible]

وعلى آله واصحابه وازواجه وذريته البررة الاطهار اما بعد فيا رب العالمين

نتوسل اليك بجميع الانبياء والمرسلين ان ترحم ضعفاء البشر وتطفي عنهم

نيران الحرب [illegible] وتحميهم من شرها وافض عليهم بركات

هذا مولد نبيك الكريم وافتح لنا ابواب جودك العميم واحرس بعين عنايتك عبدك المعصوم

واحفظه بحفظك المبين وهو نجل الشهيد الغازي ملكنا المحبوب ملك العراق فيصل الثاني وسجل

وانتج لنا هنا بجاه جده الاعظم الذي آتيته القرآن العظيم والسبع المثاني [illegible]

عليه وعليه بدوام وهو العرش الفيصلي الامير المعظم صاحب الجلالة مولانا عبد الاله

الى الملك عليه اللهم انصر ملكنا والفرع كره ونحن يا ربنا مؤيده [illegible] واقم به

الدين واحي به سنن جده سيد المرسلين ووفق وزراء دولتنا وامراء حكومتنا على [illegible]

وهي في [illegible] وسعيه وايد [illegible] ما السعيد وادفع يا ايها السديد شر كل [illegible]

عنيد وقاطع شريد [illegible]

وانا كاتب الحقير [illegible] الا [illegible] في حق الانشاد والاحلال [illegible]

[illegible] النبي السيد [illegible]

١٢٥٩

روزی [illegible] مانگی ربیع الاول [illegible] نیسان ١٩٤٠

لە [illegible] ئەخشا [illegible] خونيدرا

[illegible]

جمعه ٢٦ نيسان ١٩٤٠ = ١٨ ربيع [illegible] ١٢٥٩

ئه‌ ..... سه‌ردراوه‌ و گه‌ردان و گه‌رده‌ن [illegible] له‌ ئارسیل ابوه

[illegible] حه‌لاجی مخلوق [illegible] و اعلى [illegible] واراستان [illegible] چ [illegible]

[illegible] كلنفى [illegible] بسار [illegible] فرشته‌ [illegible]

[illegible] شيعي [illegible] نيل [illegible] ابو حفظ محمد امير المؤمنين [illegible]

ابن ملك على اوذات [illegible] صفات [illegible] قدم [illegible]

حفظ محمد المصطفى [illegible] ال بيت [illegible]

[illegible] ايوه كه‌ اهل سنت و جماعتين محبت [illegible] ال بيت الرسول [illegible]

اخلاص [illegible] ورع [illegible]

كرامت [illegible] بجواله‌ [illegible]

بو [illegible] محبوب معصوم [illegible]

محفوظ [illegible] المجلد [illegible] عالم [illegible]

[illegible] جيب بيزدانى صاحب مقام [illegible]

وجود [illegible] تفسير [illegible] دوم [illegible]

به‌ حى قيوم حفظ [illegible] و كرامت [illegible]

سيدنا [illegible] دين اسلام [illegible] عالم [illegible] طلب [illegible]

[illegible] گوره‌ [illegible] جالس [illegible]

[illegible] [illegible]

دولت عراق جيش ملكى عراق علم عراق شعب عراق [illegible]

[illegible] محفوظ بن [illegible]

له‌به‌رهاتنى ئيرۆى داندرا أمانه‌ت [illegible]

[illegible] نشريكى [illegible] له‌ [illegible] جوبون

٧٢

دوشه‌مه‌ ٢٤ آذار ١٩٤٠

٢٤ محرم ١٣٥٩

پاشکۆی ژماره ٣

الاله والطبيعة والعقل والنبوة

(١١٥)

بسم الله الرحمن الرحيم

الاله الطبيعة العقل النبوة

كل امة آمن بالله ايمانا صحيحا واستفاد من الطبيعة استفادة تامة واسترشد بالعقل الى الحق حتى عرف [illegible] واستهدى بالنبوة سواء السبيل [illegible] فهو ارقى الامم وارفعهم درجة وافوزهم لدى الله واسعدهم عيشا في الدارين لكن وبالاسف ما اجتمع في هذا العصر الايمان والاستفادة والاسترشاد والاستهداء فمنهم من آمن بالله ايمانا عجيبا وانكر الطبيعة ومنهم من استفاد من الطبيعة منكرا للاله كل الانكار ومنهم من اعتمد على العقل وابطل النبوات ومنهم من اتكل على النبوة وعطل العقل بالكلية واتكل في قصوره ونقصانه [illegible] الواجب على علماء الاسلام ان يبينوا للمؤمنين طريقا مستقيما اذا سلكوه لم يضلوا ولم يحرموا من الايمان بالله ايمانا موفقا ومن الانتفاع من الطبيعة من آثار خلق الله ومن الاسترشاد بالعقل والاهتداء بالنبوة رشدا وهداية لا احتمال للضلال فيه الا ان بعضهم [illegible] ورسول خاتم الانبياء وامتهم خير امة اخرجت للناس وهم مفضلون على الامم وانصفهم لا يشترون بآيات الله ثمنا قليلا الا ان ميل الناس الى [illegible] والتكبر والكفر والتعطيل اجبرهم على الحيلولة بينهم وبين عبادة الله والنبوة فهم جمعوا بين الايمان بالله والنبوة كما ان فرقة آمنوا بالطبيعة والعقل واستفادوا منهما فلكل منهما نوع نجاح الا ان الفرقة الاولى تحوز للاخرة والفرقة الاخرى تحوز للاولى وفي الحقيقة [illegible] الحق الى الخالق بحق سواء [illegible] لا تكون الا على تلك [illegible] الاربع انكار الاله كفر وزندقة والحاد وانكار الطبيعة جهل وعناد وانكار العقل سفه وبطالة في الاعتقاد وانكار النبوة عمى وضلال [illegible] الرشد بالعقل يثبت صدق النبي في دعواه الرسالة والنبوة تجلو العقل وتصفيه من كدورات الاوهام والهوس ودواعي النفس والميول فبين العقل والنبوة حقوق متقابلة فاقول مستعينا بالله العقل الطبيعة حق والعقل حق والنبوة حق والاله [illegible] المطلق الاله المبدع الصانع العليم الحكيم اما الطبيعة فبالمشاهدة والعيان والحس [illegible] والتجربة والوجدان [illegible] محسوس وتأثر الكيفيات الفعلية من الانفعالية مدرك بالعيان [illegible] توازن الخفة والثقل تدور على

وكتابهم [illegible] الكتب الالهية

له ئەرشیفی دکتۆر جواد فەقێ عەلی

ان الله خلق آدم على صورته وخلقه بيديه العلم والقدرة وكلتا يديه يمين لا ادوات ولا اضداد في علمه و
قدرته فيا عجبا للمؤمنين ويا اسفا لم يؤمنوا بالله حق [illegible] لا اشتراك بينهم سوا اسمائهم ومما لهم يؤمنون بالله
ما نوع علمهم ولا سمع ولا علم لهم بل هم غفل لا يضيئون شيئا ولا يهتدون له امنوا بالله قادر وهم عاجزون
على حولهم لا يأتون بخيرا فيا وجهلهم لا سبيل ولا علاقة لهم مع ربهم في شك وبينهم بين السيف [illegible]
المجالس بين العرب [illegible] اللائم [illegible] الملوك فاشهدوا [illegible] وتخلقوا بخلق الله كما امركم رسولكم
الذي قال فيه الحق وانك لعلى خلق عظيم صلى الله عليه وسلم وشهدا [illegible] واياكم ان ما يجب [illegible]

الحقير [illegible]

١٣٤٤ هـ ق
جمادى الاول ٢٧
يوم ثلثا

تنقيح و تهذيب و تغيير و تبديل
على [illegible] و اكمله

١٣٤٦ هـ ق
جمادى الاولى
ليلة الاحد
١٧

پاشکۆی ژماره 4

الحدس سلم الارتقاء

(١٠٣)

الحدس سلم الارتقاء

بسم الله الذي يبعث الروح من امره على من يشاء من عباده

ارتقاء كل امة بنسبة عظمة الحدس [illegible] كل امة بنسبة حرمانها من الحدس الا ان اول نشأة الادراكية
العقلية خال من الحدس بل الان من العلماء الباحثين في العقل لم ينالوا الحدس ولم يتصوروا الا بعض الوضوح التخيلي
الظني [illegible] البشر حكم الوهم [illegible] الفرد والنوع متساويان في النشأة التكوينية والنشأة العلمية اذ
الفرد كما هو فرد النوع كذلك نشأته نشأته وحاله حاله في اوله واسطه ومنتهاه الا ما شذ من الافراد فانه يبلغ كمال
كمال النوع بحيث يظن انه خارج منه فان [illegible] الامام [illegible] فان [illegible] قال الناس اذا ارادوا [illegible]
[illegible] عظيما [illegible] من السماء او [illegible] من الارض اعتراهم الجبن والرعب واضطربت قلوبهم
من الدهشة وارتعدت [illegible] من الخشية ان ذلك من شيء [illegible]
[illegible] قوي [illegible] لا طاقة للبشر [illegible]
[illegible] وضعفه وخوفه ثم ترقى البشر [illegible] الترقي بسبب هدى الرسل والحكماء فعقد الدين
[illegible] الامور [illegible]
[illegible] من الله [illegible] الجبال [illegible]
[illegible] الارباب [illegible]
[illegible] الرعد [illegible] ويقول ابن عباس رضي الله عنه سئل رسول الله صلى الله عليه وسلم عن الرعد فقال ملك موكل بالسحاب معه مخاريق
من نار يسوق بها السحاب [illegible] من الصوفية [illegible] يقولون انه ملك
و[illegible] في السحاب الزلزلة من ملك [illegible] بعروق الارض [illegible] القطعة المربوطة به وهؤلاء اعقل من الذين
يقولون بتحرك الثور او السمك المقدس حين يريد الثور [illegible] ان يلقي هذا الحمل الثقيل على [illegible]
او يغضب السمك المقدس من اعمال بني آدم فيريد ان يهلكهم [illegible] الارض لان ذلك يستدعي تحرك جميع الارض [illegible]
فالتخيل الاول حدث بعد العلم بان جميع الارض لا تتزلزل [illegible]
العرب [illegible] يقولون ان الجن [illegible] وكذا [illegible] الى اليوم ان الجن يدخل جوف الانسان فيضغط على قلبه
فيحصل [illegible] كركور
وما [illegible] حوالي كركوك [illegible] الغنائم [illegible]
[illegible]

- ١ -

له ئەرشیفی دکتۆر جواد فەقێ عەلی

ولا يزالون يعتمدون على الاوهام والخيال ويغترون بالآراء التي لا تثبت للاوفاق لهم ولا اتفاقية لا عدو لهم
ولولا قد اوشكوا ليصيبهم من الايقاظ اصوات غيرا حيا نسأل الله دفع الدرجات ان ينقذنا من نومة الغفلة
والكسالة ويوقظنا من سكرة الحمقة والجهالة ويمن على الامة برد الحديث التي يتداركها والعمل من عزوجل
قدير وبعباده لطيف خبير وبالاجابة جدير وصلى الله على رسوله السراج
المنير حرره الحقير جيلاني محمد بن عبدالله بن محمد بن
عبدالله بن عبدالرحمن الجيلي غفر الله لهم ولابائهم
واصحابهم اجمعين ورضوان علي جاءهم في عليين
امين
١٣٤٦ لاق

مبلغ التلقيح ٤ محاراول
سوين اوله ١٩
١٩٢٧م روپ

كان اكتشاف اشعة رنتجن وليد المصادفة مثل اكثر الاكتشافات والاختراعات فيما كان الاستاذ رنتجن الالماني يجري تجربة بواسطة انبوبة الفراغ التي اخترعها السير وليم كروكس لاحظ ان صفيحا ما في يده انعكست صورته في داخل تلك الانبوبة ومن نتيجة تولدت في ذهنه نظرية تلك الاشعة التي استدرك للاشع
اكبر نفعها مجلة ... عدد ٢٨ ص ٣ الارشاد اذار ١٩٢٧) ٥ ذوالقعدة ١٣٥١

الاشعة جاما هي من الاشعة التي تنبثق من عنصر الراديوم الخ من مجلة الهلال ٥ رشت ١٩٢٧ ص ٦٩٠
عنصر الصفر لا يخفى ان العناصر التي تتألف منها المادة هي اثنان وتسعون الخ منه

پاشکۆی ژماره 5

خراب العالم

(٨٢)

خراب العالم

بسم الله الرحمن الرحیم وهو العلیم

فكر خراب العالم وانقراض البشر تكشف دماغ البشر لعبقرية تلك البشر هذا العالم المتقن المحكم القوي المتين المنتظم يحتمل نقاصه وتكور شمسه وتنكدر كواكبه وتنشق سماواته وتنفطر وتصير جباله هباء منثورا [illegible]

له ئه‌رشیفی دکتۆر جواد فه‌قێ عه‌لی

(٧٥)

بل لا يحيون حيوتهم اموات غير احياء ولكن لا يشعرون

[illegible]

اليوم بين الملل [illegible] بالاموات والجمادات [illegible]

[illegible]

[illegible] الآكبر [illegible] طلب الموت لتنال الحيوة [illegible]

احب الله لقاءه ومن كره لقاء الله كره الله لقاءه [illegible]

والله يكره لقاءه يوم تبيض وجوه [illegible]

[illegible] الحديث الشريف [illegible] ان الله لا يغير ما بقوم حتى يغيروا ما بانفسهم

[illegible]

[illegible] الموت العلي والحيوة الجاهلية

[illegible] في الدارين

الله لا اله الا هو الحي القيوم يا حي يا قيوم برحمتك

١٣٤٦ [illegible] ١٩٢٧م

له ئەرشیفی دکتۆر جواد فەقێ عەلی

پاشکۆی ژمارە 6

ضیاعان عظیمان

(٦٩)

ضياعان عظيمان ضياع الحيوة
و ضياع الدين الاسلام

بسم الله الرحمن الرحيم ولا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم

بسوانح القيوم — ضياعان عظيمان ضياع [illegible] ضياع الطاقة الحيوية و دين الاسلام من نظر نظر بصيرة و امعان في احوال اعيان الموجودات والسموات وما فيهما من الشمس والقمر والنجوم والمعادن والنباتات و الحيوانات و الانسان و القوى الغريزية التي [illegible] عجيبة الآثار [illegible] علم يقين [illegible] وقدرة [illegible] وحكمة عزيزة بالغة وصنع متقن بديع ووقف في مواقف الحيرة والبهت خاضعا خاشعا منقادا لجلال مبدعها قائلا ربنا ما خلقت هذا باطلا ومن امعن النظر وتأمل [illegible] فكرا دقيقا فيما تحتوي عليه الحيوة وما لها من القوى المدركة والحافظة والجاذبة والدافعة وما اشتمل عليه تركيب اعضائه سيما الانسان وما اطلعنا عليه علم تشريح الابدان واحوال النفس الناطقة وما لها من الخوارق وتفطن لما له من الفكر الجوال والنظر الثاقب والقدرة والقوة وميل الاستكشاف [illegible] العواقب وتذليل الصعاب وقمع الظلم [illegible] وقلع ودفع المعارض وصد الموانع وسعيه في الارتقاء وسيره اليه [illegible] في الارض بعلم ما فوق الافلاك وما تحت الثرى وجوف الارض جزم جزما تاما بلا شك ولا ريب ان الانسان لم يخلق سدى وان هذا الهيكل العظيم والقانون [illegible] [illegible] من الروح والقوى المدركة الظاهرة منها والباطنة ويدوم فيه ذلك النور الذي [illegible] تدوم هذه القدرة الى رقيه بهذا وانت ايها العاقل تعلم ان خلاصة الموجودات وتحفتها والدرة الثمينة التي لا يقدر قيمتها هي الحيوة الحيوة شرط الادراك وما دام الادراك يبقى الانسان متميزا بها في [illegible] والعوائد والعوائد لولا علم البشر لبقي كثير من اثار القدرة الباهرة الالهية تحت الحجاب لولا العلم لما كان للموجودات فائدة والذي [illegible] هو الذي [illegible] عقول [illegible] الى القول بحيوة ابدية لا تزول ولا تنقطع ولا تنعدم ولا تنفصم فان [illegible] اليوم [illegible] الكرام الناس الى [illegible] الحيوة الحقيقية الابدية [illegible] للحيوة من القيمة [illegible] [illegible] وفي صورة الذباب [illegible] من الرفقاء الدنية في اشرف الموجودات الانسان الذي في احسن تقويم واحسن المخلوقات [illegible] ومع تلك الانشاءات تختلف اختلافا عظيما [illegible]

-١-

لە ئەرشیفی دکتۆر جواد فەقێ عەلی

[illegible]

دعوة الى الدين الى القرآن الكريم والحديث النبوي صلعم لكن لهم اعمال سياسية يكفرون من دعا لهم يتمكنون
من السلطة وما لكهم ولهم تصنيفات في دين الاسلام واسباب حياتهم مسائل السنة والبدعة بحيث يكفرون [illegible]
في زمن الرسول صلعم بدعة فينكرون الطيارات والاتومبيلات والبرق والبريد والسيارات والقطارات
ونحو ساير الاسباب الحديثة اللازمة لحفظ البلاد والدين فهذا من الحماقة لانه لم يفرق بين البدعة والسنة في
الامور الدينية من العبادات وسائر المعاملات من سائر ابواب الفقه والدخول في اسباب الادارة
وحفظ السلامة والعباد ولهم اسوة بالامام احمد وشيخ ابن تيمية حتى ينقلون [illegible] ان الامام احمد [illegible] البطيخ لانه
لم يعلم كيف اكله رسول الله صلعم ومن المقلدين من كفر من قال لا [illegible] فانه ينقص مزاج رسول الله صلعم في حبه
للقرع كل ذلك تكلفات وتعسفات وللامام احمد مدرج لا يليق به ولا يمكن اتباعه فيه والبدا بعرف الكلية
عن الحق [illegible] الروافض والباطنية نعوذ بالله من شر كل جاهل طامع خائن غادر [illegible] ونسأل الله ان
يرحمنا [illegible] بحيث حياة طيبة في الدارين [illegible] حرره الحقير [illegible] محمد [illegible] على
رحمة الله عليهم وعلى ابائهم الكرام
امين

١٣٤٦ [illegible]

-١١٦-

پاشکۆی ژماره 7

غايتي واملي في علمي و عملي

غايتي واملي في علمي وعملي

بسم الله الرحمن الرحيم — انما الاعمال بالنيات ولكل امرئ ما نوى

يعلم الله علما في قلبي واشهد الله بكل شئ عليم فأقول غايتي واملي وشغلي وبغيتي ورجائي من
جميع عناصر المسلمين العرب والترك والفرس والكرد والبوشناق والديلم والهنود والجاوة والبربر
والسودان والامريكي والافريقي ان يعيشوا عيشة راضية ويرتقوا الى منتهى مقام الارتقاء بحيث يكونوا اصحاب
[illegible] على الارض تحت [illegible] مع بقائهم على دين الاسلام واعتصامهم بحبل الله جميعا [illegible]
[illegible]

-١٠-

[illegible]

له ئەرشیفی دکتۆر جواد فەقێ عەلی

لنا منو على ان الاسلام دين التقاليد والشرق والتفرقة والتقطع والعلقية والاستبلاك هذا مثال اشترك برأسنا وصمع تلاؤ لا على
في كل شؤونهم وجروا الويلات على الدولة العثمانية يا جمع التاريخ الغاز نجمت نفوذ الملوك فوق نفوذ السلاطين
[illegible] وانتقلوا بقوة العلوم الطبيعية وعرفوا ان ربها بابن بها والعالم [illegible]
[illegible] على العالم بالحق قال قول لا يليق هذا من بحر الطويل مفعول فاعل له بحجيم [illegible]
من البحر الخفيف فاعلاتن مستفعلن فعولن [illegible] الا [illegible]
[illegible]
[illegible] ولا العقل ولا [illegible]
[illegible]
[illegible] الاسلام [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

آن يردم الصعيد
والمنورة
يأخذ من الارض
واوطانه العربية
من حيث ذاتها
ثم يغم في قرى
يا قومنا في
الفراق كثيرة
فاهمها [illegible]
خادم العلم
عبد الله [illegible]

فاذا سناد يكيد له مقالات وتفوق
ونصائح وانشاد برشيدها توجه الكردي مع خدمته وتربيتهم واصدارها الى درجة الاقوى الأطراف ريكي
مع المحافظة على دينهم الفرآن المحمدي و[illegible] مع عدم اهمال [illegible]
بمها

(٨)

- ٨ -

پاشکۆی ژمارە 8

القائد الى العقائد

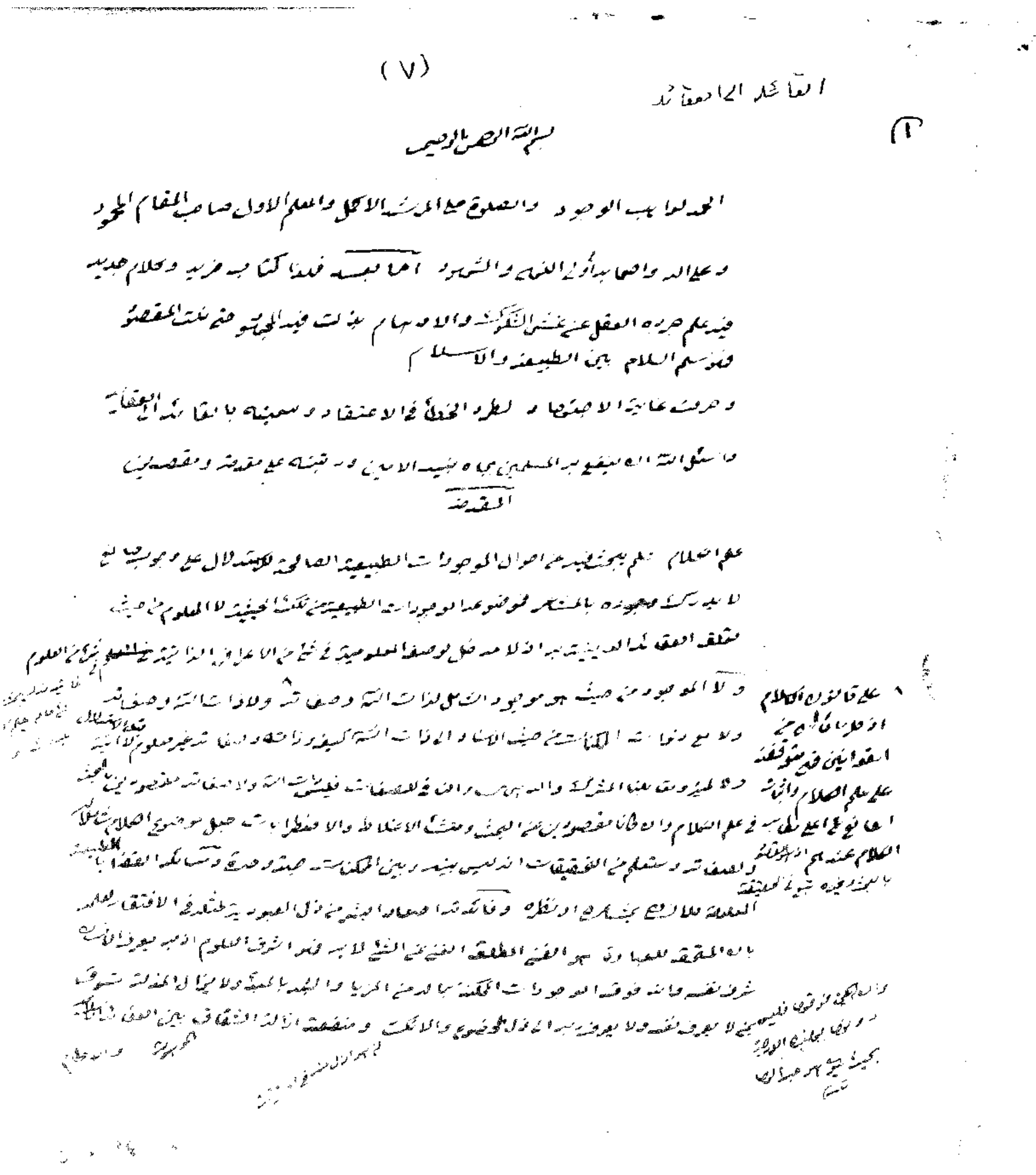

لە ئەرشیفی دکتۆر جواد فەقێ عەلی

تعلم من معلم [illegible] القوس [illegible] وما عنده ولا شيء من قول الارتياب [illegible]
[illegible] والمعنوية [illegible] الى احد طرفي الاعتدال وهو ما لا فوقه الاعلى من السماء يا لا نكره
احد معروف بين الانام يعرفونه كما يعرفون ابنائهم معروف الحسب معروف النسب معلوم الام والاب ابو عبد الله
[illegible] بين العرب آية الله بالعلم والعقل والادب [illegible] الرسول [illegible]
الى الحق والحق بالاتباع احق ربنا اننا سمعنا مناديا ينادي للايمان ان آمنوا بربكم فآمنا ربنا
فاغفر لنا ذنوبنا وكفر عنا سيئاتنا وتوفنا مع الابرار ربنا وآتنا ما وعدتنا على رسلك ولا تخزنا يوم
القيامة انك لا تخلف الميعاد وهنا الكتاب [illegible] تم الكتاب بلطف الله
على يد مؤلفه الحقير محمد بن [illegible] بن محمد [illegible] بن عبد الله بن عبد الرحمن [illegible]
رحمه الله [illegible] والحقهم [illegible] بالايمان والعلم
الى يوم القيامة آمين يا مجيب السائلين

تحرير [illegible] ١٣٤٨ هـ

١٣٠٧ سنة

الفت هذا الكتاب باسم الله وختمته باسم الله لا اشرك به شيئا ولا اريد به الا رضاه
فاسأل الله ان يجعله نافعا [illegible]
[illegible] انه على كل شيء قدير والحمد لله العلي الكبير

پاشکۆی ژمارە ٩

تەفسیری سورەتی احقاف بە خەتی مەلا مەعسوم هەورامی

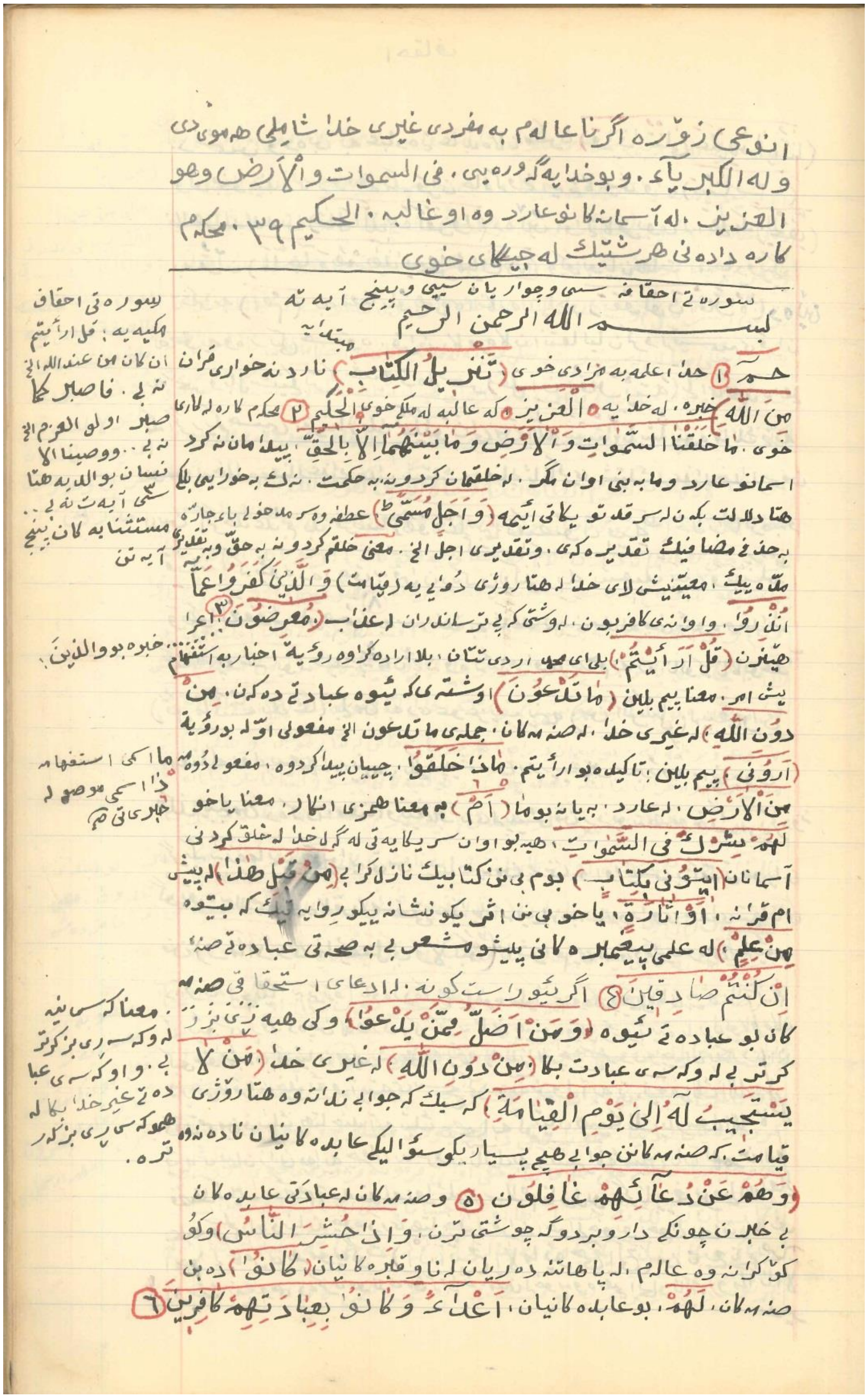

انوعی زۆرە اگرنا عالەم بە مفردی غیری خدا شاملی هەموی دی
و لە الکبریآء . و بو خدا یە گەورەیی . فی السموات والأرض وهو
العزیز . لە آسمانەکانو عارد وە او غالبە . الحکیم ۳۹ . محکەم
کارە دادەنی هر شتێك لە جیگای خوی

سورەتی احقافە سی و چوار یان سیی و پینج آیەتە

بسم الله الرحمن الرحیم

مبتدایە

حم ۱ خدا اعلمه به مرادی خوی (تنزیل الکتاب) ناردنەخواری قرآن
من الله) خبره . لە خدایە . العزیز . کە غالبە لە ملکی خوی الحکیم ۲ محکم کارە لە کاری
خوی . ما خلقنا السموات والأرض وما بینهما الا بالحق . پیدامان نەکرد
اسمانو عارد وما بەینی اوان مگر . لە خلقمان کردونە بە حکمت . نەك بە خورایی بلکه
هتا دلالت بکەن لەسر قدرتو یکاتی ایمە (واجل مسمی) عطفە وە سر مدخولی باء جارە
بە حذفی مضافیك تقدیرەکەی . وتقدیری اجل الخ . معنی خلقم کردونە بە حق و بە تقدیری
مدەییك ، معینیشی لای خدا لە هتا روژی دوایە یە (قیامت) والذین کفروا عما
انذروا . و اوانەی کافربون . لە وشتی کە پی ترساندران لە عذاب (معرضون ۳) اعرا
ضیفون (قل ارأیتم) بلێ ای محمد اردی تتان . بلا ارادەکراوە رؤیة احبار به استفهام
پیش امر . معنا پیم بلین (ما تدعون) او شتەی کە ئیوە عبادتی دەکەن . من
دون الله) لە غیری خدا . لە صنەمەکانا . جملەی ما تدعون الخ مفعولی اوّلە بو رؤیة
(ارونی) پیم بلین . تاکیدە بو ارأیتم . ماذا خلقوا . چییان پیدا کردوە . مفعولی دوەمە
من الأرض . لە عارد . بەیانە بو ما (ام) بە معنا همزەی انکار . معنا یاخو
لهم شرك فی السموات . هیە بو اوان سریکایەتی لە گەل خدا لە خلق کردنی
آسمانان (ائتونی بکتاب) بوم بینن کتابیك نازل کرابی (من قبل هذا) لە پیش
ام قرانە . او اثارة . یاخو بینن اثری یکو نشانەییکو روایەتیك کە ببیتەوە
من علم) لە علمی پیغمبرەکانی پیشو مشعر بی بە صحەتی عبادەتی صنم
ان کنتم صادقین ٤ اگر ئیو راست کونە . لە ادعای استحقاقی صنەمە
کان بو عبادەتی ئیوە (ومن اضل ممن یدعوا) وکی هیە زۆر بزر
کرتر بی لە وکسەی عبادت بکا (من دون الله) لە غیری خدا (من لا
یستجیب له الی یوم القیامة) کەسیك کە جوابی نداتەوە هتا روژی
قیامت . کە صنەمەکانن جوابی هیچ بسیاریکو سوٗالیکی عابدەکانیان نادەنەوە
(وهم عن دعائهم غافلون ٥ و صنەمەکان لە عبادتی عابدەکان
بی خبرن چونکی دارو بردوگەچو شتی ترن . و اذا حشر الناس) وکو
کوکرانەوە عالم . لە پاهاتنە دەریان لە ناو قبرەکانیان (کانوا) دەبن
صنەمەکان . لهم . بو عابدەکانیان . اعداء وکانوا بعبادتهم کافرین ٦

سورەتی احقاف مکیە یە : قل ارأیتم ان کان من عند الله الخ نە بی . فاصبر کما صبر اولو العزم الخ نە بی . . ووصینا الانسان بوالدیه هتا سێ آیەت نە بی . . مستثنایە کان پینج آیەتن

خبرە بو والذین ؛

ما اسمی استفهامە ذا اسمی موصول خبری تی هم

معنا کەسێ نیە لە وکەسەی بزرکرتر بی . و اوکەسەی عبادەتی غیری خدا بکا لە هموکەسی زیاتر بزرکەرترە .

لە ئەرشیفی دکتۆر جواد فەقێ عەلی

پاشکۆی ژماره 10

موسڵمانبونی کچە مەسیحیەك بەناوی شومانە

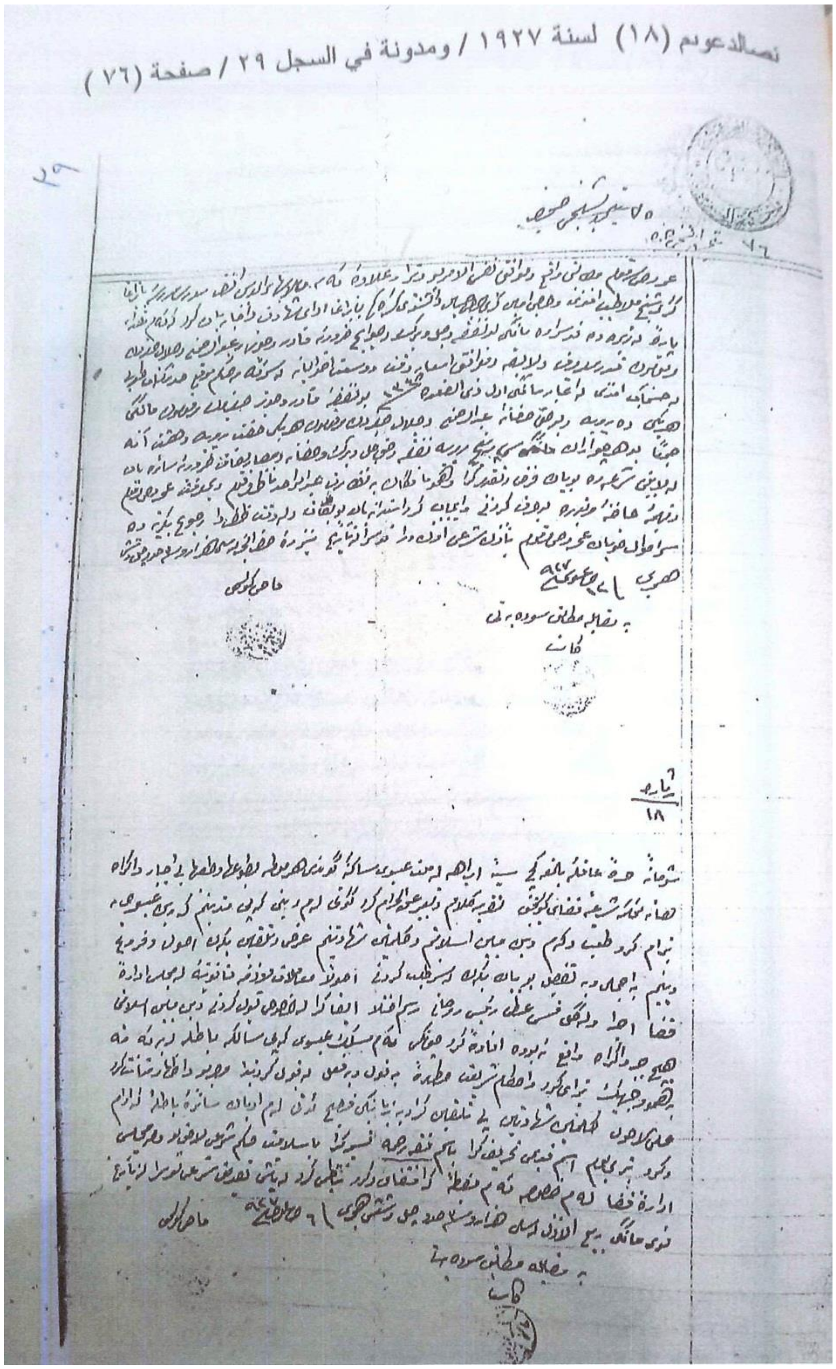
نصالدعوم (١٨) لسنة ١٩٢٧ / ومدونة في السجل ٢٩ / صفحة (٧٦)

لە ئەرشیفی عەبدولخالق عەبدولحەمید

پاشکۆی ژماره 11

دابەشکردنی میراتی بەسەر خانەوادەیەکی جولەکەدا

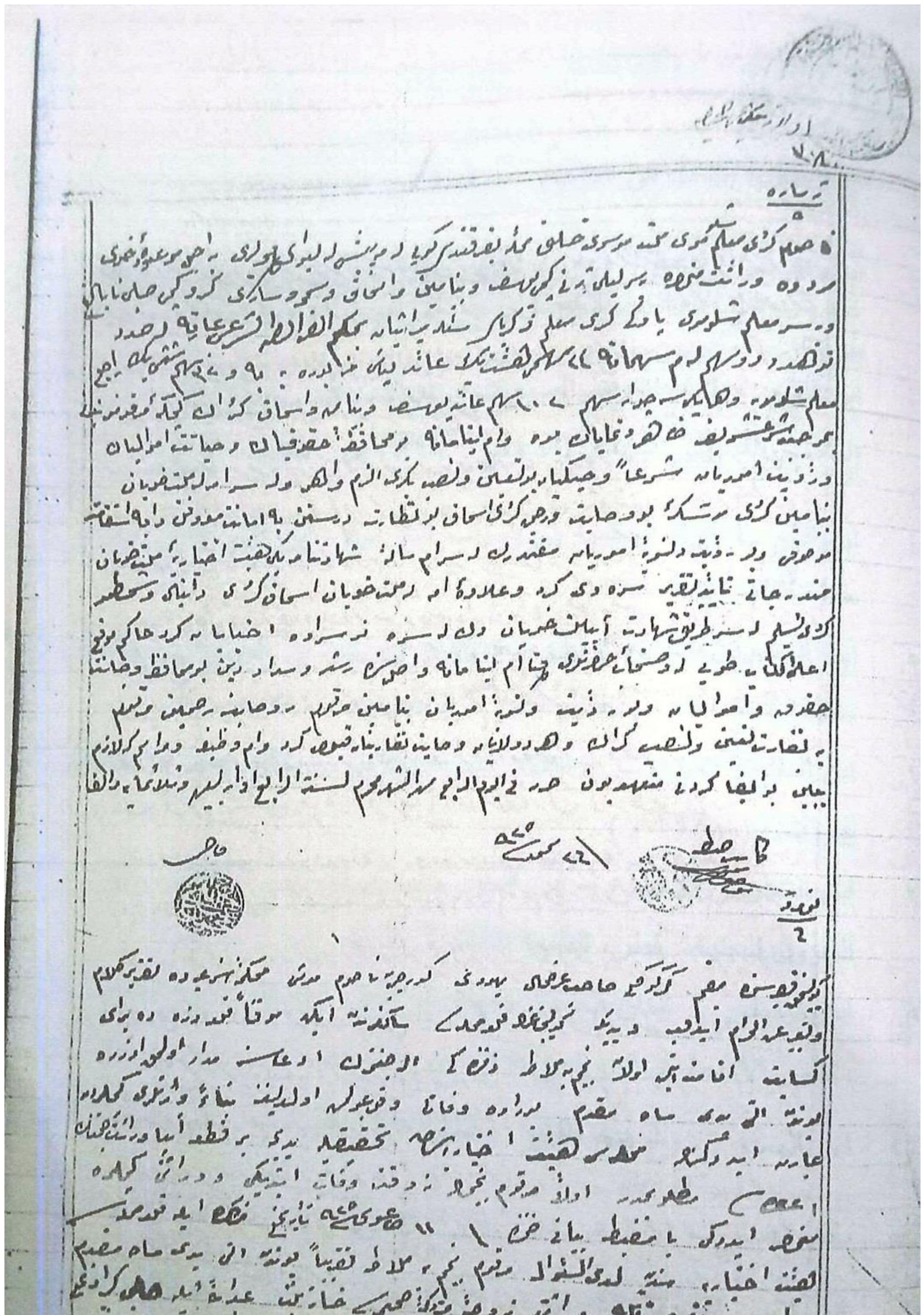

لە ئەرشیفی عەبدولخالق عەبدولحەمید

پاشکۆی ژماره 12

فرۆشتنی شمەك لەبری قەرز

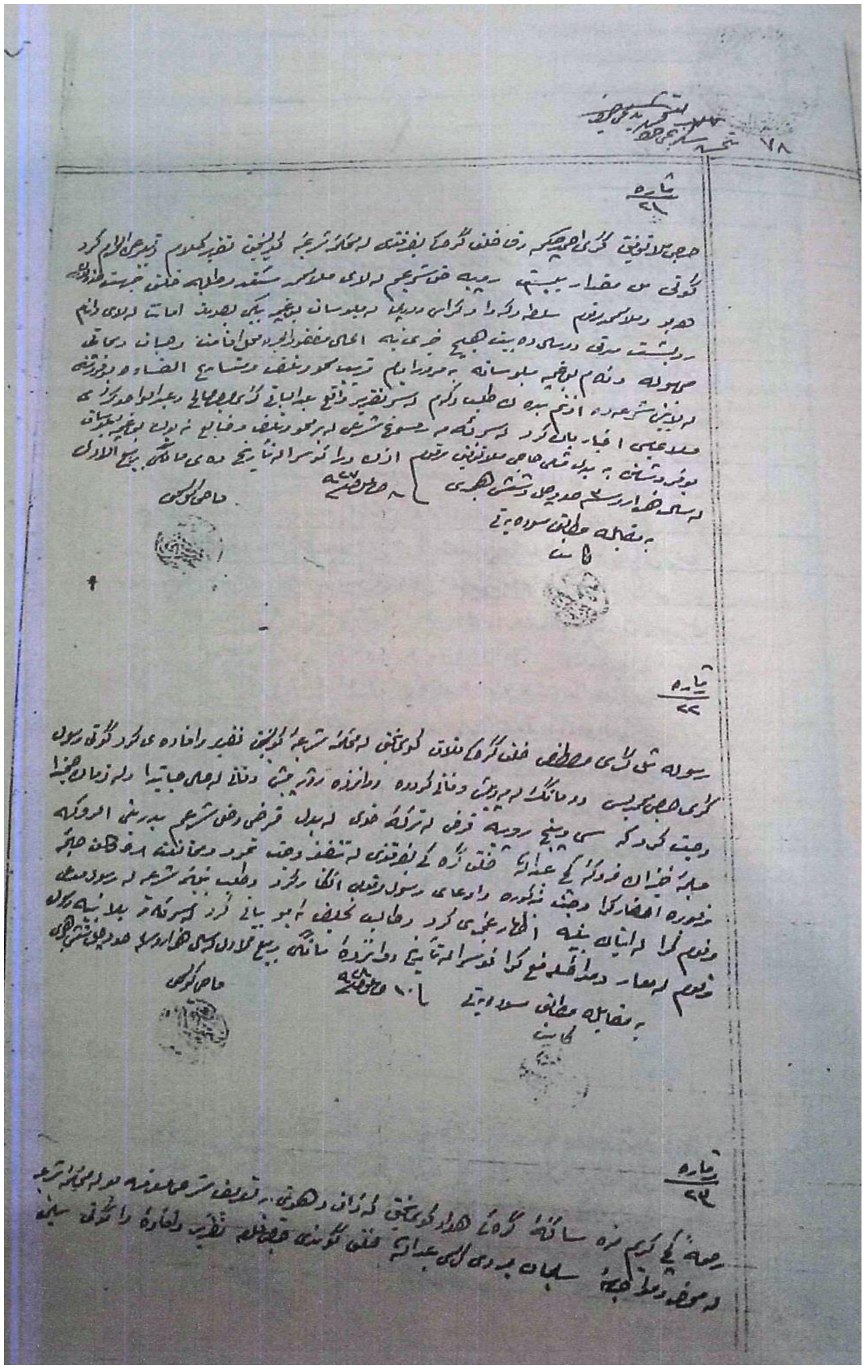

لە ئەرشیفی عەبدولخالق عەبدولحەمید

پاشکۆی ژماره ١٣

وتاری مەلای گەورە لە نەورۆزی ساڵی ١٩٣٨

الحمد لله جاعل قواعد الزواج والولادة والصلوة على محمد اكرم مولود شرّف باجداده
واحفاده وعلى آله واصحابه وازواجه وذرياته ما امتزج الفلق بالمادة اما بعد
فيا ايها الملة ختم بالصفا والسعادة امروژ روژه كه پرنور دنيا ملامالی له سرور
ژاله دوور دنيشتو لاله‌ده‌گه‌شيته‌وه داپه‌وو رفت آينكوت برو خرمن پيكوت فلك
وكو ضيوپه‌ی برهنه‌ت هيل به‌راده‌ده زه‌مين گوای طاوس سه‌رت عاكلی لەرگرا [illegible] افق به‌ئالی
تاب و ره‌فتی خورشيدی وه‌ك [illegible] افقی نزيكی بڵم ارزه سما گوشنی
ر قه‌وسما اه چی [illegible] چواشره چه‌ هه‌ره بلی بلی امروژ روژی گراده‌ئه نه‌وروزی
امروژه عيد ميلاده گه‌لی گه‌لی محترمه رافع غه‌م دافع ماتم ئه‌م روژه روژی ولادتی گه‌لی عالی مليكه
عالی نژاده زبده‌ی ال پيغمبر نور ديده‌ی زهرا رحيدر نغده‌كرين فيصل صاحب الجلالة
مليكی عراق سيدايم ملك غازی اول حقه روژی جژنی ئه‌و مباركه به حرمه‌ی اولی بدا ده‌بی
اعتدالی بيد و نه‌هاره جژنه جژنی جژنی امته جژنی محبت و الفته اليه ادملكم خوشه
ديسنه [illegible] لی نشتيني تا مده‌ی زور ره‌ديد سرا ورنگ مله‌كانه به عزو جلال و حشمت
واقبال به حزنی ده‌ست مليكی عراق برقرار بی بدخواه تاج وتختی سرنگون شرمه‌نده بی
هه‌ما بژی مليكی عراق ملك غازی بژی وليعهدی سلطنت هه‌ر بژی دولتی عراق
شكوه‌مند و ملتی عراق بفوشبی هه‌ند عراق اوه‌دان بی شروگندی هه‌ق هه‌می
بجذبين به سرور و حبور وفاق به حسن سلوكی اتحاد و اتفاق

٢١ آذار شەمە ١٨ محرم
١٩٣٨ ١٣٥٧

لە سرای حكومت خوێندرایه‌وه

الملخص

يعد البحث الأكاديمي بخصوص سير و أدوار الشخصيات الكردية الدينية والعلمية من أهم المصادر للتعرف على تاريخ الأمة الكردية. إن مساهمة عالم ديني كالملا محمد عبد الله جليزاده (الملا الكبير 1876-1943) في الأحداث السياسية لعصره ، تظهر لنا حقيقة وهي انه مع اهتمامه بالدين شارك في القضايا الوطنية و الاحداث اليومية. هذا الموضوع الذي اصبح اهتمام هذا البحث، فمن المعلوم، ان عصرة عصره شهد العديد من التغيرات السياسية في المنطقة، منها: اندلاع الحرب العالمية الأولى، والسقوط للإمبراطورية العثمانية، والاحتلال الإنجليزي للعراق، وإقامة النظام الملكي في هذا البلد. في ذلك الوقت كان الملا محمد منخرطًا في مجالات الإدارة والسياسة، حيث كان مفتيًا في مدينة كويسنجق في عهد العثمانيين، ثم عضوًا في مجلس ولاية الموصل، وشغل منصب قاضي مدينة كويسنجق خلال فترة حكم البريطاني. في عهد الحكومة العراقية أصبح عضوا في المجلس التأسيسي.

فقد شارك الملا محمد في المجالين الثقافي والعلمي، و كان له عشرون كتاباً أهمها تفسيره للقرآن. فأنه كمصلح ديني واجتماعي، تفهم جوهر الدين وأدركت أن الدين يجب أن يكون في خدمة الإنسان. كما قدم خدمات جليلة لوطنه والمنطقة التي عمل فيها، وعلى وجه الخصوص دفاعه عن قضايا هامة و جوهرية كحقوق المرأة و صيانة مركزها الاجتماعي. على الرغم من أن الملا محمد لم يكن عضوا في أي حزب سياسي، إلا أنه شارك في المشاركة الفعلية ولمدة 18 عاما تقريبا في مجالات الإدارة والسياسة كشخصية مستقلة، وكل ما يريده وهدفه هو أن يكون للأكراد كيانا وطنيا مستقلا، لذلك بعد الحرب العالمية الأولى و حضور البريطانيين الى المنطقة، كان في بداية ميالا للتواج البريطاني يتفئل الخيرمنهم، على أمل أن يصل الأكراد في ضلهم الى حقوقهم الوطنية، لكنه أصيب بخيبة أمل لاحقًا، ثم تركزت آماله على أن الأكراد لن يحصلوا على حقوقهم إلا بأيدي أبنائه المخلصين أنفسهم، و لكن أصيب بخيبة أمل مرة أخرى، خاصة في رأى الخلافات والانقسامات الداخلية الشديدة فيما بين الاكراد انفسهم. و أخيرًا وصل الى قناعة بأنه من الأفضل للأكراد في كل جزء من اجزاء كردستان أن يتفقوا مع حكوماتهم الموجودة التي تحكمهم ، بشرط أن يكون حقوقهم الثقافية محفوظة و مصانة.

جدير بالذكر، أن هذا البحث مقسم إلى مقدمة و مدخل وثلاثة فصول. تحدثنا في المقدمة عن الأوضاع السياسية والاجتماعية والثقافية لكوردستان في أعوام 1851-1914. تضمن الفصل الأول مبحثين اساسيين، الأول تعمق في جذور عائلة جيلزاده. أما المبحث الثاني من هذا الفصل فقد درس مراحل حياة الملا محمد جليزاده منذ ولادته حتى وفاته. وناقش الفصل الثاني دور الملا محمد في الجانب العلمي والقضائي. ويشمل خمسة مباحث. ناقشنا في المبحث الأول، رأي الملا محمد في العلم وشرحنا مصادر علمه. اما المبحث الثاني فيبحث على دروسه وأحاديثه. أما المبحث الثالث فقد درس تأثيرات الملا محمد وكتبه. أما المبحث الرابع فهو بحث عن توجهات ورؤى الملا محمد الدينية. أما الموضوع الأخير من هذا الفصل فيتناول دورها من الناحية القضائية.

تناول الفصل الثالث من هذا البحث دور الملا محمد وموقعه من الأحداث السياسية في عصره. ويشمل خمسة مباحث. تناول المبحث الأول نظرة الملا محمد للسياسة وعلاقته ببعض الشخصيات السياسية. أما المبحث الثاني فتناول نضاله السياسي في سنوات (1912-1918). أما المبحث الثالث فقد تحدث عن صراعه السياسي بين الأعوام (1919-1924). أما المبحث الرابع فقد أشار إلى نضاله السياسي في سنوات (1924-1928). تناول المبحث الخامس والأخير من هذا الفصل نظرة الملا محمد للقضايا القومية ورؤيته لقضية إقامة الدولة الكردية.

their existing governments that govern them, provided that their cultural rights are preserved and preserved

It should be noted that this research is divided into an introduction, beginning and three chapters. In the introduction, we talked about the political, social and cultural conditions of Kurdistan in the years 1851-1914. The first chapter included two main topics, the first delving into the roots of the Gilzadeh family. As for the second section of this chapter, it studied the life stages of Mulla Muhammad Galizadeh, from his birth until his death. The second chapter discussed the role of Mulla Muhammad in the scientific and judicial aspects. It includes five sectiones. In the first section, we discussed Mulla Muhammad's opinion on science and explained the sources of his knowledge. As for the second sectiones, it looks at his lessons and conversations. As for the third topic, it studied the influences of Mulla Muhammad and his books. As for the fourth topic, it is a search for the religious orientations and visions of Mullah Muhammad. The last topic of this chapter deals with its role from the judicial point of view.

The third chapter of this research dealt with the role of Mulla Muhammad and his position in the political events of his time. It includes five sectiones. The first section dealt with Mulla Muhammad's view of politics and his relationship with some political figures. As for the second section, it dealt with his political struggle in the years (1912-1918). As for the third section, he talked about his political struggle between the years (1919-1924). As for the fourth section, it referred to his political struggle in the years (1924-1928). The fifth and final section of this chapter dealt with Mullah Muhammad's view of national issues and his vision of the issue of establishing the Kurdish state.

Abstract

Academic research regarding the biographies and roles of Kurdish religious and scientific figures is one of the most important sources for learning about the history of the Kurdish nation. The contribution of a religious scholar such as Mullah Muhammad Abdullah Jlizadeh (the great mullah **1876-1943**) to the political events of his time shows us the fact that with his interest in religion he participated in national issues and daily events. This section, which has become the interest of this research, it is known, that his era witnessed many political changes in the region, including: the outbreak of the First World War, and the fall. To the Ottoman Empire, the English occupation of Iraq, and the establishment of the monarchy in this country. At that time, Mulla Muhammad was involved in the fields of administration and politics, as he was a mufti in the city of Koysanjak during the Ottoman era, then a member of the Mosul State Council, and he served as a judge in the city of Koysanjak during the period of British rule. During the era of the Iraqi government, he became a member of the Constituent Assembly.

Mulla Muhammad participated in the cultural and scientific fields, and he wrote twenty books, the most important of which was his interpretation of the Qur'an. As a religious and social reformer, he understood the essence of religion and realized that religion should be at the service of man. He also provided great services to his country and the region in which he worked, in particular his defense of important and fundamental issues such as women's rights and the maintenance of their social status. Although Mulla Muhammad was not a member of any political party, he participated in the actual participation and for almost 18 years in the fields of administration and politics as an independent personality, and all he wants and aims is for the Kurds to have an independent national entity, so after the First World War and the presence The British came to the region. He was at the beginning inclined towards the British crown, hoping for the good of them, hoping that the Kurds would achieve their national rights in their error, but he was disappointed later, then his hopes focused on the fact that the Kurds would not get their rights except at the hands of his loyal sons themselves, but he was disappointed. Amal once again, especially in seeing the intense internal disagreements and divisions among the Kurds themselves. Finally, he came to the conviction that it is better for the Kurds in every part of Kurdistan to agree with

Kurdistan Regional Government
Ministry of Higher Education And Scientific Research
University of Sulaimani – Faculty of Humanities
Department of History

The Great Mullah (1876 -1943)
A Historical Study on his life and his cultural. Judicial and Political role

To the council of colleg of Humanities - University of Sulaimani in partial fullfillment of the requirements for the Master Degree in a new and contemporary History

prepared by

Abdullah Ahmad Abdullah

supervised by

Professor. Dr.Yasin Xalid Hassan

2722 Kurdi 2022 A.D